

liberal düşünce

Yıl 30 Sayı 118 Bahar 2025

LiBeRtE

liberal düşünce

Yıl/Year 30, Sayı/N. 118, Bahar/Spring 2025

Yayın Kurulu

Dr. Adnan Küçük, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Ahmet Uzun, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Prof. Dr. Ahmet Kemal Bayram, Marmara Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Ahmet Nuri Yurdusev, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Atilla Yayla, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Bahadır Akın, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya
Prof. Dr. Bahattin Karademir, Çukurova Üniversitesi, Adana
Prof. Dr. Bekir Berat Özipek, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Cemal Fedayi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale
Prof. Dr. Fuat Oğuz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara
Dr. Hakan Şahin, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Haluk Alkan, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Hamit Emrah Beriş, Çukurova Üniversitesi, Adana
Prof. Dr. Hamza Al, Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Hayrettin Özler, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya
Prof. Dr. Hüseyin Bal, Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin
Dr. Levent Korkut, Medipol Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Mehmet Turhan, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Metin Toprak, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul
Dr. Murat Yılmaz, Ankara
Doç. Dr. Oğuzhan Yanarışık, Polis Akademisi
Prof. Dr. Ömer Çaha, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Selahattin Togay, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Tanel Demirel, Çankaya Üniversitesi, Ankara
Doç. Dr. Yasemin Abayhan, Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Uluslararası Danışma Kurulu

Prof. Dr. Angelo Maria Petroni, Roma Sapienza Üniversitesi, İtalya
Prof. Dr. Chandran Kukathas, Singapore Yönetim Üniversitesi
Prof. Dr. Hardy Bouillon, Trier Üniversitesi, Almanya
Dr. Imad-Ad-Dean Ahmad, Hürriyet Minaresi Enstitüsü, ABD
Prof. Dr. Pascal Salin, Fransa
Prof. Dr. Richard Epstein, Chicago Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Suri Ratnapala, Avustralya
Prof. Dr. Victoria Curzon-Price, İsviçre
Dr. Stephen Davies, Ekonomik İşler Enstitüsü, İngiltere
Prof. Dr. Pierre Garello, Aix-Marsilya Üniversitesi, Fransa
Prof. Dr. Deirdre McCloskey, Illinois Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Jason Brennan, Georgetown Üniversitesi, ABD

Yönetim Yeri

Liberte Yayın Grubu®

GMK Bulvarı No:108/16, Maltepe, Çankaya / Ankara

Tel: (312) 230 87 03 Faks: (312) 230 80 03

İnternet Sitesi: www.liberaldusunce.com.tr

Yazı İşleri: yaziisleri@liberal.org.tr

Abonelik ve İrtibat:

www.liberte.com.tr/abonelik / info@liberte.com.tr

Baskı

Bizim Büro Basım Evi Yayın ve Dağıtım Hizmetleri Sanayi ve Tic.Ltd.Şti.

Zübeyde Hanım Mahallesi, Sedef Caddesi 6/A, Altındağ, Ankara

Tel: (312) 229 99 28 | Faks: (312) 229 99 29 | Sertifika No: 42488

Sahibi/Owner

Liberte Yayıncılık A.Ş. adına,
Hatice Özlem Yılmaz

Editör/Editor

Prof. Dr. Alim Yılmaz

Yazı İşleri Müdürü/Publishing Manager

Dr. Büşra Sönmez

Editör Yardımcısı/Assistant Editor

Dr. Didem Geylani

ISSN 1300-8781

e-ISSN 2667-6486

Basım Tarihi/Date of Printing: 18 Haziran 2025

İç Tasarım/Page Layout: Serpil Koçtürk

Kapak Tasarımı/Cover Design: Liberte Yayınları

Liberal Düşünce

üç aylık, uluslararası, hakemli, açık erişimli bir dergidir; Mart, Haziran, Eylül ve Aralık ayı içinde yayınlanır.

Liberal Dushunce is a quarterly, international, peer reviewed, open access journal, published in March, June, September and December.

Liberal Düşünce dergisi

TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından

dizinlenmektedir.

Dergide yayınlanmak üzere makalelerin dergipark.gov.tr/liberal adresinden gönderilmesi gerekmektedir.

Liberal Düşünce dergisi, ayrıca

Asian Science Citation

Index (ASCI), ASOS İndeks, Crossref,

İdeal Online, SOBIAD

Atıf Dizini tarafından taranmaktadır.

MAKALELER/ARTICLES

Editörden

Karl Löwith Düşüncesinde Modern İlerleme Fikri: Kriz ve Bir Çözüm Önerisi

The Idea of Modern Progress in Karl Löwith's Thought: Crisis and a Proposal for a Solution

Elif Nagihan Türköz..... 1

Hristiyan Demokrasi: Bütün Yollar Roma'ya (mı?)

Christian Democracy: All Paths to Rome (?)

Görkem Birinci..... 17

Hegemonya, Anlam ve Birey: Zorunlu Eğitim Eleştirileri Üzerine

Hegemony, Meaning, and the Individual: On the Critiques of Compulsory Education

Ersin Yağan 45

Şiddet Karşısı Bir Eylem Biçimi Olarak Gandhi'nin Hareketi ve Mücadelesi: Şiddetsizlik Felsefesinin Politik Boyutları ve Sonuçları

Gandhi's Movement and Struggle as a Form of Non-Violence Action: Political Dimensions and Consequences of the Philosophy of Non-Violence

Mehmet Fatih Işık 59

İfade Özgürlüğünün Dijital Hali ve Yeni Medya

Digital State of Freedom of Expression and New Media

Oğuz Turan Yayla..... 73

Yönetimin Değişen Paradigması: Yapay Zekâ Liderliği

The Changing Paradigm of Management: Leadership in Artificial Intelligence

Hasibe Gül Sevinç 89

Dini Milliyetçiliğin Müphemliği: Kavramsal Bir Berraklaştırma Girişimi

Ambiguity of Religious Nationalism: An Attempt of Conceptual Clarification

Muttalip Çağlayan 117

1982 Anayasası'nda İnsan Hakları: Hürriyet ve Otorite Dengesine İlişkin Bir Değerlendirme

Human Rights in the 1982 Constitution: An Evaluation on the Balance of Freedom and Authority

Özer Aslan & Ahmet Nohutçu 145

Rejim ve Öğretmenler Arasında Bir Meslek Kuruluşu: İstanbul Muallimler Birliği (1918-1936)

A Professional Organization Between the Regime and Teachers: İstanbul Teachers' Union (1918-1936)

Enes Özkan & H. Aliyar Demirci 167

Almanya'nın Kamu Güvenliği Politikaları: Strateji Belgeleri Üzerinden Bir İnceleme

Germany's Policy on Public Security: An Analysis Through Strategy Documents

Onur Ağirdil 199

Avusturya İktisat Okulu'nun Metodolojik İlkeleri

The Methodological Principles of the Austrian School of Economics

Muhammet Buğra Sucu 231

**Ekonomi-Politik Perspektiften Finansal Yaptırımlar: Rusya'ya Yönelik
Yaptırımlar Üzerinden Bir Değerlendirme**

*Financial Sanctions from an Economic-Political Perspective: An Evaluation of Sanctions against
Russia*

Güven Delice 253

Yaşadığımız coğrafyada savaş tehdidi altında, somut çatışmaların yaşandığı, kafa karışıklıklarının zirveye çıktığı ve anlamak için daha sakin analizlere ihtiyaç duyulan zaman diliminde, yeni iddialı bir dergi sayısı ile karşınıza çıkmanın huzurunu yaşıyoruz.

İsrail'in İran'a saldırısıyla başlayan ve naklen yayınlanan heyecan verici enstantaneler, ne yazık ki ölüm, tahribat ve daha da önemlisi varoluş şüphesi yaratarak, ağırlıklı Müslüman olan toplumlarda travmalar yaratmaktadır. Tarihin temel varlık alanlarından birini oluşturan İslam coğrafyasında yaşayan Müslüman ahalinin ekseriyeti güvensiz hissetmektedir.

Güvensizlik duygusunun yarattığı negatif psikolojik halin yayılma eğilimi, ataleti tahrik ederek geri dönülmez yaralar açma kapasitesini haizdir. Bu nedenle yapılacak olan, doğrudan eylemlerle terapi sürecini ivedilikle başlatarak aksülamelde bulunmaktır. Böylece toparlanmak, güvensizlik ve yetersizlik duygusunu bastırarak bireysel düzeyde başlayarak, toplumsal direnişi güçlendirmek mümkün olacaktır.

Yüzyılı aşan mezkûr kayıp ve kaybı telafi "depresyonu" ancak yola çıkarak aşılabılır. İlk adımın aşaması geçilmiş olması sağlam bir zemin oluşturmuştur. Ancak, yaşanan kopuşlar, mazur kalınan saldırı dinamiği ve daha da önemlisi "suçu başkasına yükleme" duygusu aşılarak oturulan zeminin tahkimi zorunludur.

Bu amaçlara matuf olmak üzere farklı düşünsel pratikler, fikri tepkiler ve somut eylemler geliştirmek mümkündür ve nitekim somut üretimler de ortaya konmaktadır. İktisadî gelişimin geçim sıkıntısını çözmesi gereklidir. Uluslararası sistemin acımasız güç tahakkümüne karşı yeterli müktesebatı oluşturmak ruhsal ve fiilî özgürlüğü korumanın yolu olduğu kadar, ruhsal sağlığı oluşturmanın da anahtarıdır.

Biz dergi faaliyetleriyle fikir ve akademik üretime katkıda bulunarak olan biteni daha iyi anlamaya, doğru ve yerinde değerlendirmeler yapmaya katkı sunmaya çabalıyoruz. Türkiye ve yakın çevresinde yaşanan hızlı sosyal, siyasal ve iktisadî değişimlere teknolojik değişimler de ayak uydurmaktadır. Savaşın veya savaş tehdidinin gölgesinde ortaya çıkan değişim dinamiği beraberinde yeni yapılar oluşturmaktadır. Türkiye bu çerçevede yeni politik işbirlikleri kurarak mevcut çıkmazları aşma kudreti göstermektedir.

Hatırlanması gereken önemli bir husus ise enerjimizin ne için kullanıldığına dairdir. Son dönemde yaşanan politik ve iktisadi krizlerin yarattığı tehditler, öncesinde yapılan tercihlerin sonuçlarıyla ilişkilidir. Zira tarihsel olarak adaleti tesis etmek, maddi refahı oluşturmak veya savunma teknolojilerine ve eğitime yatırım yapmak yerini, benimsenen doktrinler ışığında insanı zorbalamak, takip ve tehdit etmek gibi faaliyetlerin absorbe ettiği enerjinin ürettiği negatif sonuçlardan kaçınmak imkânsızdır.

Bu değerlendirmeler ışığında dergimizin yeni sayısından istifade etmenizi diliyorum!

Prof. Dr. Alim Yılmaz

Editör

Karl Löwith Düşüncesinde Modern İlerleme Fikri: Kriz ve Bir Çözüm Önerisi

Elif Nagihan Türköz*

Öz

Bu çalışma Karl Löwith'in modern ilerleme fikri eleştirisini, onun ilerleme fikrinin neden olduğunu düşündüğü krizi ve bu krize çözüm önerisini ele almaktadır. Löwith'in modern ilerleme fikrine yönelik eleştirisi; onu felsefi bir kriz olarak tanımlamasına dayanır. Ona göre modern ilerleme fikrinin kökleri Hristiyan eskatolojisindedir ve ilerleme fikri, teolojik bağlamdan koparıldığında, bir anlam krizine yol açar. Löwith'e göre ilerleme fikrinde sonsuz ilerleme paradoksu vardır. Doğal sınırların göz ardı edilmesi de Löwith'e göre etik ve toplumsal krizlere neden olmaktadır. Modernitenin, insanın doğayı kontrol altına alma arzusunu körüklemesinin onun sınırlarını ve etik sorumluluklarını görmezden gelmesine değinen Löwith, modernitenin krizine bir çözüm önerisi de sunmuştur: Antik dünyanın ölçü ve denge anlayışına dönüşmesi gerekliliği. Ona göre insanlığın gelecekteki anlam arayışı, doğayla uyumlu bir yaşam ve sınırlılık anlayışını yeniden kazanmakla ilişkilidir. İlerlemeye daha muhafazakâr bir pencereden bakan Löwith'in bu fikirleri günümüzde dünyanın geleceğine ilişkin kaygıları da ifade eden; anlam kaybı, doğayla uyumlu yaşam tarzı, sınırlılık bilinci gibi konularda farklı bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karl Löwith, Modern İlerleme Fikri Eleştirisi, Modernitenin Krizi, Antik Dünyanın Ölçü ve Denge Anlayışı.

The Idea of Modern Progress in Karl Löwith's Thought: Crisis and a Proposal for a Solution

Abstract

This study examines Karl Löwith's critique of the idea of progress, the crisis he believes it engenders, and his proposed resolution to this crisis. Löwith's criticism of the modern notion of progress stems from his characterization of it as a philosophical crisis. According to Löwith, the roots of the modern idea of progress lie in Christian eschatology, and when progress is severed from its theological context, it leads to a crisis of meaning. Löwith argues that the concept of progress is burdened by a paradox of infinite advancement. The neglect of natural limits, he suggests, results in ethical and social crises. Löwith critiques modernity for fostering humanity's desire to dominate nature, which blinds it to its limitations and ethical responsibilities. In response to this crisis, Löwith proposes a return to the principles of measure and balance that characterized the ancient world. He contends that humanity's future search for meaning is closely tied to the rediscovery of a way of life in harmony with nature and a renewed understanding of limitations. Löwith's perspective, which views progress through a more conservative lens, offers a unique viewpoint on contemporary concerns about the future of the planet. His ideas address issues such as the loss of meaning, the need for a lifestyle in harmony with nature, and the importance of recognizing human limitations. These themes resonate with pressing modern challenges, including climate change, the depletion of natural resources, and the societal implications of technological advancement, providing a thought-provoking framework for understanding and addressing these issues.

Keywords: Karl Löwith, Critique of the Modern Idea of Progress, The Crisis of Modernity, The Concept of Measure and Balance in the Ancient World.

*Dr. Öğr. Üyesi | Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü | elifnagihanturkoz@ohu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0537-1041 | DOI: 10.36484/liberal.1617215
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss.1-16.
Gönderim Tarihi: 10 Ocak 2025 | Kabul Tarihi: 15 Mayıs 2025

Giriş

Modern toplumlar için değişim ve ilerleme bu toplumların temel dinamiğini anlamak için kullanılan önemli kavramlardan olagelmıştır. Değişimin hızı ve yönüyle birlikte ilerleme fikrinin ve buna ilişkin toplumsal gelişmenin farklı yönleriyle ele alındığını gözlemlenmektedir. İlerleme fikri, özellikle aydınlanma düşünürleri tarafından “*aklını kullanma cesareti*” gösteren insanın doğayı ve toplumu anlamada bütün bağlarından kurtulduğu bir atmosferde *mükemmelleşebilirlik (perfectibility)* anlayışının da doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu mükemmelleşme, her zaman ileriye dönük bir doğrusal çizgide gerçekleşen mükemmelleşmedir. Bu bakımdan ilerlemenin niteliğine dair olumlayıcı yaklaşım Condorcet, Diderot, Alembert, Voltaire gibi Aydınlanma düşünürleri tarafından vurgulanmıştır. Bununla birlikte modern ilerleme fikrini eleştiren ve ona olumsuz yaklaşan Burke, Bonald, Maistre gibi muhafazakar düşünürlerin de olduğunu belirtmek gerekmektedir. Karl Löwith de modern ilerleme fikrini köklü bir biçimde eleştiren düşünürler arasında yer almıştır.

Karl Löwith’in ilerleme fikrine yönelik eleştirisi, modern düşünce tarihine dair derin bir sorgulamanın ürünü olarak dikkat çekmektedir. Löwith, ilerleme kavramını yalnızca bir tarihsel gelişim modeli olarak değil, aynı zamanda moderniteyi şekillendiren temel bir metafizik fikir olarak incelemektedir. Bu eleştirisinin merkezinde, ilerleme fikrinin teolojik kökenleri ve bu kökenlerden koparılmasının neden olduğu kriz yer almaktadır. Löwith’e göre, modern ilerleme fikrinin kökleri Hristiyan eskatolojisinde, yani tarihsel sürecin tanrısal bir plana uygun olarak nihai bir amaca yönelik ilerlediği düşüncesinde bulunur. Ancak bu fikir, teolojik bağlamdan koparıldığında, insanlık için bir anlam kaybına yol açar.

Modern ilerleme anlayışını eleştirirken, Löwith özellikle iki temel soruna dikkat çekmektedir. Birincisi, “sonsuz ilerleme paradoksu” olarak adlandırılacak olan bir çelişkidir. Sonsuz ilerleme fikri hem mantıksal hem de pratik açıdan sınırların ve sonuçların göz ardı edilmesine neden olur. Bu durum, insanın doğayı kontrol altına alma arzusunu körüklerken, aynı zamanda doğaya ilişkin etik sorumlulukların ihmal edilmesine yol açar. Löwith’e göre, modern düşünürlerin sınırsız ilerleme arzusu onları modernliğin kriziyle karşı karşıya getirmiştir. İkinci sorun ise, krizin etik ve toplumsal boyutudur. Modern ilerleme anlayışı, birey ve toplumlar arasındaki ilişkileri daha iyi bir geleceğe ulaşma hedefiyle yeniden tanımlamış, ancak bu süreçte anlamlı ve sürekli bir ahlaki temele dayanmamıştır. Löwith, söz konusu durumun modern toplumlarda hem bireysel hem de kolektif anlam kaybını derinleştirdiğini savunur. Löwith, sözü edilen krizlerin çözümü için, moderniteye karşı antik

dünyanın ölçü ve denge anlayışına dönülmesi gerekliliğini öne sürer. Löwith'in çözümünün temel dayanağı ve ayrıntıları ilerleyen sayfalarda detaylı bir biçimde ele alınacaktır. Bu noktada onun çözümünün, günümüzde insanların aklın rehberliğinde daha ileriye doğru gelişim gösterebilme potansiyellerinin çıkmazlarına katkı sağlaması öngörülmektedir. Söz konusu katkı anlam arayışının bu boyutuna temas etmesi bakımından değerli görülmektedir.

İlerleme Fikri: Felsefi ve Sosyolojik Bağlam

Modernleşmenin tarihsel ve felsefi arka planını bulduğumuz Aydınlanma dönemi ilerleme fikrinin niteliği hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Aydınlanma düşünürlerinin insanın doğasına ve aklına ilişkin temel yaklaşımı ilerleme fikrinin de şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu bakımdan aydınlanmanın mükemmelleşebilirlik anlayışıyla insanın aklı sayesinde tüm bağlarından kurtulup geleceğe yön verme kapasitesine vurgu yapılmıştır. Aynı zamanda modern dönemle birlikte insanlık tarihinin bir ilerleme çizgisi izlediği fikri belirginleşmiş ve bu fikir çeşitli düşünürler tarafından ele alınmıştır. İlerleme fikri hem felsefi hem de sosyolojik olarak ciddi tartışmalara konu olmuştur. Tarihsel değişimin doğrusal bir biçimde daha iyiye doğru geliştiğini varsayan ilerleme fikri kimi zaman desteklenmiş kimi zamansa ciddi bir biçimde eleştirilmiştir.

Kant, Voltaire, Condorcet gibi aydınlanma döneminin önemli düşünürleri akıl, bilim ve eğitimin gelişmesi sonucu tür olarak insanlığın sürekli ilerlediğini savunmuşlardır. Bu bakımdan insanlık tarihi bilgi ve özgürlük noktasında da ileriye doğru giden bir çizgi izlemektedir. Örneğin Kant'a göre ilerleme, insan aklının toplumu ve doğayı daha iyi anlama kapasitesinin artışıyla mümkündür. *Tarih Felsefesi Üzerine Düşünceler* eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: "İnsanlık, genel anlamda, sürekli olarak mükemmelleşmeye doğru bir ilerleme içindedir. Aklın rehberliği ile toplumlar, daha adil ve özgür yapılar oluşturacaktır" (Kant, 2020: 19). Voltaire'in batıl inançlara, cehalete ve despotizme karşı vermiş olduğu mücadele ilerleme fikrinin özetini sunar. Voltaire için ilerleme insanın aklının dini dogmalardan kurtulması ve bilimsel bilginin artmasıyla ilişkilidir. Voltaire: "Bilim ve sanatın gelişmesiyle insan aklı, karanlık dogmaların esaretinden kurtulacaktır. Gerçek ilerleme, eleştirinin kılıcıyla mümkün olacaktır" (2021: 128) ilerleme vurgusu yapmıştır.

İlerleme fikrini oldukça açık bir şekilde savunan düşünürlerden biri de Condorcet'tir. *İnsan Zihninin İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo* isimli eserinde ilerlemenin akıl ve bilimin rehberliğinde insanlığın kaçınılmaz bir kaderi olduğu vurgusu hakimdir. "İnsanlık, cehalet ve despotizmin zincirlerini kırarak

sürekli bir gelişim ve özgürleşme yolundadır. Gelecek, akılcı reformların insanlığa mutluluk getireceğini göstermektedir” (Condorcet, 1966: 179). Condorcet aynı zamanda ilerlemenin temel unsurları olarak toplumsal eşitliğin sağlanması, eğitimin yaygınlaşması ve bilginin tüm insanlığa ulaşmasını görür.

Saint-Simon *Endüstriyel Sistem* isimli eserinde ilerlemeyi özellikle endüstriyel ve bilimsel gelişmelere dayandırır. “Toplumsal, teolojik ve feodal dönemlerden geçerek endüstriyel döneme ulaşmıştır. İnsanlık, bilim ve teknolojinin rehberliğinde daha rasyonel ve adil bir düzene doğru ilerleyecektir” (1975: 34). Comte ise ilerleme fikrini 3 hal kanunu çerçevesinde açıklamaktadır. Bu yasayı sosyoloji dersleri adlı eserinde detaylıca anlatır. Bu kanun kapsamında insani düşüncesi 3 tane aşamadan geçmektedir: Teolojik, metafizik ve pozitif. “İnsanlık tarihi, teolojik aşamadan metafizik aşamaya ve nihayet pozitif aşamaya geçerek ilerlemiştir. Pozitif bilimler, ilerlemenin nihai rehberi olacaktır” (2014: 217). Comte’un ilerleme anlayışında bilimsel düşüncenin toplumun örgütlenmesine katkı sağlayacağı fikri hakimdir.

Hegel’e göre ilerleme diyalektik bir süreçtir ve insan ruhunun özgürlük bilincine erişmesi ile alakalıdır. *Tarihte Akıl* isimli eserinde: “Tarih, özgürlük bilincinin gerçekleşmesinin tarihidir. İnsanlık, aklın rehberliğinde daha yüksek bir bilinç düzeyine doğru ilerler” (2020: 58) açıklamasını yapmıştır. İlerleme fikrini tarihsel materyalizm çerçevesinde ele alan Marx ise, toplumsal ilerlemeyi üretim araçlarının değişimi ve sınıf mücadelesinin imkanıyla açıklamıştır. Bu noktada: “Tarihin tümü, sınıf mücadelelerinin tarihidir. Feodal toplumun çöküşü ve burjuvazinin yükselişi, insanlığın kaçınılmaz ilerleyişinin bir parçasıdır” (2018: 16) açıklamasını yapar.

Nietzsche için ilerleme yaratıcı bireylerin toplumsal normlara karşı koyup kendi değerlerini yaratmasıyla ilgilidir. Temelde Nietzsche ilerleme fikrini eleştirir ve insanlık tarihinde var olan büyük anlatıları sorgular. O *İyinin ve Kötünün Ötesinde* ve *Böyle Buyurdu Zerdüş* eserlerinde bu düşüncelerine yer vermiştir. Nietzsche *İyinin ve Kötünün Ötesinde* adlı eserinde şunları belirtmiştir: “Tarihi ilerleme olarak görmenin anlamı yoktur; insanlığın doğru ve yanlış anlayışları her zaman değişmiştir. Gerçek ilerleme, toplumsal değerlerin ötesine geçmeyi gerektirir” (2022: 112). İlerleme konusunda Foucault’un fikirlerine baktığımızda ise, toplumsal yapılar ve güç ilişkileri bağlamı karşımıza çıkmaktadır. Foucault’ya göre tarihsel süreçler tek bir doğrultuda ilerlemez aksine toplumsal sistemler ve bilgi biçimleri sürekli bir biçimde yeniden yapılır. *Bilginin Arkeolojisi* (2022) ve *Cinselliğin Tarihi* (2020) eserlerinde Foucault bu fikirlerine yer vermiştir. *Bilginin Arkeolojisi*’nde: “İlerleme, bilginin sürekli birikiminden ziyade, bilgi ve güç arasındaki ilişkilerin

evrimidir. Her ‘ilerleme’ aslında belirli bilgi biçimlerinin ve egemenlik yapılarının değişimiyle ilgilidir” (2022: 70) ifadeleri dikkat çeker.

Postmodernizmin önemli figürlerinden biri olan Lyotard için ilerleme bilimsel bilgi ve toplumsal gelişim bağlamında sorgulanan bir kavramdır. Bu fikri “*Postmodern Durum*” (2013) adlı eserinde detaylıca işlemiştir: “İlerleme, büyük anlatıların tükenmesiyle birlikte anlamını yitiriyor. Artık ilerleme, bir doğrultuda sürekli bir gelişme değil, çok sayıda bilgi formunun ve kültürel pratiklerin çarpışmasıdır” (2013: 37). Lyotard’a göre ilerleme kavramının yeniden tanımlanması gerekmektedir. Bu tanımlamayı yaparken modernizmin ideolojisinden arındırılmalı, çokluk ve belirsizlik içinde yeniden düşünülmelidir.

Toynbee ise kültürlerin ilerlemesini toplumsal zorluklarla başa çıkma yeteneğine göre değerlendirmiştir. Medeniyetlerin yükselip çökmesinin toplumsal ve kültürel tepkiyle ortaya çıktığını vurgulamıştır: “Medeniyetlerin ilerlemesi, onları oluşturan toplumların karşılaştıkları zorluklara verdikleri cevaba bağlıdır. Eğer toplum, bu zorluklara yeterince yaratıcı bir cevap verirse, medeniyet yükselir; yoksa çöküşe uğrar” (1961: 87). Weber’de ise ilerleme kapitalizmin, rasyonalizasyonun ve bürokrasinin gelişimiyle ilişkilidir. Weber’in ilerleme konusundaki bu fikirlerini “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*” (2007) ve “*Ekonomi ve Toplum*” (2012) gibi eserlerinde ayrıntılarıyla görmek mümkündür. “Toplumsal ilerleme, bireylerin ve toplumların gidecek daha fazla rasyonelleşmesiyle mümkün olacaktır. Bu, bürokrasinin ve organizasyonel yapının güçlenmesiyle bir bütün olarak ilerleyen bir süreçtir” (2012: 298). Son olarak ilerleme fikrini tarihsel döngüsel bir anlayışla ele alan Spengler’e kulak vermek gerekirse, o her kültürün doğum, olgunlaşma, çöküş ve ölüm döngüsünden geçtiğini savunmuştur: “Batı’nın kültürel yükselişi, doğa yasalarına dayalı bir süreçtir. Ancak her kültürün ölümü kaçınılmazdır, ilerleme yalnızca bir aşamadır” (1991: 122).

İlerleme fikrini çeşitli şekillerde ele alan düşünürler (çeşitli eleştiriler olmakla birlikte) özellikle modernitenin Hristiyanlığa galip gelmesine ilişkin temel noktada anlaşılmaktadır denilebilir. Modernitenin Hristiyanlığa galip gelişinin kabulü sonrası Löwith, esas meselenin “eski Hristiyanlığın merkezi doktrinlerinin ve sosyal sistemin nasıl değiştirileceği ve yerine neyin geçireceği” (1957: 61) sorunu olduğunu vurgulamıştır. Bu soruna çözüm olarak ise Löwith, seküler tarihin eskatolojik yorumundan söz eder. Ayrıca modern ilerlemenin sonucunda yaşananlar onun açısından bir krize karşılık gelir. Löwith’in bahsettiği kriz ve krize yönelik çözüm arayışı ilerleyen sayfalarda detaylıca aktarılacaktır. Söz konusu kapsamda Löwith’in kısa bir biyografi-

sine de metnimizde yer verilecektir zira Löwith önemli bir düşünür olduğu halde ülkemizde henüz yeterince tanınmamaktadır.

Karl Löwith Kimdir?

Yahudi kökenli Alman filozof Löwith, modern felsefenin önemli isimlerinden biridir. Löwith, genel olarak tarih felsefesi, teoloji ve modernitenin eleştirisi konularındaki çalışmalarıyla tanınır. Hayatına kısaca yakından bakmak gerekirse; Löwith, 9 Ocak 1897’de Münih, Almanya’da doğdu. Yahudi bir aileden geliyordu. Münih Üniversitesi’nde felsefe eğitimi aldı ve burada Edmund Husserl ve Max Weber gibi önemli isimlerin öğrencisi oldu. 1923’te Martin Heidegger’in öğrencisi oldu ve onun felsefesinden etkilenerek doktorasını tamamladı. Ancak daha sonra Heidegger’in Nazi rejimini desteklemesi üzerine Löwith, onunla yollarını ayırdı. Nazi rejiminin yükselişi ve Yahudi karşıtı politikalar nedeniyle 1934’te Almanya’dan ayrılmak zorunda kaldı. İtalya, Japonya ve ABD’de akademik çalışmalarına devam etti. 1941’de ABD’ye göç etti ve burada çeşitli üniversitelerde ders verdi. 1952’de Almanya’ya dönerek Heidelberg Üniversitesi’nde profesör olarak çalışmaya başladı. Karl Löwith, 26 Mayıs 1973’te Heidelberg, Almanya’da yaşamını yitirdi. Felsefesi, tarih, din ve modernite konularında derinlikli eleştiriler sunarak çağdaş düşünceye önemli katkılar sağlamıştır.

Bazı eserlerine yakından bakmak gerekirse; *“Meaning in History”- Tarihte Anlam* (1957)¹ eserinde modern ilerleme fikrinin Hristiyan eskatolojisinden türediğini savunur. *“Das Verhängnis des Fortschritts”- İlerlemenin Felaketi* (1964) adlı eserinde; ilerleme fikrinin etik ve felsefi eleştirisini yapar. *“From Hegel to Nietzsche”- Hegel’den Nietzsche’ye* (1964) eserinde ise modernite, tarih ve ilerleme fikirlerini Hegel ve Nietzsche üzerinden analiz eder.

Karl Löwith ve Modern İlerleme Fikri Eleştirisi

Karl Löwith, modern ilerleme fikrine karşı köklü eleştiriler geliştirmiştir. Onun eleştirileri modern düşüncenin teolojik kökenleri ve insanın doğayla olan ilişkisi üzerine detaylı bir sorgulamaya dayanır. Löwith modern ilerleme anlayışını sadece sosyal ilerleme ve teknolojik gelişim açısından değil, ayrıca felsefi bir kriz olarak da ele almıştır. Ona göre modern ilerleme anlayışının

¹ Bkz. *Karl Löwith ve Tarihte Anlam* başlığı ile *Modernite ve Kıyamet* (2014) kitabında Löwith’e bir bölümü ayıran Güngörmez, özellikle Löwith’in modern tarih konusunda Hristiyanlık kökenine vurgu yapmasını ele almaktadır. Nitekim Güngörmez’in eserinde yer verdiği diğer düşünürler de (Lubac ve Taubes) modern politikada Tanrı’nın ve teolojinin yeri nedir? Sorusu kapsamında görüşlerine yer verilmiş isimlerdir. Bu bakımdan eserde *Kurtuluş Teorilerinin* Batı’nın entelektüel dünyasındaki karşılığına değinilmektedir.

kökleri Hristiyan eskatolojisindedir.² Hristiyanlıkta tarihin Tanrı'nın iradesine uygun bir biçimde *kurtuluş* planına doğru ilerlediği anlayışı, zamanın dönüsel bir süreç olmaktan çıkıp doğrusal bir ilerleme haline gelmesine neden olmuştur. Bu bakımdan modern ilerleme fikri de Löwith'e göre bu doğrusal zaman anlayışının seküler bağlamdaki karşılığıdır. Diğer bir deyişle modern ilerleme fikri doğrusal zaman anlayışını tarihsel bir ideal haline getirmiştir. Löwith modern ilerleme fikrinin de Hristiyanlıkta olduğu gibi bir hedef ya da nihai amaç içerdiğini iddia etmiştir. Modernite ilerleme hedefini gerçekleştirenken dini bağlamdan kopuk dünyevi bir çerçeveye dayanmıştır.

Meaning in History (1957) isimli eseri Löwith'in tarih ve anlam ilişkisini teolojik ve felsefi bağlamda incelediği en önemli metinlerden biridir. Bu eserde Löwith modern ilerleme fikrinin krizinden söz etmektedir. Löwith, modern tarih felsefesinin köklerini Hristiyan eskatolojisinde bulur. Hristiyanlık, tarihsel olaylara teolojik bir anlam yükleyerek, tarihi bir kurtuluş planının parçası olarak görür. Modern ilerleme fikri, bu teolojik modelin seküler bir biçimde yeniden formüle edilmesidir. Eserinde Löwith (1957: 6): "Tarih, kendisinde ve bütün olarak bir hedefe doğru sürekli bir ilerleme gerçekleştiren bir hareket olarak görülmektedir. Ancak bu yaklaşım, Hristiyan eskatolojisinin sekülerleştirilmiş bir biçimidir" ifadesiyle doğrudan bu fikrini açıklamıştır. Löwith'e göre ilerleme fikrinin Hristiyan etikin bir ürünü ve Hristiyanlık'ta kurtuluşa giden yolun sekülerleştirilmiş bir versiyonu olduğunu vurgulayan Güngörmez ise şu detaylı açıklamayı yapar:

... Löwith Modernite mevzu bahis edildiğinde çağdaşları arasında muhafazakar bir tavır takınır; tarihte bir kopuş görmeyen Löwith'e göre ilerleme fikri, yeni ve biricik değil, Hristiyan etikin bir ürünü, Hristiyanlıkta kurtuluşa giden yolun sekülerleştirilmiş versiyonundan başka bir şey değildir. Löwith Hümanist ilerlemelerin mutlak iyimserliğini hiçbir şekilde paylaşmaz. İlerlemecilerin kutsadığı Fransız İhtilâli dahi

2 Torbidoni, "Secularization, a valid category? A reappraisal of the Löwith-Blumenberg debate around the rise of modernity" adlı makalesinde Karl Löwith'in "Meaning in History" (Tarihte Anlam) adlı eserinde ortaya koyduğu "sekülerleşme tezi" ile Hans Blumenberg'in "The Legitimacy of the Modern Age" (Modern Çağın Meşruiyeti) eserindeki eleştirileri arasındaki tartışmayı ele alır. Löwith'e göre göre, modern tarihin ilerleme anlayışı, Hristiyan eskatolojisindeki "kurtuluş tarihi" kavramının dünyevileştirilmiş bir formudur. Bu görüş, Hristiyan teolojisindeki tarihsel anlamın ve teleolojik hedeflerin (örneğin, kurtuluş veya ilahi düzen) modern bir tarihsel telos (nihai amaç) haline dönüştürüldüğünü öne sürer. Blumenberg'e göre modernite, Orta Çağ teolojisinin yalnızca bir uzantısı değil, aynı zamanda bu teolojiye karşı gelişmiş özgün bir düşünce sistemidir. Sekülerleşme teorisini "tarihsel bir yanlışlık kategorisi" olarak eleştirir ve modern çağın meşruiyetini savunur. Makale (2020), Blumenberg'in Löwith'in argümanlarını yanlış yorumladığını ve Löwith'in sekülerleşme tezini çarpıttığını savunur. Löwith'in iddialarının, modern tarih felsefesindeki ilerleme fikrinin teolojik kökenlerini açıklamak açısından geçerli olduğu belirtilir. Blumenberg'in "meşruiyet" sorunsalını merkezine alması, Löwith'in argümanlarının kapsamını daraltmıştır. Löwith'in sekülerleşme tezi, modern tarih felsefesindeki ilerleme fikrinin kökenlerini anlamak için derin bir felsefi çerçeve sunar. Ancak, Blumenberg'in eleştirileri, bu tezin daha geniş bir bağlamda tartışılması gerektiğini ve sekülerleşmenin yalnızca bir "teolojik miras" olarak anlaşılamayacağını vurgular (Torbidoni, 2020).

ona göre mutluluğu getirecek bir başlangıcın değil, zalimliğin numune-i imtisali olmuştur (Güngörmez, 2014: 97).

Löwith açısından teolojik bağlamdan koparıldığında, bu ilerleme fikri bir anlam krizine yol açar. Löwith'e göre, aynı zamanda modern ilerleme fikri, tarihsel süreçlere sahte bir anlam atfederek, insanın tarihsel gerçekliği doğru bir şekilde anlamasını engeller. Löwith'in modern tarihsel ilerleme fikrinin Hristiyanlıkla³ olan bağıni vurgulaması temel argümanlarından biridir. Ona (1957) göre modernite, bu bağdan kurtulmaya çalışırken bir anlam krizine girmiştir.

Löwith modern ilerleme fikrinin kökenlerini Hristiyan teolojisinde ararken bu fikrin bir krizle sonuçlandığını vurgulamakla birlikte bunun nedenini de açıklamıştır. Löwith (1957)'e göre ilerlemenin teolojik bir çerçeve olmadan inşa edilmesi bir tür sınırsızlık ve belirsizlik içinde kaybolmak anlamına gelmektedir. Löwith modern ilerleme fikrini eleştirirken, doğasındaki bu sınırsızlık ve aşırılık unsurlarından hareket eder. Bilimsel ve teknolojik ilerlemeler sonucu doğayı kontrol altına alma arzusunda olan modern insan, insanlığın anlam arayışını tüketmiştir. Bu açıdan teknolojik bağımlılık ve ilerleme kısır döngüsünden de söz edilebilir. Löwith ilerleme fikrinin doğasının daimî bir biçimde daha fazlasını istemek olduğunu ifade eder. Bu durum ise teknolojik gelişimin insan yaşamını iyileştirmek yerine bir tür bağımlılık yarattığını gösterir. *Das Verhängnis des Fortschritts (İlerlemenin Felaketi)* (1964b) yazısında, ilerlemenin, her yeni kazanımı bir norm haline getirdiğini ve bu normun, bir sonraki kazanımı zorunlu kıldığından söz eder. Bu kısır döngü ise insanın hiçbir zaman tatmin olamamasına yol açmaktadır.

Löwith ayrıca modern ilerlemenin, iyi kötü ayrımını göz ardı ederek yalnızca bir değerlendirme sistemine dönüştüğünü vurgular: “Modern ilerleme, iyi ile kötü arasındaki etik ayrımı göz ardı ederek yalnızca ilerici-gerici bir değerlendirme sistemine dönüşmüştür” (Löwith, 1964b: 156). Bu durum insanların teknolojiyi etik bir şekilde kullanma kapasitesini de sınırlandırmıştır. Bu açıdan Löwith insanlığın teknolojik güçle orantılı bir bilgelik geliştirmedeğini iddia eder. Löwith aynı zamanda insanın doğayı kontrol etme isteğinin etik problemleri de beraberinde getirdiğini belirtir: “Modernite, insanın doğayı kontrol altına alma arzusunu körüklerken, onun sınırlarını ve etik sorumluluklarını göz ardı etmiştir” (Löwith, 1964b: 169).

3 Aynı eserde Löwith, sekülerleşme bağlamına da değinmiştir: “Modern dünyanın toplulukları ne dini anlamda pagan ne de Hristiyandır; açıkça sekülerdirler, yani sekülerleşmişlerdir ve ancak bu anlamda türevsel olarak Hristiyan kalmışlardır.” (Meaning in History, 1957, s. 200).

From Hegel to Nietzsche (1964a) eserinde Löwith, düşüncenin Hegel'den Nietzsche'ye kadar olan dönemde yaşadığı dönüşümleri inceler ve ilerleme fikrinin bu dönüşüm içindeki rolünü tartışır. Hegel'in tarih anlayışı, ilerleme fikrinin felsefi bir temeli olarak ele alınır. Hegel, tarihin bir akıl yürütme süreci olduğunu ve tarihin bir hedefe (özgürlük) doğru ilerlediğini savunur. Nietzsche ise bu fikri reddederek tarihin bir anlam taşımadığını savunur. Löwith (1964a)'e göre Nietzsche'nin bu eleştirisi, modern ilerleme fikrinin nihai çöküşünü temsil eder. Ayrıca ona göre modernite, tarihten bir anlam üretme çabasında başarısız olmuş ve bu durum nihilizme⁴ yol açmıştır. Löwith (1964a) Nietzsche'nin modern ilerleme fikrine yönelik eleştirilerini derinleştirir ve bu eleştirilerin modernitenin anlam krizine dair önemli bir perspektif sunduğunu belirtir.

Romani "Progress as a problem: Strauss and Löwith" (2017) adlı makalesinde Karl Löwith'in modern ilerleme fikrine yönelik eleştirilerini Leo Strauss⁵ ile kıyaslayarak ele almıştır. Romani'nin yazısının (2017) temel iddiaları arasında şunlar yer almaktadır: 1. Löwith, modern ilerleme fikrinin rasyonel olmaktan çok "fideistik" (inanç temelli) olduğunu belirtir. İlerleme fikri, bilimsel ve teknik bilgiyle toplumsal gelişme arasında otomatik bir bağ olduğunu varsayar, ancak bu bağ gerçekçi değildir. 2. Antik düşüncede ilerleme, bilgelik ve ahlakla sınırlıyken, modern ilerleme fikri sınırsız bir gelişimi savunur. Löwith, antik dünyanın bu sınırlı ve dengeli anlayışını benimser. 3. Löwith, modern ilerleme fikrinin Hristiyanlıktan moderniteye devrolarak sekülerleştirdiğini ancak bu süreçte bir anlam krizine yol açtığını savunur.

4 Fagniez (2020), Karl Löwith'in "insan ve dünya" üzerine geliştirdiği felsefi antropolojiyi ele almış ve onun düşüncesinin modern nihilizm, sekülerleşme ve tarihe yönelik eleştirileriyle nasıl ilişkilendirildiğini incelemiştir. Löwith'in felsefi antropolojisi, insanın dünya ile olan kopukluğuna odaklanır. Modern insanın, doğa ve toplumla olan bağlarını kaybetmesi, Löwith'e göre nihilizmin temel nedenlerinden biridir. Löwith, Heidegger'in varoluşçu ontolojisini insanın dünyadan kopukluğunu pekiştiren bir yaklaşım olarak görür. Heidegger'in "Dasein" (varlık) analizine, doğa ve insan yaşamı üzerindeki eksikliklerinden dolayı eleştiriler getirir. Löwith, modernitenin insan merkezli yaklaşımının dünyayı ve doğayı göz ardı ettiğini, bunun da nihilizme yol açtığını savunur. Nietzsche'nin "ebedi dönüş" fikrini, modern nihilizme bir çözüm önerisi olarak ele alır ve bunun, insanın doğayla yeniden bağ kurmasını sağlayabileceğini belirtir. Bu makalede Fagniez (2020), Löwith'in modernitenin krizine ve nihilizme dair eleştirilerini, özellikle "insanın dünyadan kopukluğu" bağlamında inceliyor. Löwith'in felsefesi, modern insanın dünya ve doğayla ilişkisinin yeniden tanımlanmasını öneren bir çerçeve sunuyor.

5 Strauss, modern ilerleme fikrinin bir alternatif olarak geçmişe dönüş (return) fikrini savunurken, Löwith daha çok antik düşüncenin ölçü ve sınırlılık anlayışını yeniden ele almayı önerir. Strauss, ilerleme fikrinin köklerini Yahudi geleneği ve eleştirel ayrışma kavramlarıyla ilişkilendirirken, Löwith bu fikri daha geniş bir tarihsel ve seküler bağlamda ele alır. İki düşünür arasındaki temel fark, Löwith'in "tarihin ahlaki bir değerlendirmesi" ile Strauss'un "tarihselliğe eleştirel yaklaşımı" arasındaki yöntemsel farklılıktır.

İlerleme Fikrinin Nihai Çıkmazı

Löwith (1964)'e göre ilerleme fikri hem tarihsel hem de felsefi bir çıkmaz yaratmıştır. İlerleme fikri tarihsel bir körlük ortaya çıkarmıştır. Tarihin anlamını geleceğe odaklayıp, geçmişi ve şimdiyi ihmal etmesi bu körlüğün temel nedenidir. Bu aynı zamanda insanın tarihsel ve doğal bağlamını yitirmesine de yol açmıştır. Löwith'e göre ilerleme fikrinde bir diğer önemli sonuç olarak sonsuz ilerleme paradoksu vardır. Ona göre ilerleme kendi içinde sürekli bir tatminsizlik yaratmıştır. İnsanlık ne kadar ileri giderse gitsin bu ilerleme hiçbir zaman yeterli olmayacaktır. Bu da paradoksal bir biçimde ilerleme-tatminsizlik ikilemine yol açmıştır.

Bu noktada Löwith'in *Das Verhängnis des Fortschritts* (1964b) isimli eserine biraz daha yakında bakmak gerekir ise, bu eser modern ilerleme fikrinin doğasında bulunan çelişkileri ve etik sorunları ele alır. Bu eserde Löwith ilerleme fikrinin, insanın doğayı kontrol etme ve sürekli gelişim arzusu üzerine kurulu olduğunu vurgular. Ancak bu sınırsız gelişim fikri ona göre, insanın etik pusulasını kaybetmesine yol açar. Her yeni teknolojik ve bilimsel keşif, bir önceki keşfi sıradan hale getirir ve bu durum insanlığı tatminsiz bir döngüye sokar. Löwith, ilerlemenin bir "son" ya da nihai bir anlam sunmadığını, aksine insanlığın sürekli olarak kendisiyle çeliştiğini savunur. Löwith, ilerleme fikrinin sınırsızlık anlayışını eleştirerek, bu fikrin doğasında bulunan tehlikeye dikkat çeker. Modern insan, gücünün etik sınırlarını belirlemekten acizdir.

Tarihsel açıdan *bilimsel masumiyet çağının kapanması* olarak işaret edilen Birinci Dünya Savaşı ve atom bombasının yıkıcı etkileri de Löwith'in ilerleme konusundaki düşüncelerini derinden etkilemiştir. O zamana kadar bilimsel pratiklerin insanlığın faydası için kurgulandığına olan inanç derinden sarsılmıştır. Bu döneme ilişkin Löwith (1964b: 152): "Genel bilinçte, ilerlemeye olan inanç yalnızca Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sorgulanmaya başlamıştır" ifadelerine yer vermiştir. Atom bombasının geliştirilmesi ve kullanılmasına bağlı olarak "bilimsel masumiyet çağı"nın sona erdiği düşüncesi, bilimsel araştırmaların ve teknolojinin insanlık üzerindeki etkilerine dair derin bir tartışmayı da ifade eder. Bu, bir sorgulamaya⁶ da karşılık gelmektedir.

6 Atom bombası ve modern bilim-teknolojinin yıkıcı potansiyeli, birçok düşünür ve bilim insanının modern ilerleme anlayışını sorgulamasına neden olmuştur. Bu isimler, genellikle bilimsel gelişmenin etik boyutlarına ve insanlık üzerindeki etkilerine odaklanmışlardır. Albert Einstein, J. Robert Oppenheimer, Hannah Arendt, Bertrand Russell, Theodor W. Adorno, Martin Heidegger, Jean-Paul Sartre, Lewis Mumford gibi isimler çeşitli boyutlarla bu sorgulamaya dahil olmuştur. Bu düşünürlerin ortak noktası ise, bilimin ve teknolojinin etik boyutlarını sorgulamaları ve modern ilerlemenin insanlık üzerindeki etkilerine dair derin bir farkındalık yaratmalarıdır. Atom bombası, bu tartışmaların odak noktası olmuş ve bilimin geleceğine dair yeni bir sorumluluk anlayışının gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Bu sorgulama bilimin sadece insana fayda sağlayan, tarafsız bir bilgi üretimi süreci olduğu görüşüne dairdir. Löwith (1964b: 165) de bu konuda: “İlk atom bombası atıldığında artık kimse ilerlemenin ölümcül ikilemini görmezden gelemez hale gelmiştir” açıklamasını yapmıştır.

Löwith aynı zamanda modern ilerleme fikrinin temel bir özelliğini, yani sürekli ileriye doğru hareket etme zorunluluğunu ve hiçbir zaman tamamlanmışlık hissine ulaşamama durumunu da vurgular. Bu düşünce, modernitenin⁷ hem umut verici hem de potansiyel olarak problemliliğine dikkat çeker: “Modern ilerleme fikrinin doğasında, her kazanımın bir sonraki adımı zorunlu kıldığı ve hiçbir zaman nihai bir sonuca ulaşamayacağı bir tür sınırsızlık vardır” (Löwith, 1964b: 156). Modern ilerleme, bir hedefe ulaşıldığında orada durmayı kabul etmez; her başarı, daha büyük ve daha karmaşık hedeflerin peşine düşmeyi teşvik eder. Modern ilerlemenin içkin bir özelliği, hiçbir hedefin *nihai* veya *tamamlanmış* olarak kabul edilmemesidir. İlerlemenin bu sınırsız doğası, insanlığı sürekli olarak *daha fazlasını* aramaya iter. Bu durum, modern toplumlarda yaygın olan tatminsizlik duygusunu besleyebilir. Löwith bununla ilişkili olarak: “Modern ilerlemenin kendine özgü bir ritmi vardır: Her yeni kazanım kısa sürede sıradan hale gelir ve yeni kazanımlara yönelik bir özlem süreci hemen başlar. Tıpkı arzu gibi, ilerleme de her zaman daha fazlasını ister, çünkü doğası gereği elde ettiğiyle yetinemez” (Löwith, 1964b: 156) açıklamasını yapmıştır.

İnsanlık, sürekli olarak daha fazlasını ararken hem büyük kazanımlar hem de büyük risklerle karşı karşıya kalır. Bu sürecin etik ve pratik sınırlarını belirlemek hem bireyler hem de toplumlar için kritik bir sorundur. İlerlemenin bir son değil, bir süreç olduğu kabul edildikten sonra, bu sürecin ne için ve nasıl sürdürüleceği soruları, modern dünyanın en önemli meselelerinden biri haline gelir. Tam da bu noktada Löwith şu soruyu sormaktadır: “Sınırsız ilerlemeyi sınırlayabilecek bir otorite var mı, yoksa insan her yapabildiğini yapmak zorunda mı?” (Löwith, 1964b: 167). Löwith aklındaki bu gibi sorularla birlikte genel manada modern ilerlemenin çıkmazına bir çözüm sunmaktadır. Bu çözüm ise Antik ölçüde ve Hellenistik bilgelikte hayat bulmaktadır.

7 Kroll’un 2010 yılında tamamlamış olduğu “A Human end to History? Hans Blumenberg, Karl Löwith, and Carl Schmitt on secularization and modernity” adlı doktora tezi Karl Löwith’in sekülerleşme ve modernite ile ilgili görüşlerini Hans Blumenberg ve Carl Schmitt ile ilişkilendirerek analiz etmektedir. Tez, Löwith’in sekülerleşme fikrinin yalnızca dini kökenlere değil, aynı zamanda modernitenin meşruiyetine ilişkin daha geniş bir sorgulamaya dayandığını savunur. Löwith’in düşüncelerinin, modern ilerleme ve tarih felsefesine dair teolojik bir eleştiri sunduğu, ancak bu eleştirinin modernitenin meşruiyetine yönelik tam bir reddiye olmadığı ifade edilir. Tez, Löwith’in görüşlerini tarihsel ve felsefi bağlamda detaylı bir şekilde ele alır ve onun sekülerleşme anlayışının, modern felsefi düşüncenin kökenlerine dair önemli bir tartışma sunduğunu belirtir.

Löwith'in Çözümü: Antik Ölçüye ve Hellenistik Bilgelğe Dönüş

Löwith, modern dünyadaki sürekli ilerleme fikrinin, sınırsız bir büyüme ve değişim arzusunun hem insanlık hem de çevre üzerinde yıkıcı etkiler yarattığını savunmuştur. Modernitenin *sürekli ileriye doğru gitme fikri*, bilimin ve teknolojinin kontrolsüz bir şekilde gelişmesine, doğal sınırların göz ardı edilmesine ve nihayetinde etik ve toplumsal krizlere⁸ yol açabilmektedir. Modern ilerleme fikrinin krizine çözüm olarak Löwith, antik dünyanın ölçü ve denge anlayışına dönüşmesi gerektiğini belirtir. İnsanlığın gelecekteki anlam arayışı ona göre, doğayla uyumlu bir yaşam ve sınırlılık anlayışını yeniden kazanmakla ilişkilidir. Löwith (1957) ilerleme fikrinden uzaklaşmanın, insanın doğayla yeniden uyum sağlamasını ve sınırlılık bilincine geri dönmesini gerektirdiğini vurgular.

Löwith modern ilerleme fikrini antik düşünceyle karşılaştırarak analiz etmiştir. İlerleme antik çağda insanın doğasının farkında olduğu bir kavram iken modern ilerleme fikri bu tarz sınırları reddetmiş ve sonsuz bir gelişim arzusu yaratmıştır. Bu bakımdan antik düşüncede sınır ve ölçü kavramlarına değinen Löwith, özellikle Helenistik dönemde ilerlemenin bir ölçü ve denge anlayışı içinde ele alınmış olduğunu belirtmiş ve ilerlemenin insanın bilgede ve yaşamda dengeyi koruması gerektiğine vurgu yapmıştır. Bu bakımdan Löwith, Francis Bacon'ın *plus ultra* (daha ileri) fikrini, antik dünyanın *non plus ultra* (daha ileri gitme) anlayışıyla karşılaştırmıştır. Ona göre (1957) Antik dünyanın sınır anlayışı, insanlara bir rehber sunmaktadır. Bu rehber insanın doğayla uyumlu bir yaşam sürmesi içindir. Modernitenin bu anlayışı reddetmesi ise Löwith (1957)'e göre insanlık için anlam ve etik bir kayba yol açmıştır. Löwith burada modernitenin doğal sınırları ve insanın doğayla olan ilişkisini nasıl yeniden şekillendirdiğine dair bir eleştiri yapar. Antik dünyanın sınır anlayışı, genellikle ölçülü, doğal dünyaya saygılı ve etik bir yaşam sürme çabasıyla ilişkilendirilir. Modernitenin bu anlayışı reddetmesi, insanın doğa üzerindeki egemenliğini ve sınırsız büyüme fikrini benimsemesine yol açmıştır.

8 Prometheus miti, Löwith'te modern ilerlemenin tehlikelerine bir metafor olarak kullanmış olduğu mit olarak karşımıza çıkar. Prometheus'un insanlık için teknik bilgi ve araçlar sunması tanrıların öfkesine yol açmıştır. Bu mit Löwith'e göre, modern teknolojinin doğasında bulunan çift yönlülüğü anlamak için bir örnektir. Bu çift yönlülüğü modern teknoloji bağlamında yarar ve tehlike olarak özetlemek mümkündür. "Nietzsche: Felsefi Bir Giriş" (Nietzsche: A Philosophical Introduction) (1990) adlı eserinde yer almaktadır. Bu eser, özellikle Nietzsche'nin felsefesinin tarihsel ve ontolojik temellerini incelerken, Prometheus mitine de yer verir. Löwith, Prometheus'un mitini, insanlığın özgürleşme ve kendini aşma arzusuyla ilişkilendirir ve bu bağlamda, mitin Nietzsche'nin düşüncesindeki yerini tartışır. Prometheus'un Tanrılara karşı başkaldırısı, özgürleşme ve bilgelik arayışı, modern insanın kendi gücünü keşfetmesi ve aşması gereken bir anlayışı temsil eder. Ancak Löwith, bu temaların Nietzsche'nin felsefesinde, aşırı özgürleşmenin ve anlam kaybının getirdiği tehlikeleri simgelediğini de vurgular (1990).

Löwith önerisini şu şekilde özetler: “... önerim, Stoacılığın döngüsel kozmosuna geri dönmektir. Ancak bu şekilde sürekli ilerleme fikri ve onun doğasında bulunan yıkıcılık engellenebilir” (Löwith, 1957: 221). Stoacılığın temel anlayışı, evrenin bir düzen ve doğal yasalar çerçevesinde döngüsel bir şekilde işlediğidir. Stoacılar, insanın doğayla uyum içinde yaşaması gerektiğini savunmuşlardır. Bu anlayışa göre, her şey bir döngü içindedir ve bu döngüye uyum sağlamak, insanın doğru ve etik bir yaşam sürmesinin temeli olarak görülür. Döngüsel Kozmos, her şeyin belirli bir düzen içinde tekrar ettiği, başlangıç ve bitişin birbirine bağlı olduğu bir evrensel anlayıştır. Modernitenin tek yönlü, sürekli ilerleme anlayışına karşılık, bu döngüsel anlayış, insanın ilerlemeyi ve değişimi daha ölçülü, etik ve doğayla uyumlu bir şekilde anlamasına olanak tanır.

Peki Löwith neden bu öneriyi yapmaktadır? Löwith, modernitenin *sürekli ilerleme* anlayışının sonunda anlam ve etik kaybına yol açacağını düşünmektedir. İnsanlık sürekli olarak daha fazlasını istemekle, var olanı yeterli görmemekle etik değerleri ve anlam arayışını kaybedebilir. “Antik dünyanın sınır anlayışı, insanlık için bir rehber olmalıdır. Çünkü sınırsız ilerleme, insanın doğayla uyum içinde yaşama kapasitesini tehdit eder” (Löwith, 1964b: s. 169). Stoacılık, insanın kendi doğası ve evrenle uyum içinde bir yaşam sürmesini önerir. Bu, modern dünyanın hızlı ve kontrolsüz ilerleme arzusu karşısında daha dengeli ve etik bir yaklaşım olabilir.

Górniewicz “*Karl Löwith and Leo Strauss on modernity, secularization, and nihilism*” (2010) isimli makalesinde Karl Löwith’in modernite, sekülerleşme⁹ ve nihilizm üzerine geliştirdiği felsefi görüşlerini Leo Strauss ile karşılaştırarak analiz etmektedir. Löwith ve Strauss, modernitenin krizini kabul eder ancak bu krize verdikleri yanıtlar farklıdır: Strauss, modernitenin antik düşünceye dönülerek eleştirilebileceğini savunur ve özellikle politik felsefenin yeniden canlandırılmasını önerir. Löwith, daha “trans-politik” bir yaklaşımı benimseyerek insanın kozmik düzenle uyumunu yeniden kazanması gerektiğini vurgular. Löwith’in perspektifi Stoacı bir “toprağa bağlılık” idealine dayansa da Nietzsche’nin “ebedi dönüş” öğretisiyle harmanlanmıştır. Górniewicz (2010) Löwith’in modernite eleştirisini “sekülerleşme” kavramı etrafında temellendirdiğini ve modernitenin, dini düşüncenin sekülerleştiril-

9 Herskowitz “Secularization and de-legitimation: Hans Jonas and Karl Löwith on Martin Heidegger” (2024) isimli yazısında Karl Löwith’in modernite ve sekülerleşme üzerine görüşlerini analiz eder ve özellikle onun Martin Heidegger’in düşüncesine yönelik eleştirileri üzerinde durur. Herskowitz, Löwith’in sekülerleşme eleştirisinin, modern felsefeye ve Heidegger’in düşüncesine yönelik temel bir eleştiri sunduğunu gösterir. Löwith’in sekülerleşme kavramını, moderniteyi eleştirmek ve onun Hristiyan teolojisine olan bağımlılığını ortaya koymak için kullandığı vurgulanıyor. Aynı zamanda, Löwith’in düşüncelerinin, modern felsefenin teolojik geçmişini anlamak için önemli bir çerçeve sunduğu ifade ediliyor (2024).

miş bir biçimi olduğunu savunduğunu belirtir. Löwith'in eleştirileri, modern ilerleme fikrinin doğasını anlamak ve modern krizlerin köklerini incelemek açısından önemli bir felsefi çerçeve sunar. Aynı zamanda, Löwith'in ve Strauss'un düşüncelerinin, modern dünyanın etik ve politik krizlerini çözmek için farklı fakat birbiriyle ilişkili yaklaşımlar sunduğu vurgulanır (2010).

Sonuç

Karl Löwith, modernite eleştirisini tarihsel ve felsefi temel üzerinden şekillendiren düşünürlerden biridir. Löwith'e göre, antik Yunan düşüncesinde hâkim olan uyum ve sınırlılık anlayışı, modern dönemin sınırsız ilerleme fikri savunucuları tarafından unutulmuştur. Bu değişim, insanın kâinattaki konumunu yeniden tanımlayan bir paradigma kaymasına işaret etmektedir. Antik Yunan felsefesi, özellikle Aristoteles ve Stoacılık gibi akımlar üzerinden, evrenin döngüsel ve hiyerarşik bir uyum içinde işlediği fikrine dayanmaktaydı. Bu anlayış, insanın kökenini ve sonunu evrenin doğal sınırları içinde kavrayarak, insanın hem kendisiyle hem de doğayla barışık bir yaşam sürmesi gerektiği önerisini taşıyordu. Ancak modernite, bu dengeyi sarsarak, insanoğlunun çevresine tahakküm kurmasını merkeze alan yeni bir anlayışı ön plana çıkarmıştır.

Löwith'in modernite eleştirisi, bu sınırsız ilerleme anlayışının doğurduğu etik ve ontolojik sorunlara odaklanmaktadır. Ona göre, modern düşüncenin geleceğe odaklanan teleolojik yapısı, insanın kendi kozmik sınırlarını unutarak, sınırsız bir hırs ve kontrol arzusuna kapılmasına neden olmuştur. Bu durum hem bireysel hem de toplumsal düzeyde doğadan kopuşu ve anlam kaybını beraberinde getirmiştir. Löwith, bu sorunların üstesinden gelmek için, insanın kendi sınırlarını fark etmesi ve doğayla uyumlu bir yaşam tarzı benimsemesi gerektiğini savunur. Bu bakışa göre, insanın anlam arayışı moderniteyle özdeşleştirilen ilerleme ideolojisinden bağımsızlaştırılarak, yeniden kozmik bir perspektifle ele alınmalıdır. Löwith, bu çerçevede, antik Stoacılığın döngüsel ve doğal kozmos anlayışına dikkat çeker. Stoacı düşüncede evren, sabit ve döngüsel bir düzen içinde var olan bir bütün olarak ele alınır. Bu anlayış, insana, doğayla uyumlu bir şekilde yaşama ve kendi sınırlarını kabullenme konusunda etik bir rehberlik sunar. Löwith, bu döngüsel yaklaşımı moderniteye alternatif bir yaşam felsefesi olarak önerir. Ona göre, modernitedeki sınırsız ilerleme ve kalkınma fikri, yalnızca doğayı tahrip etmekle kalmayıp, aynı zamanda bireyin köklü bir anlam krizi yaşamasına da yol açmıştır. Bu nedenle, antik dönemin ölçülülük ve uyum anlayışı, modern çağın etik ve ekolojik sorunlarına çözüm arayışında önemli bir çerçeve sunabilir.

Löwith'in ilerleme fikri eleştirisi, günümüzdeki küresel sorunlarla derin bir uyum içindedir. İklim değişikliği, kaynakların tükenmesi ve teknolojinin toplumsal etkileri gibi meseleler, moderniteye işaret eden ilerleme fikrinin yıkıcı etkilerini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, Löwith'in öne çıkardığı anlam kaybı, doğayla uyumlu yaşam tarzı ve sınırlılık bilinci gibi kavramlar, sadece felsefi bir sorgulama değil, aynı zamanda insanlığın geleceği için etik bir rehber olarak değerlendirilmelidir. Bu açıdan bakıldığında, Löwith'in Stoa-cılığın döngüsel kozmos anlayışını yeniden canlandırma çabası, moderniteye karşı muhafazakâr bir eleştiri olmanın ötesine geçmektedir. Bu yaklaşım, insanın doğayla olan ilişkisini yeniden düzenleme ve bu ilişkide etik bir temel inşa etme gerekliliğini vurgular. Löwith, insanın sınırsız ilerleme fikrinden vazgeçerek, köklerini evrenin doğal sınırlarında bulması gerektiğini ileri sürer. Bu hem bireysel hem de toplumsal seviyede dışsal doğaya karşı daha sorumlu, ölçülü ve uyumlu bir yaklaşım geliştirmenin yollarını açabilir.

Sonuç olarak, Löwith'in modernite eleştirisi, yalnızca tarihsel bir değerlendirme değil, aynı zamanda güncel sorunları anlamak ve bu sorunlara yanıt aramak için çok boyutlu bir çerçeve sunar. Modernitenin kozmik uyum ve sınırlılık anlayışından kopuşu, doğaya ve insana zarar veren yapısal bir probleme neden olan boyuta da sahiptir. Löwith, insanın bu kopuşu telafi edebilmesi için, antik felsefenin doğal ve etik ilkelerine geri dönmesi gerektiğini savunur. Bu çerçeve, günümüzün küresel krizlerine karşı hem felsefi hem de pratik bir çözüm arayışı için anlamlı bir yol haritası sunmaktadır.

Kaynakça

- Comte, A. (2014). *Pozitif Felsefe Dersleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 2 (19-20), 213-258.
- Condorcet, M. J. A. (1966). *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı* (O. Peltek, Çev.). Millî Eğitim Bakanlığı.
- Fagniez, G. (2020). *Karl Löwith et L'homme Sans Monde*. Archives de Philosophie, 83(4), 617–638. <https://doi.org/10.3917/aphi.834.0617>
- Foucault, M. (2020). *Cinselliğin Tarihi* (H. U. Tanrıöver, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2022). *Bilginin Arkeolojisi* (V. Urhan, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Górniewicz, A. (2010). *Karl Löwith and Leo Strauss on Modernity, Secularization and Nihilism*. In P. Armada & A. Górniewicz (Eds.), *Modernity and what has been lost: Considerations on the legacy of Leo Strauss* (pp. 93–110). Jagiellonian University Press.
- Güngörmez, B. (2014). *Modernite ve Kıyamet- Henri de Lubac, Karl Löwith, Jacob Taubes*. Ankara: Kadim yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2020). *Tarihte Akıl* (Ö. Sözer, Çev.). Kbalcı Yayınevi.

- Herskowitz, D. M. (2024). Secularization and de-legitimation: Hans Jonas and Karl Löwith on Martin Heidegger. *History of European Ideas*, 50(7), 1242–1260. <https://doi.org/10.1080/01916599.2024.2315249>
- Kant, I. (2020). *Tarih Felsefesi Üzerine Düşünceler* (Çev. Ahmet Cevizci). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kroll, J. P. (2010). *A human end to history? Hans Blumenberg, Karl Löwith, and Carl Schmitt on secularization and modernity* (Doctoral dissertation, Princeton University). Retrieved from https://www.academia.edu/6598589/A_Human_End_to_History_Hans_Blumenberg_Karl_L%C3%B6with_and_Carl_Schmitt_on_Secularization_and_Modernity
- Löwith, K. (1957). *Meaning in history: The theological implications of the philosophy of history*. University of Chicago Press. Chicago University Press
- Löwith, K. (1964a). *From Hegel to Nietzsche: The revolution in nineteenth-century thought* (D. E. Green, Trans.). Columbia University Press.
- Löwith, K. (1964b). Das Verhängnis des Fortschritts. In H. Kuhn & F. Wiedmann (Eds.), *Die Philosophie und die Frage nach dem Fortschritt* (pp. 26–45). München: A. Pustet.
- Löwith, K. (1990). *Nietzsche: A philosophical introduction* (D. E. Green, Trans.). Twayne Publishers.
- Löwith, K. (1995). *Martin Heidegger and European nihilism*. New York: Columbia University Press.
- Lyotard, J. F. (2013). *Postmodern durum* (İ. Birkan, Çev.). Bilgesu Yayıncılık.
- Marx, K., & Engels, F. (2018). *Komünist Manifesto* (C. Üster & N. Deriş, Çev.). Can Yayınları.
- Nietzsche, F. (2022). *İyinin ve Kötünün Ötesinde* (G. Türker, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Romani, A. (2017). *Progress as a problem: Strauss and Löwith*. *Philosophical Readings*, 9(1), 37–43. <https://doi.org/10.5281/zenodo.826089>
- Saint-Simon, H. (1975). *Henri Saint-Simon (1760-1825): Selected writings on science, industry, and social organisation* (K. Taylor, Ed.). Croom Helm.
- Spengler, O. (1991). *Batı'nın Çöküşü* (S. Göcek, Çev.). Say Yayınları.
- Torbidoni, J. (2020). *Secularization, a valid category? A reappraisal of the Löwith-Blumenberg debate around the rise of modernity*. *Tábano*, (16), 53–69. <https://doi.org/10.46553/tab.16.2020.p53-69>.
- Toynbee, A. J. (1961). *Medeniyetlerin çözülüşü* (M. H. Yavuz, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Voltaire. (2021). *Felsefe Sözlüğü* (Çev. Lütfi Ay, 2021), 7. Baskı. Alfa Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum- Cilt 1* (L. Boyacı, Çev.). Yarı Yayınları.
- Weber, M. (2007). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (E. Eker, Çev.). Say Yayınları.

Hristiyan Demokrasi: Bütün Yollar Roma'ya (mı?)

Görkem Birinci*

Öz

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa'nın yalnızca siyasetine değil, sosyal ve ekonomik yaşamına damgasını vuran Hristiyan demokrasi, özünde dinsel motivasyonlu bir siyasal hareketin kamusallaşmasının en tipik örneğidir. Nitekim Hristiyan demokrasiyi var eden koşulları Katolisizmden bağımsız ele alabilmek mümkün değildir. Bu siyasal hareketin doğuşu ve gelişimi Batı Avrupa tarihinde Fransız Devrimi'nden itibaren yaşanan ve Katolik Kilisesi'nin merkezinde yer aldığı büyük çalkantılar, çatışma ve uzlaşmalara paralel bir seyir izlemiştir. Gelenek ile modernite arasındaki gerilimlerden doğan ve başlangıçta son derece anti-modern unsurlarla bezeli olan bu hareketin çağdaş ilke ve kurumlara uyum istikametinde geçirdiği dönüşümün izlerini sürmek, post-seküler olarak adlandırılan çağımızda daha fazla önem kazanmıştır. Bu çalışma da günümüzün Hristiyan demokrat partilerine kaynaklık eden (Katolik) partilerin on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ortaya çıkışı ve iki dünya savaşı arasındaki görünüşleri ile İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Hristiyan demokrasi adı altında aldığı çağdaş biçim, siyasal Katolisizm ve Katolik Kilisesi'yle ilgisinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hristiyan Demokrasi, Katolik Kilisesi, Siyasal Katolisizm, Avrupa Siyaseti, Din ve Siyaset.

Christian Democracy: All Paths to Rome (?)

Abstract

Christian democracy, which has left its mark not only on politics but also on Western Europe's social and economic life since the second half of the twentieth century, is the most typical example of the publicization of an essentially religiously motivated movement. As a matter of fact, it is not possible to consider the conditions that brought Christian democracy into existence independently of Catholicism. The birth and development of this political movement have followed a parallel course to the great upheavals, conflicts and compromises in Western European history since the French Revolution, with the Catholic Church at its center. Tracing this movement's transformation, which emerged from the tensions between tradition and modernity and was initially characterized by deeply anti-modern elements, in line with contemporary principles and institutions, has become even more important in our so-called post-secular age. In this study, the emergence of (Catholic) parties in the late nineteenth century, their appearance between the two world wars, and the contemporary form they took under the name of Christian democracy immediately after the Second World War are discussed in relation to political Catholicism and the Catholic Church.

Keywords: Christian Democracy, Catholic Church, Political Catholicism, European Politics, Religion and Politics.

*Dr. Öğr. Üyesi | Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi | gorkem@nevsehir.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-6160 | DOI: 10.36484/liberal.1586968
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss. 17- 44.
Gönderim Tarihi: 17 Kasım 2024 | Kabul Tarihi: 23 Mayıs 2025

Giriş

Hristiyan demokrasiye dair doksanlı yılların ortalarından itibaren giderek artan araştırmaların üzerinde bütünüyle hemfikir olduğu başlıca husus, böylesi önemli bir siyasal hareket üzerine yapılan çalışmaların şaşkınlık uyandıracak derecede sınırlı olmasıdır (Hanley, 1994:1; Kalyvas 1996:1; van Kersbergen, 1995:ix, Kaiser, 2004:127-128; Mitchell, 2012:8). Son birkaç on yılda Hristiyan demokrasi üzerine artık azımsanmayacak oranda bir literatür oluşmuşsa da, yine de hâlâ sosyalizm, faşizm ya da liberalizm gibi başka ideolojilerle kıyaslanabilecek düzeye ulaşabilmiş değildir. Oysa Hristiyan demokrasi, Avrupa bütünleşmesi süreci ve refah devletlerinin inşası da dâhil olmak üzere İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa siyasetine ve halklarına onlarca yıl hegemonik bir tarzda yön veren başlıca ideolojidir. Öyle ki “Hristiyan demokrasiyi dikkate almadan modern Avrupa’yı anlayabilmek mümkün değildir” (Kalyvas & van Kersbergen, 2010:184).

Hristiyan demokrat partiler aynı zamanda Batı Avrupa’nın İkinci Dünya Savaşı sonrası insan haklarına dayanan yeni demokratik anayasalarının yaşama geçmesini sağlayan ana aktörlerdir. Hristiyan demokratlar bir anlamda Batı Avrupa’nın bu “demokratik ağ”ının mimarlarıdır. Günümüzde bir ideoloji olarak Hristiyan demokrasi, demokrasi ve insan haklarıyla büyük oranda özdeşleşmiştir. Bununla birlikte bu hareketin tarihine göz atıldığında aslında parlamenter demokrasi ile insan hakları ve özgürlüklerine yönelik başlangıçta düşmanca sonrasında da olduğa mesafeli bir yaklaşım içinde bulunduğu görülür. Bu siyasal harekete uzun süre egemen olan bu tutumun ve İkinci Dünya Savaşı’yla birlikte yaşanan büyük dönüşümün nedenlerini, Hristiyan demokrasinin Katolisizm ve Katolik Kilisesi’yle olan yakın ve güçlü bağında aramak yerinde olacaktır.

Hristiyan demokrat öğreti ve siyasal partileri, siyasal ve toplumsal Katolisizm ile on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren kurulmaya başlanan Katolik partilerin ağdaş tezahürüdür. Başka bir deyişle, “derin ulusal farklılıklar gösteren dağınık bir siyasal hareket olmasına rağmen, Hristiyan demokrasi açıkça Fransız Devrimi sonrası Avrupa’da Katolik kimliğinin yeniden keşfedilmesine yardımcı olan partilere dayanır” (Mitchell, 2012:11). Bu açıdan Pombeni’nin de vurguladığı gibi Hristiyan demokrasi aslında “Roma Kilisesi’nin modern siyasi örgütlenmeyle olan travmatik ilişkisinin” (Pombeni, 2000:291) bir ürünüdür. Dolayısıyla tarihsel gelişimi büyük oranda gelenek ile modernite –ya da Kilise ile modern Devlet- arasındaki mücadele tarafından şekillenen Hristiyan demokrasiyi Katolisizmden bağımsız kavrayabilmek mümkün değildir. Ancak bu durum Hristiyan demokrasinin Katolik

Kilisesi'nin salt bir siyasal uzantısı ya da onun bir projesi olduğu anlamına da gelmemelidir. Bu hareketin İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından ortaya çıkan partilerinin öncülleri olan Katolik partileri ile Kilise hiyerarşisi arasında güçlü bir ilgi olmasına rağmen bu partiler bir anlamda Kilise'ye rağmen ortaya çıkmış ve giderek çağdaş şekline kavuşmuştur.

Hristiyan demokrasi üzerine yapılan akademik çalışmaların bir kısmı kendilerini belirli zaman dilimleriyle sınırlandırmıştır. Örneğin Kalyvas (1996) on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğini, Conway (1997), yalnızca iki dünya savaşı arasındaki dönemi ve Gehler & Kaiser de (2004) 1945 sonrasını ele alır. Fogarty (1957) ise, 1820-1953 yıllarını incelemiştir. Mitchell (2012), Kaiser & Wohnout (2004), Webster (1960) ve Leonardi & Wertman (1989) gibi kimi yazarlar da, bu hareketin güçlü olduğu çeşitli ülke örnekleri üzerinden ve bazen de karşılaştırmalı bir tarzda ilerler. Bunların dışında sayısı daha sınırlı olmakla birlikte bölgesel çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Hanley (1994) Avrupa'da, Kosicki & Lukasiewicz (2018) Demir Perde ülkelerinde, Mainwaring & Scully (2003) ise, Latin Amerika'daki Hristiyan demokrasi üzerine odaklanır. Başka bazı eserler ise, Hristiyan demokrasiyi tematik tarzda ele alır. Örneğin, van Kersbergen (1995) Hristiyan demokrasinin politik ekonomisini, Papini (1997) de uluslararası ilişkiler boyutunu incelemiştir.

Bu çalışma da kendisini kimi açılardan sınırlandırmıştır. İlk bölüm, Fransız Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan zaman dilimine odaklanmaktadır. Ardından iki dünya savaşı arası dönem ve son olarak İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen ve Hristiyan demokrasinin en etkili olduğu 1970'li yıllara kadar olan dönemi ele almaktadır. Hristiyan demokrasinin gerilemeye başladığı 1980'li yıllar ve sonrası ile bugün içinde bulunduğu kriz ve bunun nedenleri çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bu çalışmada ayrıca Batı Kıta Avrupa'sına odaklanılarak coğrafi bir sınır da getirilmiştir. Nitekim Hristiyan demokrat partiler Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde de ortaya çıkmış ve bazılarında önemli siyasal aktörler haline gelmiş olsalar da, Hristiyan demokrasi esasında Batı Avrupa'ya özgü bir olgudur. Son olarak bu çalışmada Hristiyan demokrasi ile siyasal Katolisizm arasındaki ilgi üzerine odaklanılmıştır. Katolisizmin bir diğer önemli boyutu olan ve Hristiyan demokrasinin ideolojik ya da teorik temellerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynayan toplumsal Katolisizme yer verilmemiştir. Bu, aynı zamanda Hristiyan demokrasinin temel ilke ve değerlerinin neler olduğunun, yani mahiyetinin de bu çalışmanın kapsamı dışında tutulduğu anlamına gelmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Siyasal Katolisizm ve Katolik Partiler

On dokuzuncu yüzyıl boyunca, Kilise ve Devlet arasındaki çatışmalar Katolik Avrupa'nın siyasal yaşamının büyük bölümüne damgasını vurmuştur. Bu çatışmaların kökenini on altıncı yüzyılın din savaşlarına ya da Ortaçağ'ın dünyevi iktidarları ile papaların bitmek bilmeyen rekabetine kadar götürmek mümkündür. Ancak Kilise ve devlet arasındaki modern savaşların başlangıcı şüphesiz ki Fransız Devrimi'dir. Devrim'in ardından kurulan cumhuriyetçi rejimin, meşruiyetini Tanrı'dan değil, halktan ya da ulustan alan seküler devlet otoritesi anlayışını egemen kılmasıyla sonraki siyasal çatışmaların zemini de hazırlanmıştır. Katolik Kilisesi'ni sivil otoritelere tabi kılma, yapılarını ve pratiklerini Aydınlanma ilkeleri doğrultusunda rasyonelleştirme çabaları, birçok Katolik din adamının ve dindar Katoliğin karşı-devrimci davaya destek vermesine sebep olmuş, bu da pek çok cumhuriyetçi-devrimci arasında güçlü bir Kili-se ve Katolik karşıtlığını teşvik etmiştir. "Fransız hastalığı" olarak adlandırılan bu olgu çok geçmeden Katolik Avrupa'nın başka yerlerine de hızla yayılmıştır.

Bir yandan "19. yüzyıl boyunca Kilise'nin büyük bir kısmının kendisini Katolik otoriter hanedanlarla ve orta ve alt sınıfların kazandığı özgürlükleri bastırma çabalarında aristokrasilerle özdeşleştirilmesi" (Almond, 1948:736) diğer yandan modern devletler gibi bir tüzel kişiliğe sahip ve "egemen" olan Kilise'nin "üyelerinin münhasıran sadakatini talep eden devlet sistemlerine paralel olarak var olması neredeyse çözülemez sorunlar yaratmıştır" (Pombe-ni, 2000:292). Kısmen Fransız Devrimi'nin çatışmalarının ihraç edilmesinin bir sonucu olarak, kısmen de Avrupa halklarının iç bölünmelerini yansıttıkları için Kilise ve devlet arasındaki mücadeleler on dokuzuncu yüzyıl boyunca Katolik Avrupa'da genel bir olgu haline gelmiştir. Bu durum Fransa'da olduğu gibi bir yandan genişleyen devlet otoritesi ile Kilise'nin özellikle aile ve eğitim konularındaki geleneksel özgürlükleri arasındaki yetki çatışmaları, diğer yandan da ilerici ve seküler liberalizmin savunucuları ile Katolik inancı tarafından sembolize edilen geleneksel düzenin savunucuları arasındaki kültürel mücadeleyle pekiştirilmiştir. Almanya ve İtalya'da ise, bu çatışmalar ulusal birlik hareketleriyle de bağlantılı olmuştur. En nihayetinde on dokuzuncu yüzyılda son derece kutuplaşmış, "ruhban ve ruhban karşıtı olmak üzere 'iki Avrupa' ortaya çıkmıştır" (Mitchell, 2012:12).

Bu bakımdan, Batı Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Katolisizmle özdeşleşen ve aslında günümüze kadar devam eden köklü bir liberalizm karşıtlığı söz konusudur. Kilise'nin Aydınlanma ve Fransız Devrimi'ne karşı aldığı pozisyonun bir sonucu olan bu karşıtlık 1832 gibi erken bir

tarihte yayınlanan papalık genelgesi *Mirari vos*'da (Liberalizm ve Dini Kayıtsızlık Üzerine) ifadesini bulur. Papa XVI. Gregory tarafından ilan edilen bu genelge, "sadece felsefi liberalizmi değil, aynı zamanda siyasal bir hareket olarak liberal Katolisizmi de hedef almıştır" (Böckenförde, 1961:300).

Fransız Devrimi'nin doğurduğu çatışmalı ortama Katolik siyasi bilincinin gelişimine katkıda bulunan 1830 ve 1848 devrimleri de eklenmiş ve yüzyılın ortalarına gelindiğinde Katolisizm artık kalıcı bir tarzda siyasallaşmıştır. Ancak bu siyasallaşma hemen her bakımdan anti-modern bir nitelik taşır. "1840'larda Fransa'da Lamennais ve diğerlerinin sol kanat bir Katolisizm geliştirme¹ ya da İtalya'da Garibaldi'nin milliyetçilik ve popüler Katolisizmi birleştirme girişimlerine" (Conway, 1997:15) rağmen Katolik Kilisesi *ancien régime* savunusunda ısrar etmiş, Hristiyanlık değerlerine aykırı olduğunu düşündüğü liberalizm, cumhuriyetçilik ve sosyalizme karşı uzlaşmaz muhalefetini artırarak sürdürmüştür. Kilise'nin iki hasım ideolojiyi; liberalizm ve sosyalizmi aynı anda mahkûm etmesinin temelinde ise, onları aynı kökten, yani materyalizmden kaynaklanan iki sapkın ideoloji olarak görmesi yatar. Benzer tutum modern çağın sapkınlıklarından biri olarak görülen demokratik parlamenter siyaset ve hatta insan hakları ve özgürlükleri için de geçerlidir.²

Örneğin, Papa IX. Pius'un, İtalya'nın ulusal birliğini sağlamasının ardından 1864 yılında *Quanta cura* (Ne kadar ihtimam ile) başlıklı genelgesindeki *Syllabus of Errors*'de (Hatalar Müfredatı), bireycilik ve temsili hükümet kavramları –panteizm, natüralizm ve rasyonalizm gibi felsefi –izm'lerle birlikte- Hristiyan öğretisiyle bağdaşmadığı gerekçesiyle kategorik bir "hata" olarak nitelendirilip bütünüyle reddedilmiştir (no.80). Modern dünyaya karşı Don Kişotvari bir savaş yürüten IX. Pius, *Syllabus*'tan birkaç yıl sonra (1868) temsili demokrasiyi ve üzerine inşa edildiği siyasal ilkeleri gayri meşru kılmak amacıyla, Katoliklerin yeni kurulan İtalyan devletinin seçim sürecine katılmasını yasaklayan *Non expedit* (Kabul Edilemez) başlıklı bir başka genelgeye imza atmıştır.³

Eski rejimin toplumsal yapısına derinlemesine nüfuz eden Katolik Kilisesi'nin çağın neredeyse tüm gelişmelerine direnç göstermesinin nedeni, aslında sadece "Kilise'nin toplumsal yapıdaki yerinin bir sonucu değildi. Bu aynı zamanda Jakobenizmin Kilise'nin konumuna yönelik şiddetli ve uzlaşmaz saldırısı tarafından da bir ölçüde kışkırtılmıştı" (Almond, 1948:735). Sonuçta

1 "Lamennais 'Devrim'i vaftiz etmekten' bile bahsetmiştir" (Müller, 2013:247).

2 Papa VI. Pius, 1791 yılında yayınlanan *Charitas* (Fransa'daki Sivil Ant) adlı genelgesinde "Fransız Ulusal Meclisi'nin İnsan Hakları Bildirgesi'ni Katolik Kilisesi'ne doğrudan bir saldırı olarak nitelendirmiştir" (Casanova, 1999:21).

3 Papa XIII. Leo'nun 1881 yılında yayınlanan *Diuturnum* (Sivil Otoritenin Kaynağı Üzerine) başlıklı genelgesi de siyasal iktidarı, halkın iradesine tâbi kılmamanın, öncelikle bir ilke hatası yapmak ve ayrıca otoriteyi hem kırılğan hem de tutarsız bir temele oturtmak olduğunu teyit etmiştir (no. 25).

“Aydınlanma ideallerinin siyasallaşması geleneksel Katolisizmi entelektüel ve siyasal eleştirilerin başlıca hedefi yaparken, dindar Katoliklerin ulus inşası ve agresif modernleşme döneminde geleneksel inançlara bağlılıkları, onları yüzyılın neredeyse tüm bilimsel, düşünsel ve toplumsal yenilikleriyle karşı karşıya getirmiştir” (Mitchell, 2012:12). Böckenförde’nin Alman Katolikleri için söyledikleri esasında o dönemdeki tüm Batı Avrupalı Katolikler için genelleştirilebilir: (Böckenförde, 1961:297)

Katolik, başlangıcından beri modern sekülerleşmiş dünyaya karşı bir gerilim halinde yaşamıştır. Bu dünyanın ürettiği örgütsel kalıplar, yani modern devlet ve modern toplum, ortaya çıktıkları andan itibaren ona yabancı kalmıştır. Bunlar artık onun dünyası değildi ve hiçbir zaman kendini evinde hissetmedi. (...) giderek liberalizm tarafından şekillendirilen bir toplumda geri kafalı olarak görülüyorlardı. Yanıt, devlet ve toplumdan iç göçtü.

Bununla birlikte Katolik Kilisesi, bir yandan dindar Katolikleri parlamenter siyasetin dışında tutmaya gayret gösterirken, diğer yandan bu süreci kendi çıkarlarına uygun bir şekilde etkilemeye çalışmıştır. Dönemin monarşilerinin ve aristokrasinin desteğine güvenmek bunu yapmanın bir yoluydu. Ancak Huntington’ın (2010) “birinci demokrasi dalgası” olarak adlandırdığı bu dönemde Avrupa’nın genelinde parlamenter hükümet sistemlerinin giderek artan önemi, Kilise’yi modern siyasetin gerçekliğine uyum sağlama zorunluluğuyla karşı karşıya getirmiştir. Nitekim “1880 yılına gelindiğinde, Batı ve Orta Avrupa’nın tüm büyük Katolik devletleri parlamenter hükümetin bir türüne sahipti. Birçok durumda bu meclislerin yetkileri sınırlı kalsa da, bunlar Katolik çıkarlarına saygı gösterilmesinin önemli olduğu bir kamu forumu sağlayabilmekteydiler” (Conway, 1997:16). Dolayısıyla, Kilise’nin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yüzleşmek zorunda kaldığı somut siyasal sorun, modern siyasi rejimlerin kurumlarıyla, onlara karşı uzlaşmaz muhalefetinden vazgeçmeden ilişki kurmanın yollarını bulmak olmuştur. İlk Katolik partilerin kuruluşu da aslında böylesi bir ihtiyaçtan kaynaklanır. Çünkü Kilise’nin modern devletlerin siyasetinden “kendini geri çekmesi, onu etrafındaki dünyaya ve yönlendirmeyi amaçladığı gerçekliğe yabancı” hale getirerek daha fazla “marjinalleştirme” riski taşımaktadır (Accetti, 2019:33).

On dokuzuncu yüzyılda siyasal Katolisizm ve aynı yüzyılın son çeyreğinde kurulmaya başlanan Katolik partiler, daha çok bir çıkar grubu zihniyetiyle hareket eden savunmacı bir karakterdedir. Kimi yazarlar tarafından (Conway, 1997; Boyer, 2004; Kaiser, 2007) “getto Katolisizmi” olarak da adlandırılan Katolik siyasetinin başlangıçtaki bu niteliği, örneğin ulusal ya da yerel düzeyde ekonomik ve sosyal politikaları şekillendirmeye değil, neredeyse sadece Kilise’nin hak ve çıkarlarını korumaya dönük politikalarla sınırlıdır. “Katoliklerin siyasal ve sosyolojik konumlarını devlet ve toplum dışında, Kilise’de

aradıklarını ve bulduklarını” dile getiren Böckenförde’ye göre “o zamandan itibaren din ve Kilise hakları adına yaptıkları ortak mücadele, Katolikleri siyasal eylem için biraraya getiren ve onları diğer gruplardan ayıran nihai ve belirleyici faktör olmuştur.” Öyle ki, “sadık bir Katolik, siyasal bir seçim yapmak zorunda kaldığında kararlarını bir yurttaş olarak değil, bir din adamı olarak vermiştir” (Böckenförde, 1961:296).

Katolik Kilisesi’nin çıkarlarının savunulmasında örgütlü mücadelenin öneminin anlaşılma başlanması öncelikle birbiri ardına kurulan çeşitli dernekler ve kitle örgütleri ağı aracılığıyla olmuştur. Nitekim Batı Avrupa’da 1850’lerden itibaren bir Katolik dernekleşme seferberliği yaşanmış ve bu “Katolik dernek kültürü siyasal parti oluşumu ve eylemi için uygun bir toplumsal zemin yaratmıştır” (Kaiser, 2007:33).⁴ Bu dönemdeki ilk Katolik dernekleri “ruhban karşıtı saldırıların ardından, genellikle lay Katolikler tarafından sistematik ve merkezi olmayan bir şekilde kurulmuştur” (Kalyvas, 1996:64). Yüzyılın ortalarından itibaren siyasal baskının da etkisiyle Katolik çevrelerde dinsel ve ardından örgütsel bir canlanma, hatta bir devrimin yaşandığına dikkat çeken Boyer, bunun sonucunda “Katolik dernek öz bilincinin geliştiği devletlerde yeni sivil toplumsallık ve siyasal-kültürel etkileşim dayanışmalarının ortaya çıktığını” belirtir (Boyer, 2004:17).

Katolik işçiler de bu örgütlü mücadeleye aktif olarak katılanlar arasındadır. “1890’larda Katolik sendikacılığı giderek gelişmiş ve 1899’da Almanya’da ilk Katolik sendika konfederasyonu kurulmuştur. Bu konfederasyonlar henüz sosyalist sendikalarla boy ölçüşemese de, iki dünya savaşı arası yıllarda Katolik sendikaların hızla büyümesine zemin hazırlamıştır” (Conway, 1997:16). Katolik işçi sendikalarının gelişmesinde Papa XIII. Leo’nun 1891 tarihli ünlü genelgesi *Rerum novarum* (İşçilerin Durumu Üzerine) önemli rol oynamıştır. Bu genelgede sendikal faaliyet açıktan onaylanmamış ve grev hakkına karşı çıkılmış olsa da işçilerin sadece bir mezhebin üyesi olarak değil, aynı zamanda bir sınıfın üyeleri olarak tanınması oldukça önemli bir dönüşüme işaret eder. Almond’a göre “Katolik sendikalar ve köylü birlikleri ile Katolik din adamları ve entelektüellerden oluşan militan bir grup, XIII. Leo’nun siyasal ve toplumsal genelgelerini takip eden dönemde şekillenen bir Hristiyan demokrasinin temelini oluşturmuş” ve özellikle yirminci yüzyılın başından itibaren “Katolik sendikalar ve köylü birlikleri çeşitli Hristiyan hareketlerin sol kanadının fitilini ateşlemiştir” (Almond, 1948:742).

4 Özellikle “1890’lardan itibaren Katolik kadın örgütleri, gençlik hareketleri, sendikalar ve işçi derneklerinin yanı sıra Katolik aileler, çiftçiler veya eski askerler gibi grupların çıkarlarına yönelik sayısız başka örgütlenmeler hızla gelişmiştir” (Conway, 1997:12).

Aslında Katoliklerin siyasal partilerde örgütlenmesine ilişkin Papalık politikası Birinci Dünya Savaşı'na kadar ve hatta sonrasında da son derece kararsız olmuştur. Bu kararsızlık Vatikan'ın demokrasiye yönelik temkinli tutumuyla da yakından ilgilidir. Her ne kadar Papa XIII. Leo, 1888 yılında yayınladığı *Libertas praestantissimum* (İnsan Özgürlüğünün Doğası Üzerine) adlı genelgesinde demokrasiyi onaylıyor gibi görünse de, bu oldukça dar kapsamlı bir onaydır. Nitekim XIII. Leo, söz konusu genelgesinde demokrasi teriminin geçtiği tek yerde “iktidarın kaynağı ve kullanımı konusunda Katolik öğreti muhafaza edildiği sürece, demokratik bir hükümet biçimini tercih etmek kendi başına yanlış değildir” (No.44) diyerek demokrasinin sınırlarını Katolik öğretisiyle çerçevelemiştir.

Bu dönemde “Roma, önemli olanın Hristiyan parti siyaseti değil, Hristiyan eylemi olduğunu teyit etmeye devam etmiş ve bazen Katolik partiler kendilerini ‘modernizmin’ işaretleri olarak saldırıya uğramış bulmuşlardır” (Müller, 2011:133). Ancak bu yaklaşım Kilise haklarının kim tarafından ve nasıl garanti altına alınabileceği sorusuna bir yanıt vermemektedir. Genel olarak Kilise, on dokuzuncu yüzyılın anayasal hükümetlerine karşı oldukça mesafelidir. Çünkü “bu hükümetler çoğunlukla ruhban karşıtı liberalizm ve Papa IX. Pius’un *Syllabus*’unda kınadığı inançlar üzerine inşa edilmiştir. Bu nedenle Katolik partiler, Kilise ve devlet arasında açık düşmanlığın olduğu Fransa ve İtalya’da yavaş ortaya çıkarken, Katoliklerin azınlıkta olduğu Almanya gibi ülkelerde hızlı gelişmiştir” (Lyon, 1967:71).

Siyasi partiler, liberal parlamenter sistemde siyasal Katolisizmin etkili bir güç olarak örgütlenmesi için gerekli görülse de “Katolik Kilisesi, cemaati üzerindeki tekeli kontrolünü elinden alan bu sürece direnmiştir” (Kalyvas & van Kersbergen, 2010:185). Dahası, bu süreç başlangıçta Katolik partilerde önemli roller oynayan rahipten politikacıya dönüşenlerin⁵ aksine ruhban sınıfından olmadığı için Kilise hiyerarşisiyle doğrudan bağı olmayan orta sınıf politikacılardan oluşan yeni bir siyasal elitin oluşumuna katkıda bulunabilecek, bu durum ise, Kilise’nin otoritesini sarsabilecektir. Gerçekten de Katolik partilerin sonraki gelişim süreci Kilise’nin başlangıçta hiç arzu etmediği bu istikameti izleyecektir.⁶

5 On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde kitle örgütlerinin ve ardından Katolik partilerin oluşumunda rahipler önemli roller oynamıştır. “Genel olarak alt kademelerdeki ruhban, piskoposlardan çok daha fazla militan ve siyasal olarak etkindi. Rahipler sık sık Kilise liderliğinden bağımsız girişimlerde bulunuyorlardı ve hatta bazı durumlarda hiyerarşik üstlerinin emirlerine karşı geliyorlardı” (Kalyvas, 1996:82)

6 On dokuzuncu yüzyılda Katolik Kilisesi’nin Katolik partilerin kurulmasına yönelik tutumuna dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Stathis Kalyvas, *The Rise of Christian Democracy in Europe* (1996).

Katolik partilerin ortaya çıkışı ve gelişimine benzerliklerin yanı sıra güçlü ulusal farklılıklar da damgasını vurmuştur. Özellikle Almanya'daki Katoliklerin deneyimlerinin gerek siyasal Katolisizmin gerekse Katolik partilerin gelişimine önemli etkileri olmuştur. Avrupa'da kurulan ilk Katolik parti, Almanya'nın 1871 yılında ulusal birliğini sağlamasının ardından siyaset sahnesine çıkan ve "1945'ten sonra Katoliklerin liberal demokratik sistemle bütünleşmesinde model olan" (Cary, 1996:4) Merkez Parti'dir (Zentrum). Merkez Parti'nin kuruluşu Alman siyasal deneyiminde çok önemli bir yer tutan 1870'lerin Kültür Savaşı'na (Kulturkampf) paralel bir seyir izlemiştir. "Kültür savaşlarındaki Katolik seferberliği, siyasal içerik anti-modern olsa bile, modern siyasal örgütlenme ve kampanya biçimlerinin benimsenmesini ve geliştirilmesini kolaylaştırmış" (Kaiser, 2007:18) ve "Hristiyan demokrat olarak adlandırılan siyasal hareketi Almanya ve Avrupa'nın diğer yerlerinde cesaretlendirmiştir" (Carlson, 2007:108).

Ulusal birliğin sağlanmasının ardından artık kendi devlet kilisesine sahip Protestan-Prusya egemenliğindeki yeni Alman İmparatorluğu'nda "önceki ayrıcalıklı statüsünü kaybederek bir 'azınlık' haline gelen" (Pombeni, 2000:293) Katoliklerin ve Kilise'nin çıkarlarını savunmak için kurulan Merkez Parti'nin üyelerinin ve seçmenlerinin sayısı, partinin Almanya'daki siyasal konumu açısından dikkate değer bir başarı öyküsünü temsil eder. Nitekim "Merkez Parti, 1890'ların ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar her Alman kabinesinin dayanmak zorunda olduğu parlamento çoğunluğunun kilit unsuru haline gelmiştir"⁷ (Boyer, 2004:9-10). Merkez Parti'nin "hiçbir zaman Katolikler için basit siyasal parti olmadığının" altını çizen Mitchell'e göre, o daima "Katoliklerin içine doğdukları ve tüm yaşamları boyunca ait oldukları 'bir tür ikinci Kilise'ydi. Hatta partinin önde gelen bir üyesine göre Merkez Parti ile Katolik Kilisesi 'evli'ydi" (Mitchell, 2012:40). Öte yandan "kuruluşundan itibaren Zentrum liderliği, partinin ruhbanî (clerical) bir parti değil, siyasal bir parti olduğunu ve kesinlikle Katolik hiyerarşisine bağlı ve onun hizmetinde olmadığını defalarca vurgulamış ve Kilise liderliğinden kurtulmak için sürekli çaba sarf etmiş olsa da, 1870 ve 1933 yılları arasında bu çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır"⁸ (Elvert, 2004:39).

"Merkez Parti'nin yerel ve ulusal düzeydeki seçim başarıları mezhepsel partilerin kuruluşunda bir dönüm noktası olmuş" (Kalyvas, 1996:94) ve onu

7 Zentrum'un üye sayısı 1874 ve 1907 yılları arasında yüzde 85 oranında artmıştır. 1874'te Alman Katoliklerinin yüzde 83'ü Zentrum'a oy vermişken bu oran 1912'de yüzde 54'e düşmüştür" (Elvert, 2004:39).

8 "1890'lara kadar Zentrum'daki liderlik pozisyonları rahiplerin elindedir. Ancak sonrasında giderek daha fazla orta sınıf profesyoneller, özellikle de avukatlar partide öne çıkmaya başlamıştır" (Elvert, 2004:39).

diğer ülkelerdeki Katolik partileri izlemiştir. Merkez Parti'nin ardından "1884 yılında kurulan ve 1917 yılına kadar iktidarda kalan Belçika Katolik Partisi" (Kaiser, 2007:37) nüfusunun çoğunluğu Katolik olan ülkeler arasında en güçlü Katolik parti haline gelmiştir. Sahici bir parlamenter sisteme sahip olan Belçika'da "güçlü bir Katolik Parti tarafından desteklenen Katolik Kilisesi, liberal bir demokrasi çerçevesinde etkileyici bir okullar, hayır kurumları ve toplumsal örgütler ağı oluşturabilmiştir. Bu durum, Kilise'nin Katolik Partisi'nin parlamenter stratejisine olan bağlılığını ve temelde liberal bir rejime karşı uzlaşmaz tavrının olmayışını büyük ölçüde açıklamaktadır" (Gerard, 2004:78). Bu durum diğer yandan Kilise'nin Katolik partilere yönelik tutumunun aslında her ülkenin hükümetlerinin Vatikan'la olan ilişkilerine göre değiştiğini de göstermektedir. "Katolik politikacılar 1880'lerden itibaren Hollanda hükümetlerinde de rol oynamış ve Hollandalı Katolikler 1888'de ilk kez Protestanlarla, dini okullara devlet desteği konusunda koalisyon kurarak liberalleri muhalefete düşürmüştür" (Kaiser, 2007:37) olsalar da, "Hollanda'da bir Katolik partinin kuruluşu 1926 yılına kadar mümkün olmamıştır" (Roes, 2004:65).

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bir başka önemli Katolik ülke olan Fransa'da Katolikler tarafından desteklenen partiler ve Albert De Mun tarafından kurulan *Action Libérale Populaire* (Popüler Liberal Hareket) gibi bazı siyasal gruplar olmasına rağmen bir Katolik partinin varlığından bahsetmek mümkün değildir. İtalya'da da Vatikan'ın karşı çıkışı nedeniyle, 1918'den önce Katolik bir parti kurulamamıştır. İtalyan ulusal birliğinin sağlanarak İtalya Krallığı'nın kurulması ve ardından Vatikan Devleti'nin işgali "Roma Sorunu" olarak adlandırılan sorunu doğurmuş ve bu durum sonraki on yıllar boyunca Vatikan ile İtalyan devleti arasındaki çatışmalı ilişkiyi belirlemiştir. "Vatikan, 1868 yılına kadar oy kullanmaktan kaçınma konusunda resmi bir tutum takınmamasına rağmen, 1861 ve 1871 yılları arasında birçok Katolik grup aday göstermeyi ve oy kullanmayı reddetmiştir" (di Maio, 2004:111-12). "Vatikan'ın İtalya'nın siyasal gelişimiyle ilgili olarak aldığı pozisyon" Almond'a göre, "İtalya dışındaki ülkelerdeki Katolik hiyerarşilerin ve din adamlarının *ancien régime* güçleriyle ittifakının sürdürülmesine katkıda bulunan önemli bir faktör" olmuştur (Almond, 1948:741).

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Almanca konuşulan bölgelerinde kendisine destek bulan ve 1891 yılında Viyana'da kurulan Hristiyan Sosyal Parti (Christlich-Soziale Partei), "Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Viyana'daki köklerinden, monarşinin ve kurumlarının varlığını sürdürmesini savunan klasik bir *Reichspartie*'ye dönüşmüş ve 1907 yılından itibaren koalisyon hükümetlerinde yer alan en büyük parlamento partisi olmuştur" (Wohnout, 2004:141). Birinci Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkan son Katolik

parti olan Muhafazakâr Halk Partisi (Konservative Volkspartei, SKVP) ise, İsviçre’de, 1912 yılında kurulmuştur (Rölly-Alkemper, 2004:54).

Katolik partilerin ortaya çıkması ve çok sayıda Katolik seçmenin bu partilere oy vermeye istekli olması ortak bir Katolik kimliğinin zamanla ortaya çıkışının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, bu partilerin kurulması için gerekli olan itici güç çoğu zaman aslında kendileri dışındaki-lerin eylemleriyle sağlanmıştır. Özellikle 1870’lerden Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte Katolik Avrupa’nın birçok bölgesinde Kilise’nin statüsüyle ilgili siyasal çatışmaların yeniden canlanması, partileşme sürecinin hız kazanmasının başlıca nedenlerinden biridir.

Ayrıca 1914 öncesi dönemi değerlendirirken bazı yazarların dikkat çektiği bir hususu gözden kaçırmamak gerekir. Örneğin Kaiser göre, “Belçika ve Hollanda’nın kısmi istisnası dışında Katolik partiler, başlangıçta parlamenter hükümete ve hatta I. Dünya Savaşı’ndan sonraki kısa Avrupa balayında bile kitlesel demokrasiye şüpheyle yaklaşmıştır” (Kaiser, 2007:35). Benzer şekilde Conway de, “Katoliklerin kamusal yaşama katılımlarının modern ilke ve kurumların kabulü anlamına gelmediğinin ve Katolik siyasetinin büyük bölümünde modern siyasal yapılara karşı derin bir güvensizliğin varlığının” altını çizer (Conway, 1997:19). Katolik partilerinin kurulmasındaki ana amaç en nihayetinde anayasal sisteme uyum sağlamak değil, “Katolik Kilisesi’nin pozisyonunu destekleyecek ve meşrulaştıracak bir Katolik toplumsal güç yaratmaktır” (Pombeni, 2000:293). Sonuçta Katoliklerin demokrasinin kurallarına göre oynamaya razı olmalarının nedeni onların demokrasiye olan bağlılıklarından çok, oyunun içinde kalmanın dışında kalmaya kıyasla daha avantajlı olmasındandır.

Terim olarak Hristiyan demokrasi ise, on dokuzuncu yüzyılın başında Avrupa’da artık yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. “Pisa Üniversite-si’nden İtalyan profesör Toniolo’nun 1894’de yayınlanan iki ciltlik “Hristiyan Demokrasi”si bir Katolik klasiği haline gelmiştir.” Ancak onun Hristiyan demokrasi anlayışının “hem muğlâk hem de çağdışı” olduğuna dikkat çeken Lyon’a göre bu eser “esasinda Ortaçağ’ın komünal ve korporatif demokrasisini yeniden canlandırma fikrine dayanıyor ve işçilere ‘meşru amaçlarına ulaşmak için hayali, kötü, imkânsız sosyal-demokrasiyi desteklememeleri’ gerektiğini anlatmaya çalışıyordu” (Lyon, 1967:72). Benzer bir çaba, Papa XIII. Leo’nun “Hristiyan Demokrasi Üzerine” alt başlığını taşıyan *Graves de communi re* (Toplumsal sorunları, 1901) adlı genelgesinde de karşımıza çıkar. XIII. Leo, bu genelgesinde Hristiyan demokrasi adının kullanımını yalnızca siyasal olmayan örgütlerle sınırlandırmış ve bu tür örgütlerin piskoposlar tarafından yönetilmesine karar vermiştir. Ona göre,

(...) bu Hristiyan Demokrasi ismini siyasetle çarpıtmak bir suç olacaktır, çünkü demokrasi hem filolojik hem de felsefi anlamlarında halk yönetimi anlamına gelse de, şu anki uygulamasında, halk adına bu yararlı Hristiyan eyleminden başka bir şey ifade etmeyecek şekilde, herhangi bir siyasal anlam olmaksızın kullanılmalıdır (No.7)

Ancak XIII. Leo'nun tavsiyesi sadece kısmen dikkate alınmıştır. Hristiyan demokrat adı altında olsun ya da olmasın sol ya da ilerici Katolikler, özellikle de çoğunluğunu orta sınıf burjuvalar ile işçi elitleri ve az sayıda alt düzey ruhban tarafından desteklenen toplumsal örgütlerin yanı sıra siyasal partiler de gelişmeye devam etmiştir.

İki Dünya Savaşı Arasında Siyasal Katolisizm ve Katolik Partiler

Birinci Dünya Savaşı her ne kadar demokratik güçlerin zaferiyle sonuçlanmış olsa da Kıta Avrupası devletlerinin neredeyse tümü parlamenter sistem konusunda henüz çok sınırlı bir deneyime sahiptir. Birçoğu ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra genel oy hakkına sahip demokratik bir anayasaya kavuşmuş, hatta Fransa, İtalya ve Belçika gibi ülkelerde kadınlara oy hakkının tanınması İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında mümkün olabilmıştır. Savaştan hemen sonra yeni parlamenter demokrasiler iç çekişmelerin ve bazı durumlarda iç savaşın tehdidi altındadır. Etnik ve milliyetçi talepler ve çatışmaların yanı sıra, farklı Avrupa ülkelerinde *Kulturkampf* benzeri çatışmalar da sürmektedir. İki dünya savaşı arasındaki bu kısa dönemi "birinci ters dalga" olarak adlandıran Huntington'a göre "1920'lerin ve 1930'ların egemen siyasal gelişimi, demokrasiden uzaklaşarak ya geleneksel otoriter yönetim biçimlerine dönme ya da yeni, kitle tabanına dayanan fakat daha sert totalitarizm biçimlerinin oluşması yönündedir" (Huntington, 2010:30).

Böylesi bir siyasal iklimde birçok Katolik, Katolik Kilisesi'nden ilham alan ve desteklenen yeni bir korporatist düzen vizyonu ile demokratik olmayan çözümlere yönelmiştir. Kilise'nin bu otoriter yöneliminde 1917'deki Bolşevik Devrimi'nin ve Macaristan'da Béla Kun'un 1919 yılındaki kısa ömürlü komünist yönetiminin yarattığı büyük endişe de önemli rol oynamıştır. Sosyalist bir Avrupa kaygısının doğurduğu bu kıyamet senaryosu, her ne kadar Katolik partilerin tabanını bir arada tutmalarına katkı sağlamışsa da "aşırı Bolşevizm karşıtlığı sadece siyasi bir retorik değildi. Aynı zamanda yüzlerce yıldır Katolik Kilisesi tarafından şekillendirilen Hristiyan Avrupa medeniyetinin geleceğine ilişkin yaygın varoluşsal korkuları da yansıtmaktaydı" (Kaiser, 2007:45). Giderek güç kazanan böylesi bir tehdide parlamenter demokrasilerle karşı konulamayacağına yönelik yaygın kanaat, Vatikan'ın Macaristan'da Miklo Horthy'den İspanya'da Francisco Franco'ya kadar her türlü aşırı sağcı, anti-komünist ve otoriter rejimi desteklemesinin başlıca nedeni olmuştur.

Katolik Kilisesi ile yükselen otoriter rejimler arasında yakın ilişkiler kurulmuş ve hatta bu rejimler kimi zaman doğrudan desteklenmişse de –özellikle Mussolini ve Hitler söz konusu olduğunda– bir gerginlik hep mevcut olmuştur. Nitekim “devlet kültü ve özellikle de faşist hareketlerin ulusal yaşamın tüm unsurlarını kontrol etmeye yönelik ‘totaliter’ hırsları, birçok Katolik tarafından sadece Kilise’nin özerkliğine yönelik bir tehdit olarak değil, aynı zamanda Katolik öğretilerine de özünde aykırı görülmüştür” (Conway, 1997:44). Papa XI. Pius 1931 yılında yayınladığı *Non abbiamo bisogno* (İhtiyacımız yok) başlıklı genelgesinde faşizmin ateist yönelimli devletçiliğini ve ardından 1937 yılında *Mit brennender Sorge* (Kilise ve Alman İmparatorluğu Üzerine) ile de paganizmi dolayısıyla da Nazizm’i itham etmiştir. Bununla birlikte, “İkinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesinden önce Avrupa Katolizminin baskın tutumunun demokrasiye karşı güvensiz olduğu ve Portekiz, İspanya, Avusturya ve daha sonra Vichy Fransa’sının ruhban-otoriterliğini desteklediği konusunda çok az şüphe vardır” (Almond, 1948:746).

Sonuçta liberalizme yönelik hasmane tutum bu dönemde de sürmüş fakat sosyalizm, Katolik Kilisesi ve Katolik partilerin kendilerini giderek daha fazla tanımladıkları ideolojik hasım haline gelmiştir. Sosyalizm tehdidi, aynı zamanda Vatikan’ın devrimci ayaklanmalara karşı bir siper olarak Katolik partilere verdiği kısmi desteğin başlıca nedendir. Ancak “Mussolini’nin 1922 yılında iktidarı ele geçirmesinden sonra bunun dar sınırlar içinde koşullu bir hoşgörü ve Vatikan tarafından tanımlandığı şekliyle Kilise’nin çıkarları doğrultusunda her an değiştirilebilecek bir politika olduğu ortaya çıkmıştır.” Dolayısıyla iki savaş arası dönemdeki Vatikan politikası, Kilise ayrıcalıklarının korunmasına demokratik yönetim ve Katolik partiler için olduğundan daha fazla öncelik vermek olmuştur. Ancak Kaiser’e göre, Katolik partilere bu sınırlı destek, “her şeye rağmen liberal parlamenter siyasetin ve demokratikleşmenin önceki reddine kıyasla önemli bir gelişmeye işaret eder” (Kaiser, 2007:43).

İki dünya savaşı arasındaki dönemde sadece Katolik Kilisesi değil, birçok muhafazakâr Katolik de, modern dünyanın laik devlet, parlamenter hükümet, cumhuriyetçilik ve demokrasi gibi temel unsurlarını hâlâ özümseyebilmiş değildir. “Katolik ‘demokratlar’ genellikle elitist ve yozlaşmış olarak gördükleri parlamenter sisteme sadece eleştirel yaklaşmamış bazı durumlarda doğrudan karşı da çıkmıştır” (Kaiser & Wohnout, 2004:2). Dolayısıyla iki savaş arası dönemin Katolik partilerinden savaş sonrası Hristiyan demokrasisine en azından parlamenter demokrasiye yönelik hâkim tutumlar açısından doğrusal bir geçiş olmadığını söylemek yerinde olacaktır. Müller’in de dikkat çektiği gibi bu dönemde “‘Hristiyan demokrat’ tabiri bile demokrasiye bağ-

lılık anlamına gelmiyordu. Sadece ‘halka özgü’ (*popular*) ya da ‘halk arasında’ya (among the people) işaret ediyordu” (Müller, 2011:133).

Öte yandan Conway, Birinci Dünya Savaşı’nın sonrasındaki siyasal iklimden en fazla fayda sağlayanın Katolisizm olduğuna dikkat çeker. Ona göre, “Katolisizm, siyasal bir güç olarak 1914’ten önce neredeyse hiç var olmadığı güney ve doğu Avrupa’nın birçok bölgesine yayılmış ve sadece parlamento ve seçim siyasetini değil, aynı zamanda çok çeşitli diğer siyasal eylem biçimlerini de kapsayacak şekilde genişlemiştir” (Conway, 1997:22). Ayrıca bu dönemde “İtalya’da Sturzo, Almanya’da Ludwig Kaas, Avusturya’da Seipel, Slovakya’da Josef Tiso gibi kimi ruhban liderlerin devam eden etkisine rağmen, Katolik partiler kendilerini giderek artan bir şekilde ruhban denetiminden kurtarmıştır (Kaiser, 2007:43). Ancak Kaiser’in de dikkat çektiği gibi, “seçmenlerinin birçoğu hâlâ Kilise tarafından yönlendiriliyordu ve Kilise, Katoliklerin çoğu için neredeyse sorgulanmayan bir meşruiyete ve koşulsuz desteğe sahipti” (Kaiser, 2007:56).

Bu dönemde siyasal Katolisizmin seyrini belirleyen başlıca gelişmelerden biri de Büyük Buhran’dır. Siyasal Katolisizme dayattığı gerilimlerin en çok Belçika, Almanya gibi Katolik partilerin hükümetlerde yer aldığı ülkelerde yaşandığı Büyük Buhran, Katolik partilerin geleneksel tabanı, yani kırsal kesim ile orta sınıfla bağının giderek zayıflamasına ve otoriter rejimlere Katolik seçmenler tarafından verilen desteğin artmasına yol açmıştır. Kıta Avrupası’nda otoriter, faşist ya da kleriko-faşist hareketlerin yükselişi seçmen tabanında 1920’ler boyunca zaten daralma yaşayan belli başlı Katolik partilerin, 1930’lar boyunca kendilerini parlamenter demokrasi ve liberal özgürlüklere karşı tanımlayan daha militan çeşitli Katolik hareketlerce emilmesine neden olmuştur. “Avrupa Katolisizmi içindeki bu anti-demokratik dönüşün temelini oluşturan Katolik gençlik hareketleri, öğrenci grupları ve Katolik süreli yayınların ve ruhani örgütlerin gelişen dünyası, hükümetlerin ve parlamentoların başarısızlıklarına yönelik Katolik tepkilerin orta sınıf ve kırsal nüfusun maddi şikâyetleriyle birleştiği Büyük Buhran sırasında daha geniş bir toplumsal zemin kazanmıştır.” (Conway, 2020:171). Katolik militanlığındaki bu yükseliş, Avusturya ve Portekiz’deki parlamenter rejimlerin yerini yeni korporatist ve otoriter anayasaların almasının ardındaki ana motif olmuş ve 1930’ların ortalarında Fransa ve Belçika’daki aşırı sağ hareketlerin yanı sıra 1939-41’deki Alman askeri zaferlerinin ardından Fransa, Slovakya ve Hırvatistan’da kurulan otoriter rejimlere de ivme kazandırmıştır.

Bu çalkantılı dönemde Vatikan, çıkarlarını korumak için Katolik partilere güvenmek yerine Katolik Kilisesi’nin devlet kontrolünden yasal bağımsızlığı-

nı garanti altına alarak, ruhani, sosyal ve kültürel faaliyetlerini sürdürme serbestliğini tanıyan otoriter rejimlerle konkordatolar imzalamayı tercih etmiştir.⁹ Otoriter-faşist rejimlerle imzalanan bu anlaşmalar “Katolikleri en hassas noktasından vurmakla kalmamış aynı zamanda siyasal açıdan kendileri için ölümcül bir cazibe merkezi haline gelmiştir” (Böckenförde, 1961:297). Sonuçta 1930’ların siyasal Katolisizminin hâkim eğilimi, parlamenter demokrasi yerine aile, mesleki yapılar ve yerelliğin doğal ya da ara birimlerinin aldığı korporatist bir toplumsal düzenden yana olmuştur.

Diğer yandan bu dönemde siyasal Katolisizm ve Katolik partiler savaş öncesinde egemen olan getto zihniyetinden kısmen de olsa uzaklaşmaya ve giderek artan oranda toplumun genel sorunlarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Savaş öncesi dönemdeki savunmacı tutum ve politikalardan belli oranda sıyrılan siyasal Katolisizm, 1920’lerde Avrupa çapında bir ortak amaç ve ortak kimlik duygusu geliştirmeye gayret göstermiş ve “yeni kurulan bazı partiler aslında daha açık bir şekilde ‘Katolik’ mezhebi yerine ‘Hristiyan esinli’ siyasal etiketini tercih etmiştir” (Kaiser, 2007:43).

Katolikler, sadece Katolik partiler aracılığıyla değil, aynı zamanda yeni kurulan gençlik örgütleri ve çok sayıda süreli yayının yayınlanması yoluyla da bu dönemde kamusal yaşamın parçası haline gelmiştir. “Alman *Abendland* ve *Hochland*, Belçikalı *La cité chretienne*, Fransız *Politique* ve *L’Aube* gibi bazıları, mükemmel bir entelektüel üne sahip olmuş, tüm Avrupa’da ve Katolik çevrelerin dışında da okunmuştur” (Kaiser, 2007:42). Ayrıca Katolik sendikalar ile işçi dernekleri bazı partiler içinde çok daha etkin ve bağımsız hale gelmiş ve bunlar Katolik işçileri Katolik partilere bağlama girişiminde ve bu partilerin merkez partilere evrilmesinde önemli roller oynamıştır. Bu durum Katolik işçilerin Avrupa çapında “genel oy hakkının yürürlüğe girmesiyle güçlenen siyasal seslerini ve I. Dünya Savaşı öncesine kıyasla daha etkin örgütlenmelerini de yansıtmaktadır” (Kaiser, 2007:47).

“İki dünya savaşı arasında Avrupa’daki Katolik partiler en uygun şekilde Katolisizmin dinsel, toplumsal ve siyasal çıkarlarının ortak savunusu şemsiyesi altında farklı toplumsal sınıfların koalisyonları olarak tanımlanabilir” (Kaiser & Wohnout, 2004:2). Ancak bu partilerin Katolikleri örgütleme ve iç siyaseti etkileme konusundaki başarıları önemli farklılıklar gösterir. “Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Katoliklerin karşı karşıya kaldığı siyasal ikilemelerin hiçbir yerde Almanya’da olduğu kadar yoğun olmadığına” dikkat çeken Conway’e göre, “Alman İmparatorluğu’nun çöküşü ve demokratik Weimar

9 “Savaş arası yıllarda Vatikan tarafından 1925’te Polonya ile, 1929’da İtalya ve 1933’te Nazi Almanya’sıyla olmak üzere bu türden kırk konkordato imzalanmıştır” (Conway, 1997:29).

Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Merkez Parti'yi dezavantajlı bir azınlığın haklarının koruyucusu olmaktan çıkarak yeni parlamenter rejimin merkezi bir unsuruna dönüştürmüştür" (Conway, 1997:25).

Oy oranındaki düşme eğilimi 1920'lerden partinin Nasyonal Sosyalistler tarafından dağıtılmasına kadar sürmüş olsa da Merkez Parti, 1919 ile 1932 yılları arasındaki her hükümetin bir parçası olmayı başarmıştır.¹⁰ "Merkez Parti, Weimar Parlamentosu'nun önemli ve aktif bir parçası olmasına rağmen hiçbir zaman kendi cumhuriyetçi geleneğini geliştirmemiş ve 1918-19 devriminden sonra kendisini hiçbir zaman kesinlikle cumhuriyetçi bir parti olarak görmemiştir (Elvert, 2004:40). Merkez Parti içindeki önemli parlamenter pozisyonların esasen din adamlarının elinde olduğuna dikkat çeken Böckenförde'ye göre, söz konusu dönemdeki "Alman Katolisizmi için belirleyici politika yapıcılar gerçek devlet adamları gibi davranmaya pek istekli olmamıştır. Bunun yerine siyasal hedeflerini sadece dinsel-kültürel açıdan düşünmüşlerdir" (Böckenförde, 1961:298) Merkez Parti'nin hiçbir zaman gerçek bir parti örgütü kurmadığına dikkat çeken Elvert de, partinin "Kilise'ye yakınlığı ve din adamlarının seçim örgütlenmesi için yerel bir ağ olarak kullanılmasının parti örgütlenmesini gereksiz kıldığı"nın altını çizer (Elvert, 2004:41).

İtalya'da ise, Vatikan'ın Katoliklerin siyasete katılımlarına yönelik yasağını kaldırmasıyla İtalyan Halk Partisi (Partito Popolare Italiano, PPI) 1919 yılında kurulabilmiştir. İtalyan Katoliklerin ilk siyasal deneyimi, 1919 yılından faşizmin başlangıcına kadar olan dönemde meydana gelen olayların etkisi altında kaldığı için çok kısa olmuştur. Ancak PPI, 1926 yılında yasaklanana kadar koalisyon hükümetlerinde yer alarak İtalya'nın demokratik yaşamına önemli katkılarda bulunmuş ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülke siyasetinde önemli roller oynayan Hristiyan Demokrat Parti'nin (Democrazia Cristiana, DC) kuruluşuna zemin hazırlamıştır. Savaş sonrasında girdiği ilk seçimlerde aldığı sonuçla İtalyan parlamentosunun sosyalistlerin ardından ikinci büyük partisi olan PPI, 1922 yılına kadar İtalyan siyasetinin kilit bileşeni haline gelmiştir (di Maio, 2004:115). PPI'nin önde gelen isimleri DC'nin kuruluşunda yer almış ve iki savaş arası dönemde oluşturulan Uluslararası Hristiyan Esinli Demokratik Partiler Sekretaryası (*Secrétariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne*, SIPDIC) girişiminin yaşama geçmesinde etkin bir rol oynamıştır (di Maio, 2004:117; Conway, 1997:22; Kaiser, 2007:43).

¹⁰ Zentrum'un oy oranı 1920'de yüzde 13.6'dan 1933'te yüzde 11.2'ye düşmüştür (Elvert, 2004:39). 1919'da Katoliklerin yüzde 62.8'i Merkez Parti'ye oy verirken, 1930'da bu oran yüzde 47'ye gerilemiştir. (Conway, 1997:26) Ayrıca 1932 yılına kadar yirmi kabinenin dokuzunda Weimar Cumhuriyeti Şansölyesi Merkez Parti'den gelmiştir (Kaiser, 2007:42).

“Resmi olarak din-dışı karakterine ve Kilise yetkililerinden belli bir bağımsızlığa sahip olmasına rağmen PPI, Avrupa’daki tüm Hristiyan partiler arasında Kilise’nin en fazla etkisi altında olanıdır” (di Maio, 2004:111). Öte yandan Vatikan, “İtalyan partileri arasında en az kötü olanı olarak gördüğü PPI’nin iç siyasal sorunlarından kaçınmak ve aynı zamanda alternatif siyasal stratejiler için elini serbest tutmak amacıyla PPI’yi açıkça desteklemekten kaçınmıştır” (Kaiser, 2007:44). PPI’nin kurucusu ve entelektüel esin kaynağı olan rahip “Luigi Sturzo, faşist rejimle uzlaşma arayışında olan Vatikan’ın kendisine sırt çevirmesi, faşist şiddet ve adaletsiz seçim sistemi koşullarında girdiği 1924 seçimlerinde aldığı büyük seçim yenilgisinin ardından partisinden ayrılmak zorunda kalmış ve sürgüne gönderilmiştir” (Kaiser, 2007:54). Sturzo’nun yerine İkinci Dünya Savaşı’nın sonrasında ilk Hristiyan demokrat başbakan olan Alcide de Gasperi geçmiş ancak o da partinin makûs talihini tersine çevirememiş ve faşist baskıdan kaçarak Vatikan kütüphanesinde saklanmak zorunda kalmıştır (Müller, 2011:134).

Fransa’da ise, iki dünya arası dönemde Katolikler tarafından desteklenen partiler ve siyasal gruplar olmasına rağmen Almanya ve İtalya’dakilere benzer bir Katolik partinin varlığından bahsedebilmek mümkün değildir. Buradaki temel siyasal bölünme 1789 Devrimi’ne yönelik tutumlardan ve monarşi yanlısı ya da cumhuriyetçi hükümetlere verilen destekten kaynaklanmıştır. Kendi içinde son derece bölünmüş olan Fransız sağ, öte yandan cumhuriyet karşıtlığı, geleneksel toplum ve siyasal sistemin temeli olarak Katolisizm ve Katolik Kilisesi’ne atfedilen güçlü rol söz konusu olduğunda tam bir uzlaşma içindedir.¹¹ Kaiser, “çıkarları geleneksel muhafazakâr siyasal güçler tarafından karşılandığı için, Katoliklerin kendilerini mevcut koşullarda Katolik olarak siyasal açıdan örgütlemek için hiçbir teşvike sahip olmadığını” (Kaiser, 2007:36) altını çizer. Öte yandan Delbreil’e göre “1924 yılında kurulan Demokrat Halkçı Parti (*Parti Démocrate Populaire*, PDP) doğrudan bu şekilde adlandırılmadan ve açıkça dinsel bir referansa sahip olmadan, Fransa’da Hristiyan temelli demokrasinin ilk siyasal partisi olarak kabul edilebilir” (Delbreil, 2004:95). Hiçbir zaman seçmenlerin yüzde üçünden fazlası tarafından desteklenmeyen PDP, Avrupa’nın diğer Katolik partileriyle kıyaslandığında en zayıf ve siyasal etkisi en az olanlarından biri olsa da Conway, “Üçüncü Cumhuriyet’e karşı Katolik düşmanlığının mirasından kurtulmak isteyen Katolik aydınların ve işçilerin sesi olmayı başarması” (Conway, 1997:24) nedeniyle PDP’ye önem atfeder.

11 “Sadece Sangnier liderliğindeki sol kanat ve cumhuriyet yanlısı toplumsal reform Katolisizmi, muhafazakâr Katolik siyasal temsil kuralına bir istisnadır. Ancak başlangıçta kendisini bir siyasal parti şeklinde örgütlememiştir” (Kaiser, 2007:37).

Hollanda'da 1926 yılında kurulan Roma Katolik Devlet Partisi (Rooms Katholieke Staats Partij, RKSP) ise, Hollandalı Katoliklerin çoğunluğunun desteklediği bir parti haline gelmiş ve dönemin siyasal dengelerinde kilit bir konum elde etmiştir. “Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca iki rahip tarafından yönetilen ve Katolik Kilisesi'yle yakın ilişki içinde olan RKSP” Roes'e göre, “büyük ölçüde Katolik bir partiydi, çünkü en önemli görevi Katolik çıkarlarını korumaktı” (Roes, 2004:68). Birinci Dünya Savaşı'nın ardından otuz yıllık hegemonyası sona eren Belçika Katolik Partisi ise, “1919 yılında yapılan genel seçimlerde birinci parti olmasına rağmen mutlak çoğunluğunu kaybetmiş ve iktidarını liberal ve sosyalist rakipleriyle paylaşmak zorunda kalmıştır” (Gerard, 2004:79). Bununla birlikte bu dönemde gerçek anlamda bir parlamenter hükümete sahip olan Hollanda ve Belçika'daki Katolik partilerin, çıkarlarını korumanın en iyi yolu olarak parlamenter siyaseti samimiyetle benimsediği söylenebilir.

1891 yılında Viyana'da kurulan Hristiyan Sosyal Parti (Christlich-Soziale Partei), 1919 yılında yapılan ilk seçimlerden en güçlü ikinci parti olarak çıkmış ve sosyal demokratlarla bir koalisyon hükümeti kurmuştur. 1920 seçimlerinden itibaren oy ve milletvekili oranındaki göreceli üstünlüğünü 1930'a kadar sürdüren Hristiyan Sosyal Partiler, Katolik Kilisesi'nin siyasal gücünü korumak ve toplum içindeki geniş kapsamlı etki alanını mümkün olduğunca sağlam tutmak istemiştir (Wohnout, 2004:142-144). Öte yandan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkıntıları arasından doğan yeni demokratik cumhuriyete yönelik Katolik coşku sınırlı kalmış ve Hristiyan Sosyal Partiler “onu hiçbir zaman bir ‘varis’ devlet olarak tam anlamıyla kabul etmemiştir” (Kaiser, 2007:58). Avusturya'nın bu Birinci Cumhuriyet'i, “sıklıkla, çok fazla alışmak ya da özdeşleşmek istenilmeyen zorunlu bir kötülük olarak görülmüştür” (Wohnout, 2004:146). Hristiyan Sosyal Parti hızla Cumhuriyet'in hâkim hükümet partisi haline gelmiş olsa da “karizmatik muhafazakâr bir rahip olan Ignaz Seipel'in liderliğinde ideolojisi geçmişin otoriter fikirlerine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır (Conway, 1997:25). Nitekim önde gelen Hristiyan Sosyal politikacı Engelbert Dollfuss'un otoriter yönetiminin 1933 yılında parlamentoyu feshetmesinin ardından parti de 1934 yılında faaliyetlerine son vermiştir.

İki savaş arası dönemde İsviçre Muhafazakâr Halk Partisi'nin (Schweizerische Konservative Volkspartei, SKVP) ideolojik temellerini de anti-modernizm, anti-liberalizm ve anti-sosyalizm sağlamıştır. “Katolik Kilisesi ile onun ahlak-toplum öğretisi ve sosyal ağları SKVP'nin başlıca dayanağını oluşturuyor” olsa da “1930'larda Kilise liderleri günlük siyasetten çekilmeye ve parti, kararlarında daha bağımsız hale gelmeye başlamıştır” (Rölly-Alkemper, 2004:62). İspanya'da 1922 yılında kurulan ve ömrü İtalyan PPI'den de kısa olan Sosyal Halk Partisi'nin (Partido Social Popular, PSP) “faaliyetlerine, iktidarı ele ge-

çiren de Rivera diktatörlüğü tarafından 1923 yılında son verilmiştir” (Kaiser, 2007:52). Portekiz’de ise, iki savaş döneminde de Katolik bir parti kurulmamıştır.

Bu bölümü sonlandırmadan önce İkinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde ve savaş sırasında Katolik Kilisesi’nin demokrasi ve insan haklarına dair tutumunda yaşanan çok önemli bir açılıma değinmek elzemdir. Çünkü bu dönemde Katolik Kilisesi, insan haklarına ve demokrasiye yönelik Fransız Devrimi’nden beri süregelen düşmanca tavrını gözden geçirmeye ve her ikisini de daha önce olmadığı kadar sahiplenmeye başlamıştır. Öyle ki, Moyn’a göre insan hakları kavramını ABD başkanı “Roosevelt’ten önce kullanan tek önemli dünya lideri Papa XI. Pius’dur” (Moyn, 2017:48). XI. Pius, 1937 yılında yayınladığı ünlü genelgesi *Mit brennender Sorge*’de “insanın bir kişi olarak Tanrı’dan aldığı ve her topluluğun inkâr, bastırma veya ihmale karşı koruması gereken haklara sahip olduğu temel gerçeği”nin (No.30) altını çizmiştir.

Papa XII. Pius da 1942 yılında yayınladığı *Devletlerin ve İnsanların İç Düzeni* adını taşıyan Noel Mesajı’nda insan onuru ile insan hakları arasında kurduğu ilgiyle selefi XI. Pius’un izinden gider. XII. Pius’un bu mesajında “gelecekteki barış için önerdiği beş ilkeden ilki insan onuru olmuştur” (Moyn, 2015:52). Öte yandan XII. Pius yalnızca insan haklarını sahiplenmez. O, 1944 yılında yayınlanan *Demokrasi ve Kalıcı Barış* başlıklı bir başka Noel Mesajı’nda ise, demokratik özgürlük ve eşitlik idealine koşullu da olsa destek verir. O, söz konusu mesajında “doğal hukukun ve vahyedilmiş hakikatin değişmez ilkelerine dayanan sağlam bir demokrasi” (No. 47) vurgusu yapar. Katolik Kilisesi’ndeki bu çok önemli dönüşüm, esasında savaş sonrasında siyasal Katolisizm ve Hristiyan demokraside yaşanacak gelişmelerin de habercisidir.

İkinci Dünya Savaşı’nın Ardından Hristiyan Demokrasi

İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllar siyasal Katolisizm için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Nitekim bu savaşın öncelikle bir asırdan fazla süren kutuplaşmaya ve “Batı Avrupa’daki köklü karşı-devrimci geleneğe son verdiğini söylemek abartı olmayacaktır” (Müller, 2011:135). “Faşizm biçimlerinin sadece ruhban-otoriter Portekiz ve İspanya’da hayatta kaldığı ve askeri, siyasi ve ekonomik gücün komünist bir Rusya ve demokratik bir ABD’nin elinde toplandığı bir dünyada, Kilise demokrasinin savunucusu ve mezhepsel çizgileri aşmaya eğilimli geniş anti-komünist siyasal hareketlerin destekleyicisi haline gelmiştir” (Almond, 1948:748). İki savaş arası dönemde siyasal Katolisizmle özdeşleşen otoriter korporatist rejim hayalleri artık rafa kaldırılmış, faşizm ve türevleri siyasal Katolisizm ve Katolik Kilisesi nezdinde gözden düşmüştür. İlk demokratikleşme dalgasında “sürekli olarak demokratik ba-

rikatların diğ er tarafında yer alan Katolik Kilisesi, ilk kez demokratikleş me süreçlerinde tutarlı bir şekilde proaktif ve olumlu bir rol oynamış tır” (Casanova, 2001:1042).

Ancak belki de asıl yenilik savaş  ncesi Katolik partilerinin ve dahası kısmen Katolik Kilisesi’nin artık modern dünyaya isteksizce ve kızgınlıkla uyum sağlama çabasını terk etmeleridir. Artık Hristiyan demokrat olarak adlandırılmaya başlanan Katolik partiler gerçekten birer demokrata dönüşmüş ve insan haklarını Katolik öğretisinin vazgeçilmezi olarak benimsemişlerdir. Bu dönüşümde “Katolik Kilisesi’nin kendisi için ayrıcalıklı bir konum talep etmek yerine, herkes için hoşgörüyü savunmaya ve şimdiye kadar din karşıtı ateist bir öğreti olarak görülen özgürlük ve insan hakları ilkeleriyle barışmaya başlamasının” (Pombeni, 2000:290) da şüphesiz çok önemli bir payı vardır.

Onlarca yıl boyunca kendi gettosuna sıkışan siyasal Katolisizm ve partileri, savaş sonrasında birbiri ardına kurulan Hristiyan demokrat partiler vasıtasıyla artık Batı Avrupa’nın siyasal ve sosyo-ekonomik yapıları üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip olmuştur. Yirminci yüzyılın ikinci yarısı ama özellikle de altmışlı yılların ortalarına kadar olan zaman dilimi, Katolik siyasetinin yükselen tezahürü olan Hristiyan demokrasi ve aktörlerinin Kıta Avrupası siyaseti ve halkları üzerinde en büyük tarihsel etkiye sahip olduğu bir “altın  ağ”dır. Öyle ki Batı Avrupa’da birkaç on yıl sürecek olan istikrar döneminin mimarı olarak “Hristiyan demokrasi, savaş sonrası dönemin en önemli ideolojik yeniliği ve bir bütün olarak Avrupa’nın yirminci yüzyılının en önemlilerinden biridir” (Müller, 2011:130).

Neredeyse tüm Batı Kıta Avrupası demokrasilerinde, kendilerini açıkça ya da dolaylı olarak Hristiyan Demokrat olarak tanımlayan siyasal partiler, savaş sonrası dönemin büyük bir kısmında iktidarı elinde tutmuştur. Örneğin, “Almanya’da CDU, İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinden sonraki elli yılın otuz altısında, İtalya’da DC aynı zaman diliminin kırk yedisinde, Hollanda’da CDA kırk dokuzunda, Belçika’da PSC ise, kırk yedisinde iktidarda olmuştur” (Lamberts, 1997:10). “Fransa’da MRP daha az başarılı olsa da ellili yılların ortalarına kadar iktidarın h kimi olarak kalmış tır. Avusturya’da ise, Hristiyan Demokrat eğilimli parti 1970’e kadar kesintisiz iktidardadır” (Judt, 2005:81). Bu durum aynı zamanda Huntington’ın (2010) “ikinci kısa demokratikleş me dalgası” adını verdiği dönemde yani, 1943-1962 yılları arasında Hristiyan demokrat partilerin Batı Avrupa’da demokrasinin kabul görmesi ve yaygınlaşmasının başlıca aktörleri olduğu anlamına da gelir.

Batı Avrupa’nın Hristiyan demokrat partileri hegemonik güçlerini aynı zamanda savaşın ardından yazılan ve bugün hâlâ yürürlükte olan pek çok yeni

anayasa yapım sürecinde de göstermiştir. Örneğin “İtalya’da DC, 1946-1948 Kurucu Meclisi’nde en fazla sandalyeye sahip partidir. Almanya’da CDU, 1949 Anayasası’nı hazırlayan altmış beş sandalyeden yirmi yedisine sahiptir ve partinin kurucusu ve sekreteri Konrad Adenauer da başkan olarak görev almıştır. Fransız MRP ise, hem Dördüncü hem de Beşinci Cumhuriyetlerin anayasalarının hazırlanmasında kilit rol oynamıştır” (Lamberts, 2003:134). Pombeni, Hristiyan demokrat partilerin anayasal belgelere yaptıkları bu temel katkıyı “Hristiyan demokrasi ideolojisinin doruk noktası” olarak adlandırır (Pombeni, 2000:189). Nitekim Hristiyan Demokrat partilerin seçim başarıları, onları Batı Avrupa’nın pek çok önemli ülkesinde karar alma yetkisine sahip pozisyonlara getirmiş, bu da anayasal metinlerin yazımında ve yeni demokrasilerin nasıl işleyeceğini ve kimin çıkarına olacağını belirleyecek olan teknik ayrıntılarda etkili olmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla, savaş sonrası Kıta Avrupası demokratik anayasalarının ve bu vesileyle siyasal ve toplumsal yapılarının önemli ölçüde Hristiyan demokrat aktörlerin ürünü olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Örneğin, “1969’a kadar devletin lider partisi olan CDU ve politikaları Batı Almanya’nın oluşumunu ve erken dönem karakterini öylesine etkilemiştir ki, birçok Alman için parti, psikolojik olarak savaş sonrası devletle özdeşleşmiştir” (Mitchell, 2012:1). Dahası Katolik esinli partilerin önemli aktörleri belki de ilk defa kendi ülkelerinin siyasal elitleri haline gelmiştir.

Hristiyan Demokrat partiler, ayrıca bugün Avrupa’da İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin en büyük siyasal başarıları arasında görülen refah devletlerinin kurulması ve Avrupa bütünleşmesi süreçlerinde de kararlı bir şekilde yer almıştır. Savaş öncesinin otoriter ve totaliter rejim deneyimleri sadece Komünizme karşı tek güvenilir ve arzu edilir alternatif olarak parlamenter demokrasiye değil, aynı zamanda kısmen müdahaleci bir refah devleti tarafından düzenlenen piyasa ekonomisine de daha büyük bir bağlılık getirmiştir. Günümüzde Batı Avrupa’nın refah devletlerini inşa edenlerinin sosyal demokratlar olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardır. Oysa “Britanya ve İskandinav ülkeleri dışında, komünistler ve sosyalistlerden oluşan ‘eski Sol’ hiçbir zaman tek başına iktidar olamamıştır. Batı Avrupa’da dengeler her zaman Hristiyan demokrat partilerin elinde olmuş ve çoğu durumda da onlar tarafından domine edilmiştir” (Judt, 2005:80). Bu bakımdan Kıta Batı Avrupası’nın -Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg gibi- çekirdek ülkelerinde savaş sonrası iç düzenin, özellikle de refah devletinin ve modern idari devletin inşasında merkezi rol oynayan aslında Hristiyan demokratlardır (Van Kersbergen, 1994:32; Müller, 2011:130).

“Vatikan’ın coşkulu desteğiyle Hristiyan demokratlar, 1940’lı ve 1950’li yıllarda birleşik bir Avrupa’nın temellerinin atılmasında da merkezi bir rol oy-

namıştır” (Kosicki & Lukasiewicz, 2018:vi). Nitekim 1957 yılında Roma Antlaşması’nın imzalanmasıyla sonuçlanan AB sürecinin başlangıcında yer alan ve yukarıdaki paragrafta isimleri zikredilen “altı ülkenin başbakanları ve dışişleri bakanlarının tamamı Hristiyan Demokrat harekete mensuptur” (Judt, 2005:157). Avrupa Birliği’nin kurucu babaları olarak adlandırılan Fransız Robert Schuman, Alman Konrad Adenauer ve İtalyan Alcide de Gasperi kendi ülkelerinin Hristiyan demokrat partilerinin o dönemdeki liderleridir. Öyle ki, “1970’lerin ortalarında İsveç’in sosyal demokrat başbakanı Olaf Palme Avrupa Ekonomik Topluluğu’nu (AET) Hristiyan demokrasiyle olan güçlü ilgisi nedeniyle ‘dört C’ ile tanımlamıştır: Kapitalist (Capitalist), Muhafazakâr (Conservative), Sömürgeci (Colonialist) ve Ruhbanî (Clerical)” (Akt. Accetti, 2019:3).

Hristiyan demokrat partilerin savaştan hemen sonra başlayan ve yaklaşık yirmi yıl süren hegemonyasının elbette kimi nedenleri vardır. Bunların en başında dinsel nedenler gelir. Hristiyan demokratlar her ne kadar kısa sürede kitle partilerine dönüşmüş olsalar da sol radikalizmin güçlenmesinden kaygı duyan dindar Katolik seçmenler daha önce olduğu gibi bu partilerin geleneksel tabanı olmayı sürdürmüştür. Conway, “savaş sonrası Avrupa’nın seçim dinamiklerinin en dikkat çekici özelliklerinden birinin, dini pratiklerin 1980’lere kadar Batı Avrupa’nın çoğunda seçim davranışının sosyal sınıftan çok daha güvenilir bir belirleyicisi” olduğuna dikkat çeker (Conway, 2004:79). Savaş yıllarının yarattığı büyük yıkımla birlikte dini inanç ve Katolik Kilisesi’nin hem yerel ve hem de kişisel düzeyde önem kazanmasıyla pek çok Avrupalı için din ve Kilise doğal bir sığınak haline gelmiştir. Savaş sonrasında “bazı din adamları tarafından sunulan ahlaki liderlik, kiliseler ve dini cemaatler tarafından sağlanan fiziksel olanaklar ve kiliseler etrafında kümelenen refah ve dayanışma yapıları, dini yeniden yerel yaşamın merkezine taşımıştır” (Conway, 2004:81). 1945 ve 1946 yıllarında birbiri ardına kurulan Hristiyan demokrat partiler, aslında bu yeniden dinselleşme sürecinden siyaseten en fazla fayda sağlayanlardır.

Gerçekten de bu partiler Katolik oyların artık neredeyse tekeline sahiptir. Örneğin “Fransız Mouvement Républicain Populaire (MRP), savaştan sonra Katolik seçmenin yüzde 75’inin oyunu alabilmiştir. Hollanda Katolik Halk Partisi (KVP) ve Belçika Hristiyan Halk Partisi/Hristiyan Sosyal Partisi (CVP/PSC) için bu rakamlar başlangıçta yüzde 90 civarındadır. Merkez sağ siyasetteki mezhepsel bölünmenin üstesinden gelmek amacıyla kurulmuş olsa da Alman CDU/CSU, Protestan seçmenlere kıyasla Katolikler arasında çok daha güçlüdür” (Gehler & Kaiser, 2004:2). Bu eğilime Katolik saflarında liberaller, sosyalistler ve komünistlerden oluşan ruhban karşıtı bir ittifakın Kilise’nin

eğitim ve sosyal yardım kurumlarına ilişkin zor kazanılmış koruma rejimlerini ortadan kaldıracak endişesi de eşlik etmiştir.

Diğer yandan İkinci Dünya Savaş'ından önce Katolik partilerde aktif rol oynayan ruhbanın etkisi savaş sonrasında azalarak da olsa devam etmiştir. Örneğin Alman "CDU'nun ilk liderleri ezici bir çoğunlukla Katolik olmakla kalmayıp, Merkez Parti'nin 1870'teki kuruluşundan bu yana olduğu gibi, Katolik rahipler Katolik siyasetinin kilit örgütleyicileri olmuştur" (Mitchell, 2012:6). Bununla birlikte Hristiyan demokrat aktörler yakın geçmişin ruhban siyasetinden kaçınmaya çalışmış ve Katolisizm ile özdeşleşmiş toplumsal ve kültürel değerler bütününe bağlı bir seçmen kitlesinin dışındakilere de hitap etme ihtiyacı duymuştur. Bu nedenle Hristiyan demokrat liderlerin çoğu Kilise'den bağımsız olduklarını ifade etmekten çekinmemiş ve Hristiyan demokrat partiler, mezhepsel bir dil kullanmak yerine Hristiyan mirası ve inançlarına daha kapsayıcı atıflar yapmayı tercih etmiştir. "Bilinçli bir şekilde Katolikler ve Protestanlar arasındaki teolojik farklılıkları aşmak için çalışan" (Carlson, 2007:97) Hristiyan demokratlar ve özellikle Batı Almanya ve Hollanda'daki Hristiyan Demokrat partiler, Protestan figürleri saflarına katarak ve politikaları için özellikle "Katolik" esinden ziyade "Hristiyan" esinini vurgulayarak mezhepler arası işbirliği ve dayanışmayı öne çıkarmıştır. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrası Hristiyan Demokrasi, yalnızca Katolisizmi modern dünya ile uzlaştırmamış "aynı zamanda Almanya gibi ülkelerde Reformasyon'dan bu yana belki de ilk kez farklı mezhepler arasında barış (ya da en azından ateşkes) sağlamıştır" (Müller, 2011:130).

Soğuk Savaş koşulları ve komünist tehdit Kıta Avrupası'nda Hristiyan demokrasinin 1945'ten sonraki tekelsi siyasi hâkimiyetinin ideal koşullarını sağlayan başlıca unsurlardan bir diğeridir. Sovyetler Birliği'nin Avrupa'nın doğusundaki eylemleri ve Batı Avrupa'daki Komünist partilerle olan ilişkileri nedeniyle Komünizm korkusu söz konusu partiler tarafından bu dönemde de körüklenmeye devam etmiştir. Kilise de, "işlevinin ve etkisinin sürdürülmesine yönelik başlıca tehdit olarak, artık Avrupa'nın egemen gücü olan Rusya'yı görmekteydi" (Almond, 1948:748). Bu durum pek çok Katolik muhafazakârı, sağlam bir demokratik özgürlükler rejiminin Komünist tehdidi engellemenin en iyi yolu olduğu düşüncesiyle demokrasiyi benimsemeye teşvik etmiştir. Sovyetlerin kilise özgürlükleri ve dini okullar üzerindeki kısıtlamaları Batı Avrupa'daki dindar çevrelerde sosyalizmin itibarsızlaşmasına ve anti-komünist duyguların artmasına katkı sağlamıştır. Batı Avrupa coğrafyasına karşılık kullanılan "Abendland terimi 1940'ların sonlarında Soğuk Savaş, Batı Avrupalı Hristiyanlar ile Sovyet dinsizleri arasındaki bir savaş olarak tasvir etmek için defalarca kullanılmıştır" (Mitchell, 2012:).

Son olarak savaş sonrası hızlı ekonomik büyümenin getirdiği eşi benzeri görülmemiş refah, Hristiyan demokratlara rakiplerine kıyasla daha fazla fayda sağlamıştır. Nitekim Hristiyan demokratların “gelişmiş sosyal güvenlik ve refah sağlama sistemleriyle birleşmiş olan parlamenter demokrasiye ve özel teşebbüse olan bağlılıkları” (Conway, 1997:70), onları dönemin muhafazakâr ve bireyci ethosu için oldukça cazip kılmıştır. Ekonomi yönetimindeki ulusal farklılıklara rağmen Hristiyan demokratlar, savaş sonrası güçlü ekonomik genişleme döneminde yüksek düzeyde sosyal güvenlik hizmetlerini ekonomik özgürlük ve yerinden yönetimle etkin bir şekilde birleştirebilme-yi başarabilmiştir. Avrupa çapında Hristiyan demokrat partilerin “hepsi, eşit ölçüde ‘sosyal olan’ın partisiydi ve kendilerine özgü bir dizi araçla beraber kendi eşitlikçi refah devleti modellerini inşa etmişlerdi” (Moyn, 2023:78). Düşünsel temelleri papa XIII. Leo’nun *Rerum novarum* adlı genelgesinde bulan *laissez-faire* kapitalizmi ile Marksizm arasında bir “üçüncü yol” ya da “sosyal piyasa ekonomisi” olarak da adlandırılan bu ekonomi modeli, sadece Sovyetler Birliği’nin planlı ekonomisine değil, aynı zamanda Batı Avrupa sosyalizmine de cazip bir alternatif olarak sunulabilmiştir.

Sonuç

Fransız Devrimi’ne bir tepki olarak ortaya çıkan Hristiyan demokrasinin doğuşu ve gelişiminde Katolisizmin modern ilke ve kurumlarla olan travmatik ilişkisi belirleyici bir rol oynamıştır. Casanova’nın çok yerinde tespit ettiği gibi “Katolisizm, Aydınlanmanın din eleştirisinin merkezi odağı olarak işlev görmüş, yüzyıllar boyunca bütün alanlarda modern sekülerleşme ve modernleşme süreçlerine gösterilen en canlı, ilkeli, köktenci ve görünürde beyhude direnci, Katolisizm göstermiştir.” Bu açıdan Katolisizm, en azından on dokuzuncu yüzyılda ve kısmen yirminci yüzyılın ilk yarısında “anti-modern kamusal dinin paradigmatic biçimi haline gelmiştir” (Casanova, 2014:15). On dokuzuncu yüzyılda egemen modern seküler devletlerin başta eğitim ve aile olmak üzere toplumsal yaşamın tüm alanları üzerindeki düzenleyici etkisi, Katolik Kilisesi’nin ve dindar Katoliklerin kamusal siyasal alana müdahale etme kapasitesini uzun süre engellemiş ve onları kendi gettolarına hapsedmiştir. Bu açıdan Hristiyan demokrasinin asıl işlevlerinden biri, pek çok Batı Avrupa ülkesinde Katolik Kilisesi’yle ilişkilendirilen kültürel ve sosyal kimliklerin modern anayasacılık ve modern siyaset dünyasına girmesinde önemli bir araç işlevi görmüş olmasıdır.

Dolayısıyla Hristiyan demokrasinin yirminci yüzyılın ortalarındaki çarpıcı başarısını Katolisizmin kamusal alana yeniden dönme çabasının uzun so-

luklu fakat doğrusal olmayan bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan bu dönüşüm tek yönlü de yaşanmamıştır. Batı Avrupa'nın "Katolik ülkelerindeki gündelik siyasetten ruhban karşıtlığının kaybolması (...) din ile modernlik arasındaki tanıma ve uzlaşmaya dayalı birbirini karşılıklı olarak pekiştiren bir dinamik" yaratmıştır (Casanova, 2014:79). Başka bir ifadeyle, genel olarak siyasal Katolisizmin bu dönüşüm süreci aynı zamanda Aydınlanma'nın din eleştirisinin başlattığı çatışma devrini sona erdirmiştir. Bu bakımdan siyasal Katolisizmin ve Hristiyan demokrasinin geçirdiği dönüşüm günümüz için umut verici bir siyasi mesaj da içerir. Nitekim bu deneyim, en çağdışı görünen dinlerin bile liberal demokrasilere dâhil olabilme, ideolojik aşırılıktan uzaklaşabilme, yani Casanova'nın tabiriyle birer "kamusal din"e dönüşebilme olanağını ortaya koyar. Bu hususta Kalyvas'ın son derece paradoksal ama bir o kadar da isabetli tezinin altını çizmek gerekmektedir. Ona göre Hristiyan demokrasiyle "dinin siyasallaşması siyasetin sekülerleşmesi-ne katkıda bulunmuştur" (Kalyvas, 1996:245).

İlk Katolik partiler -kendisi başlangıçta direnç gösterse de- Roma Kilisesi'nin toplumsal alanını savunmak ve toplum üzerinde kaybettiği etkiyi yeniden kazanmasını sağlamak için kurulmuştur. Ancak bu partiler zamanla liberal parlamenter sistemin örgütlü Katolik harekete geniş bir manevra alanı ve eylem fırsatları sağladığının daha fazla ayırdına varmıştır. Zira bu sistemde yasaların yürürlüğe girmeden önce parlamentolar tarafından onaylanması zorunluluğu ve bunun da çoğunluk oyunu gerektirmesi Katolik partilerin -muhalefette de olsalar- önemini açığa çıkarmıştır. Bu nedenle siyasal Katolisizmin modern demokrasiyle uzlaşması yalnızca iki savaş arası dönemde yaşanan otoriter rejim deneyimlerinden alınan derslerden kaynaklanmaz. Bu uzlaşıda en az bunun kadar, Hristiyan ve özelde de Katolik çıkarlarının demokratik bir rejimde etkin bir şekilde korunabileceğine dair bir kanaatin oluşması da temel rol oynamıştır.

Elbette çağdaş ilke ve kurumların kanıksanması ve dahası belli açılardan ilerletilmesi süreci, bu çalışmada da betimlendiği üzere hiç de kolay gerçekleşmemiştir. Nitekim Hristiyan demokrasi, Katolisizm ve Katolik Kilisesi'yle hep yakından ilişkili olagelmiş ve Kilise, sadece inanç konularında değil, aynı zamanda dindar Katoliklerin siyaset hakkında nasıl düşünmeleri gerektiği konusunda da bağlayıcı açıklamalar yapan merkezi bir kurum niteliğini korumuştur. Ancak bu durum bütün bir Hristiyan demokrasi hareketinin sadece Vatikan'dan gelen talimatların bir yansıması olduğu ya da Vatikan'ın Hristiyan demokrat düşüncenin gelişimine mutlak anlamda öncülük ettiği anlamına gelmez. Öte yandan Hristiyan demokrasi ideologlarının Roma'ya rağmen bir Hristiyan demokrasisi hakkında düşünmeleri ve bunu savunma-

ları mümkün olmuş olsa da, Roma'yı görmezden gelmeleri neredeyse hiç mümkün olmamıştır. Sonuçta Vatikan, Katolik siyasetçileri sürekli belirli bir istikamete yönlendirmeye çalışmış fakat onlar Vatikan'ın salt bir aparatı haline gelmemiştir.

Kaynakça

- Accetti, I. C. (2019). *What is christian democracy: politics, religion and ideology*, Cambridge University Press.
- Almond, A. G. (1948). The political ideas of christian democracy, *The Journal of Politics*, Vol. 10, No. 4, s. 734-763.
- Boyer, W. J. (2004). "Catholics, christians and the challenges of democracy: the heritage of the nineteenth century", *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wahnout H.), London: Routledge.
- Böckenförde, E. W. (1961). "German catholicism in 1933", *Cross Currents*, Vol. 11, No. 3, s. 283-304.
- Carlson, A. (2007). "Europe and the christian democracy movement. a once and future hope?", *The Linacre Quarterly*, Vol. 74, No.2, s. 94-110.
- Cary, D. N. (1996). *German Catholics and the party system from Windthorst to Adenauer*, Harvard University Press.
- Casanova, J. (1999). The sacralization of the humanum: a theology for a global age", *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 13, No.1
- Casanova, J. (2001). Civil society and religion: retrospective reflections on catholicism and prospective reflections on islam, *Social Research*, Vol. 68, No. 4, s. 1041-1080.
- Casanova, J. (2014). *Modern dünyada kamusal dinler*, (Çev. Ed. M. M. Şahin), Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Conway M. (1997). *Catholic politics in europe 1918-1945*, London: Routledge.
- Conway M. (2004). The rise and fall of western europe's democratic age, 1945-1973, *Contemporary European History*, Vol. 13, No. , s. 67- 88.
- Conway M. (2020). *Western Europe's democratic age 1945-1968*, Princeton: Princeton University Press.
- Delbreil, J. C. (2004). Christian democracy and centrism: the popular democratic party in France, *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wahnout H.), London: Routledge.
- Di Maio, T. (2004). Between the crisis of the liberal state, fascism and a democratic perspective: The Popular Party in Italy, *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wahnout H.), London: Routledge.
- Elvert, J. (2004). A microcosm of society or the key to a majority in reichstag? the Center Party in Germany, *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wahnout H.), London: Routledge.
- Fogarty, P. M. (1957). *Christian democracy in western europe, 1820-1953*, New York: Routledge Revivals.
- Gehler M. & Kaiser, W. (2004). *Christian democracy in Europe since 1945*, (Ed. M Gehler & W. Kaiser), London: Routledge.

- Gerard, E. (2004). Religion, class and language: the catholic party in Belgium, *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wahnout H.), London: Routledge.
- Hanley, D. (1994). Introduction: Christian democracy as a political phenomenon, (Ed. D. Hanley), *Christian Democracy in Europe: A Comparative Perspective*, London: Pinter.
- Huntington, P. S. (2010). *Üçüncü dalga: Geç 20. yüzyılda demokratikleşme*, (Çev. E. Özbudun), Ankara: Kilit Yayınları.
- Judt, T. (2005). *Postwar: a history of europe since 1945*, New York: The Penguin Press.
- Kaiser, W. ve Wahnout H. (2004). Introduction, *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wahnout H.), London: Routledge.
- Kaiser, W. (2004). Christian democracy in twentieth-century europe, *Journal of Contemporary History*, Vol. 39, No. 1, s. 127-135.
- Kaiser, W. (2007). *Christian democracy and the origins of european union*, Cambridge University Press.
- Kalyvas, N. S. & van Kersberger K. (2010). Christian democracy, *The Annual Review of Political Science*, Vol. 13, s. 183-209.
- Kalyvas, N. S. (1996). *The rise of Christian democracy in Europe*, London: Cornell University Press.
- Kosicki, P. H. & Lukasiewicz, S. (2018). *Christian democracy across the Iron Curtain*, (Ed. Kosicki & Lukasiewicz), Palgrave Macmillan.
- Lamberts, E. (1997). Introduction, *Christian Democracy in the European Union: 1945-1995*, (Ed. E. Lamberts) Leuven University Press.
- Lamberts, E. (2003). "Christian democracy and the constitutional state in western europe 1945-1995", (Ed. T. A. Kselman & J. A. Buttigieg), *European Christian Democracy: Historical Legacies and Comparative Perspectives*, University of Notre Dame Press.
- Leonardi, R. & Wertman, A. D. (1989). *Italian Christian democracy: The politics of dominance*, New York: Palgrave Macmillan.
- Lyon, M. (1967). Christian-democratic parties and politics, *Journal of Contemporary History*, Vol. 2, No. 4, s. 69-87.
- Mainwaring S ve Scully T. R. (2003). *Christian democracy in latin america: electoral competition and regime conflicts*, (Ed. Mainwaring S, Scully T.), Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Mitchell, D. M. (2012). *The origins of christian democracy: politics and confessions in modern Germany*, The University of Michigan Press.
- Moyn, S. (2015). *Christian human rights*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Moyn, S. (2017). *Son ütopya: tarihte insan hakları*, (Çev. F. Ev), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Moyn, S. (2023). *Eşit olmayan bir dünyada insan hakları yeterli değil*, (Çev. S. Özdemir), İstanbul: Runik Kitap.
- Müller, J. W. (2011). *Contesting democracy. political ideas in 20th century europe*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Müller, J. W. (2013). Towards a new history of christian democracy, *Journal of Political Ideologies*, Vol. 18, No: 2, s. 243-255.

- Papini, R. (1997). *The Christian democrat international*, London: Rowman & Littlefield.
- Pombeni, P. (2000). The ideology of christian democracy", *Journal of Political Ideologies*, Vol. 5:3, s. 289-300.
- Roes, J. (2004). "A historical detour: the roman catholic state party in the Netherlands", *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wohnout H.), Routledge: London.
- Rölli-Alkemper, L. (2004). Catholics between emancipation and integration: the conservative people's party in switzerland, *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wohnout H.), Routledge: London.
- Van Kersbergen, K. (1994). The distinctiveness of christian democracy, (Ed. D. Hanley), *Christian Democracy in Europe: A Comparative Perspective*, Pinter: London.
- Van Kersbergen, K. (1995). *Social capitalism: a study of christian democracy and the welfare state*, Routledge: London.
- Webster, A. R. (1960). *The cross and the fasces: christian democracy and facism in Italy*, Stanford University Press.
- Wohnout, H.(2004). Middle-class governmental party and secular arm of the catholic church: the christian socials in Austria, *Political Catholicism in Europe 1918-1945, Volume 1*, (ed. Kaiser W. & Wohnout H.), Routledge: London.

Hegemonya, Anlam ve Birey: Zorunlu Eğitim Eleştirileri Üzerine

Ersin Yağan*

Öz

Bu çalışma, zorunlu eğitimin yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda ideolojik, siyasal ve varoluşsal bir aygıt olarak işlev gördüğü savından hareketle, eğitim sistemlerinin birey üzerindeki etkilerini çok katmanlı bir perspektifle analiz etmeyi amaçlamaktadır. Gramsci'nin hegemonya kuramı, Althusser'in ideolojik aygıtlar yaklaşımı ve Foucault'nun disiplin toplumu çözümlemeleri temel alınarak, modern eğitim sistemlerinin bireyi şekillendirme ve yönlendirme biçimleri incelenmiştir. Eğitim tarihindeki dönüşüm, beceri merkezli modellerden bilgi merkezli yapılara geçiş, bilginin kurumsallaşması ve dijitalleşmenin etkileri çerçevesinde tartışılmış; özellikle neo-liberal politikaların zorunlu eğitime yönelik eleştirileri nasıl şekillendirdiği sorgulanmıştır. Ivan Illich, Chomsky, Freire ve Gatto gibi düşünürlerin eleştirileri ışığında devletin eğitim alanından çekilmesinin bireysel özgürlük üzerindeki etkileri değerlendirilmiş; bu çekilmenin özgürleştirici olmaktan çok yeni hegemonik yapılar ürettiği ileri sürülmüştür. Sonuç olarak, eğitim yalnızca teknik bir düzenleme değil, bireyin anlam üretme kapasitesini doğrudan etkileyen bir toplumsal inşa süreci olarak ele alınmalı; devletin rolü, piyasa bağımlılığını değil, eleştirel özerkliği güçlendirecek biçimde yeniden tanımlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Eğitim, Hegemonya, Neoliberalizm, Anlam Krizi, Eleştirel Pedagoji, Devlet ve Birey ilişkisi.

Hegemony, Meaning, and the Individual: On the Critiques of Compulsory Education

Abstract

This article examines compulsory education not merely as a pedagogical practice, but as an ideological, political, and existential apparatus that profoundly shapes individuals and societies. Drawing on Gramsci's theory of hegemony, Althusser's concept of ideological state apparatuses, and Foucault's analysis of disciplinary power, the study critically explores how modern education systems produce consent and conformity through structured learning. It traces the historical shift from skill-centered models to knowledge-centered institutions and interrogates how neoliberal education reforms, especially in the digital age, have reshaped the purpose and practice of education. Through the perspectives of thinkers such as Illich, Chomsky, Freire, and Gatto, it evaluates the implications of withdrawing the state from educational governance and questions whether such withdrawal promotes autonomy or reinforces new hegemonic structures. Ultimately, the study argues that education must be redefined not as a technical delivery system but as a process of meaning-making. Accordingly, the state's role should be repositioned to support critical autonomy rather than market dependence, ensuring that education remains a public and emancipatory good.

Keywords: Compulsory Education, Hegemony, Neoliberalism, Crisis of Meaning, Educational Policy, Critical Pedagogy, State-Individual Relations.

*Dr. | Millî Eğitim Bakanlığı | ersinyagan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3957-2762 | DOI: 10.36484/liberal.1618873
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss. 45-58.
Gönderim Tarihi: 13 Ocak 2025 | Kabul Tarihi: 3 Haziran 2025

Giriş

Modern toplumlarda eğitim, yalnızca bilgi aktarımı değil; aynı zamanda bireyin kimliğini şekillendirme, toplumsal normları yeniden üretme ve ideolojik formasyonun sağlanması işlevini de üstlenen merkezi bir aygıt olarak görülmektedir. Bu yönüyle eğitim, bireysel özgürlük ile kamusal denetim arasındaki gerilimin somutlaştığı bir alan haline gelir. Bu çalışma, ulus-devletin eğitim üzerindeki düzenleyici rolünü, özellikle neoliberal politikaların ve dijital dönüşümün birey-özgürlük-eğitim ilişkisini nasıl dönüştürdüğünü incelemeyi amaçlamaktadır. Eğitim sosyolojisinin önemli kurucularından birisi olarak kabul edilen Emile Durkheim (2012), toplumsal yapıdan bağımsız bir şekilde yalıtılmış bir insan modelinin imkansızlığının altını çizmektedir. Eğitimin birey üzerindeki etkisi yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal sonuçları olan bir müdahaledir. Eğitim üzerinde ufak bir gözlem bu faaliyetin sosyal ve toplumsal bir fenomen olduğunu ortaya koymaktadır. Bir bütün olarak eğitim sosyolojisi olarak bilimselleşen bu süreç eğitimin sosyal bağlamdan bağımsız olmayan yönlerinin altını çizmektedir.

Çalışma, Gramsci'nin "hegemonya" kavramsallaştırmasından ve Althusser'in "ideolojik aygıtlar" yaklaşımından hareketle devletin eğitim aracılığıyla nasıl bir toplumsal düzen üretmeye çalıştığını ele almaktadır. Bu kuramsal zemin hem eğitimde standardizasyonun hem de birey üzerindeki ideolojik formasyonun analizinde yol gösterici olacaktır. Aynı zamanda Ivan Illich, Paulo Freire, Noam Chomsky ve John Gatto gibi düşünürlerin eğitim eleştirileri ışığında liberal/anarşist perspektifler de dikkate alınarak çok katmanlı bir değerlendirme sunulacaktır.

Son yıllarda, dijitalleşme ile hız kazanan bireysel özgürlük söylemi, zorunlu eğitimin kamusal niteliğini sorgular hale gelmiştir. Ancak bireyin özgürleşmesini savunan bu söylemlerin, neoliberal yapıların eğitim alanındaki hegemonya kurma çabasına zemin hazırladığı görülmektedir. Bu makale, zorunlu eğitime yöneltilen eleştirilerin özgürlük üretmek yerine bireyi piyasa mekanizmalarına karşı daha savunmasız kıldığı ve bu bağlamda ulus-devletin düzenleyici rolünün göz ardı edilmesinin yeni bir bağımlılık biçimini doğurduğu savını ileri sürmektedir.

Bu çalışma, eğitim olgusunu tarihsel, toplumsal ve ideolojik bağlamlarıyla inceleyen kuramsal-analitik bir literatür değerlendirmesi sunmaktadır. Eleştirel kuram perspektifi ile eğitim politikaları tarihsel olarak izlenmiş, neoliberal kırılma anları belirlenmiş ve dijitalleşmenin etkileriyle güncel bir yorum yapılmıştır. Çalışma sekiz başlık altında yapılandırılmıştır: İlk olarak

hegemonya ve eğitim ilişkisi ele alınacak; ardından insanın eğitilebilirliği üzerine tartışmalar değerlendirilecektir. Sonraki bölümlerde beceriye dayalı eğitimden bilgiye yöneliş, bilginin kurumsallaşma süreci, neoliberal eleştiriler, dijital çağın etkileri, kök arayışları ve son olarak devletin eğitici rolüne dair savlar sunulacaktır.

Hegemonya, Eğitim ve Devlet

Bu bölüm, eğitimin yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda siyasal ve ideolojik bir aygıt olarak işlev gördüğünü ortaya koymak üzere Gramsci'nin hegemonya kuramı, Althusser'in ideolojik aygıtlar yaklaşımı ve Foucault'nun bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde devletin eğitim üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Burada amaç, zorunlu eğitimin toplumsal düzenin yeniden üretimindeki rolünü açıklamak ve bu işlevin liberal ya da anarşist söylemlerce neden hedef haline getirildiğini kavramsal bir çerçeveye ortaya koymaktır.

Gramsci'ye göre egemen sınıflar yalnızca baskı araçlarıyla değil, rıza üretimi yoluyla da iktidarlarını sürdürürler. Eğitim kurumu, bu rızanın üretildiği başlıca alanlardan biridir. Okullar, belirli bir dünya görüşünü doğal ve evrenselmiş gibi sunarak bireyleri hegemonik ideolojiye uyumlu hale getirir (Gramsci, 2009). Bu bağlamda eğitim, yalnızca bilgi aktarımı değil, aynı zamanda egemen değerlerin içselleştirilmesini sağlayan bir hegemonik aygıttır.

Althusser (2014), devletin baskı aygıtları (polis, ordu) dışında ideolojik aygıtlarıyla da iktidarı sürdürdüğünü belirtir ve eğitimi bu aygıtların başında sayar. Eğitim sistemi, sınıfsal farklılıkları meşrulaştıran ve yeniden üreten işleviyle, bireylerin toplumsal düzene uygun şekilde sosyalleşmesini sağlar. Eğitim yoluyla birey, kendini özgürce seçiyor gibi hissederken aslında belirli ideolojik yapılara göre şekillendirilmiş olur.

Foucault (2011), modern toplumların bireyleri disipline eden mikro iktidar ağlarıyla işlediğini savunur. Okullar, bireyleri gözetim altında tutarak onların davranışlarını denetim altına alır; böylece iktidar bedenlere ve zihinlere yerleşir. Eğitim, sadece bilgi değil, aynı zamanda “norm” üretme aracıdır. Bu normlar, bireyin davranışlarını şekillendirmekle kalmaz, aynı zamanda kimlik oluşumunu da belirler.

Ulus-devletler, eğitimi hem vatandaşlık kimliğini şekillendirmek hem de ideolojik bütünlüğü sağlamak amacıyla organize etmişlerdir. Durkheim'ın (2016) “toplumun kendi varlığını sürdürebilmesi için eğitim zorunludur” görüşüyle, Rousseau'nun (1990) “özgürlük eğitimle sınırlanamaz” itirazı arasında kalan bu gerilim, eğitimin politik doğasını net biçimde yansıtır. Bugün

hâlâ eğitimin amacı konusunda süregelen bu çatışma, bireyin özgürleşmesi ile toplumun bütünlüğü arasında bir denge arayışıdır.

Eğitimin hegemonik bir aygıt olarak işlevi, yalnızca bireyin bilgiyle donatılması değil, aynı zamanda bu bilgilerin neyin “doğru” ya da “kabul edilebilir” olduğuna dair kodlamalarla belirlendiği bir süreci ifade eder. Bu noktada, eğitimin kim tarafından ve ne amaçla organize edildiği kadar, hangi insan anlayışına yaslandığı da önemlidir. Bu nedenle bir sonraki bölümde “eğitilebilir bir varlık olarak insan” başlığı altında, eğitim ideolojisinin temelini oluşturan antropolojik ve felsefi varsayımlar tartışılacaktır.

Eğitilebilen Varlık Olarak İnsan

İnsan, bilen, değerleri duyan, tavır takınan, önceden gören, önceden belirleyen, isteyen, özgür, tarihsel, ideleştiren, kendisini bir şeye veren, çalışan, eğiten ve eğitilen, devlet kuran, inanan, sanatın yaratıcısı, konuşan, biyopsişik (Mengüşoğlu, 2015), gördüğünü inceleyen, bu şekilde kendi edinimleri üstüne düşünerek kendisini tanıyan (Platon, 2015) bir varlıktır. Görüldüğü üzere ontoloji insanı tarif etmek yerine varlık şartlarını sıralar. İnsan, bilginin hem yaratıcısı hem de taşıyıcısıdır. Bunun için bilgi ile insan arasında çok yakın bir ilişki vardır. Eğitimin ideolojik, politik ve kültürel bir aygıt olarak işlev görmesinde temel belirleyenlerden biri, insanın doğasına dair varsayımlardır. Devletin ya da herhangi bir otoritenin “eğitme hakkı”nı meşrulaştırması, çoğunlukla insanın “eğitilmeye muhtaç” bir varlık olduğu ön kabulüne dayanır. Bu nedenle, bireyin doğuştan eğitilebilir olup olmadığı sorusu yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda siyasal ve etik bir meseledir. Bu bölüm, eğitilebilirlik kavramını ele alarak eğitimin felsefi ve ideolojik temellerini sorgulamayı amaçlamaktadır.

İnsan doğası itibarıyla öğrenmeye açık, gelişime yatkın bir varlıktır. Nörobilim alanındaki gelişmeler, beynin nöroplastisite kapasitesi sayesinde yaşam boyu öğrenmeye elverişli olduğunu ortaya koymuştur (Kolb & Gibb, 2011). Beyin bu yapıyla bireylerin yeni beceriler öğrenmesini, bilgi edinmesini ve yetişkinliğe kadar değişen ortamlara uyum sağlamasını sağlar (Doidge, 2007). Bu yönüyle eğitilebilirlik yalnızca biyolojik bir potansiyel değil, aynı zamanda kültürel, ekonomik ve politik etkileşimlerle şekillenen bir olgudur. Vygotsky (1978) gibi gelişim psikologları öğrenmenin sosyal ilişkiler yoluyla gerçekleştiğini savunur. Bu görüş, eğitimin toplumsal organizasyonlar aracılığıyla yürütülmesini meşrulaştırmakla kalmaz; aynı zamanda bu organizasyonların birey üzerindeki etkisini de gündeme getirir. İnsan eğitilebilirliği kültürel ve toplumsal bağlamlarla derinlemesine iç içedir. Toma-

sello'nun (2019) iddia ettiği gibi, insanlar paylaşılan amaçlılık ve işbirlikçi problem çözme becerisini içeren kültürel öğrenme için benzersiz bir şekilde donatılmıştır. Kültürel aktarım yoluyla, bireyler toplumlarının kolektif bilgi, beceri ve değerlerini miras alırlar. Bu nedenle eğitim, bireysel öğrenme ile toplumsal gelişim arasında bir köprü görevi görür.

İnsan doğasının eğitilebilir olması, onu aynı zamanda biçimlendirilebilir hale getirir. Bu durum, devlet gibi organizasyonların eğitim aracılığıyla değer, norm ve davranış kalıplarını bireylere aktarabilmesinin zeminini hazırlar. Gramsci'nin hegemonya kavramı çerçevesinde düşünüldüğünde, eğitilebilirlik insanın ideolojik rızasının inşa edilmesinde kilit bir rol oynar. Althusser'in (2014) ifade ettiği üzere, eğitim "ideolojik aygıt" olmanın ötesinde, bireyi belirli bir toplum modeline göre kurgulayan bir üretim biçimidir.

Anarşist düşünürler (Godwin, Kropotkin) ve eleştirel pedagoglar (Illich, Freire) eğitilebilirlik ilkesinin, iktidar sahipleri tarafından bir kontrol aracına dönüştürüldüğünü ileri sürerler. Bu düşünürler, bireyin potansiyelinin dışsal otoritelerce değil, kendiliğindenlik içinde gelişmesi gerektiğini savunur. Eğitimin amacı bireyi "belirli bir kalıba" sokmak değil, eleştirel düşünme kapasitesini uyandırmak olmalıdır. Illich (2006), kurumsallaşmış eğitimin bireyi yabancılaştırdığını ve toplumsal bağları zayıflattığını ileri sürerken; Freire (1970), "bankacı model" eğitim sisteminin, bireyleri edilgen bilgi alıcılarına dönüştürdüğünü savunur.

İnsan doğasının eğitime açık olması, eğitimin kaçınılmazlığını değil; nasıl ve kim tarafından gerçekleştirileceği sorularını gündeme getirir. Eğitilebilirlik üzerinden şekillenen eğitim modelleri, tarih boyunca farklı toplumların sosyal organizasyonları doğrultusunda değişmiştir. Bu bağlamda, eğitim tarihine baktığımızda "bilginin nasıl ve kim tarafından aktarılması gerektiği" sorusunun merkezinde yer aldığı yapısal bir dönüşüm dikkati çeker. Bir sonraki bölümde bu dönüşümün ilk örneklerinden biri olan usta-çırak modelinden bilgi merkezli kurumlara geçiş süreci tarihsel bir perspektifle ele alınacaktır.

Beceri Merkezli Eğitimden Bilgi Merkezli Eğitime

Eğitim tarihine bakıldığında, bireyin eğitilmesi süreci yalnızca bireysel gelişimle değil, aynı zamanda üretim ilişkileri, bilgiye erişim biçimleri ve otoriteyle kurulan bağlarla şekillenmiştir. Eğitim, hayata hazırlık değildir; bizzat hayatın kendisidir ve deneyimin sürekli yeniden inşasını teşvik ederek bireylerin topluma anlamlı bir şekilde katkıda bulunmalarını sağlar (Dewey, 2020). Öğrenmenin yapılandırılmış müfredatlar aracılığıyla değil, gerçek dünyadaki

faaliyetlere katılım yoluyla edinildiği, bilginin hem teknik becerileri hem de ahlaki veya kültürel değerleri aktaracak olan daha yaşlı, yetenekli bir bireyden daha genç veya daha az deneyimli bir bireye aktarıldığı, günlük yaşamın dokusuna derinlemesine entegre edilmişti. Geleneksel toplumlarda bireyin toplumsal konumuna uygun beceriler edinmesi yeterli görülürken; modernleşmeyle birlikte bilgiye dayalı uzmanlık eğitimin temel eksenine haline gelmiştir. Bu dönüşüm, yalnızca pedagojik değil; aynı zamanda politik, ekonomik ve ideolojik boyutları olan bir kırılmaya işaret eder.

Geleneksel toplumlarda eğitim, çoğunlukla bireyin doğuştan geldiği toplumsal sınıfa veya ekonomik yapıya göre biçimlenmiştir. Usta-çırak ilişkisi gibi deneyim temelli aktarımlar, bireyin ait olduğu toplumsal yapıyı yeniden üretmiştir. Usta-çırak ilişkisi, bilginin soyut talimatlar yerine gerçek uygulama bağlamında iletildiği bir tür yerleşik öğrenmedir (Lave & Wenger, 1991). Bu modelde öğrenme, bilgi değil beceri merkezlidir; toplumsal mobilite ise neredeyse imkânsızdır (Bourdieu, 1984). Birey kendisinden beklenen rolleri öğrenir, sorgulamaz; bu nedenle eğitim toplumsal düzenin sürekliliği için bir “gizli müfredat” işlevi görür.

Sanayi devrimiyle birlikte eğitim, toplumsal ihtiyaçların yeniden tanımlandığı bir yapıya evrilmiştir. Bilgiye sahip olan bireylerin üretim süreçlerini organize etmesi ve uzmanlaşması beklenmiştir. Bu dönüşüm, devletlerin eğitim politikalarına merkezi müdahalelerde bulunmasını zorunlu kılmış; okul, artık yalnızca bir öğretim kurumu değil, toplumsal iş bölümünün yeniden üretildiği bir mekân haline gelmiştir (Durkheim, 2016). Bilgi merkezli eğitim, bireyin “yetkin vatandaş” olarak biçimlendirilmesini hedefleyen ulus-devlet projesinin temeli olmuştur. Bilgi merkezli eğitimin, bireyin özgürleşmesini sağlayacağı varsayılmıştır. Ancak Chomsky (2003), bilgiyi merkezileştiren yapılar üzerinden devletin ideolojik kontrolünü sürdürdüğünü ileri sürer. Freire (1970) bu durumu “bankacı eğitim modeli” olarak tanımlar ve bireylerin edilgen alıcılar haline getirildiğini söyler. Bugün, özellikle dijitalleşme ve yapay zekâ destekli eğitim teknolojileriyle birlikte, bilgiye erişim “eşitlik” değil, algoritmik yönlendirmelerle şekillenen yeni bir hegemonya düzeni yaratmaktadır.

Eğitimin bilgi merkezli hale gelmesi, ilk bakışta bireysel gelişim ve toplumsal ilerleme açısından olumlu bir gelişme gibi görünse de bu dönüşüm kendi içinde yeni kontrol biçimlerini ve bilgiye dayalı hiyerarşileri üretmiştir. Özellikle neoliberal politikaların etkisiyle bilgi, bir değer olarak değil; bir “sermaye” biçimi olarak değerlendirilmekte ve bireylerin bu sermayeye ulaşabilme kapasitesi sınıfsal ve teknolojik olanaklara göre farklılaşmaktadır.

Bir sonraki bölümde, bu bilgi yapılarının nasıl kurumsallaştığı ve modern eğitim sistemine nasıl entegre olduğu ele alınacaktır.

Bilginin Kurumsallaşması ve Modern Eğitim Sistemi

Bilgi merkezli eğitimin tarihsel gelişimi, yalnızca pedagojik uygulamaların değişimiyle sınırlı değildir; aynı zamanda bilginin kim tarafından, hangi yöntemle ve hangi kurumsal çerçevede üretildiğiyle de yakından ilişkilidir. Her dönemin bilgi ve bilim anlayışı, paradigmaları, bu paradigmaları yayan ve üreten kurumları olur (Kuhn, 2017). Bu bağlamda modern eğitim sistemleri, bilgiyi organize eden, sınıflandıran ve meşrulaştıran kurumsal yapılar aracılığıyla inşa edilmiştir. Bu bölümde, bilginin nasıl kurumsallaştığı ve bu süreçte eğitim sistemlerinin nasıl bir işlev üstlendiği ele alınacaktır.

Humboldt modeliyle şekillenen modern üniversite anlayışı, araştırma ve eğitimi birleştiren özerk kurumlar olarak tasarlanmış olsa da zamanla ulus-devletlerin denetiminde birer bürokratik yapıya dönüşmüştür. Üniversiteler, bilginin bilimsel yöntemle üretildiği yerler olmaktan çok, devletin ve piyasanın ihtiyaç duyduğu insan gücünü sağlayan mekanizmalar haline gelmiştir (Readings, 1996). Bu dönüşüm, bilginin metalaştırılması ve akademik performans ölçümlerine indirgenmesiyle daha da belirgin hale gelmiştir.

Bilgi, modern toplumlarda sadece edinilen bir değer değil, aynı zamanda bireyin toplumsal statüsünü belirleyen bir sermaye biçimidir (Bourdieu, 1984). Eğitim kurumları, bu bilgi sermayesini dağıtan ve meşrulaştıran yapılar olarak işlev görür. Kimin bilgisi “geçerli” sayılacak? Hangi epistemolojiler dışlanacak? Bu sorular, eğitimin ideolojik yönünü açığa çıkarır. Örneğin yerli bilgi, deneyimsel bilgi veya marjinal epistemolojiler kurumsal sistem dışında bırakılarak, hegemonik bilgi sistemleri pekiştirilir.

Neoliberal eğitim politikaları, bilgi üretimini ve aktarımını niceliksel göstergelerle ölçülebilir hale getirerek eğitim kurumlarını piyasa mantığına entegre etmiştir. Yayın sayısı, atıf oranı, mezun istihdamı gibi metrikler üzerinden üniversiteler “performans” baskısı altına alınmış; bilgi üretimi ticarileşmiş, içeriksel derinlikten çok “ölçülebilir başarı” ön plana çıkarılmıştır (Slaughter & Rhoades, 2004). Bu dönüşüm, üniversitenin düşünsel özerkliğini zedelemiş, eğitim sistemini ekonomik kalkınma programlarının bir parçası haline getirmiştir.

Bilginin kurumsallaşması, bireylerin özgürleşmesine katkı sağlamak yerine, çoğu zaman onları belirli ideolojik yapılara uyumlu hale getiren bir dönüşüm yaratmıştır. Özellikle neoliberal politikaların etkisiyle bilgi, kamu yararı

ekseninden uzaklaşmış ve piyasa değerlerine göre yapılandırılmıştır. Bir sonraki bölümde, bu dönüşümün zorunlu eğitim politikalarına nasıl yansıdığı ve bu politikaların hangi eleştirel düşünce gelenekleri içinde sorgulandığı tartışılacaktır.

Neoliberal Eğitim Eleştirileri ve Devletin Rolü

Modern eğitim sistemleri giderek artan şekilde neoliberal ilkeler doğrultusunda yeniden yapılandırılmaktadır. Bu yapılandırma süreci, eğitimi kamusal bir hak olmaktan çıkarıp bireysel bir yatırım alanına dönüştürmüş; devletin eğitimdeki düzenleyici rolünü sınırlandıran bir “piyasa mantığı”nı yerleştirmiştir. Bu bölüm, zorunlu eğitime yönelik liberal, anarşist ve eleştirel teorik perspektifleri değerlendirerek, devletin eğitimden çekilme çağrılarının ardında yatan ideolojik çerçeveyi sorgulamakta ve bu durumun birey-devlet ilişkisi üzerindeki etkilerini tartışmaktadır.

Özgürlüğün sınırlandırılması meselesi eğitim sistemlerine getirilen en temel itiraz alanlarının başında gelmektedir. Rousseau (1990), özgürlüğünden vazgeçmenin insan olma niteliğinden insanlık haklarından hatta ödevlerinden vazgeçmek olduğunu öne sürer. Ona göre insan, özgürlüğüne düşkündür. Uygar insan ise güvenlik uğruna özgürlüğünü feda eder. Bireyin özgürlüğü üzerindeki bu sınırlayıcı ve denetleyici rolü sebebiyle eğitim, toplumsal düzende birleştirici rolüne vurgu yapılmasının yanı sıra eleştirilere de konu olmuştur.

Okulların mevcut yapısına getirilen itirazların başında verilen eğitimin bireyleri itaatkâr vatandaşlar haline getirme gayesi olduğu görülmektedir. Dewey (2020), Topçu (2019) ve Gatto (2019) tek tipleştiren eğitimden, Petrov (2013) bilinçsizleştiren ve hissizleştiren eğitimden, Apple (2017) eğitimin bir beyin yıkama faaliyeti olduğundan bahseder. Özgürleştirmeksizin eğiten aptallaştırır (Ranciere, 2014) savunusunun aksine okul en etkili ideolojik baskı aracıdır. Bütün toplumsal kurallar okulda uygulanmaya ve benimsenmeye başlanmaktadır (Bourdieu & Passeron, 2020). Okulların standartlar oluşturması ve bireyleri bu standartlar perspektifinde yetiştirme gayesi itiraz edilen diğer önemli bir konudur. Okullarda halka ne öğretilecektir? İnsanın ödevleri, yani fedakârlık ve sadakat (Bakunin, 1970).

Standartın gücünün, eşitliğin biçimsel anlamda geçerli olduğu bir sistemi nasıl kolayca etkileyebildiği ortadadır. Bu güç bir bireyi diğeriyle karşılaştırır ve bir homojenliğin bünyesine saptadığı bütün farkları ekler, bunu da yarar getirecek bir zorunlulukmuş, bir ölçümün sonucuymuş gibi sunar (Fou-

cault, 2011). Zengin olmayı hak edenlerle fakir olmayı hak edenler arasındaki ayıklamanın okullar aracılığı ile belirlendiği (Baker, 2018) iddiası klasik eğitimin aslında okulların bireyler arasındaki eşitsizliklerin eğitim yoluyla giderilebileceği iddiasının karşısında durur. Bu eleştiriler, eğitimin bireysel özgürlüğü kısıtladığı, eşitsizlikleri derinleştirdiği ve iktidarın bir aracı haline geldiği yönündedir.

Godwin ve Kropotkin gibi anarşist düşünürler, eğitimin devlet eliyle organize edilmesini bireysel özgürlüğün kısıtlanması olarak görür. Onlara göre eğitim sistemi, bireyleri itaate zorlayan ve eleştirel düşünmeyi önleyen bir yapıdır. İnsanın doğası gereği özgür olduğu ve özgürlüğünü kısıtlayan her şeyin gereksiz olduğunu (Godwin, 2020) ve ancak ve ancak devletin ortadan kaldırılmasıyla, bireyin tüm özgürlüğünün elde edilmesinin sağlanabileceğini (Kropotkin, 2015) iddia eden Anarşist felsefe savunucuları klasik anlamda okul yapılanmasını reddetmişlerdir. Bunun yanı sıra okulların üretim ilişkileri ve dolayısıyla devletin yapısının korunmasını (Engels & Marx, 2021), devletin yalnızca zor yoluyla değil, aynı zamanda ideolojik araçlarla, yani eğitim sistemleri aracılığıyla da kendi varlığını ve iktidarını devam ettirdiğini (Gramsci, 2009) savunan düşünürler de mevcut durumda okulların iktidar ilişkilerinin temini noktasında iktidar sahiplerinin kullanışlı bir aparatı olduğunu ileri sürerler. Devletler disiplini sağlama noktasında okulları birinci derecede etkili olarak görmektedirler. Bu sebeple de devletler milli eğitime ayrılan payı da kamu bütçesinin en önemli kalemi olarak kabul etmektedirler (Baker, 2018).

Ivan Illich (2006), modern okulların bireyin özgürlüğünü engellediğini, onu yaşamın dışına iterek hiyerarşik yapılara bağımlı hale getirdiğini savunur. “Okulsuz toplum” fikri, öğrenmenin doğal, içsel ve toplumsal bağlamda gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürer. Ona göre zorunlu eğitim, bireyleri belirli bir dünya görüşüne göre şekillendirerek, onların kendi öğrenme yollarını keşfetmelerini engeller. Bu eleştiri, eğitimi bir “üretim bandı” olarak gören devlet merkezli yapının reddidir.

Chomsky (2003), eğitimi egemen ideolojilerin bireylere dayatılmasının en etkili yollarından biri olarak tanımlar. Ona göre devlet destekli eğitim sistemleri, bireyleri sorgulamayan, eleştirel düşünmeyen “uyumlu yurttaşlar” haline getirir. Bu bağlamda zorunlu eğitim, bireyin değil; sistemin ihtiyaçlarını önceleyen bir araç haline gelmiştir. Neoliberal çağda bu yapı yalnızca korunmamış, aynı zamanda dijital gözetim ve performans baskılarıyla daha da yoğunlaşmıştır.

Gatto, modern eğitimin bireyselliği bastırdığını, çocukların yaratıcılığını körelttiğini ve toplumu itaatkâr vatandaşlar haline getirdiğini savunur. Ona

göre eğitim, özgürleştiren değil, uyumlaştıran bir kurum haline gelmiştir. Zorunlu eğitim sistemlerinin, bireyi belirli ekonomik yapılara göre biçimlendirdiğini ve bu yönüyle piyasanın insan tipi talebine hizmet ettiğini öne sürer (Gatto, 2005).

Liberal ve anarşist geleneklerin bir kısmı, devletin eğitimden çekilmesini bir özgürlük kazanımı olarak görür. Ancak bu çekilme, kamusal sorumluluğun ortadan kalkması anlamına da gelir. Zorunlu eğitime yönelik eleştiriler çoğu zaman haklı gerekçelere dayansa da devletin düzenleyici rolünün azalması özel sektörün, dini yapılar ya da dijital tekellerin müdahalesini meşrulaştırmaktadır. Böylece bireyin özgürleşmesi değil, yeni hegemonik yapılara bağımlılığı artmaktadır (Giroux, 2009).

Zorunlu eğitimi eleştiren teorik yaklaşımlar, bireyin özerkliğini savunmakla birlikte çoğu zaman bu özerkliğin toplumsal koşullardan ne denli etkilendiğini göz ardı eder. Neoliberalizm, devleti eğitim alanından çekerken “özgürlük” değil, “piyasa bağımlılığı” yaratmıştır. Eğitim artık bir hak değil, satın alınan bir ayrıcalık haline gelmektedir. Bu nedenle devletin eğitimdeki varlığı sorgulanırken, bu boşluğu kimin doldurduğu sorusu da mutlaka gündeme getirilmelidir.

Neoliberal düzen içerisinde eğitim, özgürlük alanı olmaktan çıkarak rekabet alanına dönüşmüştür. Bu dönüşüm bireylerde yalnızca yapısal bir eksiklik değil, aynı zamanda anlam krizi yaratmaktadır. Zorunlu eğitimden kurtulma isteği, zaman zaman eğitime değil, eğitimin sunduğu biçimsel anlamın yetersizliğine duyulan tepki olarak okunmalıdır. Bir sonraki bölümde, dijitalleşen dünyada bu anlam krizinin bireyde nasıl karşılık bulduğu ve modern eğitimin karşısına çıkan yeni “anlam arayışları” ele alınacaktır.

Dijitalleşme, Anlam Arayışı ve Eğitimin Geleceği

Günümüz eğitim sistemleri yalnızca teknolojik dönüşümle değil, aynı zamanda derin bir anlam krizine de tanıklık etmektedir. Eğitim giderek daha fazla dijitalleşmiş, birey merkezli öğrenme modelleri öne çıkmış; ancak bu dönüşüm beraberinde bireyin yalnızlaşması, değersizlik hissi ve aidiyet eksikliği gibi psikososyal sorunları da doğurmuştur. Bu bölüm, dijital çağda eğitimin birey üzerindeki etkilerini anlam krizine odaklanarak irdelemekte, mevcut sistemin birey için neden “eğitici” olmaktan uzaklaştığını tartışmaktadır.

Uzaktan eğitim, yapay zekâ destekli ders anlatımları, MOOC sistemleri ve algoritmik yönlendirme araçları, eğitimi daha erişilebilir ve hızlı hale getirmiştir. Ancak bu hız, çoğu zaman anlam derinliğinin yüzeyselleşmesine ne-

den olmuştur. Öğrenci artık bilgiyi içselleştirmek yerine sadece “erişmekte”, üretmek yerine “tüketmektedir” (Carr, 2010). Eğitim, bireyin düşünsel derinliğini artırmak yerine sadece “veri işlemeye” indirgenmektedir.

Dijital teknolojiler, bireyin öğrenme sürecindeki yerini tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Öğretmen-öğrenci etkileşimi yerine ekranlar; sınıf topluluğu yerine bireysel arayüzler geçmiştir. Bu dönüşüm, bireyin anlam üretme kapasitesini zayıflatmakta; öğrenme, yalnızlıkla, yabancılaşmayla ve dikkat dağınıklığıyla eşleşmektedir (Turkle, 2011). Birey, artık eğitilmekten çok “veri hali-ne getirilmekte” ve bu süreçte kendi öğrenme deneyimine yabancılaşmaktadır.

Eğitimin temel amacı yalnızca meslek kazandırmak değil, bireye varoluşsal olarak kendini gerçekleştirme zemini sunmak olmalıdır. Ancak günümüz eğitim sistemleri, bu ihtiyaca yanıt verememekte; öğrenciler yalnızca sınavlara değil, hayata da hazırlıksız bırakılmaktadır. Frankl (2013), anlam arayışının insan varoluşunun merkezinde olduğunu vurgular. Eğitim bu temel arayışa yönelmediği sürece, birey kendi iç bütünlüğünü kurmakta zorlanacaktır.

Tüm bu eleştirilerin yanında, dijitalleşmenin sağladığı alternatif eğitim modelleri de mevcuttur. Özellikle kolektif bilgi üretimi, açık kaynaklı öğrenme toplulukları ve kendiliğindenlik üzerine kurulu sistemler, geleneksel eğitimin dışında anlamlı öğrenme deneyimleri yaratabilmektedir (Siemens, 2005). Ancak bu modellerin kurumsal eğitim sistemlerinin yerini alması hâlâ çok sınırlı düzeyde gerçekleşmektedir.

Dijitalleşme, eğitimi daha erişilebilir kılmış; ancak bireyin kendi anlam dünyasıyla bağ kurmasını zorlaştırmıştır. Bugün eğitim, teknik olarak gelişmiş ama anlam olarak boşalmış bir alana dönüşmektedir. Zorunlu eğitimin geleceği tartışılırken yalnızca yapısal reformlar değil, bireyin anlam üretme kapasitesine nasıl katkı sunulabileceği de düşünülmelidir. Bu noktada, eğitimin geleceğine dair yeni bir vizyon geliştirmek gereklidir. Sonuç bölümünde bu vizyonu tartışarak, makalenin temel tezini yeniden değerlendireceğiz.

Sonuç – Eğitim, Hegemonya ve Bireyin Anlam Arayışı Arasında

Bu çalışma, eğitimin yalnızca pedagojik bir faaliyet değil; aynı zamanda ideolojik, siyasal ve varoluşsal bir düzenleme biçimi olduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Gramsci’nin hegemonya kuramı, Althusser’in ideolojik aygıtlar yaklaşımı ve Foucault’nun disiplin toplumu çözümlemeleri ışığında, eğitim sistemlerinin bireyleri şekillendiren ve yönlendiren bir iktidar mekanizması olarak işlediği vurgulanmıştır. Eğitim, bireyin gelişimi kadar, toplumsal normların, değerlerin ve iktidar yapılarının yeniden üretildiği bir alandır. Bu

nedenle zorunlu eğitim, nötr bir uygulama olmaktan uzaktır; aksine, birey ile devlet, özgürlük ile kontrol, bilgi ile itaat arasında süregelen çelişkilerin düğüm noktasıdır.

Eğitim sistemleri, bilgi merkezli bir anlayışa yönelerek bireyi uzmanlaştırmakta; ancak bu uzmanlaşma çoğu zaman eleştirel düşünmeyi ve etik sorumluluğu geri plana itmektedir. Dijitalleşen dünyada bireyin eğitime erişimi artmış, fakat bu erişim beraberinde anlam kaybını da getirmiştir. Bilgi tüketimiyle anlam üretimi arasındaki uçurum derinleşmiş, öğrenme süreçleri yalnızlaşmış ve birey giderek “ne öğrendiğinden çok ne işe yaradığına” göre tanımlanır hale gelmiştir. Dijitalleşme ve onun getirdiği küresel perspektif, ulus-devletlerin bilgi üzerindeki etkisini zayıflatıcı bir aktör olarak gündemleşmiş ve bu gündemleşme ulus-devletlerin bireyin özgürlüğünü öldürdüğü tezleriyle işler kılınmaya çalışılmıştır. Oysa Ritzer’in McDonalddlaştırma tezinde vurguladığı gibi günümüz toplumu tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar tek tipleşmiş bulunmaktadır (Ritzer, 2017). Buradaki ilginçlik herhangi bir ulus-devletin yönlendiriciliği olmadan farklı coğrafyalardaki insanların geleneksel bağlarından koparak benzer davranış örüntüleri sergilemesidir. Ulus-devletler bireyleri tek tipleştiriyorsa küresel düzeyde meydana gelen benzeşmenin sorumlusu olarak kim gösterilebilir? Bu durum benzeşmenin sorumlusu olarak kapitalist süreçlerin ve dijitalleşmeye dayalı şirketleşmenin ortaya koyduğu dil olarak değerlendirilebilir (Sklair, 2016). Bu bağlamda eğitim yalnızca yapısal değil, aynı zamanda ruhsal bir krizin de odağı haline gelmiştir.

Makalenin merkezinde yer alan temel tez şudur: Zorunlu eğitimi ortadan kaldırmayı öneren neoliberal ya da anarşist argümanlar, her ne kadar bireysel özgürlük arayışını temel alsa da devletin bu alandan çekilmesi yeni bir bağımsızlık değil, yeni hegemonik yapıların önünü açmaktadır. Devletin geri çekildiği eğitim sahası, çoğu zaman piyasaya, teknoloji tekellerine, dini yapılar ya da algoritmik denetim sistemlerine teslim edilmektedir. Bu durum, bireyin özerkliğini güçlendirmekten çok, onu yeni iktidar biçimlerine daha açık ve savunmasız hale getirmektedir.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli katkı, eğitimin ideolojik işlevinin yalnızca içerikle değil, eğitimdeki “insan anlayışıyla” da belirlendiğidir. Birey yalnızca eğitilen bir nesne değil, aynı zamanda eğitimin anlamını şekillendiren bir özne olarak düşünülmelidir. Bu bağlamda insanın eğitilebilirliği, onun yönlendirilmesi değil; potansiyelini gerçekleştirme anlamında ele alınmalıdır. Eğitimin amacı, yalnızca belli becerileri kazandırmak değil, bireyin eleştirel düşünme, toplumsal sorumluluk ve etik farkındalık düzeylerini artırmak olmalıdır.

Peki nasıl bir eğitim mümkün? Ne devletin tümüyle dışlandığı ne de onu mutlaklaştıran bir model önerilmektedir. Devletin rolü, bireyin özerkliğini geliştirecek fırsatları yaratmak, eleştirel eğitimi kamusal bir hak olarak garanti altına almak ve eğitimin ekonomik değil, varoluşsal bir değer olduğunu savunmakla yeniden tanımlanmalıdır. Eğitim politikalarının, bireyin özgürleşmesini sadece formel seçeneklerle değil; aynı zamanda anlam ve amaç ürettiğiyle desteklemesi gerekir. Aksi takdirde birey, öğrenen değil; yönlendirilen, sorgulayan değil; onaylayan bir figüre dönüşür.

Sonuç olarak, eğitim meselesi yalnızca müfredat, okul yapısı ya da sınav sistemleriyle sınırlı bir tartışma değildir. Eğitim, bireyin kim olduğu, kim olmak istediği ve nasıl bir toplumda yaşamak istediği sorularının kesiştiği bir alandır. Zorunlu eğitim üzerine düşünmek, yalnızca politik bir meseleye değil, insanın kendisiyle ve dünyayla kurduğu ilişkiye dair derin bir felsefi soruya temas etmektir: Nasıl öğrenmeliyiz ki, gerçekten özgür olabilelim?

Kaynakça

- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Çev. Alp Tümertekin). İthaki.
- Apple, M. W. (2017). *Eğitim toplumu değiştirebilir mi?* (Çev. Şakir Çinkır). Anı.
- Baker, C. (2018). *Zorunlu eğitime hayır* (Çev. Ayşegül Sönmezay). Ayrıntı Yayınları.
- Bakunin, M. A. (1970). *God and the state*. Dover Publications.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press. Bourdieu & Passeron, 2020
- Carr, N. (2010). *The shallows: What the internet is doing to our brains*. W.W. Norton & Company.
- Chomsky, N. (2003). *Media control: The spectacular achievements of propaganda*. Seven Stories Press.
- Dewey, J. (2020). *Demokrasi ve eğitim* (Çev. Mustafa Karaman). Gece Kitaplığı.
- Doidge, N. (2007). *The brain that changes itself: Stories of personal triumph from the frontiers of brain science*. Penguin.
- Durkheim, E. (2012). *Sosyolojik yöntemin kuralları* (Çev. Cemal Bali Akal). Dost Kitabevi Yayınları.
- Durkheim, E. (2016). *Eğitim ve sosyoloji* (Çev. Pelin Ergenekon). Pinhan Yayınları.
- Engels, F., & Marx, K. (2021). *Komünist manifesto* (Çev. Tanıl Bora). İletişim Yayınları.
- Foucault, M. (2011). *Entelektüelin siyasi işlevi: Seçme yazılar 1*. Ayrıntı.
- Frankl, V. E. (2013). *Man's search for meaning*. Beacon Press.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Herder & Herder.
- Gatto, J. T. (2019). *Eğitim bir kitle imha silahı* (Çev. Mehmet Ali Özkan). Edam Yayın.
- Giroux, H. A. (2009). *Youth in a suspect society: Democracy or disposability?* Palgrave Macmillan.

- Godwin, W. (2020). *Anarşizmin felsefi temelleri* (Çev. Deniz Uludağ). Doğu Bayı Yayınları.
- Gramsci, A. (2009). *Hapishane defterleri* (Çev. Kenan Somer). Aşına.
- Illich, I. (2006). *Okulsuz toplum* (Çev. Celal Öner). Oda Yayınları.
- Kolb, B., & Gibb, R. (2011). Brain plasticity and behaviour in the developing brain. *Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 20(4), 265-276.
- Kropotkin, P. (2015). *Anarşi: Felsefesi-ideali* (Çev. Işık Ergüden). Edam Yayın.
- Kuhn, T. S. (2017). *Bilimsel devrimlerin yapısı* (Çev. Nilüfer Kuyaş). Kırmızı Yayınları.
- Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge University Press.
- Mengüşoğlu, T. (2015). *İnsan felsefesi*. Doğu Batı Yayınları.
- Petrov, G. (2013). *Beyaz zambaklar ülkesi* (Çev. Ana Kılıç). Can Yayınları
- Platon, (2015). *Kratylos* (Çev. Furkan Akderin). Say Yayınları.
- Ranciere, J. (2014). *Cahil hoca: Zihinsel özgürleşme üstüne beş ders* (Çev. Savaş Kılıç). Metis Yayınları.
- Readings, B. (1996). *The University in ruins*. Harvard University Press.
- Ritzer, G. (2017). *Toplunun McDonaldlaştırılması: Çağdaş toplum yaşamının değişen karakteri üzerine bir inceleme* (Çev. Akın Emre Pilgir). Ayrıntı Yayınları.
- Rousseau, J. J. (1990). *Toplum sözleşmesi* (Çev. Ali Alper). Oda Yayınları.
- Siemens, G. (2005). *Connectivism: A learning theory for the digital age*. Retrieved from http://www.itdl.org/Journal/Jan_05/article01.htm
- Sklair, L. (2016). The transnational capitalist class, social movements, and alternatives to capitalist globalization. *International Critical Thought*, 6(3), 329-341.
- Slaughter, S. & Rhoades, G. (2004). *Academic capitalism and the new economy: Markets, state, and higher education*. Johns Hopkins University Press.
- Tomasello, M. (2019). *Becoming human: A theory of ontogeny*. Harvard University Press.
- Topçu, N. (2019). *Türkiye'nin maarif davası*. Dergâh Yayınları.
- Turkle, S. (2011). *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. Basic Books.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

Şiddet Karşıtı Bir Eylem Biçimi Olarak Gandhi'nin Hareketi ve Mücadelesi: Şiddetsizlik Felsefesinin Politik Boyutları ve Sonuçları

Mehmet Fatih Işık*

Öz

Mahatma Gandhi'nin şiddet karşıtı direniş felsefesini ve bu felsefenin küresel etkilerini ele alıyor. Gandhi, 20. yüzyılın en önemli liderlerinden biri olarak, Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesine önderlik etmiştir. Sömürgecilik, kapitalizm ve toplumsal adaletsizliklere karşı geliştirdiği ahimsa ve satyagraha ilkeleriyle dünya tarihine kalıcı bir etki bırakmıştır. Gandhi, şiddetin yalnızca fiziksel olmadığını, ekonomik ve toplumsal baskılar gibi farklı biçimlerinin de bulunduğunu savunmuştur.

Gandhi'nin şiddetsiz direnişi, yalnızca Hindistan'da değil, dünya genelinde Martin Luther King ve Nelson Mandela gibi liderler için de bir ilham kaynağı olmuştur. Gandhi'nin ahimsa ve satyagraha ilkeleri, bireysel ahlaki sorumlulukların ötesinde toplumsal ve politik bir dönüşüm aracı olarak kabul edilmiştir. Gandhi'nin felsefesi, şiddete karşı direnişi ahlaki bir yaşam biçimi olarak benimseyen bir düşünce sistemi olarak öne çıkmış olup bireyler toplumlar için kalıcı ve sürdürülebilir bir çözüm sunmuştur. Makale tarihsel bir tartışmayı ele alıp incelediğinden çalışma için var olan kaynakları analiz edip yeni bir değerlendirme yapmaya imkan veren literatür tarama yöntemi tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şiddet, Şiddetsizlik, Hakikat Gücü, Gandhi, Felsefe, Direniş Ahlakı.

Gandhi's Movement and Struggle as a Form of Non-Violence Action: Political Dimensions and Consequences of the Philosophy of Non-Violence

Abstract

Mahatma Gandhi's philosophy of nonviolent resistance and its global impact is explored here. As one of the most significant leaders of the 20th century, Gandhi led India's struggle for independence. With the principles of ahimsa (nonviolence) and satyagraha (truth-force), which he developed in opposition to colonialism, capitalism, and social injustice, he left a lasting mark on world history. Gandhi argued that violence is not only physical but can also take other forms, such as economic and social oppression.

Gandhi's nonviolent resistance has been a source of inspiration for leaders such as Martin Luther King and Nelson Mandela, not only in India but also around the world. Gandhi's philosophy has emerged as a system of thought that embraces resistance to violence as a moral way of life and has offered a permanent and sustainable solution for individuals and societies. Since the article examines a historical debate, the literature review method, which allows for the analysis of existing sources and a new evaluation, was preferred for the study.

Keywords: Violence, Nonviolence, The Power of Truth, Gandhi, Philosophy, Ethics of Resistance.

*Dr. Öğr. Üyesi | Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
mf.isik@alparslan.edu.tr | ORCID: 0000-0003-4766-2573 | DOI: 10.36484/liberal.1575830
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss. 59-72.
Gönderim Tarihi: 29 Ekim 2024 | Kabul Tarihi: 24 Mart 2025

Giriş

İnsan haklarına yönelik ihlaller, toplumlar tarihinin her döneminde görülmüş ve yaşanmıştır. Bugün de dünyanın farklı yerlerinde bu ihlaller yaşanmaya devam ediyor. Üstelik insan hakları ihlalleri genellikle şiddet araçlarının kullanımıyla daha vahim sonuçlara yol açmakta ve bu durum trajik olayların ortaya çıkmasını kaçınılmaz hale getirmektedir. Kuşkusuz bütün insanlığı tehdit eden bu ihlallere karşı her dönemde olduğu gibi 20. yüzyılda da mücadele eden düşünürler ve kahramanlar olmuştur. Bu liderlerden biri de Mahatma Gandhi (1869-1948)'dir. 20. yüzyılın en etkili liderlerden ve insan hakları savunucularından biri olan Mahatma Gandhi, İngiltere'de hukuk eğitimini aldı. İnsanlığın kadim sorunların biri olan kötülük problemine karşı şiddetsiz direniş mücadelesi olarak benimsediği satyagraha felsefesinin kurucusudur. O; Hindistan'da vatandaşlık hakları, özgürlük, kast sistemindeki ayrımcılık ve dini ile etnik gruplar arasındaki eşitsizlikler başta olmak üzere, dünyanın farklı yerlerindeki her türlü ayrımcılığa karşı mücadele etmiştir. Aynı zamanda onun direniş felsefesi, insan hakları ve özgürlükler için mücadele edenlere de ilham kaynağı olmuştur. Onun felsefesinin temelini hiçbir direnişin insan canından daha değerli olmadığı anlayışı hâkimdir. Hatta koşullar nasıl gelişirse gelişsin, adalet anlayışının mutlak ilke olarak kabul gördüğü direniş felsefesinde Gandhi için bir kuzunun yaşamının asla bir insanın yaşamından daha az değerli görülmeceği bir anlayış ön plandadır (Gandhi, 2016). Gandhi salt ülkesinin bağımsızlık mücadelesini başarıya ulaştırmakla kalmamış, bunun yanında İngiliz sömürgecilik politikasını da başarısızlığa uğratarak dünya tarihinde unutulmayacak büyük bir direniş hareketine liderlik yapmıştır. 20. yüzyılın en önemli politik figürlerinden biri olarak Gandhi, ortaya koymuş olduğu şiddet karşıtı direniş metoduyla tarihte eşine az rastlanılan liderlerden biridir. Gandhi'nin mücadelesi; felsefi bir anlam taşıdığı kadar pratik bir anlam da taşır. Çünkü şiddetin olunca bütün boyut ve araçlarının kullanıldığı, iki büyük dünya savaşına ve milyonlarca insanın yaşamını yitirmesine yol açan 20. yüzyıl gibi birçok düşünür tarafından "*mantık cinayetleri çağı*" olarak tanımlanan bir çağda yaşayan Gandhi, şiddetin bütün enstrümanlarını reddederek mücadelesini başarıya ulaştırdı.

Gandhi'nin şiddet karşıtlığı üzerine kurduğu direniş hareketi, küresel düzeyde de kolonyalizmle mücadele eden toplumlar için de önemli ve etkili bir direniş simgesi olarak tarihteki yerini aldı. Çünkü Gandhi'nin ortaya koymuş olduğu şiddetsiz mücadele tarzı, Hindistan'ın sınırlarını aşarak Amerika'da ırk ayrımcılığına karşı mücadele eden Martin Luther King veya Güney Afrika'da ülkesinin özgürlüğü için mücadele eden Nelson Mandela gibi liderler için de

büyük bir ilham kaynağı olmuştur (King, 1958). Bu çalışmanın temel hedefi Gandhi'nin sömürgecilik zihniyetine karşı vermiş olduğu mücadelenin felsefesini tartışmak ve Gandhi'nin direniş mücadelesinde başarıya ulaşmasında çok önemli rol oynayan ahimsa (*şiddetsizlik*) ve satyagraha prensibinin (*hakkat gücü*) felsefesini ortaya koymaktır. Ayrıca Gandhi hareketinin küresel etki ve sonuçlarını irdelemek de çalışmanın analiz ettiği bir diğer konudur.

Genel Olarak Şiddet Kavramı

Şiddet, tarihin her döneminde insanlığın maruz kaldığı karmaşık bir olgudur. Genel olarak şiddeti, doğrudan şiddet ve yapısal şiddet olarak iki şekilde düşünebiliriz. Doğrudan şiddet fiziksel güç kullanarak direkt bireye karşı olan şiddet türüdür. Bu şiddet, nispeten acil yaralanma veya ölüm ile sonuçlanan ve açık yollarla önlenabilir davranışları içerir. Yapısal şiddet ise, yavaş ve dolaylı yollarla zarar verir ve öldürür. Bir annenin sağlık sigortasına sahip olmaması ve doğum öncesi bakım alamamasından dolayı bebeğin ölümü yapısal şiddet örneğidir. Galtung'a göre, şiddetin dolaylı yapısal kökenini sosyal sisteme içkin olan yapılar, adaletsiz koşulların süregitmesini sağlar. Bourdieu'nun simgesel şiddeti de sosyal sistemin içine gömülüdür. Simgesel şiddet iktidarı fiziksel şiddete başvurmaksızın ayakta tutar. Zizek'in nesnel şiddet dediği şey de simgesel ve yapısal şiddetten farklı değildir (Bayram ve Macit, 2021). Salt fiziksel boyutuyla sınırlı olmayan şiddet olgusu, duygusal, psikolojik, ekonomik ya da eğitsel şiddet yönleriyle çok boyutluluğu olan bu kavram, insanın bireysel hayatını etkilediği gibi aynı zamanda onun toplumsal hayatını da derinden etkiler. Tarihsel süreçte ortaya çıkmış olan birçok ideoloji veya inanç sistemi, şiddet problemini çözme iddiasını dillendirmiştir. Ancak söz konusu düşüncelerin hiçbiri şiddet sorununu çözmediği gibi bu sorunu daha da derinleştirmiştir. Şiddet, her çağın olduğu gibi modern çağın da üstesinden gelmeyi vadettiği ancak çözüm bulmada çaresiz kaldığı bir sorundur (Işık, 2018). Sözelimi, 20. yüzyılda yaşanan ve milyonlarca insanın yaşamını yitirmesine yol açan iki dünya savaşı buna örnektir.

Bu noktada Gandhi'nin şiddet karşıtı mücadelesinin temel kodlarına yönelik olarak yapılan bu tartışmada, şiddet kavramı kadar şiddetsizlik ve pasifizm kavramlarının da ne olduğunun açıklanmasında yarar vardır. Zira bu kavramların açıklanmasıyla tartışma daha güçlü bir hale gelecektir. Her ne kadar şiddetsizlik kavramı ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacak olsa da, burada bu kavramlarıyla birbiriyle olan ilintisinin anlaşılması için kısaca değinmekte yarar vardır. Gandhi'nin mücadelesinde şiddetsizlik (*ahimsa*), salt fiziksel şiddetten kaçınmak değil, aynı zamanda tüm düşünce

ve eylemlerde başkalarına zarar vermemek ve bundan da kaçınmak anlamına gelir (Chapple, 1993). Hindu ve Jain geleneklerinden beslenen bu kavram, doğru söylem ve eylem aracılığıyla adaleti sağlamaya yönelik aktif bir süreci kapsar. Bu bağlamda Gandhi'nin felsefesinde ve mücadelesinde şiddetsizlik, zulme boyun eğmemek, haksızlıklara karşı şiddete ve şiddetin araçlarına başvurmada direniş göstermek anlamına gelir. Bu tartışmada diğer önemli bir kavram da pasifizm kavramıdır. Savaş karşıtı bir felsefe olarak tanımlanan pasifizm, savaşa ve silahlı çatışmalara mutlak karşıt olma fikrini içeren bir düşünce sistemidir. Bu düşünce sistemi askeri çatışmaların her türlüşünü reddeder ve barışın ancak diplomatik yollarla sağlanabileceğini savunur (Teichman, 1986). Gandhi ise pasifizmi, eylemsizlikle veya teslimiyetle eşleştiren bir anlayışı reddetmiş ve şiddetsizlik anlayışının pasif olmaktan ziyade aktif bir direniş aracı olduğunu vurgulamıştır (Parel, 2006). Bu nedenle Gandhi, pasifizm yerine daha aktif bir şekilde şiddetsizlik felsefesinin benimsenmesi gerektiği destekler. Dolayısıyla; Gandhi'de de şiddetsizlik anlayışı ile pasifizm arasındaki en önemli fark, şiddetsizliğin toplumsal değişim yaratmaya odaklı ve aktif bir süreç olarak anlaşılırken, pasifizmin ise savaşın reddi üzerine yoğunlaşmasıdır. Sonuç olarak, Gandhi'nin şiddetsizliği doğrudan haksızlıklara karşı bir mücadele aracı olarak görülür.

Şiddet, türü ne olursa olsun veya hangi şekilde gerçekleşirse gerçekleşsin her durumda insan onuruna zarar veren ve insan iradesini baskı altına alan bir eylem biçimidir. Aynı zamanda farklılıkları birer tehdit unsuru olarak gören ve gayri insani sonuçları olan bir sorundur. Arendt, şiddetin her zaman bir nedeni olabileceği ve meşrulaştırılabileceği ancak bunun hiçbir zaman yasal gösterilmeyeceğini ileri sürer (Arendt, 2016). Çiçek, şiddetin tarihsel süreçteki araçları değişmesine rağmen, döngüsel bir eylem biçimi olarak varlığını sürdürdüğünü Camus'nun "*cellatlar, kurbanlarından yeni cellatlar yaratır*" düşüncesine gönderme yaparak dile getirir (Çiçek, 2017). Kuşkusuz çok boyutlu ve oldukça karmaşık bir sorun olan şiddetin kültürel, psikolojik ve toplumsal kaynakları olduğu gibi felsefi kökleri de söz konusudur. Felsefe tarihi boyunca şiddetin kökleri üzerine araştırmalar yapan birçok önemli filozoftan bahsetmek mümkündür. Şiddet probleminin nedenleri üzerine kafa yoran ilkçağ filozoflarından çağdaş dönem filozoflarına kadar birçok kişiden söz edilebilir. Platon, Aristoteles, Hobbes, Rousseau, Kant, Hegel, Marx ve Mill gibi filozoflar bunlardan sadece birkaçıdır. Şiddet ne olduğu tarihsel süreçte bu sorunun nedenleri üzerine kısaca söz ettikten sonra, çalışmanın temel tezini oluşturan Gandhi'nin tartışmaya nasıl yaklaştığını daha yakından incelemeye başlayalım.

Gandhi, modern dünyanın şiddet kavramını da sorgulamış ve bu kavramın geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini savunmuştur. Ona göre, şiddet sadece fiziksel saldırılarla sınırlı değildir; ekonomik sömürü, sosyal adaletsizlik, etnik ayrımcılık ve siyasi baskı da şiddetin farklı biçimleridir. Bu bağlamda Gandhi, sömürgeciliğin, kapitalizmin ve endüstriyel modernleşmenin insan doğasına ve topluma zarar veren şiddet biçimleri olduğunu sürmüştür (Hardiman, 2003). Dolayısıyla, ahimsa yalnızca fiziksel çatışmaları engelleyen bir ilke değil, aynı zamanda toplumsal yapıları da dönüştürmeye yönelik bir felsefi duruştur.

Gandhi'ye göre modern toplumlar, şiddeti sadece fiziksel saldırı olarak görme eğilimindedir. Ancak toplumsal ve ekonomik yapılar içindeki şiddet, daha derin ve kalıcı sonuçlar doğurur. Bu yüzden ahimsa, adalet ve eşitlik arayışında hem bireysel hem de toplumsal düzeyde uygulanmalıdır (Iyer, 1983). Gandhi, bu bağlamda Hindistan'daki kast sistemi, cinsiyet eşitsizliği ve yoksulluk gibi toplumsal sorunların da şiddetin farklı biçimleri olduğunu savunmuş ve bu sorunlarla baş etmede ahimsa ve satyagraha yöntemleriyle mücadele etmiştir. Buraya kadarki kısımda Gandhi'nin mücadelesinin ana hatları ortaya konduğuna göre, artık mücadelesinin arkasında yatan felsefeyi tartışmaya başlayabiliriz.

Gandhi Hareketini Besleyen Temel Dinamiklerin Felsefi Arka Planı

20. yüzyılın en etkili liderlerinden biri olarak tarihe geçen Gandhi, ülkesi olan Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesine önderlik etmenin yanında, aynı zamanda İngiliz sömürgeciliğine karşı tarihi bir direniş hareketinin lideri olmuştur. Onun ortaya koyduğu mücadele felsefesinin arka planındaki düşüncelerinin oluşmasında en büyük rolü oynayan Henry David Thoreau (1817-1862)'dur. Thoreau da siyasal ve ahlaki alanlarda şiddetsiz direniş biçimini benimsemiş ve bunun için mücadele etmiştir. Thoreau, *Sivil İtaatsizlik*¹ adlı yazısında ortaya koyduğu şiddetle mücadele anlayışıyla hem Gandhi'nin şiddetsiz mücadele konusundaki düşüncelerinin oluşmasına zemin hazırlamış hem de satyagraha felsefesine ilham kaynağı olmuştur (Gandhi, 1920). Kuşkusuz Thoreau'nun mücadele felsefesi, Gandhi'nin düşüncelerinin oluşmasında büyük bir etkiye sahip olmakla beraber farklılıklar da söz konusudur. Sözgelimi Thoreau, şiddetsiz direniş mücadelesini bireysel bir ahlaki sorumluluk ve pasif bir oturma eylemi olarak görürken (Thoreau, 1849), Gandhi

1 Yazı Gandhi'nin Thoreau'ya atfettiği *Sivil İtaatsizlik* adıyla bilinir. Ancak Thoreau bu tabiri hiçbir yazısında kullanmamıştır. Makale *Bireyin Devletle İlişkisi Üzerine* adı altında okundu (Bayram ve Macit, 2021).

ise şiddetsiz direniş mücadelesini kollektif bir başkaldırı ve toplumsal bir direniş hareketi olarak görmüştür. Ancak burada Thoreau'nun sivil itaatsizlik hareketinin herhangi bir mücadeleye girişmediği sonucunu çıkarmak doğru değildir. Çünkü Thoreau, vergi verme gibi uygulamalara karşı çıkarak mücadelesini sürdürmüştür. O, eylemini Gandhi hareketi gibi bir toplumsal kolektif hareketine dönüştürmeden devam ettirmiş. Dolayısıyla Thoreau, şiddetle mücadeleyi daha çok bireysel bir düzlemde ele alırken; Gandhi ise aynı mücadeleyi ilk zamanlar Thoreau'nun düşüncesinden hareketle ortaya koymuş ve bunu zaman içinde kolektivizm ve kitlesel bir direniş hareketine dönüştürmüş. Buna ek olarak iki önemli özne arasında göze çarpan ikinci önemli farklılık da, Thoreau için oturma eylemleri biçiminde gerçekleşen pasif bir direniş düşüncesi hâkim iken, Gandhi'de de ise aktif bir direniş öne çıkmaktadır (Gandhi, 1920).

Gandhi'nin direniş ve var olma mücadelesi, içerdği felsefi boyutunun yanında pratik yönde de önemli bir anlama sahiptir. Çünkü şiddet karşıtlığı mücadelesi, sivil itaatsizlik ve adalet merkezli değerler üzerine inşa ettiği hareketi, dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan kolonyalist zihniyetine karşı direnişin sembolü olmuştur. Dolayısıyla Gandhi'nin hareketi, insanlık tarihinde şiddetin enstrümanlarını kullanmadan başarıya ulaşmış bir hareket olarak tarihe geçti.

Gandhi, İngiliz yönetiminin Hindistan'daki sömürgeci anlayışına karşı askeri gücü kullanma veya silahlı bir başkaldırı yerine, direnişe karşı halkın pasif mücadelesiyle direnmiştir. Bu direniş yöntemlerinden biri de İngilizlerin Hindistan halkından haksız yere talip ettikleri tuz vergisine karşı Gandhi'nin 1930 yılında öncülük ettiği Tuz Yürüyüşü'dür. Gandhi'nin bu yürüyüş direnişi Hindistan'da halkın desteğiyle büyük bir harekete dönüşmüştür (Brown, 1999). Gandhi'nin bu direniş eylemi, İngiliz yönetimine karşı yapılan en somut meydan okuma olarak görülmüştür. Bu mücadele tarzıyla Gandhi, İngiliz yönetimine hem nasıl bir siyasi taktikle mücadele edeceğinin mesajını verdi hem de Hindistan halkının manevi gücünü ortaya koymanın bağımsızlığa giden direniş mücadelesindeki önemini gösterdi. Bu nedenle Gandhi'ye göre, kolonyalist zihniyete sahip bir yönetimi devirmek için şiddet kullanmak sorunu çözmez; sadece yeni bir şiddet döngüsü yaratır. Bunun için Gandhi; şiddetsizlik araçlarını kullanmanın ve halkın direniş mücadelesindeki desteğini almanın, daha sürdürülebilir ve kalıcı bir çözüm sunduğunu savunmaktadır (Iyer, 1973).

Gandhi'nin sömürgecilik karşıtı olan mücadelesi, ahimsa ve satyagraha gibi mücadele yöntemlerinin Hindu ve Jain veya Jaina adı verilen din sistemlerinin felsefelerinden yoğun şekilde etkilenmiştir (Parel, 2006). Ahimsa; in-

sanların kötülüğe karşı fiziksel ya da sözlü şiddetle değil, ruhsal ve ahlaki bir direnişle karşı koymaları gerektiği ilkesine dayanırken (Gandhi, 1927), satyagraha ise yanlış olan bir şeye karşı direnmenin ve hakikate dayalı eylemlerde bulunmanın ahlaki zorunluluğunu ifade eder (Hardiman, 2003). Ahimsa ve satyagraha adlı mücadele yöntemlerinin Gandhi'nin mücadelesi için ne kadar önemli bir yere sahip olduğu, ayrı bir başlık olarak bu çalışmada ele alınacağından şimdilik bu kadarla yetinmek yerinde olacaktır.

Gandhi'nin İngiliz kolonyalizmine karşı verdiği mücadele, ülkesinin sınırlarını aşmış ve dünya genelinde baskıya karşı verilen mücadeleler için de önemli bir örnek haline gelmiştir. Onun kolonyalist zihniyete karşı ortaya koyduğu direniş felsefesi, Martin Luther King ve Nelson Mandela gibi liderler tarafından da benimsenmiş ve bir mücadele yöntemi olarak kullanılmıştır (King, 1958). Bu liderler de Gandhi'nin sömürgecilik anlayışa karşı uyguladığı direniş felsefesini kendi ülkelerinde uygulamışlar ve baskıya karşı mücadelede başarılı olmuşlardır.

Gandhi'nin bir yaşam biçimi olarak benimsediği felsefesinin evrenselliği, insanlık için önem arz eden birtakım ilkelerle bağlantılıdır. Yani onun ortaya koymuş olduğu mücadele felsefesi; insan haklarına, özgürlüğe ve adalete inanan herkes için geçerlidir. Bunun sonucu olarak da Gandhi'nin mücadelesi; sömürgecilik karşıtı direnişin ötesine geçerek, her türlü adaletsizliğe ve baskıya karşı ahlaki bir duruşun sembolü haline gelmiştir (Parekh, 1989). Gandhi'nin hareketi, aynı zamanda toplumsal birlik ve barışın inşası konusunda da derin felsefi ve ahlaki katkılar yapmıştır. Gandhi'nin (1927) savunduğu anlayışın farklı din ve kültürel geleneklerden beslenmesi, onun mücadelesini evrensel bir hakikat arayışına dönüştürmüş ve farklılıkları birleştirme ülküsüne hizmet etmesi için zemin oluşturmuştur. Onun mücadelesi küresel çapta sosyal ve politik çatışmaları önleyici bir barışı hedeflemenin yanında, aynı zamanda farklı ideoloji ve dinsel anlayışları da birer tehdit olarak değil, zenginlik olarak görmesine hizmet etmeye yönelik bir çağrıdır (Chatterjee, 1983, Hardiman, 2003). Gandhi'nin savunduğu bu yaklaşımın da evrensel ve uluslararası barış ve insan hakları politikalarına ilham kaynağı oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Genel hatlarıyla çerçevesini ortaya koyduğumuz Gandhi'nin şiddet karşıtı evrensel direniş mücadelesinin şimdi de ayrıntılarını ve benimsediği şiddet karşıtı mücadele yöntemlerini tartışmaya başlayabiliriz.

Gandhi'nin Direniş Felsefesindeki Ahimsa ve Satyagraha Yöntemlerinin Yeri ve Önemi

Gandhi'nin direniş mücadelesinin başarıya ulaşmasında, ahimsa ve satyagraha yöntemlerinin sahip olduğu felsefi derinliğin önemli etkisi olmuştur. Her çeşit şiddet yöntem ve araçlarının kullandığı ve bazı düşünürlerce “*mantık cinayetleri çağı*” olarak bilinen bir çağda yani 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısında yaşamasına rağmen, bütün hayatı boyunca şiddet karşısı bir mücadele ortaya koymuştur. Gandhi şiddetin ve şiddet araçlarının insanlığı tehdit eden bütün boyutlarıyla kullanıldığı bir çağda yaşamasına rağmen, sorunların çözümünde şiddetsizlik felsefesini benimsemiş ve pratize etmiş düşünürlerden biri olarak göze çarpar. Gandhi için şiddete karşı olma anlayışı; bir direniş yöntemi olmanın yanında aynı zamanda ahlaki bir yaşam biçimidir. Şimdi onun için her koşulda mücadelenin vazgeçilmez ilkeleri olarak gördüğü ahimsa ve satyagraha gibi anlayışların nasıl bir politik ve ahlaki bir yapıya sahip olduğunu inceleyelim.

Sanskritçe’de “*zarar vermemek*” anlamına gelen ahimsa; Hinduizm, Budizm, Jainizm gibi birçok Hint dinin önem verdiği temel bir yaşam ilkidir. Gandhi için vazgeçilmez bir yaşam felsefesi olan ahimsa anlayışı, fiziksel şiddetin ötesine geçer ve insanın düşüncelerinde, sözlerinde ve davranışlarında başkalarına zarar vermekten kaçınma ilkesini kapsar (Iyer, 1983). Bu minvalde ahimsa ilkesi Gandhi’de, salt bir bireysel ahlaki sorumluluk ilkesi değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerde de uygulanması gereken bir etik ilke olarak karşımıza çıkar. Çünkü ona göre gerçek ahimsa, insanın sadece fiziksel şiddetten kaçınması değil, aynı zamanda zihinsel ve duygusal şiddet de dâhil olmak üzere her türlü şiddeti çağrıştıran zararlı eylemden uzak durması ve mücadele etmesidir (Gandhi, 2001). İnsanın içsel olarak şiddetsiz bir varlık olduğunu düşünen Gandhi, onun bu özelliğinin ahimsa vasıtasıyla dışa vurulduğunu ifade eder. Dolayısıyla Parel’in de ifade ettiği üzere ahimsa, yalnızca bireysel bir etik ilke olarak iş görmez; aynı zamanda toplumsal ve politik bir dönüşüm aracı olarak da işlev görür. Gandhi, bireylerin ve toplumların adalet, eşitlik ve özgürlük arayışında ahimsa’ya dayalı bir yaklaşım benimsemeleri gerektiğini savunmuştur (Parel, 2000).

Gandhi’nin ahimsa anlayışı, onun satyagraha kavramıyla doğrudan ilintili olan bir anlayıştır. Ahimsa’nın satyagraha’nın yani hakikatin gücüne ulaşmanın parçası olduğunu savunan Gandhi, şiddet karşısı olan tezini de satyagraha felsefesine dayandırır. O hakikate ulaşmanın temel ve zorunlu koşulunu şiddetten kaçınmak olarak görür. Çünkü ona göre şiddet hakikati bozar ve insanın içindeki şiddetsiz öze çelişir (Gandhi, 2001). Buradan hareketle ahimsa

ve satyagraha'nın Gandhi felsefesinin ahlaki ve politik düşüncelerinin temel dayanaklarını oluşturur. O, "*hakikate ancak şiddetsizlik yoluyla ulaşılabilir*" tezini ileri sürerek ahimsa ile satyagraha'nın ayrılmaz unsurlar olduğunu dile getirmiştir (Parel, 2000). Bu anlamda şiddetle mücadele aracı olarak gördüğü ahimsa'yı bütün yaşamında vazgeçilmez bir felsefi tutum olarak gören Gandhi'ye göre ahimsa, salt bireysel bir erdem değil, aynı zamanda toplumsal ve politik bir sorumluluk olarak görür. Yani onun için şiddetsizlik eylemi, bireyler arasında olduğu kadar devlet ile vatandaşlar arasında da dikkate alınması ve uygulanması gereken ahlaki bir ilkedir. Ona göre haksızlıklarla mücadele ederken şiddete başvurmak ya da şiddet araçlarını kullanmak, hakikate ve adalet ilkelerine aykırı olduğu gibi aynı zamanda bu ilkelere en büyük zararı da vermek demektir (Anbarlı, 2001). Çünkü ahimsa felsefesi sadece bir şiddetsizlik hali değil, aynı zamanda ahlaki ilkeleri de korumak ve bunlara göre bir yaşam sürdürmeyi de gerektirir.

Gandhi'nin politik felsefesinin merkezinde yer alan ahimsa stratejisi, İngiliz sömürgeci politikasına karşı pasif bir direniş mücadelesi olarak pratize edilmiş ve bu strateji anlayışı dünya genelinde de büyük yankı uyandırmıştır (Brown, 1999). Bir eylemsizlik değil, aktif bir direniş yöntemi olan ahimsa'nın felsefesinde empati düşüncesi hakimdir. Çünkü Gandhi'ye göre zulme karşı koymanın bir yöntemi olan ahimsa felsefesi, karşısındaki bireylerin insanlıklarını unutmadan ve onlara karşı yeni bir zulmün ortaya çıkmasına imkân yaratmadan onları anlamayı hedefleyen ahlaki bir ilkedir. Zaman içinde politik bir anlayışa dönüşen Gandhi'nin mücadelesinde ahimsa ve satyagraha yöntemlerinin yanında bunlarla yakın bir bağlama sahip olan tapasya kavramından da söz etmekte fayda vardır. Kendini adama, fedakârlık yapma ve eylemlerini dizginleme anlamına gelen tapasya, Hindu ve Jain geleneğinden beslenir ve manevi olgunluğun bir yolu olarak bireyin bedensel ve zihinsel disipliniyi ortaya koyan kurallardır (Long, 2009). Aynı zamanda tapasya, kişinin kendi hedeflerine ulaşma uğruna acı çekmeyi dahi göze almasıdır (Bayram ve Macit, 2021). Sözgelimi, açlık grevlerinin somut belirtisi olan oruç tutma eylemini yapmak.

Gandhi'nin felsefi ve siyasi direniş mücadelesinin merkezi kavramlarından bir diğeri de satyagraha ilkesidir. Satyagraha kavramı Sanskritçe'de "*hakikate tutunmak*" anlamına gelir. Bu ilke şiddetsiz bir direniş mücadelesinin yanında ahlaklı bir yaşamı da amaçlayan bir ilkedir. Bu ilkenin merkezini şiddetten kaçınmayı sağlayan sevgi duygusu yer alır (Finkelstein, 2016). Bu bağlamda satyagraha prensibi Gandhi için ahlak temelli bir politika anlayışının geliştirilmesine hizmet etmiştir. Pasif direnişi ya da şiddetsiz eylem mücadele anlayışını tanımlamak için Gandhi tarafından geliştirilmiş olan satyagraha, klasik

pasif direniş eylemlerinden farklıdır. Çünkü Gandhi için satyagraha salt fiziksel şiddet eyleminden kaçınmayı değil, aynı zamanda hakikat uğruna faal mücadeleyi de savunur (Gandhi, 2001). Dolayısıyla Gandhi'nin savunduğu satyagraha, hakikati içeren şiddetsiz bir mücadeledir. Yani satyagraha salt bir siyasi taktik değil, bununla beraber ahlaki bir yaşam tarzıdır. Gandhi, şiddetin insanı yozlaştırdığını ve satyagrahanın temel ilkesinden biri olan sevgiyi yok ettiğini düşünür. Bu nedenle doğrudan ahimsa ile ilişkili olan satyagraha, hakikate ulaşmak için hem bireysel hem de toplumsal düzeyde şiddetsizliğe bağlı kalmayı zorunlu görür (Iyer, 1983). Gandhi'ye göre hakikate ulaşmanın yolu sadece dış dünyadaki sorunlarla mücadele etmeyi değil, aynı zamanda içsel şiddetsizlik ve ahlaki arınma yoluyla mümkün olur (Gandhi, 2001). Bu mücadele ve hakikate ulaşma ise, bireyin salt kendi hakikati için yaptığı mücadeleyle sınırlı değil, birey aynı zamanda başkalarının hakikatleri için de bu mücadele ve çabayı verir (Parel, 2000). Benzer şekilde Gandhi'nin satyagraha felsefesinin bireysel ve toplumsal dönüşüm için çok önemli bir güç olduğunu ifade eden Kaya, bu felsefenin politik direniş mücadelesinin yanında ahlaki ve hakikate sadakati gösteren bir duruştur (Kaya, 2015). Bu bağlamda satyagraha felsefesinin toplumsal uyanışın yaratılmasında ve “modern çağın vebası” olarak görülen şiddet eylemlerine karşı mücadele eden sivil direniş hareketlerinin hem Hindistan'da hem de dünya genelinde yaygınlaşmasında önemli bir zeminin oluşturulmasında etkili oldu (Doğan, 2016).

Satyagraha stratejisini İngiliz sömürgesi altındaki ülkesi olan Hindistan'ın bağımsızlığı için kullanmış ve bunda da başarılı olmuştur. Gandhi'nin şiddet içermeyen kitlesel direnişi ve baskıcı politik sistemlere karşı başarılı olduğu satyagraha hareketlerinden biri de, İngiliz hükümetinin haksız tuz vergisine karşı yapılan ve başarılı olmuş olan 1930'daki Tuz Yürüyüşü olmuştur (Brown, 1999). Bu eylemleriyle sömürgeci İngilizlere karşı zafer elde eden Gandhi, şiddetin hakikati bastıran bir güç olduğunu ifade ederek hakikate ancak şiddetsizlik yoluyla ulaşılacağını savunmuş ve bundan dolayı da şiddetsiz direnişin ahlaki bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir (Iyer, 1983). Adaletsizlik karşısında susulmaması ve bununla mücadele edilmesi gerektiğini dile getiren Gandhi, bu mücadelenin şiddet araçlarına başvurmadan yapılmasını savunur. Çünkü ona göre şiddetle kazanılan zaferler geçicidir, oysa hakikatle kazanılan zaferler kalıcıdır (Parel, 2000). Bu perspektifin bireyde şiddetsiz direniş farkındalığı yaratmanın yanında bireyi ahlaki olarak da olgunlaştırdığı söylenebilir. Dolayısıyla hakikati keşfetme ve şiddetsizlik bilincini yaratma hedefi olan satyagraha, içsel dönüşümün yanında toplumsal dönüşümü de amaçlar (Hardiman, 2003). Bu anlamda Gandhi için satyagraha içsel bir arınma ve manevi olarak gelişme yoludur. Toplumsal adaleti inşa etme hede-

fine sahip olan satyagraha prensibi, şiddetsiz direnişin ve hakikat arayışının en güçlü felsefelerinden biri olarak bugün de varlığını sürdürmektedir.

Aynı zamanda Gandhi'nin şiddet karşıtı mücadelesi, siyaset felsefesi ve hukukunun önemli kavramlarından biri olan kamuya açıklık ilkesinin de etkin bir şekilde rol oynadığını söylemek mümkündür. Çünkü bu mücadele; gizlice yürütülen bir mücadele ve isyan değil, haksızlıklara karşı toplumun bilincini uyandıran ve adalet talebini görünür kılan bir direniş biçimidir. Bu tür eylemler, bireylerin ve toplulukların adaletsizliğe karşı duyarlılığını artırarak kolektif vicdanı harekete geçirmeyi hedefler. Aynı zamanda Gandhi'ye göre sivil itaatsizlik mücadelesinin meşruiyeti ancak kamu vicdanında kabul edilmesiyle sağlanabilir. Bu bağlamda Gandhi, halkın desteğini almayan bir hareketin başarıya ulaşmasının mümkün olmayacağını savunmuştur. Bu nedenle onun hareketi hem halkın geniş desteğini aldığı için hem meşruluk kazanmış hem de halk tarafından desteklendiği için başarılı olmuştur (Anbarlı, 2007). Bu perspektif de Gandhi'nin direniş mücadelesinin yasal ve hukuki boyutları da dâhil olmak üzere; birçok faktörü dikkate alarak yapılandırıldığını göstermektedir. Dolayısıyla Gandhi, sivil itaatsizlik felsefesini yalnızca sömürge yönetimine karşı değil, aynı zamanda kast sistemi ve dini ayrımcılık gibi toplumsal eşitsizliklere karşı da etkili bir direnç aracı olarak kullanarak politik bir mücadele yöntemi haline getirmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Şiddet olgusunun tarihi insanlık tarihi kadar geçmişi olan bir realitedir. Yattığı sonuçlar, ilkel toplumlardan modern toplumlara doğru artarak devam etmiştir. Üstelik kullandığı araçlar zaman içinde değişerek insanlığı ve toplumları daha da tehdit etmiştir ve etmeye de devam ediyor. İnsanlık tarihinin her döneminde bu sorunla mücadele edilmiştir. Şiddetle mücadele eden ve başa çıkmada onun araçlarını kullanmayan düşünürlerden biri de kuşkusuz 20. yüzyılın en önemli politik ve felsefi figürlerinden biri olarak kabul edilen Gandhi'dir. Bütün hayatı boyunca şiddetle mücadele eden ve adaletin hâkim olduğu bir toplum inşa etmek için çaba sarf Gandhi, bir değer olarak ahlaki her şeyin üstünde tutan politik bir tavra sahiptir. Çünkü o; sadece fiziksel şiddete değil, şiddetin her çeşidine karşı mücadele vermiştir.

Gandhi'nin şiddet karşıtı direniş felsefesi, Henry David Thoreau'nun sivil itaatsizlik anlayışından etkilenmiş, ancak Thoreau'nun bireysel direniş odaklı yaklaşımını kolektif ve kitlesel bir harekete dönüştürerek farklı bir boyuta taşımıştır. Bu anlamda Gandhi'nin mücadelesi, sadece bir siyasi strateji değil, aynı zamanda ahlaki ve felsefi bir duruş olarak düşünülmelidir. Onun şiddet

karşıtı direniş felsefesi, yalnızca Hindistan'ın bağımsızlık sürecini şekillendiren bir unsur olmaktan çıkmış, aynı zamanda küresel düzeyde adalet, eşitlik ve özgürlük mücadelesine öncülük eden bir model haline gelmiştir. Gandhi'nin ahimsa ve satyagraha ilkeleri, onun sömürgeciliğe ve baskıya karşı verdiği mücadelede temel belirleyici faktörlerden biri olmuştur. Bu yönüyle satyagraha, pasif bir direnişten öte, bireylerin ve toplumların hakikat ve adalet uğruna şiddetsiz ancak kararlı bir şekilde mücadele etmelerini öngören bir stratejidir. Gandhi, satyagraha ilkesini yalnızca sömürgecilik karşıtı bir aracı olarak değil, aynı zamanda kast sistemi ve dini ayrımcılık gibi Hindistan'ın kökleşmiş toplumsal sorunlarına karşı da bir mücadele aracı olarak benimsemiştir. 1930'daki Tuz Yürüyüşü gibi başarılı kitlesel eylemler, satyagraha'nın gücünü ve etkisini gösteren çarpıcı örneklerdir. Ahimsa ise, yalnızca fiziksel şiddetten kaçınmayı değil, aynı zamanda zihinsel ve duygusal seviyede de her türlü zarar verme eyleminden sakınmayı içeren köklü bir etik ilkedir. Ahimsa'yı bireysel bir erdemden öte, toplumsal ve politik bir sorumluluk olarak ele alan Gandhi, satyagraha anlayışıyla hakikatin peşinden gitmeyi ve adaletin ancak şiddetsiz yollardan sağlanabileceğini savunmuştur. Aynı zamanda Gandhi'nin direniş stratejisi, sadece politik ve sosyal dönüşüme odaklanmakla kalmamış, aynı zamanda bireysel dönüşüme de vurgu yapmıştır. Tapasya kavramıyla şekillenen bu bireysel dönüşüm, fedakârlık ve öz disiplin yoluyla hakikate ulaşmayı hedefleyen bir bilinç geliştirme aracı olmuştur. Gandhi'ye göre, bireysel öz disiplin olmaksızın toplumsal dönüşüm gerçekleşemez ve şiddetsiz direniş başarıya ulaşamaz.

Gandhi, şiddeti yalnızca fiziksel bir olgu olarak değil, aynı zamanda çok boyutluluğu olan ekonomik, sosyal ve politik baskıları da içeren yapısal bir sorun olarak ele almıştır. Bu kapsamda, onun ortaya koyduğu direniş modeli, salt bir siyasi strateji olmaktan çıkarak bireysel ve toplumsal bir dönüşüm aracına dönüşmüştür. Martin Luther King, Nelson Mandela gibi liderlerin Gandhi'den ilham almış olmaları, onun felsefesinin evrenselliğini ve uygulanabilirliğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, Gandhi'nin şiddetsiz direniş felsefesini tarihsel ve teorik bir perspektiften inceleyerek, onun düşüncelerinin günümüz toplumsal hareketlerine de yol göstermeye devam ettiğini ortaya koymaktadır. Şiddetsizlik, yalnızca bir eylem stratejisi değil, bireysel ve toplumsal etik değerleri içeren derin bir felsefi duruştur. Gandhi'nin vurguladığı gibi, adaletin ve barışın tesis edilmesi, yalnızca fiziksel şiddetin reddiyle değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasıyla da mümkün olabilir.

Sonuç olarak, Gandhi'nin ahimsa ve satyagraha'ya dayalı şiddetsiz direniş stratejisi, yalnızca Hindistan'ın bağımsızlık sürecinde değil, aynı zamanda dünya çapında sivil direniş hareketleri üzerinde de derin bir etki bırakmıştır. Onun felsefesi, adaletsizliğe karşı mücadelede şiddete başvurmadan da başarı sağlanabileceğini ve bu yolla daha kalıcı bir toplumsal ve ahlaki dönüşümün mümkün olduğunu göstermiştir. Bugün de sivil itaatsizlik hareketlerinde ve insan hakları mücadelelerinde Gandhi'nin ahimsa ve satyagraha ilkeleri bir rehber niteliği taşımaktadır. Onun felsefesi, modern dünyada da geçerliliğini koruyarak şiddetsizlik temelli direniş hareketlerine ilham vermeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Anbarlı, Ş. (2001). Bir pasif direnme modeli olarak sivil itaatsizlik. *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, 319-328.
- Anbarlı, Ş. (2007). Baskıya karşı direnme biçimi olarak sivil itaatsizlik ve meşruluğu sorunu *Yönetim Bilimleri Dergisi*, (5: 2), 71- 99.
- Arendt, H. (2016), *Şiddet üzerine*. (B. Peker, Çev.). İletişim Yayınları.
- Bayram, M, Macit, M. H. (2021). Şiddetli direnişlere karşı şiddetsiz bir yöntem olarak sivil itaatsizlik. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 31, 153-70.
- Brown, J. M. (1999). *Gandhi: Prisoner of hope*. Yale University Press.
- Chapple, C. (1993). *Nonviolence to animals, earth, and self in Asian traditions*. State University of New York Press.
- Chatterjee, M. (1983). *The Gandhian philosophy of conflict*. University of California Press.
- Çiçek, H. (2017), Döngüsel bir eylem/olgu olarak şiddet. *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 34, 141-152.
- Doğan, M. (2016). Gandhi ve sivil itaatsizlik hareketleri: Hindistan bağımsızlık mücadelesinin dinamikleri. *Toplum ve Tarih Dergisi*, 25(3), 89-110.
- Finkelstein, N. G. (2016). *Zulme karşı Gandhi*. (D. Kaynak, Çev.). Tuti Kitap.
- Gandhi, M. K. (1920). *The story of my experiments with truth* (M. Desai, Trans.). Navajivan Publishing House.
- Gandhi, M. K. (1927). *An Autobiography: The story of my experiments with truth*. Navajivan Publishing House.
- Gandhi, M. K. (2001). *The essential writings*. Oxford University Press.
- Gandhi, M. K. (2016). *Bir özyaşam (Hakikatin peşinde başımda geçenler)*. (V. Günyol, Çev.). Alfa Yayınları.
- Hardiman, D. (2003). *Gandhi in his time and ours: The global legacy of his ideas*. C. Hurst & Co.
- Işık, M.F. (2018). Şiddete karşı felsefenin sağduyusu bir çözüm olabilir mi? *Suç Mağdurları ve Sosyal Travmalar Kitabının İçinde*. (A. Solak, Edit.). HEGEM yayınları.149-154.
- Long, J. (2009). *Jainism: An introduction*. I.B. Tauris.
- Iyer, R. N. (1973). *The moral and political thought of mahatma Gandhi*. Oxford University Press.

- Iyer, R. N. (1983). *The moral and thought of Mahatma Gandhi*. Oxford University Press.
- Kaya, M. (2015). Gandhi'nin satyagraha felsefesi ve toplumsal değişim. *Felsefe ve Bilim Çalışmaları Dergisi*, 10(1), 102-118.
- King, M. L. Jr. (1958). *Stride toward freedom: The montgomery story*. Harper & Brothers.
- Parel, A. J. (2000). *Gandhi, freedom, and self-rule*. Lexington Books.
- Parel, A. J. (Ed.). (2006). *Gandhi: 'Hind swaraj' and other writings*. Cambridge University Press.
- Parekh, B. (1989). *Gandhi's political philosophy: A Critical Examination*. Palgrave Macmillan.
- Teichman, J. (1986). *Pacifism and just war: A study of applied philosophy*. Basil Blackwell.
- Thoreau, H. D. (1849). *Civil disobedience*. Ticknor and Fields.

İfade Özgürlüğünün Dijital Hali ve Yeni Medya

Oğuz Turan Yayla*

Öz

Günümüzde dijitalleşme ile değişen ifade biçimleri artık dijital çağın nimetlerinden olan internet ve yeni medya araçlarında da kendine yer bulmaktadır. Toplumsal hayatta ifade etmenin sınırları ne ise yeni medya araçlarında da ifade etmenin sınırları ve "limitleri" de kısmen aynıdır. Hakaret, küfür, aşağılama, insan onurunu zedeleme gibi fiiller toplumsal hayatta nasıl nezaketsiz söylemlerin başlıkları ise yeni medya araçlarında da bu durum değişmemektedir. Toplumsal hayatta ifade ediliş özgürlüğünün sınırları yeni medya ile pek çok yönden de genişlemiştir. En temel haklardan biri olan ifade özgürlüğü üzerinde teknolojik gelişmenin ve dijitalleşmenin olumlu ve olumsuz etkileri bulunmaktadır. Hükümetler ve otorite dijitalleşmeyi ifade özgürlüğünü sınırlamak ve sansür uygulamak için kullanabilmektedir. Dijitalleşme ve yeni medyanın ifade özgürlüğü üzerindeki etkileri kullanım amacı, niyet ve amaç gibi etkenlerle değişebilmektedir. Bu hem bireysel bazda hem de kurumsal olarak gerçekleşebilmektedir. İfade özgürlüğü yeni olanaklar ile güçlenirken önemli zorluklarla da karşılaşabilmektedir. Dijitalleşme ve yeni medyanın çok sesliliği ve oluşturduğu demokratik diyalog ortamının sürdürülmesi için tüm tarafların alması gereken sorumluluklar bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Yeni Medya, İfade Özgürlüğü, İletişim, İnternet.

Digital State of Freedom of Expression and New Media

Abstract

Today, the forms of expression that have changed with digitalization now find their place in the internet and new media tools, which are the blessings of the digital age. What the limits of expression in social life are, the limits and "limits" of expression in new media tools are also partly the same. Just as acts such as insults, swearing, humiliation and harming human dignity are the titles of impolite discourses in social life, this situation does not change in new media tools. The limits of freedom of expression in social life have expanded in many ways with the new media. Technological development and digitalization have positive and negative effects on freedom of expression, which is one of the most fundamental rights. Governments and institutions can use digitization to enforce expression restrictions and censorship. The effects of digitalization and new media on freedom of expression may vary with interpretation, such as the purpose, intent and purpose of use. This can happen both individually and institutionally. While freedom of expression is strengthened with new possibilities, it may also encounter significant difficulties. There are responsibilities that must be taken by all lines in order to maintain the polyphony of digitalization and the new media and the democratic dialogue environment it creates.

Keywords: Digitalization, New Media, Freedom of Expression, Communication, Internet.

*Doktora Öğrencisi | İstanbul Ticaret Üniversitesi, Medya ve İletişim Çalışmaları
oguzturanyayla@gmail.com | ORCID: 0000-0003-0568-3173
DOI: 10.36484/liberal.1618801

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss. 73-88.
Gönderim Tarihi: 13 Ocak 2025 | Kabul Tarihi: 27 Nisan 2025

Giriş

Günümüzde teknolojik gelişmelerle birlikte medya dünyasında devrim yaratan değişiklikler yaşanmaktadır. Geleneksel medya araçlarının yanı sıra internet ve dijital platformlar aracılığıyla yayılan haberler, bilgiler ve fikirler, yeni medyanın doğuşunu ve dönüşümü simgelemektedir. Bu dönüşüm beraberinde ifade özgürlüğü konusunda yeni sorunlar ve fırsatlar getirmektedir. Bu çalışmada, yeni medyanın ifade özgürlüğüne etkileri ve dijital çağda karşılaşılan zorluklar literatür taraması ile ele alınacaktır.

Dünyayı fikirler değiştirmektedir. Fikirlerin ise ifade edilmeye ihtiyacı bulunmaktadır. İfade edilemeyen fikirler hayata etki edemez ve bir varlık gösteremez. İfade etmek özgürlüğün temellerinden birisidir. Doğal olarak özgürlüğün sınırları tartışmalarında ifade etmenin özgürlüğü başlığı da kendine yer bulmuştur. İfade özgürlüğü en temel haklardan birisidir. İnsanların iletişimlerinde de önemli yer tutmakta olan bir ihtiyaçtır. İfade edebilmek konuşmayı gerektirir. Konuşmak ise insanların birbiriyle iletişim kurmasını zorunlu kılmaktadır.

Günümüzde dijitalleşme ile değişen ifade biçimleri artık dijital çağın nimetlerinden olan internet ve yeni medya araçlarında da kendine yer bulmaktadır. Toplumsal hayatta ifade etmenin sınırları ne ise yeni medya araçlarında da ifade etmenin sınırları ve “limitleri” de kısmen aynıdır. Hakaret, küfür, aşağılama, insan onurunu zedeleme gibi fiiller toplumsal hayatta nasıl nezaketsiz söylemlerin başlıkları ise yeni medya araçlarında da bu durum değişmemektedir. Toplumsal hayatta ifade ediş özgürlüğünün sınırları yeni medya ile pek çok yönden de genişlemiştir. Analog ifade edişte ifadenin etkisi kişinin bulunduğu ortamdaki insan sayısına bağlıdır. Ancak o topluluk genişliğinde bir etkiye sahiptir. Sadece belirli bir kitleye ulaşabilmekte ve dolayısıyla sadece limitli bir etkiye sahip olabilmektedir. Dijitalleşme ve yeni medya bu limit engelini genişletmekte ve hatta neredeyse kaldırmaktadır. Böylelikle ifade özgürlüğü tartışmaları da genişlemektedir. İfade özgürlüğü tartışmaları da dijitalleşme ile farklı bir boyut kazanmıştır. Yüz yüze iletişimde kullanılan araçlar insan fizyolojisinde yer alan ve yaratılıştan gelen organlar ile gerçekleşirken ifade biçimi yine başka bir sınırlılık yaşamaktadır. Çünkü sadece alfabe kullanımının ses karşılığı bulunmaktadır. Yeni medya araçları ise bu sınırlılığı seslerden alarak internetin sağladığı bağlantılı olma durumuyla görsel, sözel, yazılı ifade biçimleriyle olağan habitatın dışına çıkarmaktadır.

Son dönemde yeni medya ve ağırlıklı olarak sosyal medyada yaşanan ifade özgürlüğü tartışmaları sıklıkla hukuki davalara dönüşmektedir. Dünyanın

çeşitli ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de sosyal medya uygulanabilirliği tartışmalı olan kanunlarla düzenlenmiştir. Her devlet uygulamaya aldığı yasalarla kısıtlamalara gidebilmektedir. Aslında bu durum yeni medya araçlarının ve internetin merkeziyetsiz yapısından zarar görebileceğini düşünen devletlerin bu ortamları kontrol etme arzularını da göstermektedir. İnternetin kısmen kontrol edilemeyen yapısı devletler için bir tehdit oluşturmaktadır. Kişiler arasında yaşanan ifade özgürlüğü problemlerinin yanında devletler bu merkeziyetsiz yapıdaki kendi varlıklarını tehlikeye atabilecek ve kendilerine karşı tehdit oluşturabilecek ifade edişlere karşı sert tavırlar alabilmektedir.

İfade özgürlüğü tartışmaları analog iletişimde olduğu gibi yeni medya araçları bakımından da sonu gelmeyecek bir tartışma sarmalıdır. Fakat bu tartışmaları anlamlandırabilmek için ifade ve ifade özgürlüğü, dijitalleşme ve yeni medya gibi kavramların iyi anlaşılması da gerekmektedir.

İfade Özgürlüğü

Terminolojik olarak bakıldığında ifade ve özgürlük kavramlarının birbirinden bağımsız düşünülebilecek kavramlar olmadığı görülmektedir. Özgürlük insanın doğarken edindiği en temel değerdir. İnsanın neyi yapmak isteyip istemediğine hiçbir baskı altında kalmadan kendi iradesiyle karar verebilmesini gerektirir. Dolayısıyla, ifade özgürlüğünün de temel özgürlük kavramı içinde ele alınması gerekmektedir. Özgürlük kavramına ilişkin literatüre bakıldığında özgürlüğün farklı başlıklar altında ele alınabildiği görülmektedir. Özgürlük; her şeye güç yetirebilme durumunda mutlak özgürlük, eylemin belirli sınırlar içerisinde gerçekleştirilebilmesinde göreceli özgürlük, bireyin yine hiçbir baskı altında ve yönlendirmeye maruz kalmadığı düşünce özgürlüğü; görüşlerini, özellikle eleştirilerini serbestçe ifade edebildiği ifade özgürlüğü, serbestçe seyahat edebildiği seyahat özgürlüğü ve belli bir amaç ya da istek uğruna başkalarıyla birlikte hareket edebileceği örgütlenme özgürlüğü olarak karşımıza çıkmaktadır (Acar ve Demir, 2002:321)

İfadenin bireylerin sahip olduğu bilgilerin ya da düşüncelerin bir başkasının faydalanabileceği şekilde dile getirebilmesi demokratik çeşitlilik bakımından da önemlidir. Her ifade ediş, insanların olguları, nesneleri ve birçok şeyi farklı şekillerde yeniden üretmesinin sonucudur. Farklı algılayışlar birçok farklı ifade edişleri doğurmaktadır. İfade özgürlüğü hukuksal bir terminolojiye ve hukuksal bir arka plana da sahiptir.

Konuşma özgürlüğü, ifade özgürlüğü ya da bir diğer adıyla ifade hürriyeti, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu tarafından hazırlanan ve çoğu

ülke tarafından da kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde de belirtildiği şekilde; toplulukların ve topluluğu oluşturan bireylerin edindiği fikirleri, sahip olduğu görüşleri herhangi bir sansüre uğramadan, tehdit korkusu olmadan ve yasal yaptırımlara maruz kalmadan ifade etme hakkıdır. Bu hak aynı zamanda herhangi bir iletişim aracı fark etmeksizin fikirlerin aranması ve yayılmasına yarayan her türlü etkileşimi de kapsamaktadır. İlgili beyannamenin 19. maddesinde ifade özgürlüğü aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır (Secretariat of the Human Rights Coordinating Committee, 2023)

“Her ferdin fikir ve fikirlerini açıklamak hürriyetine hakkı vardır. Bu hak fikirlerinden ötürü rahatsız edilmemek, memleket sınırları mevzubahis olmaksızın malûmat ve fikirleri her vasıta ile aramak, elde etmek veya yaymak hakkını içerir.”

Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesine göre ise (Birleşmiş Millertler, 1966) ifade özgürlüğünün muhtevası şunları kapsar:

1. Herkes engel olmaksızın fikirlere sahip olmalıdır.
2. Herkesin ifade özgürlüğü hakkı olmalıdır; bu hak, her türlü bilgi ve fikirleri sınır olmaksızın, sözlü, yazılı, basılmış, sanat veyahut da herhangi dilediği bir medya ortamıyla öğrenme, alma ve verme hakkıdır.
3. Bölümdeki haklar özel haklar ve sorumluluklar getirir. Bu doğrultuda bazı limitler kanunlar tarafından uygulanabilir:
 - a. Başkalarının haklarına ve şöhretine saygı;
 - b. Ulusal güvenlik, halk düzeni, veyahut da halk sağlığı ve huzuru.

Sözleşmede özellikle 3. maddesinin bentleri geçmişten günümüze ve günümüzden de geleceğe gideceğinden şüphe olmayan, her alanda ve her ortamda devam edecek olan özgürlüklerin ve ifade özgürlüğünün sınırları tartışması ile ilgili de fikir vermesi bakımından önemlidir.

Düşünce ve ifade birbirlerinden ayrılamaz kavramlardır. İfade ediş için bir düşüncenin bulunması ve bu düşüncesin dile getirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla ifade özgürlüğüne yapılacak herhangi bir müdahale bir bakıma doğrudan düşünceye yapılan bir müdahaledir. Bu türden müdahaleler genellikle “düşünce suçu” olarak adlandırılan başlıklar altına ortaya çıkacak ifade özgürlüğü ihlallerini oluşturmaktadır. İnsanların herhangi bir olguya karşı farklı düşünceler geliştirmesi sıradan ve olağan bir durumdur. Bu, insan olmanın özelliklerinden birisidir. Bir düşünce bir kimsenin hoşuna gitmediği için baskılanamaz. Düşüncelerin baskılanması ifade özgürlüğünün baskılanmasından ve engellenmesinden farklı değildir.

İngiliz düşünür John Stuart Mill ifade özgürlüğü üzerine geliştirdiği tezlerde herhangi bir fikrin, doğru ya da yanlış olsun, serbestçe eleştirilebilir olması gerektiğini dile getirmektedir. Fikre karşı çıkılmasına ve itiraz edilmesine izin verilmelidir. Bu, sağlıklı bir toplumsal hayat için gereklidir. Doğru fikirlerin doğruluğunun, yanlış fikirlerin ise yanlışlığının daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi, herhangi bir düşüncenin daha iyi bir şekilde kabul edilebilmesi açısından düşünce ve ifade özgürlüğü büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz, genel olarak özgürlüklere ve özel olarak ifade özgürlüğüne yönelik en büyük tehlike birbirlerinden farklı düşünen insanlar yanında devlet yapısından kaynaklanmaktadır. Kamu otoritesi bir düşüncenin ifade edilmesini özne olan fikri yanlış ve zararlı bulduğu için engellemeye çalışabilmektedir. Mill'e göre otoritenin engellemeye çalıştığı düşünce pekâlâ yanlış olabilir ya da doğruluğu inkâr edilebilir. Fakat düşünceyi bütün insanlık adına ortadan kaldırmak istemek, diğer insanların onu değerlendirmesinin engellenmesi anlamına gelir ki bu bir hak değildir (Mill, 2003:57)

Özgürlükler genelinde, özellikle ifade özgürlüğü üzerinde, kamu otoritesi dışında, toplumun ve kişilerin de engelleme çabası ve isteği olabilmektedir. Devlet- birey arasında var olan iletişim ve yaşanan ifade özgürlüğü meselesi dikey etkiye dayanmaktadır. Bireyler arasındaki durum ise yatay etkidir. İnsanların enformasyon edinme haklarının kamu otoritesinden olduğu kadar özel kurumların ve toplumun müdahalesinden de bağımsız olması gerekmektedir. Kişinin bir düşünceyi ifade etmesi durumunda başkaları o düşüncelerin sosyal, ahlaki, dini, politik vb. bakımlardan yanlış olduğunu düşünülebilme-ktedir. Fakat hem kamu hem de toplum tarafından yanlış olduğu kanaatiyle düşüncelere “müdahalede” bulunulması negatif bir hak olan ifade özgürlüğünün aynı zamanda temel bir hak olarak da görülmediği izlenimini oluşturmaktadır.

Konuşmayı siyah ya da beyaz olarak ayırmak bir yanda kötü konuşma, diğer yanda iyi konuşma olarak tanımlamak çoğu zaman kolay yapılabilecek bir ayırım değildir. Bu noktada, yeni medyada hangi konuşmaların ya da hangi ifadelerin yasaklanacağına karar verme hakkı kimindir sorusu her zaman tüm tartışmaların merkezide yer almaktadır.

İfade özgürlüğü pek çok alanda farklı araçlar vasıtasıyla ve farklı meselelerde kullanılabilir. Yazılı konvansiyonel medya araçlarının yanı sıra televizyon, radyo gibi araçlarda da düşünceler duyurulabilmekte ve ifade edilebilmektedir. Böylece, ifade edilen düşünce daha çok insana, daha hızlı şekilde ulaşabilmektedir. Bunu yaparken insanlar elbette ki başkalarına kendi düşüncelerini doğru olarak kabul ettirmek istemektedir. Düşüncenin doğruluğu ya da yanlışlığı bir tarafa, o düşüncenin bir diğer düşünce tarafından

baskılanması ya da hatalı olduğu düşünülerek engellenmeye çalışılması yine ifade özgürlüğü ihlali ortaya çıkarmaktadır. Fakat, ifade edilenin bu şekilde baskılanması bu araçların kullanımında ve erişiminde kısıtlamalara gidilerek de gerçekleştirilebilir, ki bu durum yine özgürlükler üzerine yapılan tartışmalara farklı bir boyut kazandırmaktadır. Özellikle yeni medya araçları bilgiyi konvansiyonel araçlara nazaran çok daha hızlı yayabilmektedir. Üstelik bu, sadece ilgili medya araçlarını kontrol eden, eşik bekçiliği görevi yürüten kurumlar ve kişilere ait bir durum olmaktan çıkmıştır. Bunun sonucu olarak, belirli bir merkeze ait olma durumu -tartışmalı olmakla birlikte- ortadan kalkmaktadır. Artık her bir birey herhangi bir mesele, herhangi bir konu hakkındaki görüşünü, düşüncesini hiçbir yere ve kişiye bağlı kalmadan ifade edebilecek hale gelmiştir. Fakat bu durum ifade özgürlüğü tartışmalarını daha az önemli hale getirmediği gibi ortadan da kaldırmamıştır. Bireyler ve topluluklar sahip oldukları düşüncelerini ifade ederken pek çok araç kullanmaktadır. Bu araçların temelini dijitalleşme oluşturmaktadır. Bu yüzden, bu konudaki tartışmalar yeni medya araçlarıyla birlikte merkeziyetsizlik, sahiplik yapısı, kamu otoritesi ve kişi ya da kurum müdahalesi bakımından tartışmalıdır.

Dijitalleşme ve İfade Özgürlüğünün Genişlemesi

Gelişen her iletişim teknolojisi geliştiği dönemler içinde yeni olarak adlandırılmıştır. Telgrafın icadıyla birlikte toplumsal yaşamda dönüşümler yaşanmış, hayat daha demokratik ve çok sesli hale gelmiştir. Bugün ise dijitalleşme tüm yeni teknolojilerinin çıkış noktası olmaya devam etmektedir.

Dijitalleşme olgusu yeni medyanın en temel özelliklerinden birisidir. Ses, görüntü ve metin gibi pek çok verinin kolaylıkla aktarılabilmesine, saklanabilmesine ve bir arada tutulabilmesine imkân tanımaktadır (McQuail, 2020:137) Böylelikle, Johannes Gutenberg'in matbaasından beri basılı olarak dolaşımda olan sınırlı bilgiler ve ifade edilen farklı düşünceler yerini kontrol edilemeyen, neredeyse sınırsız bilgilere ve düşünceler yığına bırakmıştır. Teknoloji insanların ifade alanını genişletmiştir. İnsan emeğinin yerini makinelerin aldığı sanayi toplumunda yaşanan radikal değişimler gibi bilginin işlenmesinde ve depolanmasında, iletişim teknolojilerinin baz alınmasıyla bilgi toplumu oluşmuştur. Bilgisayar kullanımının yaygınlaşması ile küreselleşme artmış, bilgi sadece yakın çevreden oluşan habitat ile değil uluslararası şekilde paylaşılan bir ürün olmuştur. Değişimin başrolünde ise internet bulunmaktadır.

Modern toplumların ayrılmaz bir parçası haline gelen teknolojik gelişmeler ve araçlar gündelik etkinliklerin göz ardı edilemez bir geçekliği haline gelmiştir. Haber almak, eğlenmek, hizmet sağlamak gibi gündelik olağan

etkinliklerin yanı sıra tartışma, fikir beyan etme gibi özgürlükler de artık teknoloji ve dijitalleşme sayesinde çok daha aktif ve katılımcı şekilde gerçekleştirilebilmektedir. İnternet yapısı gereği hükmedilemez olarak da tarif edilebilmektedir. Dünyanın her noktasına kolay bir şekilde ulaşım sağlanmasına olanak tanıyan bilişim teknolojileri bilginin el değiştirmesini ve alınıp satılmasını kolaylaştırmıştır. Bilgi yeniden üretilebilir hale gelmiştir. Böylelikle devletler için de yeni bir tehdit alanı ortaya çıkmıştır. Her ne kadar hükmedilemeyen olsa da devletler kendi topraklarındaki internet mekanığı ve bilgi teknolojileri üzerinde büyük bir güce sahiptir. Alt yapıdan başlayarak tüm bağlantılık gereksinimlerine karşı uygulayabildikleri yaptırımlar, kısıtlamalar olabilmektedir. İçerikler kısıtlanabilmekte, bireylerin kullandıkları donanımlar denetlenebilmektedir. Bazı ülkelerin ise adeta kendi internet ortamlarını oluşturulduğu görülmektedir (Schmidt ve Cohen, 2014:96).

Çin Halk Cumhuriyeti'nin internet yapısı ve kullanıcılar üzerinde uyguladığı kısıtlamalar bu duruma örnek teşkil etmektedir. Google, Facebook, Youtube, Twitter gibi pek çok sanal toplulukların bir araya gelebilmesine yarayan araçlar yasaktır. Çin bu siteler yerine kendi sistemini oluşturmuş ve Çinli kullanıcıları genel internet yerine kendi internetini kullanmaya mecbur bırakmıştır. Kendi uygulamalarını kullanan Çin vatandaşları aynı zamanda bu uygulamalar üzerinden takip edilmekte ve sergiledikleri tüm davranışlar, ticari faaliyetler, beyan edilen tüm fikirler denetlenmektedir. Buna ek olarak, "vatandaş puanlaması" adı verilen vatandaş izleme sistemlerinin uygulandığına dair bilgiler de bulunmaktadır (Hatton, 2015). Böyle bir ortamda, teknolojik gelişmeler ne kadar ileri giderse gitsin, insanların kullandığı araçlar ne kadar çeşitlenirse çeşitlensin, ifade özgürlüğünden bahsetmek çok akılcı ve gerçekçi bir yaklaşım gibi görünmemektedir.

Dünyadaki tüm ülkelerin kendilerine özgü yasaları bulunmaktadır. Bunun yanında, her ülkenin kendisine mahsus kültürel değerleri ve davranış biçimleri de bulunmaktadır. Bu olgular doğrultusunda her devlet belirli oranlarda kısıtlamalar ve engellemelere gidebilmektedir. Bu şekilde çok seslilik ve dijitalleşmeyle artan ifade alanları da kontrol altına alınmaya çalışılmaktadır.

Büyük teknoloji şirketleri ürettikleri haberleşme, paylaşım vb. uygulamalarda kullanıcılarına uçtan-uça şifreleme güvenliği sunduğunu iddia etmektedirler. Facebook içerikleri herkese açık olabildiği ve sadece belirli insanların görebileceği şekilde kişiselleştirilebilirken mesajlaşma uygulaması uçtan-uca şifreleme vadetmektedir (Facebook, 2023). Bu, bireylerin ya da toplulukların kendi aralarında yaptığı veri alışverişine muhatapları dışında herhangi bir kişi veya yapı tarafından erişilemeyeceği anlamına gelmektedir. Fakat,

biliyoruz ki, şirketler, bu şifrelemeyi yaparken, asıl üretici olarak, bu verilere istedikleri zaman ulaşabilecektir. Hemen hemen tüm dünyanın kullandığı bu araçlar bir ülke toprağında kurulmuş, o topraklarda o ülkenin kanunlarına göre ve, çok dillendirilmese de, çıkarlarına göre üretim yapmakta, gizlilik politikalarını devletin taleplerine ve ihtiyaçlarına göre esnetebilmektedir.

Kısıtlamaların ve müdahalelerin en çok yaşandığı durumlar genellikle siyasi içeriklerden oluşmaktadır. Kuzey Kore, Küba, İran gibi genel olarak özgürlük ve demokrasi bakımından ciddi zaafarla malul ülkeler bu durumların en çok yaşandığı ülkelerin başında gelmektedir (Committee to Protect Journalists, 2019). Türkiye de zaman zaman bu kısıtlama kervanına katılmaktadır. Yakın tarihimize baktığımızda, ülkemizde dijital ortamlara müdahalelerin çok fazla yapıldığını görebilmekteyiz. Devlet eliyle yapılan müdahalelerin yanı sıra kamuoyu tarafından yoğun biçimde talep edilmesi durumunda da ihlaller yaşanabilmekte ve bazı durumlarda adli cezalara varan vakalar karşımıza çıkabilmektedir.

Çok sesliliğin, katılımcılığın ve ifade özgürlüğünün genişlemesine olanak tanıyan pek çok araç aynı zamanda yeni kamusal alanları oluşturmaktadır. Böylelikle ifade edilen görüşler ve düşünceler oluşturulan bu yeni kamusal alanda yer almaktadır. Kamu denildiğinde akla ilk gelen devlet ve devlet işleri olmaktadır. Fakat kamusal alan modern toplum yaşamamızla ilintili bir kavramdır. Toplumu oluşturan tüm bireylerin demokratik olarak örgütlenme alanıdır. Bu yüzden kamusal alan özünde siyaset felsefesine ait bir kavramdır ve her daim güncelliğini koruyan önemli bir tartışma konusudur. Kamusal ve özel alan kavramları Jürgen Habermas gibi düşünürler tarafından her bir bireyin tercihlerine, kültürel ortamlarına, görüşlerine göre de tanımlanmaya çalışılmıştır (Onat, 2013: 12). Yeni medya mecralarının en popülerlerini oluşturan sosyal medya ise yeni kamusal alan yaklaşımlarının ve tartışmalarının merkezini oluşturmaktadır. Kamusal alan özgürlük kavramına dayanmaktadır. Eski Yunan'da bireylerin birlikte var oldukları ve yeni ilişkilerin kurulduğu şehir devletleri anlamına gelen Polis'te ortaya çıkan eylemlere işaret etmektedir. Bireylerin varlığını ifade eden siyasi bir olgudur. Birey özel alandan kurtulup kamusal alana dahil olduğunda özgür kimliğini elde etmektedir (Onat, 2013: 53) Yeni kamusal alanda her bir birey özgür kimliğini elde etmekte ve varlığını göstermektedir.

Bazı ülkeler, konuşmayı sansürlemenin bir yolu olarak internet erişimini tamamen engellemek gibi radikal bir yolu seçebilmektedir. Bazı ülkeler ise, sosyal medyada kendileri için hoş olmayan içeriklerin gözlemlemesi ve engellemesi için baskı yapabilmektedir. Bazı meselelerde ise ilgili kurumlara içe-

riği engelleme gücü verilmesi için baskı uygulayabilmektedir. Elon Musk'ın satın alımından sonra Twitter 2022 yılının Ekim ayından 2023 yılının Nisan ayına kadar olan süreçte mahkemelerden ve hükümetlerden bazı paylaşımların kaldırılması, bazı hesapların kimlik bilgilerinin verilmesi için 971 talep almıştır. Buna karşılık Twitter 808 talebe tamamen uymuştur (Brandon, 2023).

Geleneksel medya araçları ile bu özgürlüğü kullanmak mümkün olsa da dijitalleşmeyle birlikte bu özgürlük çok daha geniş kitlelere ulaşma imkânı bularak güçlenmiştir. İnternet ve sosyal medya platformları, herkesin fikirlerini kolayca paylaşmasına ve dünyayla bağlantı kurmasına olanak tanımıştır.

Dijitalleşmenin ifade özgürlüğü üzerindeki etkileri, sadece olumlu değil, aynı zamanda pek çok olumsuz yön de içermektedir. İnternetin anonimliği, bireylerin çevrimiçi platformlarda kolayca nefret söylemi, şiddet içeren içerikler veya yanıltıcı bilgiler yayması gibi kötü amaçlar için kullanılmasına da yol açabilmektedir. Bazı hükümetler veya otoriter rejimler, dijitalleşmeyi bireylerin ifade özgürlüğünü sınırlamak ve sansürlemek için bir araç olarak da kullanabilmektedir. Bu bağlamda, yeni medyanın çeşitli yönlerden ifade özgürlüğü üzerindeki etkileri kullanım amacı, niyet gibi etkenlerle değişebilmektedir. Bu etki sadece birey bazında değil zaman zaman kurumlar bazında da oluşabilmektedir.

Yeni Medyanın İfade Özgürlüğüne Etkisi

Yeni medya, toplumun her kesimine anında ulaşabilme ve interaktif iletişim kurma imkânı sunmaktadır. Bloglar, podcastler, video paylaşım siteleri gibi dijital ortamlar, kullanıcıların düşüncelerinin, fikirlerinin ve bilgilerinin hızlı bir şekilde dolaşımına ve erişimine olanak tanımaktadır. Dolaşım ve erişim hızı ifade özgürlüğünün daha geniş kitlelere ulaşmasını ve çeşitli seslerin duyulmasını sağlamayı kolaylaştırmıştır. Yeni medyada her bir birey geleneksel medya organlarının kontrolünden bağımsız olarak kendi sesini duyurma şansına sahip olmaktadır.

Yeni medyada ifade özgürlüğü tartışmaları genellikle yeni medya şemsiyi altında yer alan sosyal medya araçları etrafında yaşanmaktadır. Dünyada olduğu gibi ülkemizde de popüler şekilde kullanılan en yaygın platformlar sosyal medya ağlarıdır. Katılımcı sayılarının milyonları bulduğu bu ağlar dijital dünyanın yeni kamusal alanlarıdır. Yeni medya internet özelinde kamusal ilişkilerin gerçekleştiği alan özelliğindedir (Timisi, 2003, s. 140). Kamusal alanda özgürce düşüncelerin ifade edilmesi meselesi ise gerçekte olduğu gibi bu alanda da ihlallere maruz kalabilmektedir. Tartışmaların dikkat çekici yanlarından birisini sosyal medya ağlarının sahiplik yapısı oluşturmaktadır.

Her ne kadar internetin sahipsiz yapısından bahsediliyor olsa da dolaylı yollarla bir sahiplik yapısından bahsetmek mümkündür. İnternet sistemi içinde yer alan her platform bir kişi ya da kurum tarafından oluşturulmuş sistemlerdir. Facebook 2004 yılında Mark Zuckerberg, Twitter ise 2006 yılında Jack Dorsey tarafından kurulmuştur (Ayan, 2016: 97-339). Twitter daha sonra Elon Musk tarafından satın alınmıştır. Dolayısıyla, bu alanlarda sahipsizlikten bahsetmek doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Bu yapı gerek gördüğünde kısıtlamalara gidebilmekte ve engellemeler yapabilmektedir. Geçtiğimiz yıllarda ABD başkanlığı yapmış Donald Trump'ın tüm hesaplarının engellenmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir (BBC, 2022).

Sosyal medya tüm ülkelerde büyük bir popülerliğe sahiptir. Bu doğrultuda sosyal medya ve kullanıcılar üzerine dünyadaki pek çok ülkeyi kapsayacak şekilde araştırmalar yapılmaktadır. Bu araştırmalarda kullanıcı profilleri, en çok kullanılan platformlar gibi bilgilere erişilebilmektedir. En popüler olan araştırma raporlarından biri olan We Are Social'ın her yıl yayınladığı Dijital Genel Bakış Raporu 2023'tür (Digital Overview Report 2023). Rapor Ocak 2023 itibarıyla dünya çapında 4,76 milyar sosyal medya kullanıcısı olduğundan bahsetmektedir ve bu sayı dünya nüfusunun %59,6'lık bir kısmını oluşturmaktadır. Türkiye'de ise nüfusun %73,1'lik kısmı sosyal medyada yer almaktadır (Wearesocial, 2023: 160-168). Bu kadar yoğun nüfusun dijital ortamlarda varlık göstermesiyle birlikte bazı temel sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Tabii ki, buna karşılık, bazı platformların da kendi içinde uyguladığı ve kimi hassasiyetlere dayanan politikalar bulunmaktadır. İnsanların kendilerini ifade edebilecekleri platformlar genellikle topluluklar oluşturulabilenlere ait olmaktadır.

Sosyal medya aynı zamanda sansür ve otorite kontrolüne karşı kalkan görevi de yapabilmektedir. Otoriter rejimlerin baskısı altında olan ülkelerde, geleneksel medya organları sık sık sansüre uğramaktadır. İnternet ve dijital platformlar sayesinde sansürün etkileri azaltılabilmekte ve bu platformlar alternatif bilgi kaynakları olarak ortaya çıkabilmektedir. Yeni medyanın sağladığı ifade özgürlüğü, baskıcı rejimlerin karşısında direnen bireyler ve gruplar için önemli bir araç haline gelebilmektedir.

ABD'de ve Avrupa Birliği'nde ifade özgürlüğü genel kural olarak kabul edilmektedir fakat bu özgürlük bazı durumlarda istisnalar barındırabilmektedir. Bu istisnaların bazıları nefret söylemi, iftira veya tehditleri önlemeyi amaçlamaktadır. Ancak, diğerleri, başka ülkelerde sadece bir fikrin ifadesi olarak kabul edilen, hoşla gitmeyen ama yine de yasal olan ifadeleri engellemeyi hedef alabilmektedir.

Sosyal medya platformları incelendiğinde buna örnek olarak aşağıdaki gibi bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Tabloda yer alan başlıklar ifade özgürlüğünün istisnaları olarak pek çok yeni medya aracı tarafından kural olarak kullanıcılara duyurulmakta ve uyulmaması durumunda ise kullanıcı engellenebilmekte, kısıtlanabilmekte ve haklarında cezai mercilere bilgi verilebilmektedir.

Tablo 1. İfade Özgürlüğünün İstisnaları

NEFRET SÖYLEMİ	Nefret söylemi, insanları ırk, etnik köken, ulusal köken, din, cinsiyet, cinsel yönelim, engellilik, hastalık veya diğer özellikler temelinde inciten veya onlara saldıran konuşmadır.
MÜSTEHCENLİK	Zamanın yaygın ahlak anlayışını şiddetle rencide eden içeriği ifade eder.
YANLIŞ BİLGİ	Yanlış bilgilendirme örnekleri arasında asılsız söylentiler, hakaretler ve şakalar bulunurken, daha kasıtlı dezenformasyon örnekleri arasında aldatmaca, hedefli kimlik avı ve propaganda gibi kötü niyetli içerik yer alır. Sahte haber olarak da adlandırılır.
TACİZ/ AŞAĞILAMA	Taciz, birinin aşağılanmış, aşağılanmış veya gücenmiş hissetmesine neden olan istenmeyen davranışlar anlamına gelir. Tüm platformlar tarafından yasaklanan gerçek şiddet tehditlerini içerecek şekilde tanımlanabilmektedir.

Kaynak: (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2022a), (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2004b), (Stanford Encyclopedia of Philosophy, Social Epistemology, 2001c)

Sosyal medya siteleri korumalı olsun ya da olmasın tüm konuşmaların hızla yayılmasını sağlamaktadır. Bu sayede her türden söylemler, mesajlar ile tüm dünyaya yayılmakta ve bazen insanları harekete geçirebilmektedir.

Yeni medyanın ifade özgürlüğüne olumlu etkileri olduğu kadar, dijital çağda yeni zorluklar da ortaya çıkarabilmektedir. Bilgi kirliliği ve yanıltıcı haberler, sosyal medyanın yaygın kullanımıyla daha da artmıştır. Gerçek ve sahte içerikler arasındaki çizgi bazen belirsizleşebilmektedir. İnsanları manipüle etme ve toplumsal kutuplaşmayı derinleştirme tehlikesi oluşturabilmekte ve bu yönüyle olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Bu gibi durumlarda bir bilginin ya da ifadenin güvenilirliğini kontrol etmek gerekmektedir. Olgu kontrolü (Fact-Checking) yapılması gerekmektedir. Olgu kontrolü bir yazının, bir haberin, bir konuşmanın ya da bir bilginin günümüzün dijital dünyasında ise tüm ciddi içeriklerin doğruluğunu ve gerçekliğini kontrol etmek için amacıyla öz kaynağa gitme ya da farklı kaynaklardan kontrol etme olarak tanımlanmaktadır (Cambridge Dictionary, 2023)

Tüm bunların yanında, kişisel verilerin toplanması ve izlenmesiyle ilgili endişeler bulunmakta ve bunların ifade özgürlüğünü tehdit edebildiği görülmektedir. Dijital platformlar, kullanıcıların davranışlarını analiz ederek ilgi alanlarına uygun içerikler sunabilmektedir. Bu doğrultuda kişisel verilerin kötü amaçlı kişilerin eline geçme riskinin varsayılması ifade özgürlüğünün korunması açısından önemli bir meseledir. Avrupa Birliği Veri Koruma Yönetmeliği'nin (General Data Protection Regulations- GDPR) 17. Maddesi, kullanıcılara unutulma hakkı vermektedir, yani insanlara kişisel verilerinin internetten tamamen silinmesini talep etme yetkisi verilmesini istemektedir. Veri sahibinin, denetleyiciden kendisiyle ilgili kişisel verilerin gereksiz bir gecikme olmaksızın silinmesini talep etme hakkına sahip olması ve denetleyicinin ise kişisel verileri gereksiz bir gecikme olmaksızın silme yükümlülüğüne sahip olması gerekmektedir (European Union, 2014)

Yeni medya çağında ifade özgürlüğü ve yeni medya okuryazarlığı önemli ve bağlantılı konulardır. Bireyin bu karmaşık bilgi bombardımanı içinde düşüncelerini doğru ifade edebilme ve doğru bilgiye ulaşabilmesi için yeni medya okuryazarlığının geliştirilmesi veri güvenliği ve ifade özgürlüğü bakımından önem arz etmektedir.

Türkiye'de sosyal medya yasası

Türkiye'de son yıllarda sosyal medya platformlarına yönelik yasal düzenlemeler, hem devletin dijital ortamı kontrol altına alma niyeti hem de uluslararası standartlarla uyum sağlama gereklilikleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu doğrultuda, Türkiye'ye özgü tartışmalar, yerel dinamikler, siyasi gelişmeler ve toplumsal tepkilerle şekillenmektedir. Yerel tartışmalar globalde süre gelenler ile benzerlik gösterse de yapılan düzenlemelerin Türkiye'ye özgü nedenleri de bulunmaktadır. Ülkemizde sosyal medya düzenlemeleri, ülkenin içinde bulunduğu jeopolitik konum, ulusal güvenlik kaygıları ve geçmişte yaşanan siber saldırı örnekleri gibi etmenlerle doğrudan ilişkilidir. Devlet, sosyal medya üzerinden yayılan dezenformasyon, terör propagandası ve organize suç faaliyetlerine karşı önlem almayı amaçlarken; bu durum, düzenlemelerin sıkılaştırılmasının gerekçesi olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, yerel veri saklama zorunluluğu, Türkiye'nin dijital egemenliğini arttırma hedefi ile de bağlantılanabilmektedir.

Türkiye'de 2007 yılında çıkarılan 5651 sayılı "İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele" kanunu ile kamuoyunda tartışmalar başlamıştır. Bu kanun ana mevzuatı oluşturmaktadır. Günümüze kadar geçen sürede sosyal medyanın yaygınlaşması ve popülerleşen platformlar ile "suç" teşkil eden eylemlerin artmasıyla ek dü-

zenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. 2020 yılında kabul edilen 7253 sayılı kanun ile “İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar ile İşlenen Suçlarla Mücadele” kanununda değişiklikler yapılmıştır. “Sosyal Ağ Sağlayıcı” kavramına hayatımıza sokan kanun değişikliği hayatımıza girmiştir. Sosyal etkileşim amacı güden ve internet ortamında her türlü içeriğin oluşturulabilmesi, görüntülenebilmesi veya paylaşılabilesine olanak sağlayan gerçek veya tüzel kişiler sosyal ağ sağlayıcılarıdır. (Resmi Gazete, 2020).

Hem 5651 hem de 7253 sayılı kanun ile yapılan değişiklikler ile Sosyal Ağ Sağlayıcı 'ya belirli yükümlülükler getirmiştir. 7253 sayılı Kanunun 6.Maddesine ek 4-(1) fıkrasına göre Türkiye sınırları içinde temsilci belirleme zorunluğu getirirken 5661 numaralı kanun günlük erişimi bir milyondan fazla olan “Sosyal Ağ Sağlayıcılara” kişilik haklarına ilişkin ve 9/A maddesinde yer alan özel hayatın gizliliğini ihlâl ilişkili saldırı olduğu gerekçesiyle yapılan başvurulara, 48 saat içinde olumlu ya da olumsuz olacak şekilde gerekçeli cevap verme yükümlülüğü getirmektedir. Yine 7253 sayılı kanuna eklenen 4. ve 5. fıkra ile tüm verilerin Türkiye’de saklanması yönünde yükümlülükler getirilmesine rağmen yerine getirmeyen sağlayıcılara bir yaptırım bulunmamaktadır (Oymak, 2020:130-132). Kendilerine bildirilen içeriklerin çıkarılması ya da erişimin engellenmesi kararlarının uygulanması, kişilerin yaptığı başvuruların istatistik bilgilerinin raporlarının Türkçe hazırlanarak belirli sürelerde (6 aylık dönemler gibi) Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu’na verilmesini zorunlu kılan “Rapor Verme Yükümlülüğü”, “Erişimin Engellenmesi ve İçeriğin Çıkarılması Yükümlülüğü”, “Unutulma Hakkı” yine kanun ile Sosyal Ağ Sağlayıcılarına getirilen yükümlülüklerdendir (Resmi Gazete, 2020).

İlgili kanun ile pek kamuoyunda tartışmalar da yaşanmış ve yaşanmaktadır. Bunlardan en baskın olanı bu düzenleme ile dijitalleşen dünyada devletin kontrol mekanizmalarını yeniden tanımlama çabalarının yanı sıra sansür ve ifade özgürlüğünün kısıtlanacağını düşünülmesidir. Bu düşünce içerik denetimde devlet müdahalesi için yeni bir zemin oluşturulduğu görüşüne dayanmaktadır. Zira 7252 sayılı kanun ile dijital platformların sorumluluğu arttırılırken, özgür ifade alanını daraltabileceği ve sansür uygulamalarını meşrulaştırabileceği yönünde görüşler bulunmaktadır. Yine kanundaki belirsiz tanımlar nedeniyle yorum farklılıkları yaşanabileceğine dair endişeler de bulunmaktadır. Bunun sonucunda bireysel haklara zarar verebileceği değerlendirilebilmektedir. Bunun yanı sıra kanunun kişisel hakları korumayı amaçladığı belirtilse de engelleme ya da içeriklerin kaldırılması taleplerinin siyasi konularda uygulanacağı iddiası yine tartışmaların başını çekmektedir (Şahin, 2022: 39).

Sonuç

Dijitalleşme ve yeni medyanın ifade özgürlüğü üzerindeki etkileri, günümüz toplumunun en temel tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Dijital ortamların sunduğu sınırsız erişim ve çok seslilik imkanlarının yanı sıra, bu ortamların beraberinde getirdiği kısıtlama, sansür ve manipülasyon riskleri de ortaya çıkmıştır. İnternet sosyal medya platformları, bilgiye erişim, düşünce ve haber paylaşımı açısından devrim niteliğinde yenilikler getirirken, aynı zamanda devletlerin ve özel sektör aktörlerinin kontrol mekanizmalarını genişletme eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu durum, ifade özgürlüğü kavramının hem bireysel hem de toplumsal boyutunu yeniden sorgulamamıza neden olmaktadır.

Günümüz dijital çağında, ifade özgürlüğünün sınırları yalnızca yasal düzenlemelerle belirlenmemekte, aynı zamanda toplumsal normlar, etik değerler ve dijital okuryazarlık düzeyi gibi unsurlarla da şekillenmektedir. Teknolojik gelişmeler, bireylerin kendi seslerini duyurabilme olanağını artırsa da bu seslerin güvenilirliğini, doğruluğunu ve kalitesini tartışmaya açan unsurlar da mevcuttur. Bilgi kirliliği, dezenformasyon ve sahte haberlerin yaygınlaşması, demokratik diyalog ortamını zayıflatma potansiyeli taşıırken, aynı zamanda bireylerin eleştirel düşünme becerilerini de test etmektedir. Bu çelişkili yapının getirdiği zorluklar hem devletlerin hem de sivil toplum kuruluşlarının, ifade özgürlüğünü koruyacak ve aynı zamanda bilgi kirliliğini önleyecek dengeli politikalar geliştirmesini zorunlu kılmaktadır.

Dijital platformların küresel etkileşim sağlaması, kültürel çeşitlilik ve farklı bakış açılarını ön plana çıkarırken, bu çok seslilik aynı zamanda belirli güç odaklarının veya çıkar gruplarının bilgi akışını yönlendirme riskini de beraberinde getirmektedir. Özellikle sosyal medya platformlarının algoritmik yapıları, hangi içeriklerin daha fazla görünür hale geleceğini belirleyerek dolaylı yoldan kullanıcıların bilgiye erişimini kısıtlayabilmektedir. Bu bağlamda, algoritmaların şeffaflığı ve hesap verebilirliği, demokratik toplumların geleceği açısından kritik önem taşımaktadır. Devletlerin dijital ortamlar üzerindeki denetim yetkisi ile bireylerin özgürce ifade edebilme hakkı arasındaki denge, günümüzde ve gelecekte de tartışmaların merkezinde yer alacaktır.

Dijital medya araçları sayesinde bilgiye ulaşımın artması, bireylerin kendilerini ifade etme alanını genişletirken, aynı zamanda kişisel verilerin korunması, veri gizliliği ve siber güvenlik gibi konularda yeni düzenlemeleri gerektirmektedir. Bu durum hem yasal çerçevelerin güncellenmesi hem de bireylerin dijital okuryazarlık seviyelerinin yükseltilmesi gerekliliğini ortaya

koymaktadır. Dijital çağda ifade özgürlüğünü korumak, yalnızca özgür ve açık bir diyalog ortamı yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda teknolojinin getirdiği etik ve hukuki sorumlulukların da yerine getirilmesini zorunlu kılmaktadır.

İfade özgürlüğünün demokratik bir toplumun temel yapıtaşı olduğu gerçeği, dijital platformların bu özgürlüğü güçlendirebileceği kadar kısıtlayıcı da olabileceğini göstermektedir. Devletlerin ve düzenleyici kurumların, dijital alanın dinamik yapısını göz önünde bulundurarak esnek ve çağın gereksinimlerine uygun politikalar geliştirmeleri gerekmektedir. Bu politikaların, bireysel haklar ile kamu düzeni arasındaki hassas dengeyi koruyacak nitelikte olması, demokratik değerlerin sürdürülebilmesi açısından elzemdir. Toplumsal diyalog ve eleştirel düşünceyi destekleyen bir ortam, ancak böyle bir dengenin sağlanmasıyla mümkün olabilecektir.

Sonuç olarak, dijitalleşme ve yeni medya çağında ifade özgürlüğü hem büyük fırsatlar hem de önemli riskler barındırmaktadır. İnternetin sunduğu geniş kitlelere ulaşabilme imkânı, demokratik katılımı artırırken, aynı zamanda manipülasyon, sansür ve bilgi kirliliği gibi tehlikelere de kapı aralamaktadır. Bu bağlamda, tüm paydaşların – devlet, özel sektör, sivil toplum ve bireyler – sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri gerekmektedir. Dijital medya ortamlarında ifade özgürlüğünü koruyabilmek için, teknolojik altyapının yanı sıra hukuki düzenlemelerin, etik standartların ve medya okuryazarlığının geliştirilmesi şarttır. Bu kapsamlı yaklaşım hem bireylerin seslerini özgürce duyurabileceği hem de toplumun genel refahını ve demokratik değerlerini koruyabileceği bir dijital ekosistemin inşa edilmesini sağlayacaktır.

İfade özgürlüğünün hem bireysel hem de toplumsal boyutları dikkate alındığında, bu alanda yapılacak her türlü düzenlemenin, özgür diyalogu destekleyecek şekilde titizlikle hazırlanması gerekmektedir. Geleceğin dijital dünyasında, teknolojinin sunduğu imkanlarla birlikte demokratik değerlerin korunabilmesi için, tüm aktörlerin iş birliği içinde hareket etmeleri ve ortak çözümler üretmeleri elzemdir. Bu ortak çaba, yalnızca daha açık ve katılımcı bir dijital alan yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda ifade özgürlüğünün evrensel ilkelerinin gelecek nesillere aktarılmasını da sağlayacaktır.

Kaynakça

- Acar, M., & Demir, Ö. (2002). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Adres Yayınları.
- Ayan, B. (2016). *Sosyal Ağlar Tarihi*. Abaküs.
- BBC. (2022, Ocak 9). Twitter 'permanently suspends' Trump's account. Ağustos 2023 tarihinde BBC: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-55597840> adresinden alındı
- Birleşmiş Milletler. (1966, Aralık 16). *Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi*. Ağustos

- 2023 tarihinde https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093321bm_05.pdf adresinden alındı.
- Brandom, R. (2023, Nisan 27). *Twitter is complying with more government demands under Elon Musk*. Temmuz 2023 tarihinde Rest Of World: Reporting Global Tech Stories: Twitter is complying with more government demands under Elon Musk adresinden alındı.
- Cambridge Dictionary. (2023). *Cambridge Dictionary*. Ağustos 2023 tarihinde fact-checking: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/fact-check> adresinden alındı
- Committee to Protect Journalists. (2019). *10 Most Censored Countries*. Ağustos 2023 tarihinde Committee to Protect Journalist: <https://cpj.org/reports/2019/09/10-most-censored-eritrea-north-korea-turkmenistan-journalist/> adresinden alındı.
- European Union. (2014). *Right to Erasure*. Temmuz 2023 tarihinde General Data Protection Regulation: <https://gdpr.eu/article-17-right-to-be-forgotten/> adresinden alındı.
- Facebook. (2023). Uçtan Uca Şifreleme. Ağustos 2023 tarihinde Facebook: <https://tr-tr.facebook.com/help/messenger-app/1084673321594605#> adresinden alındı.
- Hatton, C. (2015). *www.bbc.co.uk*. Temmuz 2023 tarihinde hina 'social credit': Beijing sets up huge system: <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-34592186> adresinden alındı.
- McQuail, D. (2020). *McQuail'S Media and Mass Communication Theory*. Sage Publications.
- Mill, J. S. (2003). *Hürriyet Üstüne*. (M. O. Dostel, Çev.) *Liberal Düşünce Topluluğu*.
- Onat, N. (2013). *Kamusal alan ve sınırları*. Durak İstanbul Kültür&Sanat&Galeri.
- Oymak, H. (2020). 7253 Sayılı "İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un Getirdikleri". *Yeni Medya*(9), s. 130-141.
- Resmi Gazete. (2020, 7). İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. *Resmi Gazete*. Resmi Gazete: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/07/20200731-1.htm> adresinden alındı.
- Schmidt, E., & Cohen, J. (2014). *Yeni dijital çağ*. (Ü. Şensoy, Çev.) Optimist.
- Secretariat of the Human Rights Coordinating Committee, T. (2023). *Universal Declaration of Human Rights*. Temmuz 2023 tarihinde Uniter Natisons Human Rights Office of High Commissioner: <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/turkish-turkce?LangID=trk> adresinden alındı.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2001c, Şubat). *Social Epistemology*. Ağustos 2023 tarihinde Stanford Encyclopedia of Philosophy,: <https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-social/#Misilnte> adresinden alındı.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2004b, May Çarşamba). *Pornography and Censorship*. Ağustos 2023 tarihinde Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/pornography-censorship/> adresinden alındı.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2022a, Ocak Perşembe). *Hate Speech*. Ağustos 2023 tarihinde Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/hate-speech/#WhatHateSpee> adresinden alındı
- Şahin, Z. B. (2022, 4). 7253 Sayılı "İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun'da Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un İfade Özgürlüğü ve Kişilik Hakları Bağlamında Değerlendirilmesi. *Eurasia Journal of Social Science&Humanities*, 9(2), s. 28-44.
- Timisi, N. (2003). *Yeni iletişim teknolojileri ve demokrasi*. Dost Kitabevi.

Yönetimin Değişen Paradigması: Yapay Zekâ Liderliği

Hasibe Gül Sevinç*

Öz

Yönetimde yaşanan değişim ve dönüşüm süreci, dijital yönetim stratejileri ile politikalarının önemini giderek artırmıştır. Teknolojinin, zekâ temelli sistemlerle bütünleşerek insan yaşamını kolaylaştırmaya yönelik gelişimi, yapay zekâ uygulamaları aracılığıyla liderlerin iş yükünü azaltmakta ve örgütsel verimliliği artırmaktadır. Yönetimsel stratejilerin belirlenmesinde liderin bilişsel kapasitesi ile yapay zekânın teknik üstünlüğünün birleşmesi, çift aktörlü yeni bir yönetim modelini gündeme getirmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, yapay zekânın liderlik üzerindeki etkilerini inceleyerek, söz konusu aktörlük ilişkisinin dinamiklerini değerlendirmektir. Derleme niteliğindeki bu çalışmada, literatür taramasıyla elde edilen veriler analiz edilerek, yapay zekâ ve liderlik arasında bir rekabetten ziyade, iş birliğine dayalı bir uyumun önemi vurgulanmaktadır. Yapay zekânın insan zekâsının yerini alabileceğine dair görüşler bulunsun da insan zekâsına özgü niteliklerin tümünün yapay sistemlere aktarılması söz konusu olmadığı için insan unsurunun yönetim süreçlerinden tamamen soyutlanması gerçekçi değildir. Liderlik ve yapay zekâ arasında kurulacak tamamlayıcı iş birliği, çağdaş yönetim anlayışının temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yönetim, Zekâ, Yapay Zekâ, Liderlik, Aktör.

The Changing Paradigm of Management: Leadership in Artificial Intelligence

Abstract

The process of change and transformation in management has increasingly emphasized the importance of digital management strategies and policies. The integration of technology with intelligence-based systems, aimed at facilitating human life, reduces the workload of leaders and enhances organizational efficiency through applications of artificial intelligence. The combination of a leader's cognitive capacity with the technical superiority of artificial intelligence in determining managerial strategies has introduced a new dual-actor management model. The main purpose of this study is to examine the effects of artificial intelligence on leadership and to evaluate the dynamics of this dual-actor relationship. In this literature-based review, data obtained through a literature survey are analyzed, emphasizing the importance of a collaborative harmony between artificial intelligence and leadership, rather than a competitive relationship. Although there are views suggesting that artificial intelligence may replace human intelligence, it is unrealistic to completely exclude the human factor from management processes, as not all qualities unique to human intelligence can be transferred to artificial systems. A complementary collaboration between leadership and artificial intelligence forms the foundation of a contemporary management approach.

Keywords: Management, Intelligence, Artificial Intelligence, Leadership, Actor.

Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler zamanla dijital yönetim stratejisi uygulamalarını hızlandırmıştır. Yönetimin dijitalleşmesi yönetime hız kazandırarak yönetsel iş ve işlemlerin yönetimin insan kaynağına bağlı olmaksızın yürütülebilirliğini sağlamıştır. Geleneksel yönetim anlayışının katılığı, hantallığı ve değişime kapalılığını ortadan kaldıran yeni yönetim anlayışı sürekli bir revizyon sürecine maruz kalmıştır. Yönetim paradigmasının içinde bulunduğu bu değişim sürecinde önemli olan yönetsel faaliyetlerin daha hızlı ve etkili bir şekilde sunulabilmesidir. Ancak yönetimin etkinliğinin yanında verimliliği ve başarısı da büyük bir önem taşımaktadır. Yönetsel düzeyde sunulan iş ve işlemlerin yürütücüsü olan liderler ve yöneticiler örgütler açısından vazgeçilemez değer de bir öneme sahiptir. Lider ve yöneticiler örgütü bir adım ileriye ulaştırabilen ve yönlendiren örgütün kilit unsurlarıdır.

Zekâ, insanoğluna özgü ve insanın üstünlüğünü simgeleyen önemli bir kavram olarak nitelendirilir. Ancak, gelişen teknoloji sayesinde insan zekâsının teknolojideki dönüşümü gerçekleşmiş ve bu durum yapay zekânın ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Yapay zekâ, insanoğlunun iş yükünü hafifleterek, hayatını kolaylaştırmayı hedefleyen atılımlar gerçekleştirerek, yönetsel düzeydeki iş ve işlemlerin daha hızlı ve etkili bir şekilde yürütülmesine olanak tanımaktadır. Çalışmanın temel amacı yönetimde teknolojinin kullanılarak yönetsel iş ve işlemlerin daha hızlı ve etkili bir şekilde yürütülebilmesi ve geliştirilen yapaya zekâ tekniklerinin yönetime uyarlanabilmesidir. Derleme türünde olan bu çalışmada literatür taramasından elde edilen bilgiler analiz edilerek yapay zekâ ile liderlik arasındaki aktörlük yarışında yapay zekâ veya liderin ön plana çıkmasından öte yapay zekâ ile liderlik arasındaki işbirliği üzerinde durulmaktadır. Yapay zekâ ile liderlik arasındaki ilişkiyi en iyi şekilde değerlendirebilmek için, liderlerin teknolojiyi anlayabilmeleri ve etik kullanımı benimsemeleri gerekmektedir. Yapay zekâ ile donanmış liderlik gelecekteki organizasyonlar için kritik bir başarı faktörüdür.

Yapay zekâ taktikleri ve uygulamaları liderler tarafından dikkate alınarak örgütsel yapıya uyarlanmalı, uygulamaya dönüştürülmeli ve insan kaynağına benimsetilmelidir. Yönetimde yaşanan değişimlerin yönetime uyarlanması yönetimin işleyişini etkileyerek yönetimde verimlilik ve etkililiği de artırır. Burada temel amaç yönetimde sadece liderliğin veya yapay zekânın aktörlüğünü sağlamaktan ziyade liderliğin ve yapay zekânın güçlerini birleştirerek yönetimde iki aktörün aktifliğini ve etkililiğini sağlayabilmektir. Bu amaç çerçevesinde öncelikle yapay zekâ ve liderlik kavramları tanımlanarak, yapay zekânın liderlik üzerindeki etkileri alt başlıklar halinde incelenmiş

olup yönetim sürecinde liderlik ve yapay zekânın aktörlüğü irdelenerek sonuç kısmı ile çalışma noktalanmıştır.

Yapay Zekâ ve Liderlik Kavramları

Yapay zekâ ve liderlik kavramlarının odak noktası insandır. İnsanoğlunun yeryüzünde en zeki varlık olarak kabul edildiği gerçeği göz önünde bulundurulduğunda düşünebilme ve muhakeme edebilme gücü, karar alabilme ve uygulayabilme gibi yeteneklere sahip olması bu unvanı kazanmasını sağlamaktadır (Ghosh ve Arunachalam, 2021: 23-24). Zekâ, 1995 yılında Macmillan Ansiklopedisinde akıl yürütme ve deneyim sayesinde kazanç sağlama becerisi olarak tanımlanmıştır. IQ testinin mucidi Binet zekânın temel bileşenleri olarak muhakeme, sağduyu, inisiyatif ve uyum yeteneğini sıralamıştır. Zekâ kavramı, ruhsal farkındalık ve duygularla bile ilişkilendirilmektedir. Zekâ; insanın düşünme, akıl yürütme, objektif gerçekleri algılama, yargılama ve sonuç çıkarma yeteneklerini içeren geniş kapsamlı bir kavramdır. Yapay zekâ ise, insan zekâsı taklit edilerek toplanan bilgilerle kendini aşama aşama ilerletmeyi ve geliştirmeyi başaran sistemler ve makinelerdir (Warwick, 2012: 23-24).

Yapay zekâ, insan zekâsı ile kıyaslandığı süre zarfında aslında üzerinde odaklanılan en temel soru yargı yeteneğinin insan gibi kullanılıp kullanılamayacağından ziyade belirsizliklerle başa çıkıp çıkamama noktasında insanı geçebilme yeteneğidir (Susskind, 2018: 6). Yapay zekâ, dinamik bir bilgi işlem ortamına yerleştirilmiş algoritmaların oluşturulması ve uygulanması yoluyla insan zekâsının taklit edilmesidir. Yapay zekânın temel amacı, bilgisayarları insan zekâsı gibi düşünmeyi ve harekete geçirmeyi başarmaktır. Yapay zekâ, tekrarlayan öğrenme ve keşfetmeyi otomatikleştirir. Yapay zekâ, yüksek hacimli ve bilgisayarlı görevleri güvenilir bir şekilde ve çaba sarf etmeksizin gerçekleştirir. Ancak yapay zekânın işlevselliği için insan unsurunun ortadan kalktığı söylenemez (Sargın, 2019: 10-11).

Yapay zekâ kavramı 1940'lı yıllara kadar uzanabilen bir geçmişe sahip olsa da 1950'li yıllarda üzerinde odaklanılan bir kavramdır. 1956 yılından beri aslında kuramsal olarak üzerinde tartışılan ve konuşulan bir konu olmasına rağmen uygulamaya dönüştürülmesi ve kurumsal düzeyde tercih edilmesi günümüzde geçerlilik kazanabilmiştir. Yapay zekâ, her ne kadar insan zekâsının önüne geçebilecek bir olgu olarak görülse de temelde insan zekâsı tarafından geliştirilmiş ve insan yaşamını kolaylaştırmayı amaçlayan bir teknolojidir. Tarihsel süreçte, temel amaç zekâyı yaratma hedefine yönelik yaklaşımdan, zekâyı tasarlama hedefine geçişi sağlamaktır (Spector, 2006: 1). 1950'li yıllarda kavram bir çıkış sürecine girmiş olsa da geçen zaman zarfı içinde hızlı bir

gelişim göstermiştir. İnsan zekâsından esinlenilerek geliştirilen yapay zekâ ile bilgisayarların insan gibi davranması ve gelecekte insanın yerine makine-lerin hâkim olması hedeflenmektedir (Kamble ve Shah, 2018: 178-179). Yapay zekâ, 1955 yılında Darmouth'da matematik profesörü olan ve ertesi yıl yapay zekâ ile ilgili ufuk açıcı konferans düzenleyen McCarthy tarafından literatüre kazandırıldı. Yapay zekâ, büyük miktarda veri işleyerek lidere daha bilinçli ve hızlı karar alma olanağı sunmaktadır (Brynjolfsson ve McAfee, 2017: 4). Yapay zekâ kavramı, yalnızca teknik bir olgu olarak değil; insanın doğasına ilişkin felsefi sorular, bilginin doğasına yönelik epistemolojik sorgulamalar ve toplumsal etkilerine dair sosyolojik yaklaşımlar çerçevesinde de farklı disiplinler tarafından tartışılmış ve çeşitli biçimlerde tanımlanmıştır.

Yapay zekâ, düşünme, öğrenme ve karar verme gibi zihinsel süreçleri insan olmayan sistemlerde mümkün kılmayı amaçlayan; ancak bu süreçlerin onto- lojik ve etik temellerini tartışmaya açan felsefi bir meydan okumadır. Sadece teknik bir konu olmanın ötesinde, insanın doğası, bilinç, akıl ve etik gibi temel kavramları sorgulayan çok boyutlu bir sorunsaldır. Bu bağlamda, yapay zekânın felsefi olarak tanımlanması; insan benzeri düşünme yeteneğine sahip olup olamayacağı, bilinçli deneyim yaşayıp yaşayamayacağı ve etik sorumluluk taşıyıp taşımayacağı gibi soruları gündeme getirir. Bu tartışmayı, John Searle'ün ünlü "Çin Odası Deneyi" ile somutlaştırmak mümkündür. Searle, bir bilgisayarın sembolleri işleyerek zeki davranışlar sergileyebileceğini; ancak anlam üretemeyeceğini savunur. Yani, ne kadar gelişmiş olursa olsun, yapay zekâ anlamı yalnızca taklit eder, bilinçli bir kavrayış geliştiremez. Bu nedenle, "güçlü yapay zekâ" iddiası, yani makinelerin bir gün insan gibi düşünebileceği görüşü, felsefi olarak temellendirilmemiştir (Searle, 1980: 417-457).

Yapay zekâyı teknolojik bir olgu olarak değil, aynı zamanda insanlık için varoluşsal riskler taşıyan bir fenomen olarak değerlendiren Bostrom'a göre, süper zekâ insan bilişsel kapasitesini tüm alanlarda aşabilecek bir potansiye- le sahiptir ve bu durum insanlıkla çelişebilecek hedefler taşıyan sistemlerin ortaya çıkmasına yol açabilir. Bu nedenle, yapay zekânın değer uyumlu, gü- venli ve denetlenebilir bir biçimde geliştirilmesi gereklidir. Bostrom ayrıca bilinçli bir yapay zekânın ahlaki statüsünü ve bu tür sistemlerin etik sorum- luluklarını da felsefi açıdan tartışarak yapay zekâ araştırmalarının, teknik ol- duğu kadar etik ve epistemolojik çerçevede ele alınması gerektiğini vurgular (Bostrom, 2014: 209-227). Yapay zekâ, bilginin üretimi, aktarımı ve doğru- luğu üzerine geleneksel kabulleri yeniden sorgulayan, algoritmik süreçlerle bilginin yeniden tanımlandığı bir epistemolojik kırılma noktasıdır. Bilginin ne olduğu, nasıl üretildiği ve kimler tarafından sahiplenilebileceği üzerinde odaklanılmaktadır. Dijitalleşme ile birlikte bilgi bir araç olmaktan ziyade de-

ğer taşıyan bir varlık haline gelmiştir. Ancak bu varlığın etik değerlerinin de belirlenmesi gerekmektedir. Etik, insan merkezli olmaktan çıkarak tüm bilgi varlıklarını dikkate alan bir boyuta taşınmalıdır (Floridi, 2013: 19).

Epistemoloji ve yapay zekâ farklı kavramlar olarak adlandırılrsa da aslında kesişim noktaları bulunmaktadır. Yapay zekâ, bilgi edinme ve çıkarım süreçlerini teknik ve formel biçimde modellerken; epistemoloji aynı süreçleri felsefi ve kavramsal olarak analiz eder. Epistemik ilişkiler olarak adlandırılan inanç, doğruluk ve gerçekleştirme hem yapay zekâ hem de epistemolojinin ortak çalışma alanıdır ve birbirini desteklemektedir. Diğer bir deyişle yapay zekâ epistemolojik teorileri test edebileceğimiz bir simülasyon ortamı sunar; epistemoloji ise yapay zekâ sistemlerinin ne kadar bilgi sahibi olduklarını ya da gerçekten biliyor olup olmadıklarını sorgular. Yapay zekâ , bilgi edinme süreçlerini ve öğrenme mekanizmalarını anlamada önemli bir kaynak olarak ifade edilebilir (Wheeler ve Pereira, 2004: 470-490). Yapay zekânın felsefi ve epistemolojik temelleri, onun bilgiyle kurduğu ilişkiyi açıklığa kavuştururken; bu teknolojinin toplumsal yapılar, ilişkiler ve normlar üzerindeki etkilerini anlamak ise sosyolojik bir bakış açısını gerekli kılmaktadır.

Yapay zekânın emeği dönüştürme sürecinden, karar alma süreçlerindeki şeffaflığın nasıl sağlanacağı, algoritmik sistemlerin kimler tarafından denetleneceği ve verinin kime ait olduğu gibi sorular, yapay zekâ ile sosyoloji arasındaki kesişim noktalarını ortaya koymaktadır. Yapay zekâ, sosyal yapıları yeniden şekillendiren; iktidar, eşitsizlik ve normatif düzenin algoritmik yeniden üretimiyle toplumun işleyişini etkileyen sosyoteknik bir olgudur. Toplumsal eşitsizlikler ve toplumsal kontrolün nasıl sağlanacağı üzerinde odaklanmaktan ziyade yapay zekânın toplumsal bir aktör olarak nasıl bir rol üstleneceği de büyük bir önem taşımaktadır (Law ve McCall, 2024: 6-9). Çünkü insan ilişkilerinin dijital sistemler aracılığıyla yerini yapay etkileşimlere bırakması, bireylerde yalnızlık, yabancılaşma ve duygusal bağların zayıflaması gibi sosyolojik sonuçlar doğurabilir. Teknolojik sistemlere aşırı bağımlılık, bireylerin eleştirel düşünme ve karar alma becerilerini zayıflatarak, pasifleşen bir toplum yapısına zemin hazırlayabilir (Horowitz vd., 2023: 127-140).

Yapay zekânın birtakım bilişsel sınırlılıkları ile toplumsal ve etik etkileri bulunmaktadır. Yapay zekâ insan zekâsından oldukça uzak dar alanlarda görev yapan algoritmalarından ibarettir. Derin öğrenme söz konusu olsa da bu sistemler işlemleri herhangi bir anlam yüklemeyen gerçekleştirir ve sağduyuya dayalı karar alma yetileri bulunmamaktadır. Yapay zekânın toplumsal sorunları çözme potansiyeli bir yana, iş gücü kaybı, önyargıların yeniden üretilmesi ve etik sorunlar gibi riskler de göz ardı edilmemesi gereken gerçeklerdir

(Mitchell, 2019: 317). Yapay zekâ insan zihni ile kıyaslanmayacak derecede sınırlı bir yapıya sahiptir. Mevcut algoritmalar sadece birtakım kurallar ve istatistiksel modellere dayalı işlemler gerçekleştirebilmektedir. İnsan bilişinin temel bileşenleri olan anlam çıkarma, bağlamsal akıl yürütme ve yaratıcı düşünme gibi süreçler yapay zekâda bulunmamaktadır. Bilişsel yetilerin algoritmik olarak modellenememesi nedeni ile yapay zekâ teknolojiyi ilerletmekten ziyade bilimsel düşünceyi köreltmektedir (Larson, 2021: 133-146).

Yapay zekâ, bireysel ve toplumsal kaygı dinamiklerini şekillendirerek ontolojik güvenlik etkileri yaratabilir. Yapay zekâ teknolojilerinin manipülatif özellikleri tüketim alışkanlıklarını tetikleyerek bireyi sisteme entegre etmekte ve enformasyon kirliliğine sebep olmaktadır (Abanoz ve Acar, 2023: 44-45). Yapay zekânın şeffaflık ve hesap verebilirlik eksikliklerinin demokrasiye karşı da birtakım tehditleri bulunmaktadır. Özellikle algoritmik önyargı ve dezenformasyonun yayılmasını kolaylaştıran yapay zekâ uygulamaları, demokratik süreçleri olumsuz etkilemektedir (Gezgin, 2023: 109-116). Yapay zekâ, toplumların dinamiklerini, bireyler arası etkileşimleri ve kültürel normları anlamada giderek daha önemli bir araç haline gelirken, liderlik anlayışını da yeniden şekillendirme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda, liderlik ve yapay zekâ arasındaki ilişki, yalnızca teknolojik bir evrim değil, aynı zamanda toplumsal yapılar ve güç dinamikleri üzerindeki etkileriyle de dikkat çekici bir dönüşümü işaret etmektedir.

Liderlik, örgütsel amaçların gerçekleştirilebilmesi için örgütün insan kaynağı üzerinde etkiye bulunarak insan kaynağının birtakım amaçlar doğrultusunda davranmaya sevk edilmesidir. Liderlik sahip olunan yetenekler doğrultusunda ve birtakım şartlar altında bireysel veya grupsal amaçların gerçekleştirilebilmesi için yönetsel faaliyetlerin etkilenmesi ve yönlendirilmesidir (Ulukan, 2018: 145). Lider kavramı ilk olarak 1755 yılında Samuel Johnson'ın hazırladığı A Dictionary of the English Language adlı sözlükte "önde giden" kimse anlamında kullanılmıştır. Daha sonra ise 1828 yılında hazırlanan Webster Amerikan sözlüğünde liderliğin taşıması gereken özellikler üzerinde odaklanılmıştır. 1976 yılına gelindiğinde ilk olarak Oxford sözlüğünde liderlik kavramı insanları etkileyen, onları yönlendiren ve onlara liderlik eden şeklinde tanımlanmıştır (Samuel Johnson's Dictionary, 2024; Webster Dictionary, 2024; Oxford English Dictionary, 2024; Rost, 1993: 38-42).

Örgütsel amaçlara ve hedeflere ulaşmak için örgütün insan kaynağını bu hedefler etrafında bir araya getirip onları teşvik eden, kendi deneyimlerini paylaşarak örgüt üyelerinin yönetimden memnun olmalarını sağlayan kişi liderdir. Örgütsel amaçların gerçekleştirilmesinde, grupsal aktiviteleri etki-

leme süreci ise liderlik olarak adlandırılır (Werner, 1993: 17). Liderlik içinde bulunulan koşullar doğrultusunda ortaya çıkar ve liderliğin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Bütün liderler için değişmez koşullar kabul etmek zordur. Ancak liderliğin başarılı ve etkili bir şekilde sürdürülebilmesi için liderlerin güdülenme, önderlik etme arzusu, doğruluk ve dürüstlük, özgüven, zekâ, işle ilgili bilgi ve dışa dönüklük olarak sıralanabilecek bir takım özelliklere sahip olmaları gerekmektedir (Robbins ve Coulter, 2006: 489). Lider öncelikle çalışma arkadaşları ile arasındaki ilişkiye önem vererek astlarıyla güçlü bir iletişim kurmalı, hedeflenen ve ulaşılan sonuçlara yoğunlaşmalıdır (Northouse, 2010: 71). Lider çalışanlarına öncü olmalı, takım kurabilmeli, astlarını geliştirmeli ve üstlendiği görevi başarabilmelidir (Öztürk, 2018: 26-27).

Liderlik, insanları belirli birtakım amaçlar etrafında birleştirebilen ve ona liderlik vasfını kazandıran özellikler, hareketler ve davranışlarla onu izleyenleri peşinden sürükleyen kişidir. Liderlik, bir grup içinde hissedilmekle birlikte açıklığa kavuşmamış olan genel düşünce ve istekleri benimsenebilir hedef şeklinde belirleyip o gruptakilerin güçlerini bu yöne yönlendirebilen kişidir (Aydın, 2011: 67; Kaleli, 2015: 10; Sabuncuoğlu ve Tüz, 2001: 216). Etkili liderlik iç görü ve öz farkındalık, organizasyonda sürekli iletişim ve güçlendirme, ortak bir gelecek vizyonunu katalize etme yeteneği ve eyleme motive olmuş takipçilerin işe alınmasını gerektirir (Kouzes ve Posner, 2002: 23-29). Liderin üstlendiği çeşitli roller bulunmaktadır. Öncelikle lider, örgütsel amaçları benimsemelidir ki hem astlarına örnek olabilsin hem de onları bu amaçlar doğrultusunda yönlendirebilsin. Liderin sergilediği tutum ve davranışlar, çalışanların davranışlarını doğrudan etkiler. Ortak hedefler etrafında birleşen lider ve çalışanlar, bir takım ruhu geliştirerek farklı yetenek, bilgi ve güçleri ortak bir zeminde bütünleştirme imkânı bulurlar. Bunun yanı sıra lider; çalışanlarını geliştirmeli, onları motive etmeli ve örgütsel bağlılığı güçlendirebilmelidir (Öztürk, 2018: 27-28).

Yapay zekâ, liderlerin karar verirken daha sistematik ve daha hızlı düşüncesini sağlamaktadır. Liderler, yapay zekâyı insan gücünün yerini almak için değil, onu destekleyen bir araç olarak değerlendirmelidir. Örneğin, yapay zekâ rutin görevleri üstlenirken liderler yaratıcı ve stratejik konulara odaklanabilirler. Yapay zekânın soğuk ve analitik yapısına karşın liderin duygusal zekâ becerileri önem kazanmaktadır. Yapay zekânın iş süreçlerine entegrasyonu büyük değişimlere neden olabilir. Liderlerin bu değişimlere direnci azaltmak ve çalışanları bu sürece dahil etmek için etkili bir değişim yönetimi izlemesi gerekmektedir. Eğitim ve yeniden beceri kazandırma çalışanların yeni teknolojilere uyum sağlaması için kritik öneme sahiptir. Yapay zekânın kararları ve süreçleri şeffaf olmayabilir bu da çalışanlar ve müşteriler arasında güvensizlik yarata-

bilir. Liderlerin yapay zekâyı etik bir çerçeveye oturtarak şeffaflık ve hesap verebilirliği sağlaması gerekmektedir. Adil yapay zekâ yaklaşımını benimseyen liderler uzun vadede daha başarılı olduğu için bu süreçte liderlerin yapay zekâ teknolojilerini yalnızca teknik uzmanlara bırakmak yerine bu teknolojilerin temel işleyişini anlaması gerekmektedir. Liderler yapay zekânın sınırlarını ve potansiyel risklerini bilerek daha etkili bir uygulama sürecini başlatabilir. Yapay zekâ, dönüşüm sürecinde liderlerin rollerini yeniden tanımlamalarını gerektirmektedir. Gelecekteki başarılı liderler yalnızca teknolojiyi anlamakla kalmayıp insan merkezli bir yaklaşımı koruyarak teknolojiyi etkin bir şekilde kullanabilenler olacaktır (Brynjolfsson ve McAfee, 2017: 4-20).

Yapay Zekânın Liderlik Üzerindeki Etkisi

Yapay zekâ, insanlar gibi davranan, bilgisayar tarafından üretilen robotları ifade eder. İnsanların kendi zihinsel becerilerine göre düşüncelerini ve hareket etmelerini sağlamak için tasarlanmış bir teknolojidir. Yapay zekâ, insan benzeri davranış ve hareketler sergileyebilen makineler yaratmak için kullanılan teknolojinin adıdır. Kendini tamamen insan hissetme davranışları, tahmin etme ve karar verme gibi görevleri yerine getirebilen sistemlerdir. Yapay zekâ; daha çok ses tanıma ve anlama, doğal dil işleme ve anlama, görüntü işleme ve muhakeme alanlarında ele alınmaktadır (Uluyol, 2022: 1-3). Yapay zekâ, gelişmiş analiz ve mantık tabanlı hesaplama tekniklerini kullanarak karmaşık toplumsal sorunları çözmeye potansiyeline sahiptir (Alsheibani vd., 2020: 2). Yapay zekâ, psikolojik bir yapı değildir çünkü insan zekâsının etkilendiği bilişsel ve duygusal süreçlerden etkilenmez. Veri işleme, makine öğrenme teknikleri ve algoritmik ilkeler sayesinde insan düşüncesi ve karar alma süreçlerinin simüle edilmiş yönlerini kullanarak sonuç ürettiği için bir hesaplama sistemi olarak görülmektedir. İnsan zekâsı ile yapay zekâ arasındaki farkı azaltmak için her iki zekâ türünün de kendine özgü üstünlüklerinin analiz edilmesi gerekir. İnsan zekâsı; problem çözme, öğrenme, soyut düşünme, yaratıcılık ve duygusal farkındalık gibi becerilere sahiptir. Yapay zekâ ise algoritmalar ve veri işleme yoluyla bu becerilerin bazılarını taklit etmeyi amaçlar (Gignac vd., 2024: 2-4).

Yapay zekâ sistemlerinin ve bunlara dayalı uygulamaların çeşitliliği ile hızla yayılması, zamanla organizasyonları da etkilemektedir. Bu sistemler, kurumsal performansı artırırken, aynı zamanda karar vericilerin dikkatini çekerek onlara bir tehdit oluşturabilir. Yapay zekâ ve yaratıcılığın kesişim noktasında ise bireyler, gruplar ve organizasyonlar yer almaktadır. Yapay zekâ, bireysel düzeyde ilham verici ve destekleyici etkileri sayesinde, problem çözme ve yeni fikir üretimi gibi alanlarda yenilikçi katkılar sunar. Grup-

sal düzeyde ekip içindeki işbirliğini geliştirirken örgütsel düzeyde ise fikir çeşitliliğini artırarak yaratıcı süreçlerdeki engelleri azaltır. Böylece örgütler, yenilikçiliği destekleme ve yaratıcı projeleri daha verimli sürdürebilme yetkinliği kazanır. Ancak, yapay zekâ yaratıcı süreçleri tamamlayıcı bir araç olsa da, etik ve operasyonel zorlukları da beraberinde getirebilir. Bu nedenle, insan ve yapay zekâ etkileşiminin dikkatlice yönetilmesi önemlidir (Grilli, 2024: 241-243). Yapay zekâ hiç kuşkusuz ki yönetim alanına dâhil olduktan sonra liderler üzerinde de birtakım etkilerde bulunmaya başlamıştır. Yönetimsel politikaların belirlenmesi ve karar alım süreci, örgütsel verimlilik artışı, insan kaynaklarının yönetimi ve liderlik stilleri, inovasyon, etik ve güven şeklinde sıralayabileceğimiz bu etkiler aşağıda alt başlıklar halinde ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir.

Yönetimsel Politikaların Belirlenmesi ve Karar Alım Süreci

Yapay zekâ, insanlar gibi akıllı görevleri yerine getiren akıl yürütebilen, öğrenebilen, bilgi toplayabilen, iletişim kurabilen, nesneleri yönetebilen ve algılayabilen akıllı makine ve yazılımların incelenmesini ve geliştirilmesini ifade eder. Yapay zekâ, uygulamalarının çoğunda gerçek pratik faydalar sunmaktadır. Yapay zekâ, makinelerle kavramları kullanarak analitik düşünme yeteneği kazandırır. Yapay zekânın artan popülerliği zamanla yönetim alanlarını da etkileme gücünü artırmaktadır. Yapay zekâ üç aşamalı bir süreci kapsamaktadır. Öncelikle verilerin veya bilgilerin algılanması daha sonra zihinsel alanda analiz edilmesi ve son aşamada ise analiz edilen bilgilere dönük tepkilerin verilmesi gerekmektedir (Kamble ve Shah, 2018: 179-180). Yapay zekâ örgütsel yönetim politikalarına aktif bir biçimde dahil edilmelidir. Öncelikle yapay zekânın benimsenerek örgütsel amaçlar doğrultusunda müşteri ve çalışanlardan nasıl yararlanılacağına bilincinde olunmalıdır. Bu süreçte yapay zekâ ile yarışmak yerine makine ve insan işbirliğinin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Liderler yapay zekâ gelişim sürecinde hem insanlardan hem de makinelerden en yüksek verimliliğin nasıl alınacağı konusuna odaklanmalıdır. Liderler aynı zamanda örgütsel yapının yapay zekâ devrimine uyarlanabilmesi için insan kaynağını yapay zekâ gerçekliğine göre hazırlar ve yapay zekâ gelişim süreci içerisinde ihtiyaç duyulacak olan beceriler edinmeye çalışır. Bu süreçte verilerin hızlı bir şekilde çözümlenebileceği yeni teknik becerilerin kazandırılabilmesi bir yönetsel strateji izlenmelidir (Marr, 2022: 240-241).

Stratejilerin belirlenmesinde, kararların alınmasında ve yapay zekâyı ilişkin üretim süreçlerinin işleyişinin denetlenmesinde liderlerin üstlendikleri

rol ve sorumluluklar son derece önemlidir. Kendi kendini yönetebilen yapay zekâ sistemlerinin oluşturulması sürecinin karmaşıklığı çok çeşitli uzmanlık ve sosyal becerilerin kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Bu süreç birçok karar alıcı ve uygulayıcıyı bir araya getiren farklı düşünceleri ve davranışları, çalışma tarzları, tecrübeleri ayrımcılık gözetmeksizin süreçlere dahil edebilen ve tüm bunları zengin bir bütünsellik içinde etkin bir işbirliğine dönüştürebilen kolektif bir liderliğe ihtiyaç duymaktadır (Ülgen ve Yavuz, 2021: 25). Her düzeyden yönetici bir ölçüde rol modelidir. Kurumsal düzeydeki rol ve sorumlulukları arttıkça, statüsü yükseldikçe etkisi de artar. Vizyonu anlamak, ilham almak, doğru davranışlar ve tutumlar konusunda ipuçları yakalamak için örgüt içerisinde liderler rehber alınır. Liderlerin kişisel tarzları ve davranışları çalışanlar tarafından benimsenir. Bu nedenle yönetsel politikaların belirlenmesinde, örgüt vizyonunun belirlenmesinde, stratejik planların hazırlanmasında ilham verici ve motive edici bir şekilde katılımcılığı esas alan bir liderlik anlayışı ile hareket edilmelidir (Watkins, 2020: 39-40).

Yapay zekânın liderlik süreçlerine entegre edilmesiyle birlikte, liderler karar alma süreçlerinde kişisel yargılardan uzaklaşarak, daha demokratik ve veri temelli bir yaklaşıma yönelmelidir. İçgüdü, sezgi ve deneyim hâlâ önemli olsa da, kararların somut veriler ışığında şekillendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda lider, çalışanlarıyla fikir alışverişine açık olmalı, farklı görüşleri teşvik etmeli ve yerleşik yargılara eleştirel bir bakış geliştirmeyi desteklemelidir. Ayrıca, liderin kararlarını hangi verilere dayandığını şeffaf biçimde ortaya koyması ve çalışanlarını yapay zekâ sistemlerinin karar mekanizmalarını sorgulamaya teşvik etmesi büyük önem taşımaktadır. Yapay zekâ çağında, liderin yaratıcılığı daha da önem kazanmakta; bu nedenle liderin, değişimi bir yük olarak değil, bir fırsat olarak görmesi ve teknolojiyi benimseyen bir tutum sergilemesi gerekmektedir. Duygusal zekâ, empati ve etik gibi insani becerilerin ön plana çıkabilmesi için ise bu niteliklerin yalnızca liderde geliştirilmesi değil, aynı zamanda örgüt kültürüne entegre edilmesi de büyük önem taşımaktadır (Marr, 2022: 241-242). Sonuç olarak, yapay zekâ ile şekillenen liderlik anlayışı, veriye dayalı karar alma süreçleri ile insani değerleri bütünleştirerek, geleceğin kapsayıcı ve yenilikçi yönetim modellerinin temelini oluşturacaktır.

Örgütsel Verimlilik Artışı

Yapay zekânın temel çıkış noktası, insanoğlunun hayal gücüyle doğadaki canlılara özenerek kendi kendine hareket edebilen otomatlar ve nesneler tasarlama arzusudur (Güzeldere, 1998: 29). Yapay zekâ, bilgisayarlar tarafından insan

benzeri davranışlar sergileyebilen sistemlerin geliştirilmesi olarak tanımlanabilir. İnsanların zihinsel süreçlerini taklit edebilen bu teknolojiler, özellikle bilgisayarların yaşamımıza girmesiyle birlikte iş süreçlerinin daha hızlı ve düşük maliyetle yürütülmesini mümkün kılmıştır (Pakdemir ve Önal, 1999: 8). Yapay zekânın benimsenme düzeyi meslek gruplarına göre farklılık göstermektedir. Muhasebe, denetim ve kredi gibi alanlarda çalışan beyaz yakalıları yapay zekâyı daha erken ve yaygın biçimde benimserken; cerrahlar, terapistler ve CEO'lar bu teknolojiye daha geç uyum sağlamıştır. Mavi yakalıları arasında ise kasiyer, sürücü ve oyun sağlayıcıları daha kolay adapte olurken; bilgisayar bilimcileri, avukatlar, yazarlar, editörler ve tasarımcılar yapay zekâyı en az uyum sağlayan gruplar arasında yer almaktadır (Pavaloiu, 2016: 23).

Kâr elde etme güdüsünün yüksek olduğu kurumlar yapay zekâ sayesinde kurumsal verimlilik ve etkinliklerini artırma çabası içerisindeyler. Çünkü teknoloji her zaman yenilikleri beraberinde getirir ve rekabetin kurumsal süreklilik ve verimlilik açısından taşıdığı önemin hassasiyeti bu değişikliklere uyumu ve revizyonu zorunluluk haline getirmektedir. Her ne kadar insanlar, yapay zekâ ve robotları birbirinden farklı kavramlar olarak algılasa da insanlar için tercih edilen bir liderlik yaklaşımı yapay zekâ sistemleri için uygun olmayabilir. Ancak günümüzde geldiğimiz nokta ve karşı karşıya kaldığımız gelişmeler neticesinde örgütler açısından sürdürülebilirliğin hayati bir önem taşıması, teknolojinin hızlı değişimi ve gelişimi artık yapay zekâ ve liderlik kavramlarının entegrasyonunu zorunlu kılmaktadır. Otonom öğrenme yeteneği olan, limitsiz işlem yapabilen, tüm bilgileri entegre edebilen ve kayıt altında tutabilen sistemler yarı rasyonel davranabilen insanların karar verme süreçlerine ve üretkenliklerine önemli katkılar sağlayacaktır (Ülgen ve Yavuz, 2021: 24-25).

İnsan Kaynakları Yönetimi ve Liderlik Stilleri

Yapay zekâ teknolojileri, insan kaynakları üzerinde önemli etkiler yaratmakta ve çeşitli katkılar sunmaktadır. Bu teknolojiler kurumsal performansı artırmakla birlikte, karar vericiler açısından bazı sorumlulukları da beraberinde getirmektedir. Çünkü yapay zekânın benimsenme sürecinin en kritik aktörleri liderlerdir. İnsan kaynaklarının yaratıcılık ve yeniliği benimseme düzeyi ise, yapay zekâ ile doğrudan kurulan etkileşime bağlıdır. Yaratıcılık ve yenilikçilik, yalnızca bireysel değil, örgütsel düzeyde de verimlilik ve etkililik artışını beraberinde getirmektedir (Basu vd., 2023: 10-13). Yapay zekâ ile liderlik arasındaki rekabet tartışmalı olsa da, insan her zaman örgütün en değerli unsuru olmaya devam edecektir. Liderin temel görevi, insanlara etkili biçimde reh-

berlik etmektir. Yapay zekâ yalnızca iş süreçlerini dönüştürmekle kalmaz, aynı zamanda iş gücü üzerinde derin etkiler yaratarak çalışma biçimlerini köklü biçimde değiştirir. Bu dönüşümde liderler, teknolojiden ziyade insana odaklanmalı; yaratıcılık, empati ve problem çözme gibi insani becerilerin örgüte kattığı değeri göz ardı etmemelidir. İnsan kaynağının yapay zekâ ve veri kavramlarının önemini kavraması, başarılı bir örgütsel dönüşüm için kritik önemdedir. Zira günümüzde yapay zekâ stratejik bir öncelik, veri ise bu teknolojiyi yönlendiren temel kaynak olarak görülmektedir (Marr, 2022: 240-241).

Yapay zekâyı destekleyen bir örgütsel kültür ve yapay zekâ odaklı liderlik, örgütsel süreklilik açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışanların yapay zekâ destekli eğitim süreçlerine katılımı, ekiplerin yüksek performans göstermesi, çalışan bağlılığı ve iş birliği gibi unsurlar; liderlerin yapay zekâyı benimseyerek yönetsel politika ve stratejilere entegre etmesiyle mümkün hâle gelmektedir. Bu doğrultuda, yetenekli çalışanların gelişimini ve motivasyonunu desteklemek amacıyla yapay zekâ araçlarını etkin biçimde kullanan liderlerin yetiştirilmesi gereklidir. Çünkü yapay zekâ destekli liderlik, çalışanlar üzerinde olumlu etkiler yaratmakta ve örgütsel verimliliği artırmaktadır (Rozman ve Milfelner, 2023: 1-3). Örgütsel düzeyde yöneticilerin, yapay zekâ ile iş birliğini başarıyla sürdürebilmesi için; insanların makineleri en etkili şekilde nasıl tamamlayabileceğini, makinelerin ise insan becerilerini nasıl geliştirebileceğini ve bu ortaklığı destekleyecek iş süreçlerinin nasıl yeniden yapılandırılması gerektiğini kavramaları gerekmektedir. İş birliğine dayalı zekânın potansiyelinden etkili biçimde yararlanmak için bu süreci yönlendirecek ilkeler geliştirilmiştir. İnsanlar, makineleri eğiterek onlara belirli görevleri öğretmeli; özellikle mantığa aykırı ya da tartışmalı durumlarda, bu görevlerin sonuçlarını açıklığa kavuşturmalıdır. Aynı zamanda, makinelerin sorumluluğu ve etik kullanımı da insanın denetiminde olmalıdır. Yapay zekâ destekli akıllı sistemler, insan yeteneklerini üç temel yolla geliştirmeye yardımcı olur: Bilişsel becerileri güçlendirir, müşteriler ve çalışanlarla etkileşime girerek insanların daha karmaşık, üst düzey görevlere odaklanmasına imkân tanır, fiziksel becerileri artırmak üzere insan yeteneklerini teknolojik olarak destekler (Wilson ve Daugherty, 2023: 179-183).

Günümüzde hem kamu hem de özel sektörde, işe alım süreçlerinde başvurulara erişim sağlamak ve en uygun adayları belirlemek amacıyla yapay zekâya duyulan ihtiyaç artmaktadır. İşe alım, bir tarafta alım kararını veren kurumlar, diğer tarafta ise iş arayan bireylerin yer aldığı çift yönlü bir süreçtir. Bu etkileşim dijital platformlar aracılığıyla gelişmiş ve elektronik işe alım yaygınlık kazanmıştır. Artan rekabet koşullarıyla birlikte nitelikli insan kaynağına ulaşmak, yapay zekâ tabanlı sistemlerle daha hızlı, etkili ve geniş ölçekli hâle

gelmiştir. Sosyal medya ve profesyonel platformlar sayesinde bireyler aynı anda birçok ilana kolayca erişip başvurabilmekte, böylece zaman ve maliyetten tasarruf sağlanmaktadır. Büyük veri içeren bu süreçlerde, yapay zekâ başvuruları çeşitli kriterlere göre sınıflandırmakta, uygunluk ölçütlerini dinamik şekilde güncelleyerek en uygun adayı belirlemeyi kolaylaştırmaktadır. Ayrıca hatalı veya yanıltıcı bilgilerin ve başvuru güncelliğinin denetimi de yapay zekâ ile daha güvenilir şekilde yapılabilmektedir (Sayım, 2022: 191-194).

Her zaman ve her yerde geçerli bir liderlik modeli bulunmamaktadır. Yönetici kendisine yasal olarak verilen yetki sayesinde mevcut olan kuralları uygulayarak yönetsel süreçlerin düzenli bir şekilde örgütsel amaçlar doğrultusunda işleyişini sağlayan kişidir (Güney, 2020: 26-27). Zaman, yer, ihtiyaç ve koşullar etkili liderlik stilleri üzerinde önemli etkilerde bulunur. Liderin etkililiği, yalnızca liderlik vasıflarıyla değil, aynı zamanda etkili bir yönetici ve lider olabilme becerisiyle de ölçülür. Liderler örgütsel yapıyı oluşturur, ortak hedefler geliştirir, örgütsel faaliyetleri hızlandırır ve takipçilerini güçlendirir (Duttweiler P., 1987: 65). Lider her ne kadar örgütsel yönetim sürecinde aktör olsa da insan kaynakları da liderin aldığı kararların uygulayıcısı olarak örgütsel işleyişin devamını sağlayan önemli aktörlerdir. Liderlerin örgüt içinde öne çıkmalarını ve başarılı olmalarını sağlayan faktör, sahip oldukları duygusal zekâdır. Öz farkındalık, kendini ayarlama, motivasyon, empati ve sosyal beceri liderlik vasfının tamamlayıcı unsurlarıdır (Goleman ve Daniel, 2011: 7-33). Yöneticilerin etkin olabilmesi için örgütün misyonu ve vizyonu doğrultusunda yapılması gerekenler belirlenmeli, eylem planları geliştirilerek alınacak kararların sorumluluğu üstlenilmelidir. İletişimin önemi ve sorumluluk bilinci göz önünde bulundurulmalı, örgüt içindeki fırsatlar üzerine odaklanılmalıdır. Lider, çalışanlarını dikkate alarak üretken toplantılar düzenlemeli ve 'ben' yerine 'biz' anlayışıyla hareket etmelidir (Drucker, 2011: 36-37).

Yapay Zekâ ve İnovasyon

Teknolojinin akıl almaz gelişimi ile birlikte hayatımıza giren bilgisayar insan zekâsını taklit etme yeteneğine sahiptir. Yapay zekâ zihinsel yeteneklerin hesaplamalı modeller kullanılarak incelenmesidir. Yapay zekâ; akıl yürütme, yeni beceriler öğrenme, yeni sürüm ve sorunlara uyum sağlama gibi akıllı görevleri anlama ve gerçekleştirmede önemli bir rol oynamaktadır. Yapay zekâ iç görüşü, insan zihninin ve makinelerin montaj ve yönetim çerçevelerinin yürütülmesini inanılmaz derecede geliştirmiştir. Daha kalıcı, tutarlı ve daha ucuz olması; yeterliliğin çoğaltılması ve dağıtılması kolaylığı nedeniyle doğal zekâyâ göre birtakım avantajlara sahiptir. Birtakım görevleri insana nazaran daha hızlı ve

daha iyi gerçekleştirebilmektedir. Yapay zekâ aslında işlerin yapılma biçimini ve kim tarafından yapılacağını kökten değiştirirken teknolojinin daha büyük etkisi insanların yerine geçme konusunda değil onların yeteneklerini tamamlama ve zenginleştirme konusundadır (Kamble ve Shah, 2018: 179).

Yapay zekâ, makinelerin akıllı hareket kabiliyetini diğer bir deyişle insanın yönlendirmesi olmadan hareket edebilme ve öğrenebilme sürecini ifade etmektedir. Yapay zekâ kalıpları diğer bir deyişle örüntüleri tespit etmek, ne yapacağına karar vermek ve belki de gelecekteki sonuçları öngörmek amacıyla bir algoritmayı verilere uygulamaktır. Aslında yapay zekânın temel esprisi düşünme yetisine sahip makineler yaratmaktır. Ancak sıradan bir makineden ziyade çevresindeki dünyayı yorumlayabilen, öğrenebilen, öğrendikleri kapsamında değişiklik meydana getirebilen ve zamanla enformasyonu yorumlamakta ustalaşabilen makineler yaratmaktır. Yapay zekâ, araştırma ve geliştirme açısından dar kapsamlı veya uygulamalı yapay zekâ ve genel amaçlı yapay zekâ olarak iki dala ayrılmaktadır. Dar veya uygulamalı yapay zekâ somut bir görevi yerine getirmeye teşvik eder. Genel amaçlı yapay zekâ ise insan zekâsına benzer bir şekilde geniş bir problem yelpazesini çözeabilen, öğrenme, akıl yürütme ve yaratıcı düşünme gibi yeteneklere sahip olan yapay zekâ sistemlerini ifade eder (Marr, 2022: 30-40).

Asimov'un 1940 yılında ortaya koyduğu eserde robotların etik değerlerine ve robot yasasına yer vermektedir. Asimov robotlarla ilgili üç yasa ileri sürmüştür. İlk yasa robotların insanlara zarar vermeyecekleri ya da insanlara zarar verilmesine izin vermeyecekleridir. İkinci yasa birinci yasa ile çelişmedikçe robotların insanların verdiği emirlere uymak zorunda olduklarını, üçüncü yasa ise birinci ve ikinci yasalarla çelişmeden robotların kendi varlıklarını korumak zorunda olduklarını ifade etmektedir. Teknolojinin bizi getirdiği noktaya baktığımızda insan robotlarla her zaman etkileşim içerisinde olup yapay zekâ ve robotlaşma çağında insan bu süreci şekillendiren en önemli unsurdur. Robot etiği, yapay zekânın bir parçası olan robotların insan güvenliğini, kendilerine verilen görevlerin ötesinde ahlaki bir sorumluluk olarak görmesini ve bu doğrultuda hareket etmesini esas alır. Bu yaklaşım, teknolojik değişimin hızla yaşandığı günümüzde insanı merkeze alırken, aynı zamanda robotlara yönelik liderliğin ve yönlendirmenin önemini daha belirgin hâle getirmektedir (Asimov'dan aktaran Ülgen ve Yavuz, 2021: 24). Dijitalleşme ile birlikte liderlikte yaşanan değişiklikler, yapay zekânın insan liderliğinin yerini alacağı bir son nokta oluşturmak amacıyla değil; liderliğin daha iyi karar alabilmesi için yapay zekânın monitör olarak nasıl gelişeceği ve geleceğin liderlerinin yapay zekâ sistemlerinin kolaylaştırıcıları olarak nasıl hizmet vereceği üzerine yeniden tanımlanmalıdır (Maranto, 2024: 91).

Etik ve Güven

Her teknolojide olduğu gibi, yapay zekâ da tarafsız değildir; nasıl tasarlandığı ve kullanıldığı, onun iyi ya da kötü amaçlara hizmet etmesini belirler. Yapay zekâyı etik ilkelere uygun biçimde kullanmayı amaçlayan liderler, bu teknolojinin hangi noktalarda kötüye kullanıma açık olduğunu bilmek zorundadır. Bu durum, yalnızca kişisel verilerin kullanımıyla sınırlı kalmayıp, teknolojinin bireylere, topluma ve hatta insan yaşamına zarar verecek biçimlerde kullanılmasına kadar uzanabilir. Yapay zekâ, silahlanma yarışında kullanılabilir, son derece ikna edici düzeyde sahte içerikler oluşturabilir ve istismar amacıyla yönlendirilebilir (Marr, 2022: 181-199). Yapay zekâ benimsenirken etik ilkeler ön planda tutulmalı ve toplumsal sorumluluklar unutulmamalıdır. Karar alım sürecinde insan hakları ve adalet gibi evrensel değerlere aykırı sonuçlarla karşı karşıya kalınabilir. Yapay zekâda “kara kutu” olarak ifade edilen diğer bir deyişle yapay zekâ algoritmalarının karar alma süreçlerinin şeffaf olmaması etik ve hukuki sorunları gündeme getirmektedir. Yapay zekânın otonom karar alma süreçlerinin etik sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Çünkü bu sistemler insan hayatını doğrudan etkileyen kararlar verebilmekte, ancak ahlaki sorumluluk ve değer yargılarına sahip değildir. Özellikle sağlık, adalet, güvenlik gibi alanlarda yapılan hatalar geri dönüşü olmayan sonuçlara yol açabilir. Ayrıca, yapay zekânın önyargılı veriyle eğitilmesi ayrımcılık ve adaletsizlikleri artırabilir. Etik sınırlar belirlenmediğinde, bu sistemlerin kime hizmet ettiği, kimden ne şekilde sorumlu olduğu ve hangi ilkelere göre karar verdiği belirsiz kalır. Bu da hem bireysel hakların hem de toplumsal güvenin zarar görmesine neden olabilir (Turan, 2024: 33-35).

Liderlerin örgütsel yapı içerisinde yarattığı bir değişiklik takipçilerin güvenini ve saygısını kazanmasını, karakterleri ve sergilemiş olduğu tavırlar yönetsel düzeyde güvenin doğmasını sağlar. Güven algısı arttıkça liderin de gücü artar. Liderler mutlaka maliyetleri düşürmek, kaynakları artırmak, kazanç payını yükseltmek, sistemi analiz etmek, kalite yönetimi ve prosedürlerini uygulamak zorundadır (Maxwell, 2023: 67-217). Etkili liderlik, sadece hedeflere ulaşmayı değil, aynı zamanda ekip içindeki uyumu, motivasyonu ve ortak vizyonu güçlendirmeyi de gerektirir. Liderin güven veren tutumu, çalışanların örgüte olan bağlılığını artırırken, bu durum verimliliğe ve iş tatminine doğrudan katkı sağlar. Ayrıca, liderin stratejik düşünme becerisi ve kriz anlarında sergilediği tutarlılık, hem örgütsel başarıyı hem de çalışanların uzun vadeli güvenini pekiştirir.

Örgütler, yapay zekâ ve veri kullanımında şeffaf olmalı; veri toplarken bireyleri bilgilendirip onaylarını almalı ve onlara reddetme hakkı tanımalıdır.

Güven inşasında temel unsur, hedef kitleye verilen değerdir. Yapay zekâ, çalışanların iş yaşamını iyileştirmek ve bireylerin ihtiyaçlarına uygun hizmetler sunmak için kullanılmalıdır. İnsanlar, verilerinin kullanımından somut fayda sağladıklarında bu sürece daha gönüllü katılır (Marr, 2022: 181-199). Teknolojik gelişmeler aynı zamanda birtakım belirsizlikleri de beraberinde getirdiği için yapay zekânın örgütsel yönetime dahil edilme sürecinde etik kurallar çerçevesinde hareket edilerek örgütsel düzeyde yaratılması başarılabilecek güven algısı zamanla kurumsal imajın ve sürekliliğin belirleyicisi olacaktır. Bu nedenle liderler mutlaka yapay zekâ ile birlikte yönetimi ortaklaşa yürütme sürecinde paydaşlarının haklarını ve özgürlüklerini gözeterek sahip olunan sorumlulukları yerine getirirken etik ve güven ilkesinden kesinlikle ödün vermemelidir.

Yönetim Sürecinde Liderlik ve Yapay Zekânın Aktörlüğü

Yönetim, belirlenmiş hedeflere ulaşmak amacıyla kaynakların etkili ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayan bir süreçtir. Bu süreçte liderler ve yöneticiler kilit roller üstlenir. Lider, grubun hedeflerini belirleyen, iletişimi sağlayan, düzenleyen ve yönlendiren kişidir (Tolan, 1991: 424). Liderlik, insanları ortak amaçlar doğrultusunda harekete geçirme ve bireyler arası etkileşimi yönetme yeteneğidir. Yönetici ise, çalışanları örgütsel hedeflere yönlendirerek mal ve hizmet üretimini gerçekleştiren kişidir (Balçık, 2005: 5; Mucuk, 1989: 18). Geleneksel yönetim yaklaşımlarında lider, karar süreçlerinin merkezinde yer alırken, karar alma bireysel akıl yürütme ve deneyime dayalı olarak gerçekleşmiştir. Ancak Simon, bu anlayışı eleştirerek kararların mutlak rasyonellikten uzak, sınırlı akılcılıkla şekillendiğini savunmuştur. Simon, bireyin bilişsel sınırlarını aşmak amacıyla bilgisayar destekli sistemlerin karar süreçlerine entegre edilmesini önermiş ve teknolojiyi karar verme süreçlerinde aktif bir aktör olarak konumlandırmıştır (Simon, 1977: 35). Bu görüş, Keen ve Scott Morton'un örgütsel karar destek sistemleri üzerine çalışmalarıyla kuramsal bir çerçeveye oturtulmuş; bilgi sistemlerinin sadece teknik altyapılar değil, aynı zamanda örgütsel karar süreçlerini etkileyen bilişsel yapılar olduğu vurgulanmıştır. Bu gelişmeler, liderliğin karar süreçlerindeki mutlak etkisinden çok, teknolojiyle kurduğu etkileşim bağlamında yeniden tanımlandığını göstermektedir (Keen ve Scott Morton, 1978: 79-91).

Dijital dönüşüm süreciyle birlikte yapay zekâ, örgütlerde yalnızca teknik bir araç olmaktan çıkarak, karar alma mekanizmalarında aktif bir aktör hâline gelmiştir. Bu dönüşüm, yapay zekâyı yalnızca veri işleyen bir sistem olarak değil; aynı zamanda bilgi üreten, öneriler geliştiren ve belirli bağlam-

larda özerk kararlar alabilen bir karar ortağı olarak konumlandırmaktadır. Bu çerçevede Davenport ve Harris, veriye dayalı rekabetin liderlik stratejilerini dönüştürdüğünü vurgulayarak, analitik sistemlerin yönetim kararlarında merkezi bir rol üstlendiğine dikkat çekmektedir (Davenport ve Harris, 2007: 153-174). Zuboff ise, dijital kapitalizmin yükselişiyle birlikte yapay zekânın yalnızca bir karar destek sistemi olmaktan çıkarak, bireylerin davranışlarını öngörebilen ve yönlendirebilen bir yapıya dönüştüğünü savunmakta; bu yönüyle teknolojiyi hem örgütsel hem de toplumsal düzeyde yeni bir aktör olarak tanımlamaktadır (Zuboff, 2019: 250-260).

Lider ile yapay zekâ arasındaki bu iş birliği, özellikle veri yoğun karar süreçlerinde stratejik avantaj sağlarken, yapay zekânın öneri sunma, analiz yapma ve belirli görevleri bağımsız yürütme kapasitesi, onu pasif bir destek unsurundan çıkararak etkin bir yönetim partnerine dönüştürmektedir. Bu dönüşüm, sadece teknik bir gelişim değil; aynı zamanda örgüt kültürü, etik değerler ve insan-makine iş birliğine dayalı yeni bir liderlik modelinin inşasını da beraberinde getirmektedir. Yapay zekâ ile liderliğin yönetim süreçlerinde ortak aktör olarak işlev görmesi, geleneksel liderlik anlayışlarını dönüştüren önemli bir gelişmedir. Bu yeni modelde, liderler sadece stratejik kararlar almakla kalmaz, aynı zamanda yapay zekâdan gelen veri analizleri ve öneriler doğrultusunda daha bilinçli ve hızlı kararlar alabilirler. Yapay zekâ, veriyi işleyerek öngöründe bulunma, analiz yapma ve belirli görevleri özerk olarak yerine getirme kapasitesine sahip bir aktör olarak, liderin karar verme süreçlerinde aktif bir rol oynar. Bu dönüşüm, liderlik ve teknoloji arasındaki sınırları bulanıklaştırarak, insan ve dijital sistemlerin birlikte çalıştığı, dinamik ve esnek bir yönetim modelini gündeme getirir. Liderler etik ve stratejik bir aktör haline gelen yapay zekâyı etkili bir şekilde kullanırken, aynı zamanda bu teknolojinin olası etik ve toplumsal etkilerini de dikkate almak zorundadırlar. Tüm bu perspektifler, yapay zekâ ve liderlik ilişkisinin tarihsel süreçte giderek daha karmaşık, çok boyutlu ve çok katmanlı bir aktörlük yapısına dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Belirtilen kaynaklar çerçevesinde, yapay zekânın lider ile birlikte yönetim süreçlerinde aktif bir rol haline gelme süreci aşağıdaki gibi özetlenebilir (Daugherty ve Wilson, 2018: 183-195; Floridi, 2013: 236; Bostrom ve Yudkowsky, 2014: 316-320):

Yapay zekânın yönetim süreçlerindeki rolü, teknolojik gelişmelere paralel olarak zaman içinde önemli bir dönüşüm geçirmiştir. 1950-1980'ler arasında yapay zekâ, uzman sistemler ve otomasyon aracılığıyla yalnızca veri işleme ve raporlama gibi operasyonel süreçlerde *pasif bir araç* olarak kullanılmış; karar alma süreçlerine doğrudan etkisi olmamıştır. 1980-1990'larda ise karar destek sistemleriyle birlikte *yardımcı aktör* konumuna geçerek kararları

hızlandırmış ancak yine de karar verici rol üstlenmemiştir. 2000-2010 döneminde büyük veri ve iş zekâsı sistemlerinin gelişimiyle birlikte yapay zekâ, *enformasyonel aktör* düzeyine ulaşarak liderlerin karar süreçlerine öneriler sunmaya başlamış ve etkisi artmıştır. 2010-2020 yılları arasında algoritmik yönetimin yaygınlaşmasıyla birlikte yapay zekâ, *yarı-özerk bir aktör* olarak liderlerle birlikte yönetsel kararların alınmasında belirleyici hâle gelmiştir. 2020'den günümüze kadar geçen süreçte ise otonom sistemler ve insan-yapay zeka iş birliğini temel alan hibrit liderlik anlayışıyla yapay zekâ, *hibrit aktörlük* rolü üstlenmiş, etik ve stratejik sınırlar dahilinde liderle birlikte karar almaya başlamıştır. Yakın gelecekte ise yapay zekânın *etik bir aktör* olarak şekillenmesi ve yalnızca teknik değil, aynı zamanda etik ve insani değerlere dayalı karar süreçlerinde de sorumluluk üstlenmesi beklenmektedir.

Geleneksel yönetim rollerinin yapay zekâ ile donatılmış sistemler tarafından gerçekleştirilebilmesi, liderlik ile yapay zekâyı ortak bir zeminde buluşturmaktadır. Gerçek liderler, örgütsel hedeflere ulaşmak için insan kaynağını motive ederken, yapay zekânın bu süreçte entegrasyonu liderin rolünü daha da güçlendirmektedir (Quaquebeke ve Gerpott, 2023: 1; Fullan vd., 2024: 343). Yapay zekâ; öğrenme süreçlerini kişiselleştirme, verimliliği artırma ve yaratıcılığı teşvik etme gibi yönleriyle yönetimi dönüştürmektedir. Bu bağlamda, liderler, yapay zekâyı stratejik ve proaktif biçimde kullanmak için gerekli becerileri edinmelidir (Langeveldt, 2024: 1593-1594). Liderlik, günümüzde giderek daha fazla sosyal becerilere odaklanmakta ve yapay zekâ ile etkileşim içinde yeniden şekillenmektedir. Yapay zekânın başarısı, güçlü bir kurumsal kültür ve insan davranışlarıyla desteklendiğinde mümkün olmaktadır (Peifer vd., 2022: 1029). Liderler, artık tek başına karar verici olmak yerine, çalışanlar ve yapay zekâ ile iş birliği yaparak hareket etmektedir. Bu dönüşüm, ekip çalışmalarını ve liderlik anlayışını da şekillendirmektedir. Paylaşılan liderlik modeli, sanal ortamlardaki zorlukları aşmada daha etkili sonuçlar sunmakta ve ekip içindeki bilişsel ve duygusal süreçleri güçlendirmektedir. Bu bağlamda, liderlerin yapay zekâ teknolojilerini iyi tanıyıp, yönetim politikalarına stratejik şekilde entegre etmeleri önemlidir (Larson ve DeChurch, 2020: 15-22).

Yapay zekâ destekli akıllı makinelerin yönetim süreçlerine dâhil olmasıyla birlikte, yapay zekâ, asistan, danışman ve aktör gibi farklı roller üstlenme imkânı bulmuştur. Yapay zeka gelecekte tüm yönetim kademelerinde etkili olacak olsa da liderliğin örgüt içindeki yerini tamamen ortadan kaldırmayacaktır. Özellikle üst düzey yöneticiler, planlama, kaynak tahsis ve raporlama gibi zaman alıcı görevleri yapay zekâya devrederek daha stratejik rollere odaklanacaktır (Kølbjornsrud vd., 2016: 17). Bu dönüşüm, liderleri yalnızca rollerini yeniden tanımlamaya değil, aynı zamanda kuruluşların işle-

yiş ilkelerini yeniden değerlendirmeye yöneltmektedir. Liderin sahip olduğu yetkinlikler, örgüt içindeki etkinliğinin temel belirleyicisidir. Güven veren, yön gösteren ve iz bırakan liderlik; sadece anlık başarılarla değil, süreklilik gösteren etkiyle anlam kazanır (Güney, 2020: 55-61). Yönetim kademelerinde yapay zekâyı duyulan ihtiyaç giderek artmakta ve bu teknoloji, kurumsal yapıların tasarımı, insan kaynağı seçimi, yönetim stratejilerinin belirlenmesi ve kurumsal sürekliliğin sağlanması gibi temel alanlarda önemli bir rol oynamaktadır. Bu süreçte, lider ile yapay zekâ arasındaki iş birliği, yönetsel başarının temel unsurlarından biri haline gelmiştir. ‘Yapay zekâ mı, lider mi ön planda olmalı?’ sorusu, her iki aktörün de yönetsel süreçlerde birbirini tamamlayıcı roller üstlendiği bir anlayışa dönüşmüştür. Teknolojik gelişmelerin yönetime entegrasyonu, hem verimliliği artırmakta hem de örgütlerin rekabet gücünü desteklemektedir. Liderler güçlü rollerini korurken, yapay zekânın katkısı da günümüz yönetim anlayışının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu nedenle, başarılı ve sürdürülebilir yönetim, teknolojik yeniliklere açıklık ve değişime uyum sağlamakla mümkün olmaktadır.

Yapay zekânın gücünden yararlanmak, liderliğin başarısını önemli ölçüde artırabilir. İnsana özgü bazı niteliklere sahipmiş gibi görünen yapay zekâ, insan yönlendirmesi olmaksızın öğrenebilen ve karar verebilen sistemler olarak tanımlanmaktadır. Yönetim alanında da etkin şekilde kullanılmaya başlanan yapay zekâ, lider ve yöneticilere destek olmakta; hatta zamanla bu rollerin yerini alma potansiyeli taşımaktadır (Marr, 2022: 30). Ancak bu konuda tartışmalar sürmektedir. Zira yapay zekâ ile donatılmış robotların mı, yoksa insanların mı yönetici olması gerektiği üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Robotlar bazı alanlarda üstünlük gösterebilse de insanın tüm özelliklerini eksiksiz biçimde taşıyamamaktadır. Güney California Üniversitesi’nde insan-makine etkileşimi üzerine yapılan çalışmalarda Prof. Jonathan Gratch, “Canlı gibi görünen özellikler, özellikle de duygular eklendikçe, sanal robotların toplumsal etkileri artar. Ancak bu robotların insan gibi olması mı, yoksa insanlardan daha iyi olması mı gerektiği sorusu her zaman net değildir” şeklinde ifade etmektedir (Wilson ve Daugherty, 2023: 207). Bu bakış açısı, yapay zekâ ve insan arasındaki rekabetin seyrine dair önemli bir perspektif sunmaktadır. Sonuç olarak, liderlikte yalnızca insanı ya da yapay zekâyı öne çıkarmak yerine, her iki aktörün güçlü yönlerinin bir araya getirilmesi en verimli çözüm olarak değerlendirilmektedir.

Yapay zekânın liderlikte doğrudan rolünden ziyade, yönetsel süreçlerde üstleneceği işlevler ve bu işlevleri nasıl yerine getireceği temel bir tartışma konusudur. Yapay zekâ destekli araçlar, liderlik becerilerinin geliştirilmesi amacıyla asistanlık, koçluk ve öğrenme desteği gibi rollerde giderek yaygınlaşmaktadır. Bu araçlar, yalnızca yönetim süreçlerini otomatikleştirmekle

kalmayıp; öz değerlendirme, müzakere ve karar alma gibi temel yetkinliklere de katkı sunmaktadır. Üretken yapay zekâ, liderlik açısından stratejik karar desteği, yaratıcılık, verimlilik ve kişiselleştirilmiş gelişim fırsatları sağlarken; etik sorunlar, insan faktörünün zayıflaması, bağımlılık riski ve gizlilik gibi zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle liderlerin, yapay zekâyı stratejik, etik ve insan merkezli bir yaklaşımla kullanmaları büyük önem taşımaktadır. Sürecin etkin yönetimi ise eğitim, etik ilkelerin belirlenmesi ve güçlü bir değişim yönetimiyle mümkündür (Aboumoussa ve Pfister, 2024: 7-11).

Yapay zekâ, bilim ve toplum alanında çığır açan bir gelişme olarak, insan yaratıcılığı ve üretkenliğini destekleyen liderlerle iş birliği içinde yönetim süreçlerine entegre edilmekte; bu sayede yönetim etkinliği ve verimliliği artırılmaktadır. İnsanlık için zaman zaman varoluşsal bir tehdit olarak algılsa da yapay zekânın amacı, liderlerin yerini almak değil; onlarla birlikte yenilikçi çözümler üreterek süreçleri daha verimli hale getirmektir. Bu sürecin başarısı, liderlerin etik değerlere bağlılığı, stratejik vizyona sahip olmaları ve sürekli eğitimle desteklenmeleriyle mümkündür (Wilson ve Daugherty, 2023: 2-3). Yaratıcılığın makineler tarafından tam anlamıyla geliştirilemeyeceği varsayımına dayanarak, yapay zekânın insan zekâsının bir düzey altında kalacağı ileri sürülebilir. Bu durum, insanın yapay zekâ karşısındaki temel üstünlüğünü göstermektedir (Adalı, 2017: 13). Oxford ve Yale Üniversitelerinden 352 yapay zekâ araştırmacısının katılımıyla gerçekleştirilen bir çalışmada, yapay zekânın insanların yaptığı tüm görevleri ne zaman üstlenebileceği sorgulanmıştır. Araştırma bulgularına göre, 2051 yılına kadar yapay zekânın insan faaliyetlerinin tamamını otomatikleştirebileceği öngörülmektedir (Öztuna, 2017: 99).

Ancak bu öngörü, yapay zekânın tüm insan görevlerini eksiksiz şekilde devralabileceği varsayımına dayanmaktadır ve bu, çeşitli açılardan tartışmaya açıktır. Yaratıcılık, etik muhakeme, duygusal zekâ ve sosyal etkileşim gibi yalnızca insana özgü becerilerin tamamen otomatikleştirilmesi günümüz teknolojik kapasitesiyle sınırlıdır. Dolayısıyla, yapay zekânın tüm görevleri devralacağı yönündeki bu yaklaşım, insan faktörünün vazgeçilmezliği göz önünde bulundurulduğunda fazla iyimser veya indirgemeci olarak değerlendirilebilir. Özellikle insan kaynakları yönetiminde büyük bir dönüşüm potansiyeline sahip olan yapay zekâ, veri analiz yetkinliği sayesinde örgütlere en uygun yeteneklerin kazandırılmasına olanak sağlamaktadır. Bu yetkinlik, insan kaynakları verilerinden anlamlı bilgiler elde edilerek daha stratejik kararlar alınmasına katkı sunmaktadır (Demir, 2019). Yapay zekâ, örgütsel düzeyde iş süreçlerinin nasıl ve kimler tarafından yürütüleceğini önemli ölçüde dönüştürme potansiyeline sahiptir. Ancak bu dönüşümün temel faydası, insan

becerilerini destekleme ve güçlendirme kapasitesinde yatmaktadır (Wilson ve Daugherty, 2023: 80).

Yapay zekâ sistemlerinin geliştirilmesi kadar, üniversiteler, işletmeler ve araştırmacılar arasında yaratıcı iş birliklerinin kurulması da büyük önem taşımaktadır (Kobayashi vd., 2019: 12-13). Günümüzde yapay zekâ ve liderin birbirinden bağımsız aktörler olarak değil, ortak akıl ve güven temelli bir iş birliği içinde hareket etmeleri gerektiği vurgulanmaktadır (Khanna, 2018: 77). Özellikle insan kaynakları yönetiminde; işe alım, eğitim, performans değerlendirme ve çalışan deneyimi gibi alanlarda yapay zekânın etkinliği giderek artmaktadır (Göktaş, 2021: 157-165). Ayrıca yapay zekâ, milyarlarca veriyi işleme ve alternatifleri değerlendirme yeteneği sayesinde, karar alma süreçlerinde insanın sınırlı bilişsel kapasitesini aşabilmektedir (Lee, 2019: 360). Liderler, teknolojik yeniliklere ve farklı fikirlere açık olmalı; yapay zekânın sunduğu olanakları maddi ve beşerî sermaye ile bütünleştirebilmelidir. Bu doğrultuda liderler, yetenek stratejilerini gözden geçirerek örgüt içi ve dışı güçlü bağlantılar kurmalıdır. Etkili bir lider, farklı aktörlerin iş birliği içinde çalışmasını sağlamak için ne zaman otorite kullanacağını, ne zaman ise insanları etkileyerek yönlendirmesi gerektiğini bilmelidir. İnanç, kültürel değer ve operasyonel norm farklılıkları iş birliğini karmaşıklştırırsa da, bu çeşitlilik aynı zamanda daha zengin ve yenilikçi deneyimlerin temelini oluşturur. İşbirlikçi liderlik anlayışı, bu değeri yaratmayı amaçlamaktadır (Ibarra ve Hansen, 2020: 107-108).

Yapay zekâ ile liderler arasındaki ilişkide, liderler kültürel zekâyı kullanarak bireylerin farklılıklarını takdir etmeli ve bu çeşitliliği stratejik bir kaldıraç olarak kullanılmalıdır. Liderler, yapay zekâyı süreci kolaylaştıran bir araç olarak görmeli, alçakgönüllülük ile özgüven arasında denge kurmalıdır. Örgütsel yapılar şeffaflık ve işbirliğine dayalı bir hale dönüştürülerek, liderler ve çalışanlar arasında hesap verebilirlik sağlanmalıdır. Liderler, güçlü bir vizyona sahip olup, paydaşların ihtiyaçlarını etkili bir biçimde karşılamakla yükümlüdür. Yapay zekânın hızlı gelişimi karşısında liderler, belirsizlikle yüzleşme, hataları erken fark etme ve gerektiğinde stratejik değişiklik yapma cesaretini göstermelidir. Ayrıca, liderler kendi zayıflıklarını tespit edebilmeli ve öğrenmeye açık olmalıdır. Veri güdümlü karar alma süreçlerinin ön plan- da olduğu bu dönemde, liderin sezgi ve empati gibi insana özgü becerilerini koruması önemlidir. Lider, belirsizlik, değişim ve başarısızlık anlarında güven sağlamalı ve sürekli değişime ayak uydurmalıdır. Örgütsel krizler ve kaos durumları hızlı bir şekilde yönetilmeli, liderler bu süreçlerden güçlenerek çıkmalıdır (Marr, 2022: 243-244).

Yapay zekâ, insan becerilerini geliştirebilen güçlü bir araç olsa da, insan yaratıcılığının yerini alamaz. Yapay zekâ uygulamalarının yönetsel strateji ve politikalara entegrasyonu, kamu ve özel sektörde yönetim süreçlerine katkı sağlayacaktır (Singh vd., 2024: 174-180). Yapay zekânın hızlı gelişimi, yönetsel katılımı da etkilemiş ve ekonomik ile sosyal değişimler, liderliğin yapay zekâyâ uyum sağlayacak şekilde dönüşmesini zorunlu kılmıştır. Bu süreçte, kapsayıcı, işbirlikçi, sorumlu ve etik kararlar alabilen liderlik modelleri ön plana çıkmıştır. Liderlerin bu değişimlere uyum sağlaması için eğitimlerine odaklanılmakta, böylece liderlik, küresel ve kurumsal değişimlere yanıt verecek şekilde yeniden şekillendirilmektedir (Goryunova, 2024: 35-39). Kurumsal etkililik ve verimlilik, yönetsel sürecin temel çıktılarıdır. Bu süreçte, yapay zekânın kurumsal hedeflerle uyumlu şekilde kullanılması kritik öneme sahiptir. Ancak, yaratıcılık ve zekâ gibi insana özgü yetiler, yönetimde etkinliğini sürdürecektir.

Yapay zekânın yönetimdeki etkisi üzerine yapılan tartışmalar, gelecekte örgütlerin yapay zekâ ile yönetilebileceğini gündeme getirir de insan faktörünün tamamen ortadan kalkması mümkün değildir. Yönetsel düzeyde yapılar oluşturulabilir, ancak bu sistemin etkin işleyişi için insan faktörü her zaman gereklidir. Robotik kodlamalarla yönetim faaliyetleri belli bir süre sürdürülebilse de, bu sürekliliğin sağlanması insanın müdahalesine bağlıdır. Bu bağlamda, yapay zekâ ilerlese de insanın rolü ve etkisi, örgütler için kritik ve vazgeçilmez olacaktır. Geleceğin örgütlerinde, insan varlığının gerekliliği ile yapay zekânın sunduğu üstünlüklerin birleşimi, kurumsal verimlilik ve süreklilik açısından kritik bir öneme sahiptir. Başarılı liderler, yapay zekâyı yönetsel süreçlere entegre ederek etkili yönetim stratejilerini hayata geçirecek ve bu stratejilerin geçerliliğini artıracaktır. Yapay zekâ, liderlerin iş yükünü azaltarak stratejik düşünmeye daha fazla odaklanmalarını sağlar; bu iş birliği ise kurumsal başarı için vazgeçilmezdir. Liderler, yapay zekâ yeniliklerine açık olmalı ve bu teknolojileri örgütsel yapıya uyarlayabilmelidir. Günümüzde değişim ve yeniliğin kaçınılmaz olduğu koşullarda, teknolojik gelişmelere açıklık ile insan kaynağının etkin yönetimi büyük önem taşımaktadır. Rekabetin yoğunlaştığı bu dönemde, yapay zekâ uygulamaları örgütlerin sürekliliğinde kritik bir rol oynamaktadır. İnsan ile yapay zekânın ortak hedeflere yöneltilmesi ve bu sürecin etkin biçimde yönetilmesi, dijital çağda kurumsal başarının sürdürülebilirliğini sağlayacaktır.

Sonuç

Klasik yönetim anlayışının katılığı ve tutuculuğu, zamanla yönetimde yeni strateji ve uygulamaların gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu değişim ve dönüşümle birlikte, tek aktörlü yönetim anlayışından çok aktörlü yönetim anlayışına geçilmiş ve yönetsel etkililik ile verimliliği artırmak amacıyla çeşitli aktörler yönetime dahil edilmiştir. Günümüzde ise yapay zekâ, teknolojinin sunduğu imkânlarla yönetime katılan yeni bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Yapay zekânın olağanüstü gelişimi, hem yöneticileri hem de liderleri etkilemeye devam etmektedir. Bu gelişmelerle birlikte dijital uygulamalar ve yenilikler yönetimde kullanılmaya başlanmış ve dijital yönetim anlayışı çerçevesinde bu uygulamalar yönetime önemli fırsatlar ve olanaklar sunarak etkililik ve verimliliği artırma potansiyeli taşımaktadır.

Yönetsel süreçte örgüt içerisinde en önemli rolü liderler üstlenmektedir. Liderlerin zekâsı, başarısı ve yetenekleri yönetilen örgütlerin bir adım öne planda olmasını sağlayan kişisel özellikler olsa da teknolojinin insanoğluna kazandırdığı son atılım olan yapay zekâ örgütler açısından insan zekâsı kadar hayati bir önem taşımaktadır. Ancak her teknolojik atılımda olduğu gibi hayatımıza giren yapay zekâ ile birlikte birtakım tehditlerin de ortaya çıktığı söylenilebilir. Bu tehditlerden en önemlisi yapay zekânın insan yerine geçebileceği ve robotların artık hayatımızı yönlendirmeye başlayacağı yönündedir. Liderleri ve yapay zekâyı sahip oldukları özellikler ve üstünlükler nezdinde bir değerlendirme sürecine tabi tuttuğumuzda aslında bunun pek de mümkün olamayacağı açık bir şekilde anlaşılabılır. İnsanoğlunun sahip olduğu özellikler yapay zekânın da bilgisayar ve teknolojinin ortaklığı ile birlikte açığa çıkan özellikleri ve yetkinlikleri birbirlerinden çok farklıdır. Ancak burada temel vurgu bu iki özelliğin birlikte kullanılması durumunda örgütsel verimliliğe önemli ölçüde etki edebileceği gerçeğidir.

Liderler, yapay zekâ teknolojilerini kullanarak büyük verileri daha hızlı ve etkili bir şekilde analiz edip daha bilinçli ve veri temelli kararlar alarak analiz ve öngörü yeteneklerini artırarak stratejik karar alma süreçlerini önemli ölçüde hızlandırabilirler. Yapay zekâ sayesinde liderler daha yaratıcı ve stratejik işlere odaklanır bu da örgütsel verimliliği artırır. Liderler yapay zekâyı kullanarak çalışanlarının ihtiyaçlarını ve performanslarını analiz ederek kişiselleştirilmiş geri bildirimler ve motivasyon stratejileri oluşturabilir. Yönetsel iş ve işlemleri otomatikleştirerek iş gücünün daha verimli kullanılmasını sağlar ve liderlere zamandan tasarruf imkânı sağlar. Bu durum liderlerin stratejik ve yaratıcı görevler üzerine odaklanmalarına yardımcı olur. Yapay zekâ örgüt içerisindeki potansiyel riskleri ve tehditleri çok erken aşamada tespit edebildi-

ği için liderin risk yönetim stratejilerini daha etkili bir şekilde oluşturmaya da katkıda bulunur. Kurumsal rekabet ve sürekliliğin sağlanması sürecinde pazar trendlerini ve rekabet durumunu analiz ederek daha etkili stratejilerin geliştirilmesine olanak tanır. Ancak olumlu etkilerin yanında bazı olumsuz etkiler de söz konusu olabilir. Yapay zekânın etik ve güven noktasında nasıl yönlendirileceği konusunda birtakım belirsizliklerin olduğu söylenilebilir. Liderin mutlaka bu süreci başarılı bir şekilde yönetmesi gerekmektedir. Çünkü kullanılan verilerin gizliliği kurumsal itibar açısından oldukça önemlidir. Ayrıca lider yönetim sürecinde ayrımcılığı ortadan kaldırmalı ve özellikle örgüt içerisinde şeffaf bir yönetim anlayışını yerleştirerek yapay zekâ sistemlerinin bu özelliklere uyarlanabilmesi gerçeğini göz ardı etmemelidir.

Yapay zekâ ve liderlik arasındaki etkileşim gelişen teknolojilerin kullanımı ve örgütsel yönetim politikalarına dahil edilme sürecine göre şekillenir. Teknolojik olanaklardan yararlanma sürecinde liderlerin mutlaka etik ilkeler doğrultusunda ve gizlilik ilkesini göz önünde bulundurarak ilerlemesi gerekmektedir. Yapay zekâ liderlik rollerinde çeşitli görevleri destekleyebilir veya bazı yönlerini üstlenebilir ancak gerçek anlamda insan liderliğinin yerini alması şu aşamada olası değildir. Yapay zekâ, veri analizi karar destek sistemleri ve otomasyon gibi alanlarda etkili iken insana özgü olan empati, vizyon, etik değerler ve insan ilişkileri gibi özellikler sadece insana özgüdür. Yapay zekâ, liderleri daha etkili, daha hızlı ve daha verimli hale getirebilecek bir araç olarak düşünülebilir ancak liderlik yeteneklerinin yapay zekâ tarafından üstlenmesi veya yapay zekâya yüklenilmesi düşüncesi gerçekçi görünmemektedir.

Yapay zekâ ve liderlik rollerinin yönetimde hangisinin aktörlüğü ile sonuçlanacağı tartışmasında sadece tek bir aktörden ziyade iki aktörün de güçlü yönlerini birleştirip ortak bir amaç etrafında yoğunlaşan tek bir aktöre dönüşmesi gerektiği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Örgütsel yönetim stratejilerinin bütün aşamalarında yapay zekânın olanaklarından yararlanılarak insan kaynağının da bu ilkeler doğrultusunda eğitilmesi ve bu ilkelerin örgütsel yönetim politikalarına ve stratejilerine uyarlanabilmesi oldukça önemlidir. Ancak burada en önemli vurgu örgütün teknolojik gelişmelere ve değişimlere açık olması ve bunun örgütte uygulanabilmesidir. Liderlerin yapay zekâ uygulamalarını yönetime uyarlayabilmesi durumunda liderler stratejik faaliyetlere ve kararlara yoğunlaşarak iş yükleri hafifler ve yönetime uyarlanan yeni uygulamalar sayesinde etkililik ve verimlilik sağlanılarak örgütsel sürekliliğe ulaşılmış olur.

Kaynakça

- Abanoz, M. ve Acar, E. (2023). Yapay Zekâ ve Ontolojik Güvensizlik: Bireysel ve Toplumsal Kaygı Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV(I), 22-51.
- Aboumoussa, L. ve Pfister, J. (2024). *Leadership Development in the Age of Artificial Intelligence*. Harvard Kennedy School: Mossavar-Rahmani Center. Erişim adresi: https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/Final_AWP_244.pdf
- Adalı, E. (2017). Yapay Zekâ. Mehmet Karaca (Ed.) *İnsanlaşan Makineler ve Yapay Zekâ* içinde (s. 8-13). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Dergisi.
- Alsheibani, S. A., Messom, C., Cheung, Y. ve Alhosni, M. (2020). Reimagining the Strategic Management of Artificial Intelligence: Five Recommendations for Business Leaders. *AMCIS 2020 Proceedings*, Erişim adresi: https://aisel.aisnet.org/amcis2020/is_leadership/is_lyeadership/4
- Aydın, A. H. (2011). *Yönetim Bilimi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Balçık, B. (2005). *İşletme Yönetimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Basu, S., Majumdar, B., Mukherjee, K., Munjal, S. ve Palaksha, C. (2023). Artificial Intelligence-HRM Interactions and Outcomes: Systematic Review and Casual Configurational Explanation. *Human Resource Management*, 33, 1-16. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2022.100893>
- Bostrom, N. (2014). *Superintelligence Paths, Dangers, Strategic*. New York: Oxford University Press.
- Bostrom, N. ve Yudkowsky, E. (2014). The Ethics of Artificial Intelligence. Keith Frankish ve William M. Ramsey (Ed.) *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence* içinde (s. 316-334). United Kingdom: Cambridge University Press.
- Brynjolfsson, E. and McAfee, A. (2017) The Business of Artificial Intelligence. *Harvard Business Review*, 7, 3-11. Erişim adresi: <https://starlab-alliance.com/wp-content/uploads/2017/09/The-Business-of-Artificial-Intelligence.pdf>
- Daugherty, P. ve Wilson, J. H. (2018). *Human+Machine, Updated and Expanded: Remagining Work In the Age of AI*. Boston, Massachusetts: Harvard Business Review Press.
- Davenport, T. H. ve Harris, J. G. (2007). *Competing on Analytics The New Science of Winning*. United States of America: Harvard Business School Publishing Corporation.
- Demir, K. (2019). *İnsan Kaynaklarında Yapay Zekâ Kullanımı*. *Sektörüm Akıllı İşler Dergisi*. Erişim adresi: <https://www.sektorundergisi.com/insan-kaynaklarinda-yapay-zekâ-kullanimi/>
- Drucker, P. F. (2011). Etkin Yöneticiyi Etkin Yapan Nedir?. (çev. Melis İnan) *Liderlik* içinde (s. 35-51). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Duttweiler, P. C. ve Hord, S. M. (1987). *Dimensions of Effective Leadership*. Austin Texas: Southwest Educational Development Laboratory.
- Floridi, L. (2013). *The Ethics of Information*. New York: Oxford University Press.
- Fullan, M., Azorin, C., Harris, A. ve Jones, M. (2024). Artificial Intelligence and School Leadership: Challenges Opportunities and Implications. *School Leadership & Management*, 44(4), s.339-346. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1080/13632434.2023.2246856>
- Gezgin, U. B. (Ed.) (2023). Yapay Zekâ ve Demokrasi: Kullanılacak ve Kötüye Kullanılacak Yapay Zekâ Araçları. *Yapay Zekâ Psikolojisi ve Sosyolojisi* içinde (s. 107-122). Ankara: Serüven Yayınevi.

- Ghosh, M. ve Arunachalam, T. (2021). Introduction to Artificial Intelligence. K. G. Srinivasa, G. M. Siddesh ve S. R. Mani Sekhar (Ed.). *Artificial Intelligence for Information Management: A Healthcare Perspevtive* içinde (s. 23-44). Singapore: Springer. Erişim adresi: <https://download.e-bookshelf.de/download/0016/7473/15/L-G-0016747315-0058356651.pdf>
- Gignac, G. E. ve Szodorai, E. T. (2024). Defining Intelligence: Bridging The Gap Between Human and Artificial Perspectives. *Intelligence*, 104, 1-16, May-June. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1016/j.intell.2024.101832>
- Goleman, D. (2011). Lideri Lider Yapan Nedir?. (çev. Melis İnan) *Liderlik* içinde (s. 7-33). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Goryunova, E. ve Jenkins, D. (2024). Macro View of the Place and Impact of Artificial Intelligence on the Design, Content, Delivery and Student Management in Graduate Leadership Education. *Journal of Leadership Studies*, 18(2), 35-42. Erişim adresi: <http://10.1002/jls.21899>
- Göktaş, P. (2021). İnsan Kaynakları Yönetiminde Yapay Zekâ Uygulamaları. Öykü İyigün ve Mustafa K. Yılmaz (Ed.). *Yapay Zekâ Güncel Yaklaşımlar ve Uygulamalar* içinde (s.149-168). İstanbul: Beta Yayınları.
- Grilli, L. ve Pedota, M. (2024). Creativity and Artificial Intelligence: A Multilevel Perspective. *Creativity and Innovation Management*, 33(2), 234-247. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1111/caim.12580>
- Güney, Salih (2020). *Liderlik*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Güzeldere, G. (1998). Yapay Zekâ'nın Dünü, Bugünü, Yarını. *Cogito*, 13, 27-42.
- Howirtz, M., Milosavljevic, M. ve Bulck, H. V. D. (2023). The Use of Artificial Intelligence by Public Service Media: Between Advantages and Threats. Christo El Morr (Ed.) *AI and Society Tensions and Oppprtunities* içinde (s. 127-140). New York: CRC Press Taylor & Francis Group.
- Ibarra, H. ve Hansen, M. T. (2020). İşbirliğine Açık Bir Lider misiniz?. (çev. Taner Gezer) *Liderlik-2* içinde (s. 93-108). İstanbul: Optimist Yayınları.
- İsmet, M. (1989). *Modern İşletmecilik*. İstanbul: Der Yayınları.
- Kamble, R. ve Shah, D. (2018). Applications of Artificial Intelligence Human Life. *International Journal of Research Granthaalaya*, 6(6), June, 178-188.
- Keen, P. G.W. ve Scott Morton, M. S. (1978). *Decision Support Systems An Organizational Perspective*. United States of America: Addison-Wesley Publishing Company.
- Khanna, T. (2018). Teknoloji Toplumun Önüne Geçerse. *Harvard Business Review Türkiye*, Temmuz. Erişim adresi: <https://hbrturkiye.com/dergi/teknoloji-toplumun-onune-gecerse>
- Kobayashi, Y., Ishibashi, M. ve Kobayashi, H. (2019). How Will Democratization of Artificial Intelligence Change The Future of Radiologists?. *Japanese Journal of Radiology*, 37(1), 9-14.
- Kolbjørnsrud, V., Amico, R. ve Thomas, R. J. (2016). The Promise of Artificial Intelligence: Redefining Management in the Workforce of the Future, *Business Horizons*, 59(5), 535-541 Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/306039533_The_promise_of_artificial_intelligence_Redefining_management_in_the_workforce_of_the_future
- Kouzes J. M. ve Posner, B. Z. (2002). *The Leadership Challenge*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Langeveldt, D. C. (2024). AI-Driven Leadership: A Conceptual Framework for Educational

- Decision- Making in the AI Era. *E Journal of Humanities, Arts and Social Science (EHASS)*, 5(8), 1582-1595. Erişim adresi: <https://doi.org/10.38159/ehass.20245812>
- Larson, E. J. (2021). *The Myth of Artificial Intelligence Why Computers Can't Think the Way We Do*. London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Larson, L. ve DeChurch, L. (2020). Leading Teams in the Digital Age: Four Perspectives on Technology and What They Mean for Leading Teams. *The Leadership Quarterly*, 31(1), 1-18. Erişim adresi: <http://doi.org/10.1016/j.leaqua.2019.101377>
- Law, T. ve McCall, L. (2024). Artificial Intelligence Policymaking: An Agenda for Sociological Research. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 10, 1-13.
- Lee, E. A. (2019). *İnsan ve Teknoloji Arasındaki Yaratıcı Ortaklık: Dijital Ruh*. (çev. Avni Uysal ve Gizem Uysal). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Maranto, A. R. (2024). The Challenges of Artificial Intelligence in Organizational Leadership and the Importance of Human-In-The-Loop Authority. *The Pacific Journal of Science and Technology*, 25(2), 81-93, November. Erişim adresi: <https://www.akamai.university/pacific-journal-of-science-and-technology.html>
- Marr, B. (2022). *Yapay Zekâ Dijital Dönüşüm İşinizi Nasıl Etkileyecek*. (çev. Ümit Şensoy). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Maxwell, J. C. (2023). *Liderlik Yasaları*. (çev. Alican Pınarbaşı). İstanbul: Beyaz Yayınları.
- Mitchell, M. (2019). *Artificial Intelligence A Guide for Thinking Humans*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Northouse, P. G. (2013). *Leadership Theory and Practice*. Singapore: Sage Publication.
- Oran, İ. B. (2021). Dünyada Yapay Zekâ ve Robotik Teknolojisi Uygulamalarında Bölgesel ve Sektörel Farklar. Gökalp Çınarer (Ed.). *Yapay Zekâ ve Dijital Teknoloji içinde* (s. 3-34). Ankara: İksad Yayınevi.
- Oxford English Dictionary (2024). *Leader*. Oxford English Dictionary Online. Erişim adresi: <https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=leader>
- Öztuna, B. (2017). *Endüstri 4.0 (Dördüncü Sanayi Devrimi) ile Çalışma Yaşamının Geleceği*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Öztürk, C. (2018). *Liderlik*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Pavaloiu, A. (2016). The Impact of Artificial Intelligence on Global Trends. *Journal of Multidisciplinary Developments*, 1(1), 21-37.
- Peifer, Y., Jeske, T. ve Hille, S. (2022). Artificial Intelligence and Its Impact on Leaders and Leadership. *3rd International Conference on Industry 4.0 and Smart Manufacturing Procedia Computer Science*, 200, 1024-1030. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1016/j.procs.2022.01.301>
- Pekdemir, R. ve Önal, M. Mete (1999). Bilgi Teknolojisindeki Gelişmelerin Muhasebe Mesleğine Etkileri. *Yönetim*, 10(34), 7-14.
- Quaquebeke N. V. ve Gerpott, F. H. (2023). The Now, New, and Next of Digital Leadership: How Artificial Intelligence (AI) Will Take Over and Change Leadership as we Know It. *Journal of leadership & Organizational Studies*, 30(8), 265-275. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1177/15480518231181731>
- Robbins, S. P. ve Coulter, M. K. (2007). *Management*. New York: Pearson-Prentice Hall.
- Rost, J. C. (1993). *Leadership for the Twenty-First Century*. New York: Praeger Press.

- Rozman, M., Tominc, P. ve Milfelner, B. (2023). Maximizing Employee Engagement Through Artificial Intelligent Organizational Culture in the Context of Leadership and Training of Employees: Testing Linear and Non-Linear Relationships. *Cogent Business & Management*, 10(2), 1-30. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1080/23311975.2023.2248732>
- Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, M. (2001). *Örgütsel Psikoloji*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Samuel Johnson's Dictionary (2024). *Leader*. Samuel Johnson's Dictionary Online. Erişim adresi: <https://johnsonsdictionaryonline.com/views/search.php?term=leader>
- Sargın, A. (2019). *Yapay Zekâ Etkinlik Kitabı-II*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayını. Erişim adresi: <https://www.urfastem.gov.tr/kitaplar/yapay%20zekâ%20kitap2%20son.pdf>
- Sayım, F. (2022). *Yapay Zekâ Kavramlar Uygulamalar*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Searle, J. (1980). Minds, Brains and Programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417-457.
- Simon, H. A. (1977). *The New Science of Management Decision*. New York: Prentice Hall.
- Singh, S. K., Usmani, A., Nayak, P. K. ve Vadi, V. R. (2024). Role of Artificial Intelligence in Business. *IPE Journal of Management*, 14(18), January-June, 174-181.
- Spector, L. (2006). Evolution of Artificial Intelligence. *Artificial Intelligence*, 170(18), 1251-1253.
- Sumru, K. (2015). *Siyasal Pazarlama Sürecinde Liderlik*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Susskind, D. (2018). *Artificial Intelligence and Its Impact on Leadership*. BLED: IEDC Bled Schol of Management.
- Tolan, B. (1991). *Toplum Bilimlerine Giriş*. Ankara: Feryal Matbaacılık.
- Turan, T. (2024). *Dijital Vicdan: Yapay Zekâ Çağında Etik*. Afyonkarahisar: Yaz Yayınları.
- Ulukan, C. (2018). Liderlik ve Motivasyon. Güneş Nezire Zeytinoğlu (Ed.). *Yönetim ve Organizasyon* içinde (s. 144-169). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ülgen, B. ve Yavuz, N. (2021). Yapay Zekâ ile Liderliğin Dönüşümü. Öykü İyigün ve Mustafa K. Yılmaz (Ed.). *Yapay Zekâ Güncel Yaklaşımlar ve Uygulamalar* içinde (ss.13-30). İstanbul: Beta Yayınları.
- Warwick, K. (2012). *Yapay Zekâ Temel Prensipler*. (çev. Gizem Uysal ve Avni Uysal). İstanbul: Ginko Kitap.
- Watkins, M. D. (2020). Yöneticiler Nasıl Lidere Dönüşür: Bakış Açısı ve Sorumluluklardaki Yedi Sismik Dönüşüm. (çev. Taner Gezer) *Liderlik-2* içinde (s. 25-41). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Webster Noah Dictionary (2024). *Leader*. Amercian Dictionary of the English Language. Erişim adresi: <https://webstersdictionary1828.com/Dictionary/leader>
- Werner, I. (1993). *Liderlik ve Yönetim*. (çev. Vedat Üner). İstanbul: Rota Yayınları.
- Wheeler, G. R. ve Pereira, L. M. (2004). Epistemology and Artificial Intelligence. *Journal of Applied Logic*, 2(4), 469-493.
- Wilson, H. J. ve Daugherty, P. R. (2023). İşbirliğine Dayalı Zekâ: İnsanlar ile Yapay Zekâ Güçlerini Birleştiriyor. (çev. Nadir Özata) *Yapay Zekâ* içinde (s. 177-198). İstanbul: Optimist Yayınları.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. New York: Public Affairs.

Dini Milliyetçiliğin Müphemliği: Kavramsal Bir Berraklaştırma Girişimi

Muttalip Çağlayan*

Öz

Milliyetçilik çalışmalarında uzun süre ihmal edilen milliyetçilik ile kutsal inançlar arasındaki ilişki, günümüzde devletlerin, devlet dışı aktörlerin ve siyasi liderlerin dinin duygusal repertuarına sıkça başvurusuyla birlikte belirginlik kazanmıştır. Bununla birlikte, dini milliyetçiliğe ilişkin literatür kavramsal ve kuramsal düzeyde henüz yeterince olgunlaşmamıştır. Bu çalışma, kavramın içerdiği belirsizlikleri ele alarak, bu sorunu aşmak amacıyla üçlü bir kategori önerisinde bulunmaktadır. İlk kategoride, dinin etnik kimlikle özdeşleşmesi ve zamanla etnikleşmesi incelenirken; ikincide, dinin milli ideallerle bütünleşerek ulusal birliğin pekişmesindeki rolüne ışık tutulmaktadır. Üçüncü kategori ise, dini kimliğin medeniyet düzeyinde sınır inşası işlevine odaklanmaktadır. Çalışma, seküler ve dini milliyetçilik arasındaki karmaşık etkileşimlerin hibrit modeller ortaya çıkardığını ve sekülerleşme ile dindarlaşma süreçlerinin esnek, bağlama duyarlı ve yeniden üretilebilir olduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Milliyetçilik, Sekülerleşme, Melezleşme.

Ambiguity of Religious Nationalism: An Attempt of Conceptual Clarification

Abstract

Nationalism studies have long overlooked the intricate relationship between the sacred and the profane, largely due to the tendency to reduce nationalism to a purely secular phenomenon. This, however, has shifted as states, non-state actors, and transnational organizations increasingly invoke the emotional repertoire of religion. Nevertheless, the scholarly literature on religious nationalism remains underdeveloped at both the conceptual and theoretical levels. This study addresses the conceptual ambiguity surrounding the term religious nationalism by proposing a threefold categorization to overcome this issue. The first category examines the alignment of religion with ethnic identity, including its transformation into an ethnic marker. The second explores how religion reinforces national unity by intertwining with national claims. The third focuses on the use of religion as a boundary marker at the civilizational level. This study argues that the complex interplay between secular and religious nationalism gives rise to hybrid models in which secularization and religiosity coexist as flexible processes that are constantly evolving and subject to change.

Keywords: Religion, Nationalism, Secularization, Hybridization.

*Dr. Öğr. Üyesi | Mardin Artuklu Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
muttalipcaglayan@artuklu.edu.tr | ORCID: 0000-0003-1252-2335

DOI: 10.36484/liberal.1667219

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss. 117-143.

Gönderim Tarihi: 28 Mart 2025 | Kabul Tarihi: 21 Mayıs 2025

Giriş

Dini milliyetçiliğe dair kavramsal ve kuramsal tartışmalar, din ile milliyetçilik arasındaki bağlantıların değişken ve çok boyutlu yapısı ile araştırma konusunun nispeten geç keşfi nedeniyle henüz aydınlığa kavuşmamıştır. Bu bağlantılar, farklı coğrafi, kültürel ve siyasi bağlamlarda, hatta aynı ülke sınırları içinde bile oldukça çeşitli etkileşim biçimleriyle tezahür etmektedir. Her bilimsel çaba gibi ilişkisellik çalışmaları da tikel olandan evrensele veya öznel gerçeklikten nesnel bilgiye ulaşma amacıyla, karmaşık insan ve toplum davranışlarını daha anlaşılır kılmayı hedeflemektedir. Bu yaklaşım, yalnızca bir bilimsel tercih değil, aynı zamanda dini milliyetçilik gibi dinamik bir olguyu anlamada kaçınılmaz bir zorunluluktur. Aynı inanç sisteminin farklı uygulamalar, söylemler ve eylemler üretebilmesi; buna ek olarak milliyetçiliklerin sürekli yeniden inşa edilen, dağınık ve tek bir kuramla açıklanamayacak yapıları, ilişkiselliğin karmaşık doğasını gözler önüne sermektedir. Dini temsiliyet ile milli kimlik biçimlerinin homojenlikten uzak, çok katmanlı ve çoğulcu niteliği, bu iki olgu arasındaki ilişkiyi kavramaya yönelik bilgi üretimi için ampirik ve mukayeseli analizler içeren disiplinler arası çalışmalara duyulan ihtiyacı açığa çıkarır.

Bu varsayımdan hareketle yapılan çalışma, dini milliyetçilik üzerine yapılan tartışmaların henüz olgunlaşmadığına ve kavramsal belirsizlik sorununa işaret eder. Bu sorun, yalnızca Türkçe literatürde değil, İngilizce kaynaklarda da görülür. Zira dini milliyetçiliğin bağlama sıkı sıkıya bağlı yapısı, esnek ve kapsayıcı bir kavramsallaştırmayı güçleştirir. Akla gelen bazı sorular şunlardır: Dini milliyetçilik, ayrı bir milliyetçilik türü müdür, yoksa etnik milliyetçiliğin dini motivasyon ve söylemle harmanlanmış melez bir formu mudur? Seküler sistemler, dinden ilham alan milliyetçilikler ile nasıl başa çıkar? İki li arasındaki etkileşim birbirlerini ne şekilde dönüştürür? Bu problematiğin farkında olan çalışma, dini milliyetçilik ile ilgili kavramsal belirsizliği gidermek amacıyla, genel bir tanım sunmak yerine, din ile milliyetçilik arasındaki kesişim ve ayrışım sınırlarının yeniden üretildiği, esnek ve uyarlanabilir nitelikte üç kategori geliştirmektedir. Çalışma, yerel ve küresel düzeyde farklı biçimlerde tezahür eden dini milliyetçilik örneklerini inceleyerek, sekülerleşme süreçlerinin tek tip ve doğrusal bir seyir izlemediğini öne sürmektedir. Ayrıca seküler milliyetçilik ile dini milliyetçilik arasında keskin bir karşıtlık olmadığını, bu iki formun birbirine uyum sağlayarak hibrit modellere evrildiğini iddia etmektedir.

Din ile Milliyetçilik Arasındaki Bağ Neden Gözden Kaçırıldı?

Hiçbir bir araştırma alanının kapsamlı ve eksiksiz bir literatüre sahip olduğunu söylemek mümkün değildir; en zengin literatürlerde dahi gözden kaçan unsurlar her zaman mevcuttur. Literatür, araştırmacılara ana yollar ve önemli kavşaklar sunsa da, yeni sorular ışığında farklı bağlantıların kurulmasına ihtiyaç vardır. Özellikle disiplinler arası iş birliği gerektiren bazı araştırma alanları, nispeten geç keşfedildikleri için hâlâ başlangıç aşamasında veya gelişim sürecindedir. Dini milliyetçilik bu bağlamda ele alınabilecek bir araştırma temasıdır ve din ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyi inceleyen kuramsal ve ampirik çalışmalar son yıllarda yaygınlaşmaktadır. Bu artan ilgi, milliyetçiliği sekülerleşmenin nihai bir ürünü ve dünyevi alanı bağımsız olarak anlamlandıran bir referans kaynağı olarak gören modernist anlayışta yaşanan paradigmatik değişimi yansıtmaktadır.

Soğuk Savaş'ın son dönemlerine kadar modernleşmeci varsayıma dayanan sekülerleşme teorisi, sosyal bilimlerde paradigmatik bir üstünlük sağlamış ve dinin siyaset üzerindeki etkilerine yönelik akademik ilgiyi sınırlandırmıştır. Bu teori, toplumsal ve ekonomik ilişkilerdeki dönüşümlerin yeni kolektif kimliklerin inşasını ve modern dayanışma ağlarını teşvik edeceğini; bunun da bireyleri yeni ideolojilere yönelterek dinin kamusal alandaki prestij ve gücünün azalacağını öngörmekteydi (Berger 1967, 1969; Wilson, 1983).¹ Aydınlanma düşüncesine dayanan sekülerleşme tezi, modernleşme sürecinin sekülerleşme ile gerçekleşeceğini varsayarak normatif bir çerçeve sunmuş ve dinin toplumsal hareketler üzerindeki etkisinin zayıflayacağını, kamusal alandan özel alana çekilerek dindarlığın gerileyeceğini savunmuştur. Ancak, Orta Asya ve Ortadoğu'da İslami hareketlerin yükselişi; Kuzey İrlanda, Bosna, Keşmir, Sudan, Sri Lanka gibi dinin belirleyici rol oynadığı bölgesel çatışmaların tırmanışı; Hinduizmin Güneydoğu Asya siyasetinde güç kazanması; 11 Eylül saldırılarının ardından ABD iç ve dış politikasına Evanjelik söylemlerin dahil edilmesi² gibi gelişmeler, dinin siyasetle etkileşimini yoğun bir tartışmaya açmıştır (Berger, 1996, 1997, 2017; Casanova, 1994; Juergensmeyer 2019, 2023; Mitchell, 2006; Stark, 1999). O denli ki, bir dönem sekülerleşme tezinin güçlü savunucularından olan Berger, dinin yeniden canlanmasını ve

1 Sekülerleşmenin geri döndürülemez bir süreç olduğunu savunan Bruce, sekülerleşme kapasitesinin kültürden kültüre farklılık gösterse de, bireylerin dini otoriteler karşısında kazandıkları özerklikten kolayca vazgeçemediklerini ve seküler kesimlerde dindarlaşmaya yönelik kitlesel bir geri dönüşün yaşanmadığını vurgular (Bruce, 2002).

2 ABD'de 2016 Başkanlık Seçimlerinde, dindar bir yaşam tarzı sürmemesine rağmen Evanjeliklerin Donald Trump'a verdiği desteği inceleyen bir çalışma, bu seçmenlerin tercihlerini anlamaya yönelik önemli ipuçları sunmaktadır. Margolis M.F. (2020). Who Wants to Make America Great Again? Understanding Evangelical Support for Donald Trump. *Politics and Religion*, 13(1), 89-118.

kamusal alana dönüşünü de-sekülerleşme olarak tanımlamış, din ile ilgili görüşlerini gözden geçirerek revize etmek zorunda kalmıştır:

“Temel argümanımız, sekülerleşme ve modernleşmenin birlikte ilerleyeceği ve modernitenin laikliği destekleyeceği düşüncesi idi. Bu argüman çeşitli kanıtlarla destekleniyordu, ancak yanlıştı. Bugün dünyanın büyük bir kısmı seküler değil, aksine dindar bir yapıya sahiptir. ABD, bunun önemli bir örneğidir. Belki de tek istisna Batı Avrupa’dır.”³ (Berger, 1997:974)

Sekülerleşme tezini savunanlar, dini ritüellerin kamusal alanda görünürlüğünün azalması, dini törenlere katılımın düşmesi, kilisenin kurallarına bağlılığın zayıflaması, evlilik öncesi cinsellik ve evlilik dışı çocuk sahibi olmanın artışı gibi göstergeler (Berger, 1996) dikkate alındığında haksız sayılmazlardı. Ancak bu bakış açısı, sekülerleşmeyi dindarlığın azalmasıyla eşdeğer tuttuğu için sorunluydu. Yeni araştırmalar, seküler kodlar ile dini öğretilerin birbirini tamamen dışlamadığını ve aralarındaki sınırların sanıldığı kadar keskin olmadığını ortaya koymaktadır. Birinin yükselişi zorunlu olarak diğerrinin gerilemesi anlamına gelmemekte; ikisi arasında simbiyotik bir ilişki gelişmektedir. Bu ilişkide seküler alan, bireyin dinin kontrolünden kurtulduğu bir alan olarak kurgulanmaz (Asad, 2003:191-93).

Modern karakterine rağmen sekülerleşme, kutsalı tümüyle dışlayan tek yönlü bir dünyevileşme süreci olarak değil, toplumun kültürel kimliği ve metafizik kavrayışı ile uyumlu biçimlerde ve farklı düzeylerde tezahür eder. Bu nedenle siyasetçiler, entelektüeller ve kanaat önderleri, hitap ettikleri toplumsal kesimler üzerinde birleştirici potansiyele sahip kutsal değerlere sıkça atıfta bulunur; belirli imgeler, semboller ve anlatılar aracılığıyla kitleleri harekete geçirmeyi ve toplumsal davranışları yönlendirmeyi hedefler. Siyasi aktörler ve kurumlar, stratejik çıkarlar doğrultusunda dinin duygusal repertuarına başvurmaktan kaçınmazlar. Örneğin Hindu milliyetçiliği, seküler öğeler barındırmasına rağmen, “gerçek bir Hintlinin Hindu olması gerektiği” varsayımına dayanır ve laik devlet anlayışına mesafeli bir tutum sergiler (Veer, 2008:390).

Din ile milliyetçilik arasındaki bu karmaşık ilişki son yıllarda daha fazla ilgi görse de, milliyetçilik çalışmalarında Batı merkezli modernite anlatısının baskın olması, dinin uzun süre arkaik bir unsur olarak görülmesine ve millet ile milliyetçiliğin kökenine dair tartışmalarda büyük ölçüde göz ardı edilmesine yol açmıştır. Milliyetçilik çalışmalarının bir disiplin olarak geç gelişmesinin yanı sıra, Ernest Renan, Carlton Hayes, Hans Kohn ve Louis Snyder⁴ gibi

³ İngilizce ifadelerin çevirisi yazara aittir.

⁴ Snyder, Avrupa merkezli dönemsel analizlere dayanan milliyetçilik tipolojileriyle, 1960 sonrası milliyetçilik tartışmalarına ve bu alandaki literatürün gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Bkz. Snyder, L. L. (1976). *Varieties of nationalism: A comparative study*. Dryden Press.

öncü araştırmacılar, millet kavramının menşeyini sorgulamak yerine, milliyetçiliği Avrupa'daki savaşlar ve siyasi krizler üzerinden açıklamayı tercih etmişlerdir (Özkırımlı, 2009). Normatif bir milliyetçilik teorisi geliştirme çabası nedeniyle Renan'a ayrıca değinmek gerekir. Renan, 1882'de Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği ünlü "Qu'est-ce qu'une nation?" (Millet Nedir?) başlıklı konferansında, milleti ırk, dil veya din gibi nesnel unsurlara dayandırmaksızın; bireylerin zorunlu ya da gönüllü katılımlarıyla somutlaşan manevi bir ilke ve ortak bir ruh olarak tanımlar.

Renan'a göre ulusal kimlik, merkezinde siyasi bilincin yer aldığı; günlük plebisitlere dayanan, kırılabilir ve sürekli değişim halinde olan bir olgudur (Renan, 1996:41-55). Renan'ın millet tasavvuru, Aydınlanma düşüncesinin bir yansıması olarak, ideal ve homojen bir toplum yaratma amacını içerir. Buna göre, ulus inşası sürecinde mikro aidiyetler ve alt kültürler terkedilerek, daha uygar ve birleşik bir üst kimlik benimsenir. Bu üst kimliğin içselleştirilmesi sürecinde, geçmişteki tehcir, mübadele ve etnik katliamlar, alt grubun toplumsal hafızasından silinir ve ulusal birliğe zarar verecek düşünsel ve eylemsel faaliyetlere yer verilmez. Bu "kolektif unutmaya" süreci, aynı zamanda modern toplumun istikrarını sağlamanın da bir yoludur. Objektif unsurlara dayanmayan millet anlayışında, etnik farklılıklar potansiyel istikrar bozucu fay hatları olarak kabul edilir. Bu yüzdendir ki, Renan'a göre Osmanlı İmparatorluğu, Türk, Slav, Ermeni, Arap ve Kürt gibi etnik gruplardan homojen bir bütün oluşturamadığı için modern bir millet olma düzeyine erişememiştir. Bu gruplar arasında ortak bir üst kimlik ve mefkûre birliği oluşturulamadığı için Osmanlı toplumu, millet inşasına uygun değildi. Oysa bir toplumun tüm üyelerinin, o toplumu bir millet olarak algıladığına dair ortak bir bilince sahip olduğunu ileri sürmek zordur (Hastings, 1997:25-26).

Benzer şekilde, "A topluluğu bir millettir" veya "B topluluğu bir millet değildir" şeklindeki toptancı yaklaşım da sorunludur; zira millet, ne içsel olarak homojen ne de dışsal sınırları kesin biçimde çizilmiş bir insan grubudur. Örneğin, devletleşme zorunlu olarak bir milletleşme süreci olarak mı değerlendirilmelidir? Devletleşmemiş bir topluluğun millet olma iddiası uluslararası sistem tarafından nasıl karşılanmalıdır? Bu tür sorular, bir yönüyle tautolojik nitelik taşısa da, diğer yandan milliyetçilik kavramı etrafında yeni tartışmalara kapı aralamaktadır. 1960 sonrası teorik incelemelerin çoğu, milliyetçiliği geleneksel toplumdan modern topluma geçişin bir ürünü olarak ele almışlardır. Kedourie, Kant'ın "iyi birey özgür bireydir" felsefesinden ilhamla, milliyetçiliği özünde kendi kaderini tayin hakkına dayanan ve arka planında Alman Romantizmi bulunan bir doktrin olarak konumlandırır (Kedourie, 1996). Gellner, endüstrileşme ve yüksek kültür aracılığıyla önce kül-

türel, ardından siyasal homojenleşme sürecine eşlik eden ve bu yolla kitleselleşen bir ideoloji olarak kavramsallaştırır (Gellner, 1983)⁵. Hobsbawm'a göre, milli marş, kutlamalar, anma törenleri ve şehitlik gibi "icat edilmiş gelenekler" aracılığıyla inşa edilen bir projedir (Hobsbawm, 1990).⁶ Breuilly, modern devletin ortaya çıkışından sonra siyasal odakların iktidar arayışlarını meşrulaştırmak için kullandığı bir dayanak (Breuilly, 1994); Brass, ekonomik kaynakların paylaşımında pay almak isteyen elitlerin başvurduğu bir enstrüman (Brass, 1991); Nairn ise kapitalist üretim tarzının yarattığı eşitsizliğe karşı anti-emperyalist mücadelenin bir sonucu (Nairn, 1977) olarak tasvir eder.

Milliyetçilik, Hecter'e göre, merkez ile çevre arasındaki iç sömürü ilişkilerini ifade ederken (Hechter, 1975); Hroch'a göre ise, belirli sosyal ve kültürel aşamaların bir sonucudur (Hroch, 1993). Connor, milliyetçiliğin asli bileşenin öz-bilinçlenme hali (*self-consciousness*) olduğunu, kan bağı, etnisite, din ve dil gibi objektif unsurların ise tamamlayıcı bir rol üstlendiğini belirtir (Connor, 1978).⁷ Anderson, modern topluma geçişle birlikte bireysel/kolektif kimliğin içeriği ve rolünün değiştiğini, geleneksel aidiyet kalıplarının ise hali cemaatlara dönüştüğünü ima eder. Protestanlık ile kapitalizm arasındaki koalisyon, geniş bir okur yazar kitlesinin oluşmasını sağlayarak milliyetçiliğin halk arasında kök salmasına zemin hazırlamıştır (Anderson, 1983). Bu çalışmalarının ortak yanı, sekülerleşme tezinin hegemonyası altında ortaya çıkmaları ve din ile milliyetçiliği birbirine zıt düzen kurucu sistemler olarak ele alan bir çerçeve sunmalarıdır. Anderson'un Hanedanlık ve Kilisenin -dönemin iki büyük kültürel sistemi- gözden düşmeye başlamasıyla milliyetçiliğin yükselişinin aynı dönemde gerçekleştiğine dair tespiti bu bakımdan dikkat çekicidir (A.g.e.). Sonuç olarak, dinin milliyetçiliğin oluşumu, gelişimi ve tahkimatı üzerindeki etkilerinin yanı sıra, milliyetçiliğin gayri nizami seküler temsilleri de ihmal edilmiştir.

Her ne kadar milliyetçilik özü itibarıyla seküler bir idrak olarak kabul edilse de (Greenfeld, 1996; Kedourie 1996), onun metafizik yönelimlerden ve ilahi rehberlikten yoksun kalacağı beklentisi gerçekçi değildi. Tıpkı dünyevi alan ile dünyevi ötesi arasında sürekli bir etkileşim olduğu gibi (Weber 1993),

5 Gellner, homojenleşme sürecinin başarıyla tamamlanacağını varsayarak, bu dönüşümün doğurabileceği içsel çelişkileri ve dirençleri göz ardı etmektedir. Bununla ilgili yeterli açıklama sunmaması, haklı eleştirilere konu olmuştur (Veer, 1994).

6 Milliyetçiliğe uygun yeni gelenekler üretilirken, bu geleneklerin tamamen yoktan var edilmesi gerekmez; seküler seçkinler bile bazen dini referanslara (cihat, şehadet vb) başvurmaktan çekinmezler. Ancak burada önemli bir ayırım söz konusudur. Eski gelenekler, kutsala ihtiyaç duyan ve kendi kutsalını yaratan milliyetçiliğe uyum sağlayarak yeni bir forma bürünmektedir.

7 Connor, milleti "kendinin farkında olan bir etnik grup" olarak tanımlar ve İrlandalıları ile İskoçları örneğini verir. Her iki grup, dillerini ve kültürlerini kaybetmelerine rağmen, ayrı bir ulusal kimlik ve aidiyet duygusunu sürdürmeyi başarmıştır.

kendi kutsalını keşfetmeye çabalayan milliyetçilik ve kutsalla donatılmış din arasında bir bağımlılık ilişkisinin gelişmesi kaçınılmazdı. İki olgu arasındaki etkileşim örüntüleri öylesine girift ve çok katmanlıdır ki, aynı din farklı milliyetçilikleri çeşitli şekillerde etkileyebilir; kimi zaman kurucu bir unsur, kimi zaman destekleyici bir kaynak, kimi zaman da sınırlayıcı bir engel olarak ortaya çıkabilir. Nitekim Al Bazzaz, Arap milliyetçiliğinin temelini İslamın oluşturduğunu savunur ve İslam'dan arındırılmış Arap milliyetçiliğini ruhsuz bir bedene benzetir (Aktaran Tibi, 1997:227). Keza Enayat da, merkezinde İslam'ın yer almadığı bir Arap kimliğinin benimsenmesinin mümkün olmadığını iddia eder (Enayat, 1982:112). Hatta İslam tarihinin, Arap ulusunun birleşimini yansıttığı ve Peygamber'in bu birliğin manevi lideri olduğu vurgulanır (Asad, 2003:196). Benzer bir görüş, yüzyıllar önce İbn Haldun tarafından da dile getirilmiştir. Ona göre, İslam genel olarak Arap asabiyeti, özelde ise Kureyş asabiyeti üzerine kurulmasıyla başarılı olamazdı (Uludağ, 2009). Öte yandan, İslam, düzen kurucu normları ve ulus-üstü iddialarıyla, Kürt milliyetçiliğinin geniş dindar kesimlere yayılmasını sınırlandırırken, bu çevrelerin gündemlerini ve eylem pratiklerini etkilemektedir (Çağlayan, 2024).

Din ile milliyetçilik arasındaki bu karmaşık örüntüleri anlayabilmek için, bu iki olgu arasındaki kesişim ve ayrışma noktalarının açığa çıkarılması elzemdir. Çünkü, ne din ne de milliyetçilik, tekdüze ve sabit fenomenler değildir (Greenfeld, 1996:170). Her iki olgu da, farklı düzeylerde aidiyet ve temsiliyet biçimleri içerirken, zamanla değişime uğrayarak çeşitli yorumlara, uygulamalara ve deneyimlere maruz kalır. Daha da önemlisi, ortak siyasal bilince sahip ve kolektif arzular etrafında birleşmiş bireylerden oluşan topluluklar – dayandıkları temel ister dini, ister ulusal ya da her ikisinin bir birleşimi olsun – zamanla, üyeler arasındaki güç mücadeleleri, çıkar çatışmaları ve hizip rekabetlerinin iç içe geçtiği sofistike yapılara dönüşür. İroniktir ki, ulus kategorisinin ortak amaçlar etrafında bir araya gelen insanlardan oluşan bütünlüklü ve bölünmez bir yapı olduğuna yönelik güçlü kanı, aynı zamanda bu yapının sosyal olarak inşa edildiğine dair ipuçları taşır. Bu inşa, her ne kadar seçkinler marifetiyle yukarıdan-aşağıya doğru gerçekleştirilse de (Gellner, 1983), aşağıdan analiz edilmediği takdirde fazla basitleştirilmiş olur (Hobsbawm, 1990). Bu tür özbilinç hallerinin, tekil bir kategori olarak değil, farklı ideolojilerin iç içe geçtiği ve çeşitli aktörlerin farklı çıkarları ve güç mücadeleleriyle şekillenen mürekkep (*composite*) yapılar olarak incelenmesi gerekir.⁸

8 Kompozit milliyetçilik terimi literatürde sık kullanılmamakla birlikte, milliyetçiliğin tek bir etnik, dini, inançsal veya kültürel unsura dayanmadığını ve daha kapsayıcı bir anlam taşıdığını ifade eder. Hindistan'ın kuruluş sürecinde, Ulusal Kongre'nin Hindu milliyetçiliğini yalnızca Hinduizm'e değil, aynı zamanda dini, etnik, mezhepsel, sınıfsal ve kültürel çeşitliliği içeren bir birleşime dayandırması buna örnek teşkil eder. Bkz. Bahadur, K. (1998). *Democracy in Pakistan: Crises and conflicts*. Har-

Dini Milliyetçilik Kavramının Belirsizliği

20. yüzyılın önde gelen çalışmaları, milliyetçiliği açıklarken kapitalizm, sanayileşme, kentleşme, yüksek kültür ve okuryazarlığın artması, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması gibi modernleşme unsurlarına atıfta bulunmuş ve örtük bir biçimde seküler milliyetçilik teorileri geliştirmişlerdir. Milli kimliğin geleneksel bağlardan bir kopuşu simgelediği ve dini aidiyetin milliyetçiliğin karşısında ya da dışında konumlandırıldığı bu paradigma, uzun süre hakimiyetini sürdürmüştür. Ancak, modernleşme ve sekülerleşme tezi- ne dayanan milliyetçilik teorileri zamanla çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır (Veer, 1994). Millet tasarımının ortaya çıkışında bir mühendislik gereksinimi olduğunu savunan modernist bakış açısı, belirli ölçülerde gerçeklik payı taşıdığından bütünüyle haksız değildir. Buna karşın, “milliyetçilik, milletin öz-bilincine uyanması değildir; millet yokken onu modern milliyetçilik icat etmiştir” (Gellner, 1964:169) ya da milletler devletleri ve milliyetçilikle- ri yaratmaz; aksine devletler ve milliyetçilikler milleti yaratır (Hobsbawm, 1990:10) önermeleri epey tartışmalıdır.

Milli bilincin salt modern bir icat olduğunu öne sürmek, her zamankin- den daha zordur. Birçok milliyetçiliğin temelinde, kurucu önderleri tarafın- dan yeniden keşfedilmiş olsa da, etnik grubun kolektif hafızasına dayanan ve onu beslemeye devam eden teolojik referanslar, mitler, anılar, ritüeller, anlatılar ve semboller gibi güçlü bağlar vardır (Smith, 1996:361). Ulus inşa süreçlerinde, dini ve kültürel sistemlerin milli kimliğin oluşumunda belirle- yici olduğunu vurgulayan birçok çalışma mevcuttur (Gorski, 2000; Hastings 1997; Roshwald, 2006; Smith 2000, 2003; Veer 1994). Din, yalnızca aşkın ha- kikat iddialarına sahip bir inanç sistemi değil, aynı zamanda kolektif iddiaları olan bir olgudur (Flood, 2006). Din, ontolojik kaygıları giderme ve toplumsal düzen sağlama işleviyle bir anlamlandırma kaynağı olmanın yanı sıra, aynı zamanda toplumsal bir inşa sürecinin de parçasıdır. Bu inşa süreci, bireyler arasında sosyal bağlar ve dayanışma duygusu oluşturarak topluluğun kendi başına bir anlam kaynağı haline gelmesini sağlar ve ortak bir topluluk bilin- cinin pekişmesine olanak tanır (Durkheim, 1995). Din bir inanç sistemi olma-

Anand Publications. Hindistan'da Narendra Modi yönetiminin kompozit milliyetçilik anlayışını açıkça reddederek, daha dar bir milliyetçiliği teşvik ettiğine dair bir çalışma için, bkz. Katju, M. (2023). From composite nationalism to Hindu majoritarianism: India's transition. *Routledge Handbook of Contemporary India* (ss. 128-139). Routledge. “Önce Arapçılık”tan “önce Ürdün” mottosuna evrilen Ürdün milliyetçiliği, İslam, Arap kimliği ve Haşimi soyunun birleşiminden oluşan bir yapıya dönüşmüş ve bu yönüyle kompozit milliyetçiliğin bir başka örneği olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Bligh, A. ve Hitman, G. (2019). Composite Nationalism Re-visited. *The Palgrave Handbook of the Hashemite Kingdom of Jordan*, ss. 195-213).

nın ötesinde, ortak bir bilinç ve aidiyet duygusu yaratarak toplumsal kimliğin sınırlarını belirleyen önemli bir işaretleyicidir.

Kaldı ki, günümüzde sekülerleşme süreçlerinin monolitik ve lineer olmadığını gösteren çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Eastwood ve Prevalakis 2010; Keddie, 1998; Soper ve Fetzer 2018 ; Spohn 2003; Stark, 1999). Küresel düzeyde, dini ritüel, söylem ve figürleri kamusal alana taşıyan siyasi hareketlerin güç kazanması; politika yapıcılarının kitlelere hitap ederken dini referanslara başvurarak milli kimlik ile manevi duygular arasında bağ kurması; siyasi partiler ile dini cemaatlerin giderek daha fazla birbirlerine nüfuz etmesi sonucunda siyasi kurumlar ile dini yapılar arasında geçirgenliğin artması; “milletin bekası” ile “dinin selameti” kavramlarının birbirinin yerine kullanılması, din ile millet arasındaki sınırların belirsizleşmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler, modernite ile sekülerleşme arasındaki ilişkiye dair yerleşik kabulleri sorgulatmış ve “dini milliyetçilik” teriminin daha fazla tartışılmasına zemin hazırlamıştır.

Dini milliyetçilik ayrı bir milliyetçilik türü müdür? Yoksa etnik milliyetçiliğin dini söylem ve motivasyon ile harmanlanmış bir formu mudur? Dini milliyetçiliği seküler milliyetçilikten ayıran temel özellikler nelerdir? Dini milliyetçilik, seküler sistemler içinde nasıl sönümlenmektedir? Sekülerleşme, gerileme aşamasında mı yoksa dinin toplumsal ve siyasi rolünün yeniden tanımlandığı yeni bir dönem mi yaşanmaktadır? Bu sorulara verilen yanıtlar her geçen gün artsa da, dini milliyetçiliğe ilişkin tanımsal belirsizlik devam etmektedir (Yıldız ve Çengel, 2024). Kavramı kesin sınırlarla tanımlayan çalışmalar oldukça azdır; zira dinin milliyetçilikle ilişkisi, bağlamsal faktörler, tarihsel arka plan ve rekabet halindeki milliyetçilikler üzerindeki dinin değişen rolü gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda, kavram-sallaştırma daha da güçleşmektedir. Söz gelimi, dini milliyetçiliği, “araçsal dindar milliyetçilik” ve “seküler milliyetçilik” dışında ayrı bir kategori olarak ele alan Rieffer, din ve milliyetçiliğin füzyonu şeklinde tarif eder ve Kuzey İrlanda, Fars ve Hindu milliyetçiliği gibi örnekler sunar (Rieffer, 2003).

Bu tanım yetersiz olmakla birlikte, verilen örneklerin dini nitelik taşıyıp taşımadığı konusu ihtilaflıdır. Dini milliyetçiliği özcü bir yaklaşımla ele almak, dini semboller ve söylemler altında gizlenen etnik milliyetçiliği gözden kaçırmamıza yol açabilir. “Dini” sıfatıyla nitelendirilen bazı milliyetçiliklerin aslında dini bir temeli dahi yoktur. Literatürde Kuzey İrlanda, Filistin, Sri Lanka, Filipinli Morolar vakalarına sıkça atıfta bulunulsa, bu hareketlerin öncelikli sadakatlerinin ve hedeflerinin dini olup olmadığı tartışmalıdır. Gre-enfeld’e göre, din, milliyetçiliğin en önemli veya tek ayırt edici unsuru olsa

bile, dini milliyetçilik ayrı bir milliyetçilik türü olarak değerlendirilmemelidir. Dini milliyetçilikte, din bir topluluğu diğerlerinden ayıran etnik bir vasıf kazanarak o gruba atfedilen ve değiştiril(e)mez bir niteliğe bürünür. Böylece kişisel sorumluluk ve tercihe dayalı bir inanç sistemi olmaktan çıkarak zorunluluğun—hatta ırkın—bir yansıması haline gelir. Milliyetçilik doğduğu ve geliştiği dini bağlamdan etkilense de, dünyevi alandaki sosyal gerçekliğin sınırları içinde şekillenir; bu da kaçınılmaz olarak onu seküler bir olgu yapar (Greenfeld, 1996:181-82).

Rieffer'in sunduğu örnekler de tartışmalıdır. Örneğin, Kuzey İrlanda'da siyasi retorik dini motifler ve sembollerle iç içe geçse de, çatışmanın taraflarını belirleyen ana unsur din değildir ve tarafların toplumsal yaşamı dini ilkelere göre düzenleme iddiaları yoktur (Brubaker, 2012:13). İran'da ise 1979 Devrimi sonrasında Şiilik doktriniyle desteklenen Fars milliyetçiliği, dini ve seküler öğelerin bir sentezi olarak öne çıkar (Farzaneh, 2007). Bu örnekler, kapsayıcı bir dini milliyetçilik tanımı yapmayı zorlaştıracak kadar geniş bir yelpaze ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Sarkacın yönü, grupların ayırt edici özelliklerine, tarihsel koşullarına ve aralarındaki rekabetin nasıl çerçevelendiğine bağlı olarak değişmektedir (Marsh, 2007:107). Bu problematik üzerinden hareket eden çalışma, genel bir tanımsal çerçeve kurmadan, dini milliyetçilik ile ilgili tartışmaların ana eksenini üç kategoriye ayırarak kavramsal belirsizlikleri gidermeyi amaçlamaktadır. İlk olarak, dinin doğrudan milliyetçiliğin kurucu unsuru ve öncüsü olduğu; ikinci olarak, dinin milliyetçiliği tamamlayıcı ve destekleyici bir rol üstlendiği ve son olarak, seküler milliyetçiliğe ve düzene karşı bir tepki olarak gelişen, ancak zamanla kendisi bir tür milliyetçiliğe dönüşen dini milliyetçilik biçimleri incelenecektir.

İnşai Model

Bu kategoride din, grubu “öteki”nden ayıran asli unsur olarak öne çıkar ve etnik aidiyetle örtüşerek kolektif kimliğin ayrılmaz bir parçası haline dönüşür. Ancak bu süreç *geçici* ve *kurumsal çerçeve* olmak üzere iki temel yönelime göre şekillenir: Sekülerleşme kapasitesine bağlı olarak din, milli bilincin oluşumuna katkı sağladıktan sonra geri çekilir ya da kurumsallaşarak süreklilik kazanır.

Geçici Çerçeve

Milliyetçiliğin kökeninde dilsel ayrım olduğu varsayıldığında, özellikle kutsal metinlerin ana dilde yazılması, okuyucuların etnik kimliklerine dair güçlü bir öz-bilinç geliştirmelerine olanak tanır (Hastings, 1997). Kutsal metinlerde somutlaşan dil, ulusal bilincin altyapısını oluştururken; kutsal mekânlar bu

bilincin derinleşmesine katkı sağlar (Dingley 2011; Shady 2021; Smith, 2000). Bir başka deyişle, inanç, topluluğun sınırlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynar ve bu sayede din ile milletleşme süreci iç içe geçerek özdeşleşir. Hastings'e göre, kökeni modern öncesi zamanlara uzanan millet ve milliyetçilik, İncil'in farklı dillere çevrilip yorumlanmasıyla gelişen yerel diller olmadan ortaya çıkamazdı. İngiliz milliyetçiliği bunun en tipik örneğidir. Öyle ki, Protestan Devrimi'nden önce, hatta on dördüncü yüzyılda bile bir tür İngiliz milliyetçiliğinden söz etmek mümkündür⁹. Hastings, milliyetçiliğin kökeninin Orta Çağ'a dayandığını ve modernleşme süreciyle birlikte daha geniş coğrafyaya yayıldığını savunur. Fransız ve Amerikan devrimleri sonrasında ortaya çıktığı ve modernitenin bir ürünü olduğu yönünde görüşleri reddeder. "Milletler milliyetçiliklerin ve ulus devletlerin bir ürünü olarak doğar" şeklindeki klasik argümana karşı çıkar (Smith, 2003:25). Aksine, ulus devletler ortaya çıkmadan önce de milletlerin kolektif bir varlık olarak mevcut olduğunu ileri sürer.

İngiliz milliyetçiliği, Orta Çağ'da kralların Papalık karşısında yürüttüğü mücadeleler ile Kilise ve din adamlarının İngiltere'yi birleştirmeye yönelik çabaları sonucunda halk arasında ulusal bir duygunun oluşmasıyla ortaya çıkmıştır (Hastings, 1997:51). İngilizlerin ulusal uyanışı, Orta Çağ'da dine dayalı dil ve gelenekler aracılığıyla başlamıştır. Ancak bu durum, o dönemde İngilizlerin modern anlamda bir ulus oldukları anlamına gelmez; zira kilise ile milliyetçilik arasındaki ilişki esas olarak Protestanlık sonrasında güç kazanmıştır. Greenfeld de, dinin desteği olmaksızın İngiliz milliyetçiliğinin ortaya çıkamayacağı görüşündedir. Püritanizm, yalnızca Katolik Roma'dan ve Hristiyan dünyasının geri kalanından bir dini ayrım yaratmakla kalmamış; aynı zamanda Protestanlık ile İngiliz kimliği arasında bir özdeşleşmeye yol açmıştır (Greenfeld, 1996).¹⁰

9 Hastings'e göre, Ortaçağ İngiliz devletine ait metinlerde, "Orta Çağ İngiliz kimliği" ile "modern İngiliz kimliği" arasında süreklilik olduğunu gösteren somut kanıtlar bulunmaktadır (Hastings, 1997). Hastings'in bu iddiası, modernist yaklaşımların temel varsayımlarına meydan okumakla kalmaz, aynı zamanda Orta Çağ'a dair kanıtları göz ardı eden Greenfeld gibi düşünürlerden radikal bir şekilde ayrılmasını sağlar. Greenfeld, millet prototipinin ilk örneği olarak İngilizleri gösterse de, Orta Çağ bulgularını dikkate almaz ve analizlerini Protestanlık sonrasıyla sınırlar. Milliyetçiliği açıklarken, modernite öncesi ve sonrası arasında kesin bir ayrım yapar ve milliyetçiliği moderniteye açılan bir kapı olarak değerlendirir (Greenfeld, 1996).

10 Greenfeld, milliyetçiliği modernitenin merkezine koymasına rağmen, onu modernleşme ya da sekülerleşmenin doğrudan bir sonucu olarak görmez. Milliyetçiliğin modernitenin kurucu bir unsuru olduğunu savunur. Milliyetçilik, modernleşme sürecinde aktif bir rol oynar; yani modernite, milliyetçilik aracılığıyla oluşur ve yerleşir. Modernite olmadan millet ve milliyetçilik var olabilirken, millet ve milliyetçilik olmadan modernite var olamaz. Modern kültür ve toplumsal gerçeklik, ulusal sınırlara dayalı bir dünya vizyonu taşıdığı için milliyetçidir; mevcut devletlerarası düzen de bu vizyonun yansımasıdır (Greenfeld, 2005).

Din, İngiliz milliyetçiliğinin inşasında kurucu bir rol üstlense de, milliyetçilik kök salıp yerleştikçe dinin tanımlayıcı rolü zamanla ikincil bir konuma geriler. Din, milliyetçiliğin doğuşunda bir tür ebelik işlevi görüp, gelişim sürecinde onu koruduktan sonra geri plana çekilir (A.g.e.: 181). Protestanlık, İngiliz milliyetçiliği üzerinde geçmişte olduğundan daha az merkezi bir rol oynamaktadır. İngiliz toplumunun ve kültürünün sekülerleşmesi, dini geleneklerin ve ritüellerin öneminin azalması ile Anglikan Kilisesi'nin gücünün kademeli olarak zayıflaması, İngiliz milliyetçiliğinin sekülerleştiğine işaret etmektedir (Soper ve Fetzer, 2018: 22). İngiliz milliyetçiliği, sekülerleşme süreciyle paralel gelişmiştir. Bu gelişim, din ve dindarlıkla bir karşıtlık içinde değil, dinin güçlü kurumsal yapısına yönelik artan bir eleştiriyile ilişkilidir (Hastings, 1997:51). Din ve din adamları ulusal kimliğin oluşumunda belirleyici rol oynarken, zamanla seküler normlar ve aktörler ön plana çıkmıştır. Millet olgusunun beşeri egemenliğe dayandırılması, dikkatin bu dünyaya kaymasına, ilahi iradenin etkisinin azalmasına ve seküler bilincin gelişmesine neden olmuştur (Greenfeld, 2005:326-27). Sonuç olarak, menşei itibarıyla *seküler idrak* gerektirmeyen milliyetçilik, meşruiyetini dini akidelere aramayan bir dünya görüşünü, halk egemenliğini ve eşitlikçiliği teşvik ederek sekülerleşmeye zemin hazırlamıştır. Böylece millete dayalı siyaset anlayışının referans noktası beşeri irade olur ve egemenlik millet kaynaklı olduğu sürece meşru kabul edilir (Smith, 1983; Brubaker, 2012).

Kurumsal Çerçeve

Bu alt kategoride, din ile milliyetçiliğin daha dirençli bir biçimde kesiştiği ve birbirini karşılıklı olarak güçlendirdiği çeşitli bağlamlar söz konusudur. Dinin kamusal alandaki kurumsallaşması seküler kesimlerden ciddi bir itirazla karşılaşmaz; aksine, geniş toplumsal destek bulur. Çünkü din, ortak normlar ve değerler üreterek kolektif kimliğin oluşumunda merkezi bir işlev üstlenir ve toplumsal bütünlüğün pekişmesine hizmet eder. Dini kimlik, tıpkı etni-site gibi, sürekli dönüşür ve çeşitli güç odakları tarafından inşa edilir (Veer, 1994:30). Ancak, seçilmiş bir topluluğa aidiyet duygusu ile kadim inançlar arasında öylesine sıkı bir bağ vardır ki, dini gelenekler ile etnik iddialar arasında kararlı bir uyum sağlanmıştır. Yahudi, Ermeni, Yezidi, Hindu ve Pakistan milliyetçilikleri bu durumun en belirgin örnekleridir. Yahudiler arasında binlerce yıldır en süregelen şey, “inanç ile etnik kimlik arasındaki kadim ilişkidir” (Marsh:2007:103). Yahudi milliyetçiliğinde din, özbilincin organik bir parçası olarak etnik kimliği inananlar topluluğuyla özdeşleştirir ve kutsal topraklarla ilişkilendirerek bu topluluğu “kutsal bir cemaat” haline getirir (Oommen, 1997; Smith, 2000). Keza, yüzyıllar boyunca devletsiz ve dağınık olarak var-

lığını sürdüren Ermeni kimliğini günümüze taşıyan başlıca unsur, erken dönem İncil çevirileri ve dini ritüellerin Ermeni bilinci üzerindeki derin etkisidir (Hastings, 1997; Smith, 2000). İslam geleneğiyle ilişkilendirilmesine rağmen heterodoks inanç sistemi olarak kabul edilen Yezidilik, Kürtçe yazılmış kutsal metinleri olan Kitâbü'l-Cilve (Vahiy Kitabı) ve Meshaf-ı Reş (Kara Kitap) aracılığıyla, Yezidiler arasında etnik bilincin dini dayanaklarını teşkil eder.

Din ile milliyetçilik arasındaki ilişki örüntüleri, büyük ölçüde tarihsel bağlamın ve toplumsal koşulların bir yansımasıdır. Örneğin, İngilizler açısından Ptotestanlık, 16 ve 17. yüzyıllarda milletleşmeyi sağlayan âmil iken, 20. yüzyılın başlarında Hinduizm ve İslam, Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğine karşı direnişi besleyen başlıca güç kaynakları arasında yer almıştır (Veer, 2014:12). Ancak sömürge sonrası dönemde, egemenliğin paylaşımına yönelik iktidar mücadeleleriyle Hinduizm ve İslam, birbirleriyle rekabet eden etnik belirteçler haline gelmiştir. Bu durum, dini milliyetçiliğin anlamının bağlama ve zamana göre nasıl evrildiğini gösteren güçlü bir kanıttır. İroniktir ki, bu tür ulusal bilinçlenme halleri, dinin etnik grup ile özdeşleşmesine yol açarak, evrensel iddialar taşıyan dinin etnikleşmesinin önünü açmaktadır. Bu milliyetçiliklerin inanç temelli rakip unsurlara dönüşmesi, dinin evrensel iddialarının ulusal bilinçle nasıl uyumlu hale getirildiğini ve din ile milliyetçiliğin birleşerek ne kadar karmaşık yapılar oluşturduğunu gözler önüne sermektedir. Bu tür dini mobilizasyonlar, milliyetçiliğin modern biçimlerine ve küresel ulus devlet sisteminin temsil ettiği seküler nizama doğrudan karşı çıkmazlar. Esas olarak eleştirilerini, milliyetçiliğin dini özel alana iten ve marjinalleştiren seküler yorumlara yöneltir.

Birçok milliyetçilik girişiminde olduğu gibi, Hindu ve Pakistan milliyetçilikleri de başlangıçta homojen bir yapı sergilemekten uzaktı. Hint Yarımadası etnik, inanç ve kültürel açıdan büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Bu çeşitlilik, bölgede farklı entegrasyon ve standardizasyon düzeylerini yansıtıyordu. Demografik homojenite ve toprak bütünlüğü bakımından, bu milliyetçilik hareketleri parçalı ve dağınıktı. Milletleşme sürecine giren etnik gruplar arasında homojenleşme yönündeki kolektif seferberlikler, çoğu zaman ortak bir inanç zemini geliştirilmesini de kapsamıştır. Ancak dini milliyetçiliklerde, buna daha katı ve dışlayıcı bir inanç temelli tektipleşme arzusu eşlik ediyordu. Gandhi'nin temsil ettiği ılımlı görüş, çoğulculuk, hoşgörü ve eşitlik gibi değerler üzerine kurulu kompozit bir milliyetçilik anlayışını benimserken, karşıt görüş ise ulusu “aynı inancı paylaşanlar” olarak tanımlıyordu. İkinci görüşün siyasi arenada güç kazanması, Müslüman nüfusun dışlanmasını beraberinde getirirken, bu süreç Müslüman milliyetçiliğinin yükselişine ivme kazandırdı.

Hindu ve Müslüman nüfusun dini topluluklar halinde bölünerek ayrı devletler kurmasıyla sonuçlanan süreç, dinin milletin kurucu unsuru olduğu Hindu ve Pakistan milliyetçiliklerinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Komşu iki devlet ve toplum olmanın getirdiği zorluklar, çıkar çatışmaları, Keşmir gibi bölgesel toprak anlaşmazlıkları, rakip iki kimliği dini sınırlar etrafında hizalayarak ayırışmayı derinleştirmiştir. Hindu kimliğinin sınırlarının inşasında bu yönelim o kadar belirgindi ki, Hindistan'ın ilk Başbakanı Nehru, seküler bir milliyetçilik vizyonu benimsemiş olmasına rağmen, Hindu inancını ulusun ayrılmaz bir parçası olarak kabul etmek zorunda kalmıştır (Veer, 1994: 21-23). İngiliz sömürgeciliğine karşı aynı ideal etrafında birleşen ve birlikte hareket eden Hindu ve Müslüman gruplar arasında uzun süre var olan dini antagonizma, siyasi gerilimlere dönüşerek kolektif bilinci ve birlik duygusunu dini milliyetçilik doğrultusunda kanalize etmiştir. Günümüzde, Hinduizm ve İslam, söz konusu iki milliyetçilik formunun inşasında karşılıklı olarak kurucu roller üstlenmekte; bu durum iki kimliğin ontolojik olarak birbirine bağımlı hale gelmesine neden olmaktadır.

Bu milliyetçiliklerde din, kolektif bilinç ile özdeşleştirilmekte ya da onun vazgeçilmez bir ögesi olarak sunulmakta; buna yönelik toplumsal itirazlar ise oldukça sınırlı kalmaktadır. Dini kimlik ile onu çevreleyen ve potansiyel bir rekabet alanı oluşturan "öteki" arasında keskin ayrışma gruplar arası gerilimin ana kaynağını oluşturur. Milliyetçilik yalnızca siyasi hedeflerle kısıtlı kalmaz; aynı zamanda grup kimliğinin, toplumsal aidiyetin ve kültürel bütünlüğün ritüel düzeyde inşasını da gerektirir. Öyle ki, seküler olgular bile kutsallaştırılabilir. Böylece din, ulusal kimliğin şekillenmesinde hem asli hem de araçsal bir işlev görür. Hindu milliyetçiliği, inancı tözsel boyutunun ötesine taşıyarak onu ideolojik bir çerçevede yeniden tanımlar ve homojen Hindu milleti yaratmayı amaçlayan modern projenin hizmetine sokarak dünyevileştirir (Nandy, 1997). Dini milliyetçilik formu, modern bir olgu olarak şekillenir. Nihayetinde milliyetçilik, seküler ya da dini içeriğinden bağımsız olarak, kitlelere tanıtılan ve onların katılımını gerektiren bir girişimdir; bu süreç, üyelerini aynı grubun parçası olduklarına inandırmak ve ortak amaca yönlendirmek zorundadır (Brubaker, 2006).

Dini söylem, motifler ve semboller, modern öncesi dönemlerde, bir dini topluluk ile öteki arasındaki toplumsal sınırları oluşturmak ve sürdürmek için önemli bir araçtı. Bugün ise bu öğeler, daha modern biçimlerde tezahür ederek dinamik bir örüntü izler. Siyasi alanda dini sembolizmin kullanımı, geleneksel ve ılımlı yaklaşımlardan radikal ve aşırı yorumlara kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde yeniden kurgulanır. Bu dönüşüm, dinin toplumsal normlar ve davranış kuralları üzerindeki etkisini artırarak milliyetçiliğin ye-

niden tanımlanmasına, müzakere edilmesine ve gözden geçirilmesine olanak tanır. Sözgelimi, Modi yönetimindeki Hindistan'da son dönemde artan otoriterleşme ile birlikte dini milliyetçiliğin tonu daha da koyulaşmış, grup dışındaki kalanlara yönelik asimilasyon ve baskı politikaları artmıştır (Islam 2024). Milliyetçilik çağında din siyasallaşmakla kalmaz, aynı zamanda yeniden üretilerek etnik sınırlara özgülenir ve evrensel kapasitesi daraltılır. Dinin etnik belirtece ve kültürel rozete dönüşmesi, inanç sisteminin özsel içeriğinden giderek uzaklaşılmasına ve dolayısıyla milliyetçiliğin uzun vadeli sekülerleştirici etkilerinin kaçınılmaz hale gelmesine yol açar.

Karma Model

Bu milliyetçilik formunda din, etnik kimliğin doğrudan bir işaretleyicisi olmaktan ziyade, ulusal birliğin inşası ve pekiştirilmesi sürecinde açısından destekleyici bir unsur olarak işlev görür. Her ne kadar din ile etnik kimlik arasında önceki kategorideki kadar kusursuz bir eşleşme olmasa da, bu iki unsuru birleştirmeye yönelik çabalar dikkat çekicidir. Başka bir ifadeyle, din milli kimliğin oluşum sürecinde kurucu bir unsur olarak belirleyici rol oynamamış olsa da, onun sürekliliğini ve meşruiyetini güvence altına alan temel dayanaklardan biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, dini kimlik ile etnik grubun sınırlarını belirleyen çizgiler birebir örtüşmese de, dini inancın kitleleleri harekete geçirme potansiyelinin farkında olan siyasi elitler, milliyetçi söylemi kutsal temalar ile donatarak din ile milliyetçiliğin ideallerini uyumlu hale getirir (Hibbard, 2010). Dini motif ve sembollerle harmanlanan milliyetçilik, bu birliktelik sayesinde hem kutsallık atfedilmiş bir meşruiyet kazanır hem de dinin doğal mobilizasyon kapasitesinden yararlanarak toplumsal tabanını genişletir (Iveković, 2002).

Dini aidiyet ile milli kimliğin kaynaşması, bir yandan kolektif hafızanın diri tutulmasına ve tarihsel anlatıların sürekliliğine katkı sağlarken, diğer yandan dindar kesimlerin ulusal projelere yönelik bağlılıklarını derinleştirir. Dine milliyetçiliği tanımlayıcı bir misyon yüklenmesi, bu iki olgu arasındaki sınırların sabit değil, esnek ve uyarlanabilir olduğunu gösterir. Böylece, din ile milliyetçilik arasında yeniden üretilen, müzakereye açık ve tarihsel olarak kurgulanan bir etkileşim alanı oluşur. Evrensel ve metafizik karaktere sahip olan din, belirli bir grubun milli bilincini tahkim ederken; grup dışındaki azınlık dindaşlar arasında ayrıştırıcı temsiliyetler kazanarak dünyevileşir ve pragmatik bir işlev yüklenir. Bu süreçte, dinin evrensel iddiaları ideolojik ve kültürel bir filtreye tabi tutularak yerelleştirilir ve ulusal proje ile bütünleştirilir. Din, sosyal gerçekliği anlamaya ve açıklamaya yönelik bir nihai anlam-

landırma kaynağı olmanın ötesine geçerek, milli duyguların topluma aşılmasında manevi gerekçeler sunan ideolojik bir aygıtı dönüşür. Dolayısıyla, milliyetçilik dini imgeler ve temalarla besleniyor olsa da, aslında etnik ya da sivil milliyetçiliğin bir yansımasına dönüşür (Gans,1994; Demerath, 2003).

Bu milliyetçiliklerin melez niteliğinin arka planında, mukaddesatı milli kimliğin kurucu unsuru olarak konumlandırmayı amaçlayan aktörlerle, buna karşı çıkan seküler eğilimler arasındaki ideolojik anlaşmazlık yatmaktadır. Seküler milliyetçilerin din ile kurdukları mesafeli ilişki, kutsalın milli kimliğin tasarımı merkezli bir rol üstlenmesi gerektiğini savunan kesimlerce eleştirilir. Bu eleştiriler doğrultusunda, milliyetçiliği dini referanslarla yeniden tanımlamaya yönelik alternatif öneriler sunulur. Ancak dinin, siyasal doktrinin hangi ölçüde kurucu ilkesi olması gerektiği ve gündelik yaşama nedenli nüfuz edeceğine dair süregelen tartışmalar, farklı toplumsal kesimler arasında gerilimlere yol açarak, karma dini milliyetçilik biçimlerinin kırılğan karakterini açığa çıkarır. Etnik grubun üyeleri arasında dini ve seküler referanslar etrafında şekillenen güç mücadelesi, toplumsal bütünlüğü zedelemekle kalmaz; aynı zamanda ulusal projenin istikrarını tehdit eden yapısal zafiyetler de doğurabilir.

Türkiye’de milliyetçiliğin değişen yapısı, din ile laiklik arasındaki gerilim bağlamında dikkat çekici bir örnektir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, İslam’ın Türk kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu açıktır (Kadioğlu, 1996¹¹; Saygı ve Aslan, 2020). Cumhuriyet’in ilk yıllarında, katı bir laiklik anlayışı benimsenmesine ve İslam’ın kamusal alan üzerindeki etkisinin devletin sıkı denetimi altına alınmasına rağmen, İslam, Sünni ve Hanefi yorumlar aracılığıyla milli kimliğin kültürel yapıtaşlarında ve halkın gündelik yaşamında varlığını sürdürmüştür. Bu süreklilik, Osmanlı ulemasının “*din ü devlet*” anlayışının Türkiye’deki miraslarından biri olarak, dinin toplumsal gücünün kesintiye uğramasını engellemiştir (Lord, 2017). Kaldı ki, Ortodoksluk ve Sünni İslamın nüfus çoğunluğundaki belirginliği, Yunan ve Türk milliyetçiliklerinin birbirini dini kimlik temelinde etiketlemesine neden olmuştur. Mübadele politikası bu ayrışmanın doğal sonucudur. Dolayısıyla, din ulusal kimliğin katalizörü olmasa da, onu tamamlayan bir unsur olarak seküler milliyetçilik biçimlerine de nüfuz etmektedir.

1960’larda, İslam ile Türklüğün “*Türk İslam Sentezi*” doktriniyle ideolojik bir çerçeve kazanarak daha belirgin ve sistematik birleşmesi, bu eğili-

11 Türk modernleşmesinin yörüngesini Batılılaşmaya çeviren Atatürk, Batı ile İslam medeniyeti arasında bir sentez kurmayı hedefliyordu. Batı ile hem rekabet hem de ittifak üzerinden kurulan bu ilişki biçimi, aynı zamanda Türk milliyetçiliğinin bir paradoksuydu. (Kadioğlu, 1999:191-192).

min bir devamı niteliğindedir (Çetinsaya, 1999; Kurt, 2010; Uzer, 2016). Örneğin, Necip Fazıl Kısakürek, Soğuk Savaş dönemi Türkiye'sinde fikirleri ve kaleme aldığı metinlerle, Türk kimliğini mukaddesatçılıkla yoğurarak yenden kurgulamış ve seküler ve muhafazakar kesimler arasındaki ayrışmanın belirginleşmesine katkıda bulunmuştur (Köseoğlu, 2023). Ancak, İslam'ın Türk kimliğinin özünde sürekli ve kalıcı ve değişmez bir kurucu unsur olarak konumlandığı yönündeki iddia, tartışmalı bir konudur (Haynes, 2010). Türk kimliğinin bileşenlerinin katkı düzeyi, farklı toplumsal ve siyasi aktörler arasındaki güç mücadeleleri ve küresel değişimlere paralel olarak dalgalı bir seyir izlemektedir. Laik-dinsel kutuplaşmanın zirveye ulaştığı 28 Şubat sürecinde, devletin seküler niteliğine yapılan güçlü vurgu ve “irticai faaliyetler” tanımının genişletilerek İslamileşmeyi sınırlandırma girişimleri, aynı zamanda Türk kimliğinin İslam'dan arındırılması (de-İslamizasyonu) yönünde bir eğilimi de yansıtıyordu. Ak Parti hükümetleri döneminde seküler milliyetçiliğin sorgulanması, din ile devlet arasındaki kurumsal bağların güçlendirilmesi ve milli duyguların İslami mobilizasyona eklenmesi önemli bir dönüşüme işaret etse de, Türk milliyetçiliğini *inşai model* kategorisine dahil etmek için tek başına yeterli değildir. Bu dönemde dindar kesimlerin büyük ölçüde iktidar çevresinde; seküler kesimlerin ise muhalefet etrafında birleşerek kutuplaşması, dinin milli kimlik ile bütünleşmesini hem pekiştiren hem de sınırlayan çapraz etkiler ortaya çıkarmaktadır (Gurses vd., 2023).

Karma modelde, toplumsal yapı ve siyasi sistemde köklü değişiklikler olmaksızın, dini semboller ve ritüellerin milliyetçi söyleme entegre edilmesiyle milliyetçilik daha dindar bir karaktere bürünmektedir (Juergensmeyer, 2019). Örneğin, Polonyalı siyasetçiler ve din adamları, Komünizm sonrası dönemde devletin seküler yapısını korumakla birlikte, Katolik Kilisesine olan bağlılıklarını vurgulayarak, dini unsurlar içeren melez bir milliyetçilik inşa etmek amacıyla işbirliği yapmışlardır. (Rieffer, 2003; Soper ve Fetzer, 2018). Türk milliyetçiliğinin İslam ile kurduğu güçlenen ittifak da benzer bir sentezi yansıtmaktadır. White, bu dönüşümü biraz erken ve genelleşici biçimde “Müslüman milliyetçiliği” olarak kavramsallaştırır. Bu adlandırma, Osmanlı geçmişine sıkça referans veren ve İslam'ı merkeze alan dindar Türk kimliğini, Kemalist projenin öngördüğü seküler ve modern Türklük anlayışından ayırır. Buna göre, etnik kökene dayalı ve dar sınırlarla tanımlanan Türklük tasavvuru terkedilerek, İslam'ın organik bir parçası olarak yeniden kurgulandığı ve kimliğin mevcut sınırlarının esneyerek genişletildiği “kültürel Türklük” anlayışı öne çıkar (White, 2013:19). Müslümanlığı merkeze aldığı varsayılan bu yönelim, grubun bekasını ve çıkarlarını Türk kimliği ekseninde tanımlar.

Dolayısıyla, “Müslüman milliyetçiliği” kavramsallaştırması Türk milliyetçiliği bağlamında problemli olup, İslam ile teçhiz edilmiş milli bir etiket olmanın ötesine geçmemektedir. Türkiye içinde dindaş diğer etnik gruplar ile sınırlı işbirliği ve Sünni-Alevi geriliminin devam eden kırılabilirliği ile dışarıda Arap ayaklanmaları sonrası Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerde yaşanan güven bunalımı, Müslüman milliyetçiliği kavramının sınırlarının sorgulanmasına yol açmıştır. İslamlaşma politikalarına paralel olarak, paradoksal bir biçimde deizmin yaygınlaştığı ve seküler temalar etrafında şekillenen milliyetçi söylemin yükselişi gözlemlenmektedir (Gurses vd., 2023; Kardaş, 2023). Bu eğilim, İslam’ın kamusal alandaki ve Türklük üzerindeki etkisinin sınırlandırılacağı bir döneme geçişin ipuçlarını taşıırken, milliyetçiliğin de seküler bir zemine kayacağına yönelik işaretler barındırmaktadır.

Öte yandan, karma modelde kutsal metinlerin ve ritüellerin yerel dilde icra edilmesindeki sınırlılıklar, dinin etnik kimlikle özdeşleşmesini veya grubun kültürel sınırlarının inançla bütünleşmesini engeller. Sözgelimi, Kuzey İrlandalılar büyük ölçüde dillerini kaybetmiş olmalarına rağmen ulusal aidiyetlerine sıkı sıkıya bağlılık duymaktadır. Bu durum, dini pratiklerin milli kimliğin korunmasındaki rolünü tartışmaya açmaktadır (Connor, 1978:389-90). Kuzey İrlanda’da Katoliklik, ulusal kimliğin asli bileşeni olmaktan çok, çatışan taraflar arasındaki bölünmeyi pekiştiren bir simgeye dönüşmüştür. Katoliklik, İrlanda Cumhuriyeti ile birleşmeyi savunan kimlikle özdeşleşirken, Protestanlık ise Birleşik Krallık’a bağlı kalmayı tercih eden bir siyasi tutumu sembolize etmiştir. Mezhepsel ayrım sembolik bir öneme taşınmasına rağmen, uyuşmazlığın temelinde yer almamakta; daha çok çatışmaları tetikleyen bir katalizör işlevi görmektedir (Bruce, 1995, 1997; Brubaker, 2012; McGarry ve O’Leary, 1995). Çatışmanın ana unsuru ve toplumsal bölünmenin ayrım çizgisi, dinsel farklılıklardan ziyade, İngiltere’nin Kuzey İrlanda üzerindeki egemenlik iddiaları ile bölgenin tarihsel olarak maruz kaldığı siyasi ve demografik baskılara karşı gelişen gerilimdir.

İnşai modelde olduğu gibi, bu tür milliyetçiliklerde de etnik grubun üyeleri, dindarlık seviyelerinden bağımsız olarak dini bir topluluğa ait olma eğilimindedir (McGarry ve O’Leary, 1995:137). “*Kültürel din*” ya da “*sembolik dindarlık*” olarak da adlandırılabilir bu kategoride, grup üyelerinin dini kimliklerini benimsemeleri için düzenli ibadetlere veya ritüellere katılmalarına gerek yoktur (Gans, 1994). Dini pratikler, bireylerin günlük yaşamlarında belirleyici bir rol oynamasa da, dini semboller grubun sınırlarının belirlenmesinde kültürel ve kimliksele unsurlar olarak öne çıkar. Sembolik dindarlık, sekülerleşmenin bir habercisi niteliğindedir (Demerath, 2003). Dinsel ile sekülerin bir arada var olduğu bu ilişki biçiminde, din milliyetçi hedefleri

destekleyen ve teşvik eden bir güç kaynağı olarak milli iradenin belirlediği sınırlar içinde varlığını sürdürür. Ancak milliyetçilik, baskın bir güç olarak dinin özerkliğini sınırlandırır ve onu kendi projelerine entegre edecek şekilde yönlendirir. Böylece din, milliyetçiliğin kurumsal ihtiyaçlarına uygun şekilde yeniden yapılandırılır ve ona hizmet eder hale gelir (Greenfeld, 1996). Milliyetçi projeye dahil olmayan dini gruplar ve cemaatler, anaakım din anlayışının dışında bırakılarak toplumsal etkileri sınırlandırılır ya da marjinalleşir. Milliyetçiliğin din üzerindeki bu dönüştürücü etkisi, dinin özsel içeriğini geri planda bırakıp, pratikler ve ritüelleri sembolik bir düzeye indirger. Bu durum, dinin dünyevileşmesine ve dindarlığın görünürlüğünün azalmasına yol açar. Bosna Müslümanları ve Çin'deki Hui Müslüman toplumu, İslam'ı ayırt edici bir kimlik olarak benimsemelerine karşın sekülerleşme eğilimleri göstermektedir. Her iki topluluk, İslam'ı grup kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak görmelerine rağmen, dini uygulamalar giderek daha fazla bireysel ve özel alana kaymakta; kamusal alanda ise Müslüman kimliği sekülerleşmektedir (Bougarel, 2018; Stroup, 2017).

Reaksiyoner Model

Grup tahayyülünü dini sınırlar ekseninde çizen ve siyasi mobilizasyonun merkezine etnik referanslardan ziyade, makro düzeyde bir üst kimliği veya medeniyeti yerleştiren özgün bir dini milliyetçilik formudur. İnancı yalnızca düzen kurucu bir sistem olarak görmekle yetinmeyen bu anlayış, ona medeniyetler arası farklılıkların kaynağı olma işlevi yükleyerek, kolektif aidiyeti tanımlayan normatif bir çerçeve sunar. Batı dünyasında, dini ve kültürel kimliklerin harmanlandığı bir ideolojik yönelim olarak tezahür eden ve “*Hristiyan milliyetçiliği*” olarak adlandırılan bu form, İslam coğrafyasında ise kamusal alanın İslamlaşmasına dayanan “*Müslüman milliyetçiliği*” şeklinde tecessüm eder. Batı'da sekülerleşmenin ileri düzeylerine karşı bir tepki olarak ortaya çıkan ve geleneksel değerlerin kamusal alanda görünür olmasını savunan muhafazakar eğilim, Amerika'da Donald Trump, Macaristan'da Viktor Orbán ve Brezilya'da Jair Bolsonaro gibi liderlerle özdeşleşmiştir. Küreselleşme karşıtlığını temsil eden Hristiyan milliyetçiliği, liberal değerlere karşı çıkarak geleneksel aile yapısının korunmasını önceler; eşcinsel birlikteliklerin yasaklanmasını talep eder, göçmen karşıtlığı ve kültürel homejenlik vurgusu yapar (Gorski ve Perry, 2022; Whitehead vd., 2018). Müslüman milliyetçiliği ise sekülerleşme karşıtlığının ötesine geçerek, din ile ulus devleti birbiriyle çelişen yapılar olarak formüle eder. Milli kimliğe dayalı hizalanmanın meşruiyetini sorgular ve İslam'ın toplumsal örgütlenmenin temel referans noktası olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur.

Hristiyan milliyetçiliği küreselleşme karşıtlığı üzerinden ulus devletle uyum içinde hareket ederken, *Müslüman milliyetçiliği* ulus devlete yönelik yapısal itiraz geliştirir. Bu nedenle, ilki siyasi iktidarlar tarafından, ikincisi ise genellikle devlet dışı aktörler tarafından temsil edilir. Pakistan ve Bangladeş'teki Cemaati İslami grubu, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Müslüman Kardeşler'in çeşitli kolları, Hizb-ut Tahrir, Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD), El-Kaide gibi gruplar, İslamcılığın çeşitli formlarını temsil eden önemli aktörler olarak dikkat çeker. Bu gruplar, statükoyu değiştirmeye yönelik farklı stratejiler ve yöntemler benimsemekle birlikte, İslam'ı siyasal sistemin ve toplumsal düzenin kurucu unsuru haline getirme amacıyla birleşirler. İçeride İslami düzenin tesis edilmesini hedefleyen ideolojik yönelime, uluslararası sistemin dönüştürülmesi idealini eşlik eder. Ulusal sınırları aşan bir medeniyet vizyonuna dayanan bu tahayyül, bölgesel düzeyde yeni siyasi tasarımlar vaadeder. İlahi irade ile milli irade arasında sembolik bir rekabet kurgulayan ve seküler milliyetçiliğe alternatif bir arayış içinde olan bu anlayış, inancı kolektif eylemin itici gücü olarak konumlandırarak, paradoksal biçimde kendisini özgün bir milliyetçilik türü olarak inşa eder (Brubaker, 2012). Bu bakış açısına göre (*seküler*) milliyetçilik, asli kaynağını milli iradeden alarak insan topluluklarını dünyevi prensiplere göre dizayn ederken; sonsuz yaşam vaadiyle aşkın bir yönelim sunan din, bu dünyanın ilahi bir irade ve kudret doğrultusunda düzenlenmesi gerektiği inancıyla takipçilerini yönlendirir. Hobsbawm'ın da belirttiği üzere, inanç kimi durumlarda milliyetçiliği pekiştiren bir rol oynarken, kimi zaman da ulus-devletin otoritesini ve üyeleri üzerindeki sadakat hiyerarşisini sorgulayan, hatta ona meydan okuyan bir nitelik kazanır (Hobsbawm, 1990:68).

Mevcut devletlerarası sistemde ulus normunun aşıldığını iddia etmek mümkün olmasa da (Greenfeld, 1996:170), modern dünyada ulusun rakipsiz bir konumda olduğu ya da hâlâ karşı konulamaz ve işleyen tek güç olarak varlığını sürdürdüğü (Gellner, 1983:138) yönündeki görüş giderek daha fazla sorgulanmaktadır. Kutsallık atfedilerek yüceltilen etnik ve sivil milliyetçilikler, beşeri iradeyi ilahi iradenin önüne koymaları nedeniyle siyasi bir inanç sistemine dönüşmüş (Smith, 2000) ve bu yönleriyle eleştirilerin odağı haline gelmişlerdir. Bu asimetrik konumlandırma, egemenliğin ilahi bir kaynağa dayanması gerektiğini savunan bazı İslami gruplar ile egemenliği etnik ya da ulusal bir kimlik temelinde tanımlayan milliyetçilik anlayışı arasında derin bir çelişki doğurmuştur. Her ne kadar din ve milliyetçilik düzen kurma ve sürdürme yönünde eşdeğer iddialar taşısalarda, yöneldikleri nihai amaçlar ve referans aldıkları kaynaklar bakımından aralarında süreklilik arz eden bir gerilim bulunmaktadır (Juergensmeyer, 2023). Bu gerilim, iki ol-

guyu birbirlerine karşı alternatif ideolojik hipotezler ve rakip düzen kurucu paradigmalara dönüştürür. Bazı İslamcı hareketlerin milliyetçiliğe yönelik karşıtlıkların temelinde, bu iki ideolojinin rakip düzen projeleri olarak algılanması yatmaktadır. Buna göre din, birey ile siyasi otorite arasındaki ilişkileri normatif değerler ve idealler aracılığıyla düzenlerken; milliyetçilik, bu ilişkiyi daha seküler ve rasyonel bir mantıkla kurgular.

İslami ekoller arasındaki küresel etkileşimler tarih boyunca süreklilik göstermiştir ve bu durum büyük ölçüde İslam'ın teolojik kökenlerinden kaynaklanır. İslam, bir inanç sistemi olmanın ötesinde, toplumsal dizaynı hedefleyen ve kolektif arzular içeren bir yapı olarak öne çıkar. Bu aksiyoner ruh, mensuplarını bir arada tutacak bütünlüklü ve istikrarlı bir siyasi mevcudiyet kazanamasa da, etnik gruplar arasında birleştirici bir köprü işlevi görerek milliyetçi duyguları törpüler ve ortak inancı paylaşan mü'minlere ümmetin bir parçası oldukları hissini kazandırır. Hem etnik kimliğe hem de ümmete yönelik aidiyeti içeren ikili bağlılık, etnopolitik seferberlikten ziyade ümmete dayalı siyasal tasavvur ve pratikleri teşvik eder. Bu akımı "*Müslüman milliyetçiliği*" olarak tanımlamak, formüle edilen kimliğin ve teritoryal vizyonun sınırlarının belirsizliği nedeniyle ilk bakışta kavramsal açıdan sorunlu görünebilir. Ayrıca, ideolojik söylem ile cari toplumsal gerçeklik arasındaki mesafe de eleştiriye açıktır. Ancak birçok müslümanın zihin dünyasında siyasi bir tasarım olarak yer edinen bu görüş, kitleleri kolektif eyleme yönlendirerek teori ile pratiğin buluşmasını sağlar.

Sömürgecilik karşıtı duruş ve Batı medeniyetine yönelik eleştiriye merkeze alan bu eğilim, aynı zamanda onun yerel (*seküler*) işbirlikçilerine karşı tepkiye dayanan ideolojik bir çerçeve sunar. Başka bir deyişle, ümmet anlayışı, birincil sadakatin yalnızca dini topluluğa yöneldiği, bu sadakatin sınırlarının etnik değil inanç eksenli çizildiği bir siyasi bilincin referans noktası haline gelir. Aynı etnik gruba mensup olsalar dahi seküler kesimler dışlanır; böylece ümmet tasavvuru, dini aidiyeti merkeze alan kapsayıcı ama aynı zamanda dışlayıcı bir kimlik politikasına dönüşür. İslam, toplumsal sorunlara yönelik sunulan yegane reçete olarak sunulur. Müslüman tarihine ve kültürel birikimine yabancı bir ideoloji olan ve beşeri egemenliğe dayanan seküler milliyetçilik, ilahi iradenin öngördüğü bir topluluk yaratmayı amaçlayan İslami düzene aykırı görülür (Zubaida, 2004).

Ancak özellikle Arap dünyasındaki bazı İslamcı hareketler, İslam'ı Arap milliyetçiliği ile uyumlu hale getirmeye çalıştıkları ve onu milliyetçiliği destekleyen bir araç olarak kullandıkları yönünde eleştirilere maruz kalmaktadır (Myhill, 2010; Tibi, 1997). Nitekim, Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan

el-Benna'nın, ulusal duyguları vurgulayan bir şekilde, “*Araplar, İslam'ın dayanağı ve koruyucularıdır; her müslümanın Arap birliğinin yeniden canlanması ve desteklenmesi için çalışması bir görevdir*” dediği aktarılmaktadır (Zubaida, 2004: 411). Bu tür söylemler, İslamcı hareketlerin milliyetçiliğe duydukları ideolojik yakınlıktan ziyade, ulus-devletin kimlik inşası sürecinde uyguladığı hegemonik baskılara karşı entelektüel direnç geliştiremeyeişlerini ve iktidar mücadelesinde avantaj sağlamak amacıyla milliyetçilikle kurdukları pragmatik işbirliğini gözler önüne sermektedir (Asad, 2003: 195-200). Dolayısıyla, İslamcıların ulus-devletin hegemonik yapısına karşı geliştirdikleri tepkiler, yalnızca bir ideolojik tutarsızlık ya da kararsızlıkla sınırlı değildir; aynı zamanda, meşruiyet kazanma, siyasal alanı genişletme ve güç dengesinde avantaj elde etme arayışlarının da bir yansımasıdır.

Buna paralel olarak, ulus devletler de İslami hareketlere yönelik mutlak baskı politikaları uygulamaktansa, bu yapıları siyasal sistem içerisinde denetim altına alarak ılımlılaştırma ve entegre etme yoluna giderler. Bu strateji sayesinde, potansiyel tehdit unsurlarını sistem içi aktörlere dönüştürerek yönetilebilir kılmayı amaçlar. Bu etkileşim, sadece İslamcıların siyasal sisteme adaptasyonu ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda devletin seküler reflekslerinde tolerans düzeyinin giderek düşürüldüğüne dair açık ve belirgin işaretler taşımaktadır. Türkiye’de son yirmi yılda devlet-toplum ilişkilerinde yaşanan dönüşüm ve milliyetçiliğin İslamileşerek melez bir karakter kazanması, söz konusu değişimin somut ve çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir. Devletin seküler niteliği *müslüman kimliğiyle* uyumlu bir hal alırken, İslamcı hareketlerin söylem ve pratikleri de devletin ulusal çıkarları ve güvenlik politikalarıyla paralel bir seyir izlemeye başlamaktadır. Ulus-devletin seküler kimlik takıntısı ve uygulamaları yumuşadıkça, İslamcı hareketlerin ideolojik çizgileri giderek bulanıklaşmakta ve siyasi otoriteyle kurdukları ilişki daha pragmatik bir nitelik kazanmaktadır. Bu süreç, ulus-devletler ile İslamcı hareketler arasında karmaşık ve çok katmanlı bir etkileşim doğurur; hem direnç hem de işbirliği olasılıklarını aynı anda barındırarak, iki taraf arasında esnek ve çok boyutlu bir ilişki ağı oluşturmaktadır. Sonuç olarak, *seküler milliyetçilik* ve *müslüman milliyetçiliği* metamorfoza uğrayarak, karma ve melez dini milliyetçilik formlarının gelişimine zemin hazırlamaktadır.

Sonuç

Dini milliyetçilik olgusu, akademik literatürde ve ulusal-uluslararası kamuyunda çeşitli örnekler üzerinden tartışılmasına rağmen, kavramın taşıdığı müphemiyet yeterince ele alınmamıştır. Bu çalışma, küresel ölçekte farklı ör-

neklerden yola çıkarak kavrama ilişkin kategorik bir sınıflandırma sunmakta ve söz konusu kavramsal belirsizliği gidermeyi hedeflemektedir. İlk modelde inanç, grup kimliğini “ötekinden” ayıran kurucu bir unsur olarak öne çıkar. Bu bağlamda, dini mensubiyet ile etnik iddialar arasında *geçici* ve *kurumsal* olmak üzere iki temel yönelim belirginleşir. Sekülerleşme kapasitesine ve çevredeki rakip milliyetçiliklerle kurulan ilişkilere bağlı olarak, din bazı durumlarda milli bilincin oluşumuna katkı sunduktan sonra kamusal alandan geri çekilirken; kimi vakalarda ise dini aidiyet ile etnik kimlik arasında istikrarlı ve kurumsallaşmış bir uyum göze çarpar. Din ekseninde biçimlenen topluluk bilinci, direngen karakteriyle, toplumsal aktörler nezdinde dinin yalnızca milli kimliğin bir bileşeni değil, aynı zamanda kolektif aidiyetin vazgeçilmez bir parçası olduğu yönünde güçlü bir farkındalık oluşturur. Karma modelde ise din, doğrudan milli kimliğin kesintisiz bir işaretleyicisi olmasa da, onu pekiştiren ve sınırlarını esneten bir işlev üstlenir. Dini ve etnik kimlikler arasında pürüzsüz bir eşleşme bulunmamakla birlikte, dinin milli bütünlüğün korunması ve sürekliliği açısından kritik bir rolü olduğuna dair inanç, bu iki kimliği bütünleştirme yönündeki çeşitli girişimlere zemin hazırlar. Din, milli benliğin ayrılmaz bir parçası haline getirilmesine yönelik çabalar ve bu yönelime karşı gelişen dirençler sonucunda, toplumsal kimlik inşası sürecinde hem teşvik edilen hem de sınırları karşıt söylemlerle tartışmaya açılan bir olguya dönüşür.

Üçüncü kategoride, kolektif kimlik ve grup tahayyülü dini sınırlar boyunca çizilirken, siyasi mobilizasyonun odağına etnik referans yerine daha geniş bir üst kimlik veya ait olunan medeniyet yerleştirilir. Bu model, dini kimliğin kapsayıcı bir kültür ve medeniyet havzasıyla birleştiği özgün bir dini milliyetçilik formunu temsil eder. Böylece inanç, yalnızca toplumsal düzen kurma arayışlarının referans kaynağı olmanın ötesine geçerek, medeniyetler arası gerilimin merkezinde konumlanır. Bu durum, ulusal sınırların giderek belirsizleştiği ve küresel sistemin köklü bir sorgulamaya tabi tutulduğu normatif bir çerçeve sunar. Bu çalışmada ortaya konan üçlü sınıflandırma, dini milliyetçiliğe yönelik tekil ve kapsayıcı bir tanım geliştirmekten kaçınarak, din ile milliyetçilik arasındaki kesişim ve ayrışım sınırlarının sabit olmadığını, tarihsel ve bağlamsal koşullara bağlı olarak esnek bir nitelik taşıdığını vurgulamaktadır. İlk iki modelde dindarlaşma ve seküler bilinçlenme paralel ilerlerken, reaksiyoner modelde *mutlak hakikat tasarımı* yalnızca metafizik düzlemle sınırlı kalmayıp, dünyevi alanın tüm katmanlarına nüfuz eden bir fenomen olarak ortaya çıkar. Sonuç olarak, seküler olguların kutsallaşması ile kutsal geleneklerin sekülerleşmesi arasındaki karşılıklı etkileşim, sadece dinin geri dönüşünü değil, aynı zamanda sekülerleşmenin taşıdığı çok

katmanlı anlam ve karmaşıklıkları da yansıtır. Dini ve seküler milliyetçilik biçimleri arasında giderek artan yakınlaşma, katı milliyetçiliklerin bu etki-leşime hızla uyum sağlayarak evrim geçirmesine ve daha melez modellere dönüşmesine zemin hazırlar.

Kaynakça

- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso.
- Asad, T. (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford University Press.
- Berger, P. L. (1967). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. Open road media.
- Berger, P. L. (1969). *A rumor of angels: Modern society and the rediscovery of the supernatural*. Anchor (Vol. 715). Garden City, NY: Doubleday.
- Berger, P. L. (1996). Secularism in retreat. *The National Interest*, (46), 3-12.
- Berger, P. (1997). Epistemological modesty: an interview with Peter Berger. *Christian Century*, 114(30), 974.
- Berger, P. L. (2017). The desecularization of the world: A global overview. *The new sociology of knowledge*, 61-76.
- Bougarel, X. (2018). Bosnia-Herzegovina-How much Did Islam Matter?. *Journal of Modern European History*, 16(2), 164-168.
- Brass, P. R. (1991) *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, Sage Publications.
- Breuilly, John. (1994). *Nationalism and the State*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brubaker, R. (2006). *Ethnicity without groups*. Harvard university press.
- Brubaker, R. (2012). Religion and nationalism: Four approaches. *Nations and nationalism*, 18(1), 2-20.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. University of Chicago press.
- Connor, W. (1978). A nation is a nation, is a state, is an ethnic group is a.... *Ethnic and racial studies*, 1(4), 377-400.
- Çağlayan, M. (2024). How does religion influence an emerging nationalism? Evidence from the Kurdish context in Turkey. *Nations and Nationalism*.
- Çetinsaya, G. (1999). Rethinking nationalism and Islam: some preliminary notes on the roots of "Turkish-Islamic Synthesis" in modern Turkish political thought. *The Muslim World*, 89(3-4), 350-376.
- Demerath, N. J. (2003). *Crossing the gods: World religions and worldly politics*. Rutgers University Press.
- Dingley, J. (2011). Sacred communities: Religion and national identities. *National Identities*, 13(4), 389-402.
- Durkheim, E. (1995). *The elementary forms of religious life*. The Free Press.

- Eastwood, J. ve Prevalakis, N. (2010). Nationalism, religion, and secularization: An opportune moment for research. *Review of Religious Research*, 90-111.
- Enayat, H. (1982). *Modern Islamic Political Thought: The response of the Shi'i and Sunni Muslims to the twentieth century*. Macmillan.
- Farzaneh, M. M. (2007). Shi'i ideology, Iranian secular nationalism and the Iran-Iraq war (1980-1988). *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 7(1), 86-103.
- Flood, G. (2006). Reflections on Tradition and Inquiry in the Study of Religions. *Journal of the American Academy of Religion*, 74(1), 47-58.
- Gans, H. J. (1994). Symbolic ethnicity and symbolic religiosity: Towards a comparison of ethnic and religious acculturation. *Ethnic and racial studies*, 17(4), 577-592.
- Gellner, E. (1964). *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicolson. 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Cornell University Press.
- Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (Oxford/New York: Oxford University Press, 1996), pp. 41-55.
- Gorski, P. S. (2000). The mosaic moment: An early modernist critique of modernist theories of nationalism. *American Journal of Sociology*, 105(5), 1428-1468.
- Gorski, P. S. ve Perry, S. L. (2022). *The flag and the cross: White Christian nationalism and the threat to American democracy*. Oxford University Press.
- Greenfeld, Liah (1996). The modern religion?. *Critical Review*, 10(2), 169-191.
- Greenfeld, L. (2005). Nationalism and the mind. *Nations and Nationalism*, 11(3), 325-341.
- Gurses, M., Fox, J., & Ozturk, A. E. (2023). State and faith: the supply-side theory of religion and the case of Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 24(3), 617-637.
- Hastings, A. (1997). *The construction of nationhood: Ethnicity, religion and nationalism*. Cambridge University Press.
- Haynes, J. (2010). Politics, identity and religious nationalism in Turkey: from Atatürk to the AKP. *Australian Journal of International Affairs*, 64(3), 312-327.
- Hechter, M. (1975). *Internal colonialism: The Celtic fringe in British national development*. University of California Press.
- Hibbard, S. W. (2010). *Religious politics and secular states: Egypt, India, and the United States*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1990) *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press.
- Hroch, M. (1993). *Social preconditions of national revival in Europe: A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Columbia University Press.
- Islam, M. (2024). Authoritarianism and majoritarian religious nationalism in contemporary India. *World Affairs*, 187(2), 137-150.
- Iveković, I. (2002). Nationalism and the political use and abuse of religion: The politicization of orthodoxy, Catholicism, and Islam in Yugoslav successor states. *Social Compass*, 49(4), 523-536.
- Juergensmeyer, M. (2019). The new religious state. In *Religion and Politics* (pp. 259-271). Routledge.

- Juergensmeyer, M. (2023). *The new cold war?: Religious nationalism confronts the secular state* (Vol. 5). Univ of California Press.
- Kadioğlu, A. (1996). The paradox of Turkish nationalism and the construction of official identity. *Middle Eastern Studies*, 32(2), 177-193.
- Kardaş, M. Ö. (2023). The 'ascendance' of deism in Turkey: Context, drivers and debate. *Southeast European and Black Sea Studies*, 24(3), 595-615.
- Keddie, N. R. (1998). The new religious politics: where, when, and why do fundamentalisms appear?. *Comparative studies in society and history*, 40(4), 696-723.
- Kedourie, E. (1996) *Nationalism*, Oxford: Blackwell, 4th Expanded Edition
- Köseoğlu, T. (2023). Mukaddesatçılık: A Cold War Ideology of Muslim Turkish Ressentiment. *International Journal of Middle East Studies*, 55(1), 84-105.
- Kurt, U. (2010). The Doctrine of "Turkish-Islamic Synthesis" as Official Ideology of the September 12 and the "Intellectuals' Hearth-Aydınlar Ocağı as the Ideological Apparatus of the State. *European Journal of Economic and Political Studies*, 3(2), 2010.
- Lord, C. (2017). Between Islam and the nation; nation-building, the ulama and Alevi identity in Turkey. *Nations and Nationalism*, 23(1), 48-67.
- Margolis M.F. (2020). Who Wants to Make America Great Again? Understanding Evangelical Support for Donald Trump. *Politics and Religion*, 13(1), ss. 89-118.
- Marsh, C., Herb, G. H. ve Kaplan, D. H. (2007). Religion and nationalism. *Nations and Nationalism*, 1, 1770-1880.
- McGarry, J. ve O'Leary, B. (1995). *Explaining Northern Ireland: Broken Images*. Wiley-Blackwell.
- Mitchell, C. (2006). The religious content of ethnic identities. *Sociology*, 40(6), ss.1135-1152.
- Myhill, J. (2010). The Islamization Of Arab Nationalism. *Critical Review*, 22(1), ss.19-43
- Nairn, T. (1977). *The break-up of Britain: Crisis and neo-nationalism*. Verso.
- Nandy, A. (1997). The Twilight of Certitudes: Secularism, Hindu Nationalism, and other Masks of Deculturation. *Alternatives*, 22(2), ss.157-176.
- Oommen, T. K. (1997). Citizenship, nationality and ethnicity: Reconciling competing identities. Cambridge: Polity Press.
- Özkırımlı, U. (2009). *Milliyetçilik kuramları: Eleştirel bir bakış*. Doğu Batı Yayınları.
- Renan, Ernest. 1996. "What Is a Nation?," çev. Martin Thom, *Becoming National: A Reader*, der. Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, Oxford University Press, ss. 41-55.
- Rieffer, B. A. J. (2003). Religion and nationalism: Understanding the consequences of a complex relationship. *Ethnicities*, 3(2), 215-242.
- Roshwald, Aviel. (2006). *The endurance of nationalism: Ancient roots and modern dilemmas*. Cambridge University Press.
- Saygı, H. ve Aslan, C. (2020). Türkiye'de Partilerin Milliyetçilik ve Din Anlayışları. *Liberal Düşünce Dergisi*, 25(99), ss.79-104.
- Shady, S. N. (2021). Territory and the divine: the intersection of religion and national identity. *West European Politics*, 45(4), 744-766.
- Smith, A. D. (1996). Opening statement Nations and their pasts. *Nations and nationalism*, 2(3), 358-365.

- Smith AD. (2000). The Sacred Dimension of Nationalism. *Millennium*, 29(3):791-814.
- Smith, A. D. (2003). *Chosen peoples*. Oxford University Press.
- Snyder, L. L. (1976). *Varieties of nationalism: A comparative study*. Dryden Press.
- Soper, J. C. ve Fetzer, J. S. (2018). A Theory of Religion and Nationalism. *Religion and Nationalism in Global Perspective*.
- Spohn, W. (2003). Multiple modernity, nationalism and religion: a global perspective. *Current sociology*, 51(3-4), 265-286.
- Stark, R. (1999). Secularization, rip. *Sociology of religion*, 60(3), 249-273.
- Stroup, D. R. (2017). Boundaries of belief: Religious practices and the construction of ethnic identity in Hui Muslim communities. *Ethnic and Racial Studies*, 40(6), 988-1006.
- Tibi, B. (1997). *Arab nationalism: between Islam and the nation-state*. Springer.
- Uzer, U. (2016). An intellectual history of Turkish nationalism: between Turkish ethnicity and Islamic identity. *Insight Turkey*, 18(4), 228-231.
- Van der Veer, P. (1994). *Religious nationalism: Hindus and muslims in India*. Univ of California Press.
- Van Der Veer, P. (2008). Religion, secularism, and the nation. *India Review*, 7(4), 378-396.
- Weber, M. (1993). *The sociology of religion*. Beacon Press.
- White, J. (2014). *Muslim Nationalism and the new Turks*, Princeton University Press
- Whitehead, A. L., Perry, S. L. ve Baker, J. O. (2018). Make America Christian again: Christian nationalism and voting for Donald Trump in the 2016 presidential election. *Sociology of religion*, 79(2), 147-171.
- Wilson, B. (1983). *Religion in sociological perspective*. Oxford University Press.
- Yıldız, T. ve Çengel, E. (2024). The Repertoires of Religious Nationalism: The Case of İsmet Özel. *Nationalities Papers*, 52(2), 380-396.
- Zubaida, S. (2004). Islam and nationalism: continuities and contradictions. *Nations & Nationalism*, 10(4)

1982 Anayasası'nda İnsan Hakları: Hürriyet ve Otorite Dengesine İlişkin Bir Değerlendirme*

Özer Aslan** & Ahmet Nohutçu***

Öz

1982 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratikleşme ve insan hakları bağlamında geçmişten günümüze en çok tartışılan hukuki metinlerinden biridir. Bu anayasa, bireylerin hak ve özgürlüklerini korumak bir yana, daha çok devleti önceleyen, otoriteyi güçlendiren ve hakları sınırlayan bir yapı sunmuştur. İnsan haklarının evrensel normlarına uyum sağlayamayan düzenlemeler, "hürriyet-otorite" dengesini devlet lehine bozmuştur.

Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası'nı insan hakları perspektifinden ele alarak anayasanın bireysel özgürlükler ve demokratikleşme üzerindeki etkilerini analiz etmek amacıyla yapılmıştır. Çalışma, anayasanın devleti önceleyen yapısı nedeniyle insan hakları alanında yarattığı eksikliklerin ortaya konulmasını ve bu eksikliklere yönelik çözüm önerileri geliştirilmesini hedeflemektedir.

Ana bulgular, 1982 Anayasası'nın otoriteyi önceleyerek bireylerin temel hak ve özgürlüklerini ikinci plana attığını, devletin bekası adına hakların geniş sınırlamalara tabi tutulduğunu ve bu durumun insan hakları kültürünün kurumsallaşmasını engellediğini göstermektedir. Ayrıca, anayasanın sonradan yapılan değişikliklerle özgürlükçü bir yapıya kısmen yaklaşıp da bu değişimlerin yeterli olmadığı vurgulanmıştır. Bu bulgular, insan hakları ve demokrasi açısından anayasal düzenin günümüz ihtiyaçlarını karşılamadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Devlet, Temel Hak ve Hürriyetler, Otorite.

Human Rights in the 1982 Constitution: An Evaluation on the Balance of Freedom and Authority

Abstract

The 1982 Constitution is one of the most discussed legal texts of the Republic of Turkey from past to present in the context of democratization and human rights. This constitution, far from protecting the rights and freedoms of individuals, presented a structure that prioritizes the state, strengthens authority and limits rights. Regulations that fail to comply with the universal norms of human rights have upset the "freedom-authority" balance in favor of the state.

This study was conducted to examine the 1982 Constitution of the Republic of Turkey from a human rights perspective and analyze whether the constitution is based on individual freedoms and democratization. The study aims to reveal the deficiencies in the field of human rights due to its structure prioritizing the status of the constitution and to develop solutions for these deficiencies.

The main findings show that the 1982 Constitution prioritized authority and relegated fundamental rights and freedoms to the background; rights were subject to extensive restrictions in the name of politics, and this prevented the institutionalization of human rights culture. It was also emphasized that, as the constitution approached a libertarian structure with subsequent amendments, these changes were not sufficient. These findings, in terms of human rights and democracy show that the constitutional order cannot meet today's needs.

Keywords: Constitution, State, Fundamental Rights and Freedoms, Authority.

"Anayasal Boyutuyla İnsan Hakları: Türkiye Örneği" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

**Dr. Öğretim Görevlisi | Polis Akademisi Başkanlığı

aslan.ozar@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-8531-4097

***Prof. Dr. | İstanbul Medeniyet Üniversitesi | ahmet.nohutcu@medeniyet.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1813-1223 | DOI: 10.36484/liberal.1630730

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss.145-165.

Gönderim Tarihi: 31 Ocak 2025 | Kabul Tarihi: 3 Haziran 2025

Giriş

Anayasalar, modern devletlerin hukuki temellerini oluşturan ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına almayı amaçlayan en üst normatif metinlerdir. Bu bağlamda, bir anayasanın insan hakları yaklaşımı, o toplumun demokratik gelişmişlik düzeyini ve hukuk devleti anlayışını resmetmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası, bireyin haklarını koruyan bir düzen yerine, devleti ve otoriteyi önceleyen bir anlayışla şekillenmiştir. Anayasanın bu niteliği, insan haklarının evrensel normlarıyla uyumluluğu ve bireysel özgürlüklerin korunabilirliği açısından geniş bir tartışma alanı yaratmaktadır.

1982 Anayasası, bilhassa “hürriyet-otorite” dengesini devleti önceleyen bir anlayış üzerine bina etmiş ve temel hak ve hürriyetlerin kullanımını çeşitli sınırlamalarla daraltmıştır. Literatürde, bu anayasanın insan haklarına yaklaşımı, demokratik değerlerden uzak, devlet merkezli bir yapıya sahip olduğu yönünde eleştirilere konu olmaktadır. Bu durum, anayasanın bireylerin özgürlüklerini güvence altına almaktan ziyade, devletin güvenliğini ve bekasını esas alan bir yaklaşımı benimsediğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, nitel araştırma deseni benimsenmiş ve 1982 Anayasası'nın insan hakları bağlamındaki düzenlemeleri, birey-devlet ilişkilerini nasıl şekillendirdiği derinlemesine incelenmiştir. Araştırma evreni, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası ve bu anayasa üzerinde gerçekleştirilen anayasal değişikliklerden oluşurken, örneklem olarak anayasanın temel hak ve özgürlükleri düzenleyen hükümleri ile özellikle “hürriyet-otorite” dengesini ele alan maddeler seçilmiştir. Doküman analizi yöntemi kullanılarak, anayasa metni, ilgili anayasa değişiklikleri ve evrensel insan hakları belgeleri incelenmiş; toplanan veriler içerik analizi ile değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, 1982 Anayasası'nın temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemelerini tarihsel, normatif ve karşılaştırmalı bir çerçevede inceleyerek, anayasanın evrensel insan hakları normlarına uyum sorunlarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, anayasanın bu bağlamdaki sorunlarının, Türkiye'nin demokratikleşme sürecine etkileri ele alınacak ve çağdaş insan hakları standartlarına uygun çözüm önerileri sunulacaktır. Çalışma, bu bağlamda, anayasaların birey haklarının korunması ve özgürlüklerin genişletilmesi konusundaki rolüne ilişkin literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

İnsan Hakları Bağlamında Devletin Rolü

İnsan hakları ırk, cinsiyet, din ve diğer farklılıklar göz önünde bulundurulmaksızın her nerede olursa olsun tüm insanlar için geçerli olduğundan ev-

rensel; hiçbir şekilde ortadan kaldırılamamasından dolayı temel; birbirleri ile ilişkili olduğundan dolayı bölünmez; insani bir hayat sürmenin temel koşulları olduğundan dolayı ise mutlak (Heywood, 2016). Köklerini doğal hukuk anlayışından alan insan hakları, kişilerin sırf insan olmasından kaynaklı insan onurunu temsil eden devredilmez, vazgeçilmez ve dokunulmaz yetki ve özgürlüklerdir. Devlet kişiye hak sunmaz, kişi doğuştan bunlara sahiptir ve devletin temel görevleri onları tanımak ve güvence altına almak için gerekli olan düzeni tesis etmektir. Zira insan hakları devletten önce gelir ve devletin varlık sebebini oluşturur (Anayurt, 2022). Bu durum, bireyin doğuştan sahip olduğu hakların herhangi bir otorite tarafından bahşedilen ayrıcalıklar olarak görülmemesi gerektiğini ortaya koyar. Devletin bu hakları tanıma ve koruma yükümlülüğü, onun meşruiyetinin de temel taşlarından biridir.

Devlet hukuki düzenin etkin olmasından başka bir şey değildir yani bir egemenlik yetkilendirmesi uyarınca devletin gücü bir tür gizemli ayrıcalık değildir. Kamusal güçler, yöneticiler, hukuki anlamda anayasanın düzenlediği ilişkileri kuran bireylerdir ve bunlar sadece yürürlükte bulunan hukuk kuralları gereğince sahip oldukları yetkileri kullandıkları oranda devlet organlarına dönüşürler (Braud, 2000). Ülkesi üzerinde güç kullanma yetkisini tekelinde bulunduran ancak düzeni sağlama noktasındaki işlevini yerine getiremeyen devletler “başarısız devletler” olarak ifade edilmektedir (Heywood, 2016).

Devletin varlığı, hukukun etkinliğiyle doğrudan bağlantılıdır; yani devlet, yöneticilerin keyfi gücüne değil, hukuk kurallarına dayalı bir mekanizma olarak işlemelidir. Bu noktada, devletin gücünü meşrulaştıran unsur, yalnızca egemenlik iddiası değil, aynı zamanda hukukun üstünlüğü çerçevesinde kamusal düzeni sağlama kapasitesidir. Ancak devlet, bu temel işlevini yerine getiremezse ve ülkesinde istikrarı sağlayamazsa, “başarısız devlet” konumuna düşerek yalnızca iç düzen açısından değil, uluslararası toplum nezdinde de meşruiyetini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalır. Bu durum, devletin gücünün mutlak bir üstünlükten ziyade, işlevsellik ve hukuki meşruiyet çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini gösterir.

Devlet gücünün sınırlanması ve böylece siyasi alanda keyfiliğin engellenmesi esasında modern dönemde geliştirilmiştir. Kökleri ise Avrupa'nın daha eski tarihlerindeki bazı toplumsal formasyon, kurum ve fikirlere kadar gitmektedir (Erdoğan, 2010). Modern dönemin karakteristik özellikleri arasında siyasetin ele alınışında hakların bilhassa da insan haklarının öneminin artmasının kabul edilmesi yer almaktadır. Modern dönemde Aristocu yaklaşımın siyasi toplumu organik bir bütün olarak görmesi yerini; eşit, özgür ve hak sahibi bireylerin ortak gayeleri için bir araya geldiği bireyci topluma bırakmıştır. Bu

anlayışa göre yalnızca sınırlı olan amaçları gerçekleştirmek için değil aynı zamanda bireylerin haklarını korumak için devlet vardır. Haklar deyiminin ortaya çıkması ile birlikte birey ve devlet arasındaki ilişki tersine dönmüş, bireylerin temel ya da doğal haklarının birincil önemde olduğu düşünülmüştür. (Erdoğan, 2019). Ancak 1982 Anayasası'nın özgün hâlinin temel karakteristiğine bakıldığında bireyden ziyade devleti öncelediği ve birey karşısında devleti korumaya yönelik düzenlemeleri barındırdığı görülmektedir.

İnsan hakları devletlere, onların iç ve dış politikalarını etkileyen sorumluluklar yükler dolayısıyla insan haklarının korunması ve gerçekleştirilmesi hükümetlerin temel görevleri arasında yer almaktadır, hatta liberallere göre en temel amacdır (Heywood, 2016). Çok taraflı antlaşmaların artması ve uluslararası örgütlerin ortaya çıkması özellikle insan haklarına saygı bağlamında devletlerin ihmâl etmekte giderek daha çok zorlanabilecekleri bir hukuki zemin meydana getirmiştir. En güçlüler dışında devletlerin birçoğu hukuki anlamda imza attıklarından dolayı antlaşmaya katılmaya neredeyse zorlanabilirler (Braud, 2000). Tarihsel olarak uluslararası hukuk egemenlerin güdümündeki bir durumu resmetmektedir. Dolayısıyla dış dayatmalı bir insan hakları kültüründen ziyade hukukun üstünlüğü ve çoğulcu demokrasi ekseninde içten filizlenen bir insan hakları kültürünün oluşturulması daha sürdürülebilir, daha faydalı bir durum ortaya çıkarabilir.

Devletlerin sınırları dâhilinde yaşamakta olan kişilerin güvenliğini sağlamada negatif ve pozitif sorumlulukları bulunmaktadır. Bu noktada negatif yükümlülük olarak devlet kişilerin çekirdek hakları karşısında kendini sınırlandırmak, pozitif yükümlülük noktasında ise bireylere adil ve güvenli bir ortam sağlamak için aktif bir şekilde hareket etmek durumundadır (Kavıracı, 2023). Bazı kesimlerce devletin tam anlamıyla sınırlandırılması gerektiği ileri sürülmekte ve devlete “pejoratif” bir anlam yüklenmektedir. Ancak Höffe'nin Kant'tan aldığını ileri sürdüğü gibi “Bir şeytan halkının bile devlete ihtiyacı vardır” (Höffe, 2000) çünkü kurumsallaşmış bir zorlayıcı güce sahip olan devletin içinde var olmadığı bir toplumsal düzenin günümüzde varlığını devam ettirmesi olanak dâhilinde değildir. Ancak zorlayıcı güce sahip olan devlet mekanizmasının temel ilkelerinin hukuken belirlenmesi gerekmektedir. Aksi hâlde icbar gücünün toplumun aleyhine işlemesi muhtemeldir (Braud, 2000). İşlevsel olarak siyasi ve idari işlerde uzmanlaşmış gerçek kişiler devlet organları olarak kabul edildiklerinden dolayı yetkilerini ve özel sorumluluklarını düzenleyecek özgül bir hukuki çerçeve içine dahil edeceklerdir. Kendisini ötekilerine kabul ettiren anayasa bu kurallar dizgesinden birincisidir (Braud, 2000). Kurallar dizgisinde önceliğe sahip olan anayasaların modern çağın gereklerine göre dizayn edilerek icbar gücüne sahip devlet

mekanizmasının sınırları ile bireysel hak ve hürriyetlerin ulaşılabilir, kullanılabilir, optimal bir şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Modern kurumların dinamizmi modern çağın ilk dönemlerinden itibaren insanın özgürleşmesine ilişkin fikirleri harekete geçirmiş ve belli bir düzeyde bu fikirlerden etkilenmiştir. Rasyonel anlama tekniklerinin sadece teknoloji ve bilim alanlarına değil ayrıca toplumsal hayata uygulanmasıyla insanların faaliyetleri önceki kısıtlardan özgürleşmeye başladı (Giddens, 2010/1991). Özgürleşmeci politika iki temel unsura sahiptir. Bunlar; geçmişin zincirlerinden kurtularak geleceği dönüştürecek bir tavrın yolunu açmak ve bazı bireyler veya grupları diğerlerinin haksız tahakkümünden kurtarmaktır. Geçmişin durağan pratiklerinden kurtulmak bireylerin kendi hayat koşulları üzerindeki toplumsal kontrollerini yükseltmelerini mümkün kılar (Giddens, 2010/1991). Günümüz dünyasında bunun en etkin yöntemi kurumsallaşmış demokratik mekanizmaların varlığına bağlıdır. Söz konusu bu demokratik mekanizmaların işlevsel olması ve yerleşik hâle gelerek çağdaş gereksinimlere gerçek manada cevap vermesi modern bir anayasal düzenin varlığına bağlıdır.

Rasyonel düşünce ve bilimsel ilerleme, yalnızca teknolojik gelişimi değil, aynı zamanda toplumsal yapıların daha adil ve kapsayıcı hâle gelmesini de sağlamıştır. Ancak bireylerin ve toplumların tam anlamıyla özgürleşebilmesi için sadece tarihsel kısıtlamalardan kurtulması yeterli değildir; aynı zamanda demokratik mekanizmaların etkin şekilde işlemesi ve anayasal düzenin temel hak ve hürriyetleri güvence altına alması gerekmektedir. Demokratik sistemin kurumsallaşmadığı veya işlevsiz hale geldiği durumlarda ise özgürleşme süreci sekteye uğrayabilir ve bireyler, eski tahakküm biçimlerinin yeni görünümüne maruz kalabilir. Bu nedenle, özgürleşmeci politikaların sürdürülebilirliği, hukukun üstünlüğü ve demokratik kurumların işlerliğiyle doğrudan bağlantılıdır.

1982 Anayasası'na İlişkin Genel Bir Değerlendirme

Toplumun huzur ve güvenliğini sağlama hukuk devletinin rolleri arasında yer almakta, bu rol eşitlik, adalet, insan haklarına saygı ilkesi çerçevesinde temel hak ve özgürlüklerinin teminat altına alınması ile sürdürülmektedir (Kavıracı, 2023). Hukuk devletlerinin zorunlu şartlarından biri temel hak ve hürriyetlerin tanınması ile korunmasıdır. Fakat temel hak ve hürriyetlerin anayasalarda ismen düzenlenmesi söz konusu hakların korunması noktasında kafi bir teminat değildir. Temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması için hak ve hürriyetlerin kapsamı, sınırları, olağanüstü ya da olağan dönemlerde yapılacak müdahalenin şartları ile hakları ihlâl edilen kişilerin

başvurabileceği yolların düzenlenmesi gerekmektedir (Atar ve Çelik, 2018). Bu düzenlemeler yapılırken hürriyetlerin otoriteye kıyasen öncelenmesi gerekmektedir. Zira hürriyetin öncül olması otoritenin de makul bir düzeyde sürdürülebilir olmasını sağlayacaktır.

1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetlere ilişkin en temel özelliklerinden biri "hürriyet-otorite" dengesinde otoriteyi öncelemesidir. Bu anayasada temel hak ve hürriyetler düzenlenmiş fakat sınırlamalar ile bunların alanını büyük oranda daraltılmıştır. Genellikle 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetlere ilişkin hangi tür yaklaşımı benimsediği üzerinde durulan bir meseledir. 1982 Anayasası'nın özgün hâli 1961 Anayasası'na nazaran daha baskıcı ve sınırlayıcı nitelikte iken daha sonra aşamalı bir biçimde yapılan değişikliklerle bu baskıcı boyut bir nebze giderilmiştir.

1982 Anayasası'nın özgün hâline bakıldığında anayasasının bütününe devletçi, toplumcu ve ideolojik anlamda taraflı, bireysellik ve özgürlük karşıtı bir felsefe egemen olmuştur. Türkiye'de anayasa Batı demokrasilerindeki devletin sınırlandırılması anlamına gelen anayasacılığın zıttı şeklinde devlet merkezli bir siyaset ve toplum anlayışı öngörmektedir (Atar ve Çelik, 2018). Türkiye'de devlet merkezli ve birey ile toplumu ikinci plana atan temel felsefe anayasanın bazı maddelerinde kendini göstermektedir. Bu yaklaşım tarzı düşünme ve örgütlenme özgürlüğü, mülkiyet hakkı, sendika gibi haklarda da kendini göstermektedir. Aralarında hiyerarşik bir üstünlük olmamakla beraber düşünce ve örgütlenmeye ilişkin özgürlükler insan hakları bağlamında büyük öneme haizdir.

Düşünce özgürlükleri gibi kişilerin ortak amaç ve çıkarlar çerçevesinde bir araya gelerek ortak faaliyetler yürütebilecekleri örgütlenme özgürlüğü de demokratik bir rejimde sivil ve kamusal hayatın temelleri arasında yer alır. Dernek kurma bu özgürlüğün prototipi, toplantı ve gösteri yapma özgürlükleri ise bu özgürlüğün tamamlayıcısıdır. Örgütlenme özgürlüğünün iktisadi alandaki uzantısı ise şirket ve sendika kurma özgürlükleridir. Diğer taraftan siyasi parti kurma ve bu partiler aracılığıyla katılım örgütlenme özgürlüğü içerisinde yer alır. 1982 Anayasası prensip olarak bu özgürlüklerin hepsini tanımakla beraber bunlara ilişkin önemli bazı kısıtlamalar getirmiştir (Erdoğan, 2014). Bunların yanında mülkiyet, girişim, sözleşme gibi haklar özgür bir siyasi düzenin vazgeçilmezi arasında yer alan iktisadi özgürlüklerdir. Bu haklar 1982 Anayasası'nda düzenlenmekle beraber bunlara ciddi kayıtlar getirilmiş ve bazı hâllerde güvencesiz bırakılmıştır. Örneğin mülkiyet hakkına kamu yararı nedeniyle müdahale edilebilir. Türk kamu hukuku geleneğinde devlet merkezli olan kamu yararı tamamen siyasi çoğunluğun ve idarenin

takdirine bağlı olarak belirlenir. Dolayısıyla bu mülkiyet bir hak şeklinde görülmek yerine bir nevi toplum veya devlet bağıışı olarak görülmeye yatkın bir anlayış barındırır (Erdoğan, 2014).

Özellikle 1982 Anayasası'nın özgün hâline bakıldığında temel hakların birçoğu devlet merkezli bir perspektifle büyük oranda dar bir çerçeveye oturtularak ontolojik bir güvensizlik durumu ortaya çıkarmıştır. 1982 Anayasası'nın başlangıç hükmündeki “her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden... yararlanarak... maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu” ifadesi ile 12. maddesinde belirtilen “herkes kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir” hükmü tabii hak doktrininin benimsenmiş olduğu izlenimini vermektedir (Atar ve Çelik, 2018). Ancak kamusal haklar veya anayasal haklar pozitivist bir temele sahip yani kaynağını pozitif hukuktan almaktadır. Dolayısıyla 1982 Anayasası'nın bazı yerlerinde insan hakları kavramına yer verilmişse de anayasada pozitif hak anlayışı hâkimdir (Anayurt, 2022).

İnsan haklarının uzun süren gelişimi sonunda demokratik toplumlarda genel olarak kabul gören yazılı anayasaların büyük çoğunluğu Jellinek'in tasnifini baz almışlardır. Jellinek tarafından ileri sürülen ve sonraları birçok yazar tarafından geliştirilen negatif, pozitif ve aktif statü hakları şeklindeki sınıflandırma 1982 Anayasası dâhil anayasalarda yerini bulmuştur (Atar ve Çelik, 2018).

Devlet müdahalesi karşısında teminat altına alınması ve siyasal iktidar karşısında korunması gerekli, devletin hareketsiz kalması veya karışmaması gereken haklar negatif statü hakları olarak nitelendirilir. Söz konusu bu haklar bireylere dokunulmaz, güvenceli özel bir alan sağlar ve siyasi baskıdan korur. Geleneksel sivil haklar ve özgürlükler olarak da nitelendirebilecek bu tipik haklar Türkiye'de kişi hakları veya medeni haklar olarak adlandırılır. Bahsi geçen haklar bireylerin insan olarak var olmalarına, kendilerini gerçekleştirmelerine ve ifade etmelerine olanak sağlar. Dolayısıyla özgür bir hayatın temelini negatif statü hakları oluşturur. Başlıca negatif statü hakları arasında ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, kişi dokunulmazlığı vb. haklar yer almaktadır. Vatandaşların siyasal iktidarın oluşumuna ve kullanımına dahil olmasını veya siyasi sürece etki etmesine olanak sağlayan ise aktif statü hakları olarak nitelendirilir. Günümüzde genellikle vatandaşlara ihdas edilen bu haklar kişileri devlet karşısında aktif hâle getirerek siyasi ve idari karar alma noktasında etkin hâle getirir. Demokratik rejimlerde güvence altına alınan ve liberal demokrasinin temel esasları arasında yer alan bu haklar dilekçe hakkı, siyasi parti kurma ve üye olma gibi haklardır (Erdoğan, 2014).

1982 Anayasası üzerinde 1987-2017 yılları arasında 19 defa 184 noktada değişiklik gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamlı, yoğun değişiklikler neticesinde Anayasa'nın sistematığı ve bütünlüğü kaybolmuş, ilk hâlindeki 177 maddenin 23'ü mülga edilmiştir (Nohutçu, 2022). 1983'ten itibaren seçilen parlamentolardan neredeyse hepsi iradelerini "türev kurucu iktidar" sıfatıyla Anayasa'yı kısmen de olsa demokratikleştirmek için kullanmışlardır (Türkiye Barolar Birliği, 2007). 1982 Anayasası üzerinde gerçekleştirilen değişiklikler otoriteden özgürlüklere yönelik bir eğilimdir. Otoriter bir yapıda olan 1982 Anayasası bilhassa Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'ye "dar" gelmeye başlamıştır (Arslan, 2002). Dolayısıyla bugüne kadar 1982 Anayasası'nda gerçekleştirilen değişikliklerin genel eğilimi büyük oranda Avrupa Birliği'ne uyum ihtiyacından kaynaklanmıştır (Erdoğan, 2014). Büyük oranda özgürlükler lehine gerçekleştirilen değişikliklerden en önemlileri arasında 2001 yılında yapılan değişiklikler yer almaktadır. Yapılan değişiklikler ile 1982 Anayasası'nın otoriteyi önceleyen ve temel hakları önemli ölçüde kullanılmaz hâle getiren yapısı revize edilmeye çalışılmıştır.

2001 Anayasa değişikliği, Türkiye'nin temel hak ve özgürlükler konusundaki yaklaşımında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu değişiklik, özellikle Avrupa Birliği'ne uyum süreci ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile paralellik sağlama amacı taşıdığı için, insan hakları bağlamında büyük bir öneme hazidir. Anayasa'nın 13. ve 14. maddelerinde yapılan düzenlemelerle hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına ilişkin genel sebeplerin kaldırılması ve her hakkın kendi bağlamında değerlendirilmesi prensibinin benimsenmesi, bireysel hakların korunmasını güçlendirme noktasında pozitif bir ivme kazandırmıştır. Ancak bu değişiklikler, bazı açılardan belirsizlikleri giderme amacına hizmet etse de, milli güvenlik, genel ahlak ve kamu düzeni gibi kavramların çeşitli maddelere serpiştirilmesi nedeniyle yeni tartışmalara da yol açmıştır. Bu nedenle, 2001 değişikliğini ele almak, insan hakları bağlamında ileriye doğru atılmış bir adım olup olmadığını analiz etmek açısından önem taşımaktadır.

2001 değişikliği insan hakları açısından ileri bir adım olarak ifade edilmektedir. 13. maddede gerçekleştirilen değişiklik bazılarına göre "çılgır açıcı" bazılarına göre ise "geriye gidiş" olarak ifade edilmektedir (Arslan, 2002). Ancak hakların sınırlandırılmasına ilişkin keyfiliği azaltmak için belirsiz olan kavramların muhtevasının kanunlarla belirgin hâle getirilmesi gerekirken maalesef uygulama bu yönde işlememektedir. Anayasada yapılan değişiklik ile genel sınırlama sebeplerinin kaldırılması olumlu olmakla beraber milli güvenlik, genel ahlak ve kamu düzeni gibi kavramların hakların sınırlama sebebi olarak maddelere serpiştirilmiş olması ideolojik anlamda yorumlanmaya ve dolayısıyla belirsizliğe ve keyfiliğe (Erdoğan, 2014) sebebiyet verebilecek

niteliktedir. 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetleri sınırlama noktasında müphem kavramların varlığını devam ettirmesi temel hak ve hürriyetlerin gerektiğinde anlamını yitirmesine sebebiyet verecek düzeydedir.

2001 anayasa değişikliği ile 13. maddeden genel sınırlama sebepleri tamamen çıkarılmış ve buna paralel olarak "temel hak ve özgürlüklerin ancak ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak sınırlanabileceği" düzenlenmiştir. Böylelikle maddede yer alan genel sınırlama nedenlerinin baskı ve ağırlığından temel hak ve özgürlükler kurtarılmış, özgürlüğün "asıl" sınırlanmanın ise "istisna" olduğu düşüncesine geçilmiştir. Bu düşünceyle birlikte "genel sınırlama sisteminden "farklılaşmış - kademeli sınırlama sistemi"ne geçilerek bir sistem değişikliği gerçekleştirilmiştir (F. Sağlam, 2002).

2001 anayasa değişikliği ile genel sınırlama sebepleri ve "milli güvenliğin korunması" 13. maddeden çıkarılmıştır. Aynı zamanda bazı temel hak ve hürriyetler için özel sınırlama nedenleri arasında "milli güvenlik" kavramına yer verilmiştir. Değişiklikle birlikte "milli güvenlik", dernek kurma hürriyeti, haberleşme hürriyeti, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı, kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kit- le haberleşme araçlarından yararlanma hakkı, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı ve sendika kurma hakkının sınırlama sebebi olarak ifade edilmiştir (Tunç, 1999). 1982 Anayasası'nın mevcut hâline bakıldığında bireysel ve toplumsal anlamda önem arz eden temel hak ve hürriyetler genel olarak milli güvenlik, genel ahlak, genel sağlık, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi ve başkalarının hak hürriyetlerinin korunması gerekçesiyle sınırlandırılabilir şeklinde amir hüküm yer almaya devam etmektedir.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki güvenliğe ilişkin genel kabul gören bir tanımlama mevcut değildir. Güvenliğin hangi konuları ihtiva ettiği, ne olduğu ve ne şekilde tahlil edilmesi gerektiği yönünde birçok farklı görüş mevcuttur. Bunun temel nedenleri arasında güvenliğin tarihsel olarak çeşitli dönemlerde farklı bir şekilde algılanması ve güvenliğin değişime açık, dinamik bir yapıda olmasıdır (Çıtak, 2017).

Güncel anlamıyla milli güvenlik bir devletin hukukun üstünlüğü prensibi perspektifiyle, çağdaş bir demokrasi, insan hakları ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alarak; askeri, ticari, ekonomik, mali, siyasi, sağlık, çalışma ve sosyal güvenlik, eğitim ve öğretim, bilim ve teknoloji, sanat, spor, sağlık ve kültür alanlarında iç ve dış ilişkiler bağlamında öngörülebilir bir düzeyde güvence altında olması durumunu ifade eden çerçeve bir kavramdır. Bu çerçeve kavramın destekleyici ve tamamlayıcı unsurları arasında etkin is-

tihbarat, istihbarata karşı koyma, koruyucu güvenlik, adalet düzeni ve kolluk yer almaktadır (Çaycı, 2016).

Kamu düzeni, kamuyla ilgisi olan ve belirli olmayan menfaatlere dayanan nizamdır. Dolayısıyla özel çıkarlara dayanan, bireylere ilişkin olan bir düzen kamu düzeni değildir. Söz konusu bu kavram güvenlik, sağlık, dirlik ve esenlik öğelerinden oluşmakta, bireylerin umumi, umuma açık yerlerde güvenlik, sağlık, dirlik ve esenlik içinde yaşamlarına devam etmeleriyle korunmaktadır (Günday, 2002). Kamu düzeni içinde bir çok bileşeni barındıran çok boyutlu ve ucu açık bir kavramdır.

Genel sağlık ile anlatılmak istenen ise tek tek kişilerin hastalıklardan kurtarılması değil toplumların yaygın ve bulaşıcı hastalıklardan korunması, toplumların sağlık şartlarının içerisinde yer almasını sağlamaktır (Sancakdar vd., 2022).

Genel ahlak ise; belirli bir zamanda, belirli bir ülkede toplumun çoğunluğunca kabul edilen kurallardır. Hukuksal anlamda genel ahlak belirli bir zamanda, belirli bir ülkede makul, dürüst, ortalama zekaya sahip kişilerin ortalama düşünceleri ve anlayışı olarak ifade edilmektedir. Kişilerin içerisinde yaşadıkları toplumların değerlerini benimseyerek bunu tutum ve davranışlarına yansıtması hâlinde daha iyi, daha doğru, daha önemli, daha adil, daha güzel vb. genel yargılara ulaşma olanağı bulunmaktadır (Aydın, 2013). Bahsi geçen genel ahlak kavramı toplumun dinsel ve sosyo-kültürel yapıları ile tarihsel geçmişlerine göre farklılık arz edebilmektedir.

2001 yılında gerçekleştirilen değişiklik ile 14. madde Devlete de Anayasa'da düzenlenen temel hak ve hürriyetleri Anayasa'da belirtilenlerden daha geniş bir şekilde sınırlayamaması hususunda yasaklama getirilmiştir. Gerçekleştirilen değişiklik ile 14. madde düzenleme tekniği ve muhtevası açısından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (M. Sağlam, 2002) uyumlu bir hâle getirilmeye çalışılmıştır. 14. maddede gerçekleştirilen değişiklik ile devletin de temel hak ve hürriyetleri ihlâl etmeme yükümlülüğü altında olduğunun belirtilmesi insan hakları açısından önemli bir ilerleme olarak ifade edilebilir. Bu değişiklikte birlikte, devletin sadece bireylerin haklarını tanıyan ve sınırlandıran bir otorite olmasının ötesinde, aynı zamanda bu hakları ihlâl etmekten kaçınma yükümlülüğü olduğu vurgulanmıştır.

1982 Anayasası'na İlişkin Eleştirel Bir Bakış

Özne olarak insanın yer aldığı özgürleşme olgusu doğal hukuk öğretisi ışığında ele alındığında bir süreç olmadığı aksine insanın zaten özgür bir varlık

olarak dünyada yer aldığı düşünülebilir ancak toplumsal yaşamın ilerlemesi ve insanların, ülkelerin etkileşime girmesiyle birlikte özgürlük sınırları çizilmesi gerekli bir kavram hâline dönüşmüştür. Bahsi geçen sınırlar ulusal ve uluslararası ölçekli pozitif hukukun konusu hâline gelmiştir.

İnsan her ne kadar doğuştan özgür olsa da, toplumsal yaşamın karmaşıklığı ve bireyler arası etkileşimlerin artması, bu özgürlüğün belirli sınırlar içinde düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu düzenleme, bireylerin özgürlüğünü koruma ve başkalarının haklarını ihlal etmeden özgürce yaşayabilmesini sağlama amacı taşımaktadır. Bu noktada, pozitif hukuk devreye girerek, özgürlüğü hem bireysel hem de kolektif düzeyde güvence altına almak için gerekli çerçeveyi oluşturur. Ancak, pozitif hukukun getirdiği sınırların insanın özüne içkin olan özgürlük anlayışıyla çelişmemesi, aksine onu koruyucu bir işlev görmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, hukuki düzenlemeler özgürlüğü genişletmek yerine onu daraltan araçlara dönüşebilir.

İnsan hakları hukukunun güçlü hâle getirilmesi, genel olarak evrensel düşünceye ve spesifik olarak da insan hakları fikrine yönelik ilginin artmasına rağmen insan haklarının korunması karmaşık ve zor bir hâl almaktadır. İnsan haklarının temel açmazı insan haklarının geliştirilmesini sağlayacak kudrete sahip olan tek aktör olan devletin aynı zamanda insan haklarını en çok ihlâl eden aktör olmasıdır (Heywood, 2016). Bu çıkmazın aşılması pozitif hukuk marifetiyle etkin bir şekilde temel hak ve hürriyetlerin niteliği, kapsamı, sınırları ile devletin sınırlarının belirlenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Modern anayasaların çoğu sarih veya zımni bir şekilde halkın egemen rolünü kabul ederek egemenliği halka mal ederler (Braud, 2000). Ayrıca genel olarak anayasaya sahip hukuk sistemlerinde kanunların ve diğer kuralların anayasaya aykırı olmaması anlamına gelen “anayasanın üstünlüğü” ilkesini kabul etmiştir (Atar, 2017). Ancak bazı bölgelerde veya ülkelerde insan haklarına ilişkin bu ilkeler metinlerde böyle kabul edilmekle beraber pratikte bazen böyle olmamaktadır. Dolayısıyla egemenliğin halka ait olduğu veya anayasanın üstünlüğü ilkesi gibi hususların gerçek anlamda tesis edilmesi önem arz etmektedir.

Modern toplumlarda egemenlik halka ait ve halk bu egemenlik yetisini yetkili organlar aracılığı ile kullanmaktadır. Yetki organlarının kimlerden teşekkül ettiği genel olarak anayasalarda belirtilmekte ve normlar hiyerarşisi mecrasında anayasanın üstünlüğü ilkesi kabul edilerek milletin egemenlik yetkisi güvence altına alınmaktadır. Anayasanın üstünlüğü ilkesinin ihlâli bir biçimde egemenlik yetkisinin de ihlâli anlamına gelmektedir. Dolayısıy-

la anayasanın üstünlüğü ilkesinin tam anlamıyla sağlanması gerekmektedir. Aksi hâlde Türkiye örneğinde olduğu gibi 1961 Anayasası'nın öngördüğü, 1982 Anayasası'nın ise kronik hâlde getirdiği vesayet odakları tarafından müdahalelerin gerçekleşmesi olanak dışı değildir. Olanak dâhilinde olan bu müdahaleler sonucu ülkenin birçok kazanımına zarar verilerek insan hakları bağlamında negatif bir seyir izlemesine sebebiyet verilebilir.

Türk siyasal hayatına bakıldığında 1980 yılında ülkedeki iç karışıklık nedeniyle asker yönetime el koymuş halkın iradesine ket vurularak demokratik düzen askıya alınmış ve insan hakları görmezden gelinmiştir. Gücü elinde barındıran otoriteler baskı, yasaklarla iç karışıklığı engelleyebileceklerini düşünmüş ve ülkede bir korku ikliminin oluşmasına neden olmuşlardır. Bu zihniyetin bir ürünü olan 1982 Anayasası o dönemin koşullarında sanki ülke her daim kaos ortamında yaşayacakmış düşüncesiyle hazırlanmış ve önceliği devlete vererek temel hak ve hürriyetlere pek önem atfetmemiştir. Her ne kadar hak ve ödevler başlığı altında hak ve hürriyetler düzenlense de bu hak ve hürriyetler göstermelik kalmış, kullanılması da bir hayli zorlaştırılmıştır.

1982 Anayasası darbeyi yapanlardan oluşan Milli Güvenlik Konseyi ve atanmışlardan oluşan Danışma Meclisi tarafından darbe ruhunun boyunduruğu altında hazırlanmıştır. Anayasa, bireyi devletin ihlâl, zorlama ve haksızlıklarına karşı koruyan anayasacılık ruhunun aksine, devleti bireye karşı koruyan, bireye ve topluma temelinde güvensizlik olan korku ve şüphe ile yaklaşan, kişilerin temel hak ve hürriyetlerini sınırlandıran, siyasal ve sosyo-ekonomik hayatın dinamizmini göz ardı eden düzenlemeler getirmiştir (Nohutçu, 2022). Bu Anayasa 1960 yılındaki anayasal gelişmelerin birçok açıdan tersine çevrilmesi durumunu resmetmektedir. Güç yürütme organının elinde toplanmış, Cumhurbaşkanı ve Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkileri artırılmıştır. Aynı zamanda sendika özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi kişi hak ve özgürlükleri sınırlandırılmıştır. Hak ve özgürlükler Anayasaya dâhil edilmiş fakat bu temel hak ve özgürlüklerin kamu düzeni, ulusal çıkar, milli güvenlik, kamu sağlığı ve Cumhuriyet düzeninin tehlikede olması nedenleriyle iptal edilebileceği, askıya alınabileceği veya sınırlandırabileceği ifade edilmiştir (Zürcher, 2018). Cumhuriyetin temel nitelikleri arasında "insan haklarına saygı" ilkesi yer alsa da uygulamada "devletin bekası" kisvesiyle birçok kez insan haklarının ihlâl edildiği bilinen bir gerçekliktir.

1982 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti'ni "insan haklarına saygılı" bir devlet şeklinde nitelendirmektedir. İyimser bir bakış açısıyla bu ifade "insan haklarına riayetkâr" olarak anlaşılabilir ve mevcut şekliyle Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinden birinin insan hakları olduğunu düşünebilir. Ancak

gerek anayasanın başlangıç kısmına hâkim olan felsefe gerekse normatif düzenlemelerde ifadesini bulan ilkeler bu iyimserliğin temelini büyük oranda zayıflatmaktadır. 1982 Anayasası'nın 2. maddesinde bahsi geçen insan haklarının evrensel düzeydeki insan hakları ile aynı anlama gelmediği, daha ziyade anayasanın tanıdığı ölçüde ödevlerin yerine getirilmesine bağlı olarak devlet bağışığı şeklinde haklar olduğu ifade edilebilir. Anayasanın özgün hâlinin temel işlevinin otoriteyi hak ve özgürlükler aleyhine arttırmak, insan hakları ihlallerini meşru hâle getirmek olduğu ifade edilebilir (Erdoğan, 2014).

1982 Anayasası "Kişinin hakları ve ödevleri", "Sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler", "Siyasi haklar ve ödevler" şeklinde hakları ve ödevleri birlikte düzenlemiştir. Ancak bir hak aynı anda ödevi kapsayan bir kavram değildir. Zira bir kişinin maliki olduğu bir hak ancak bir başkası için ödev olabilir. Dolayısıyla 1982 Anayasası'nın 12. maddesinde temel hak ve hürriyetlerin, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere yönelik ödev ve sorumluluklarını da ihtiva ettiği şeklindeki düzenleme insan hakları teorisi açısından yerinde değildir (Atar ve Çelik, 2018). 1982 Anayasası'nın temel hak ve hürriyetlerle ilgili yaklaşımının derli toplu ifadesi 12. maddede kendini göstermektedir. İlgili madde doğal haklar doktrinini çağırırsa da madde metni insan haklarının toplumdan bağımsız ve toplum öncesi var olduğu temel özelliğine aykırılık ihtiva etmektedir (Erdoğan, 2014).

Kapsam olarak 1982 Anayasası'nda yer alan temel hak ve hürriyetlerin milletlerarası andlaşma ve uluslararası belgelerle büyük oranda benzerlik göstermesi ve dahası bazı hükümlerinin aynı şekilde alınması anayasanın hazırlanması sırasında bunlardan önemli oranda yararlanıldığının göstergesidir. Ancak anayasada yer alan sınırlamalar uluslararası sözleşmelerde belirtilen sınırlamalarla kıyaslanamayacak oranda fazladır (Atar ve Çelik, 2018).

Anayasa kanun koyucunun temel hak ve hürriyetleri sınırlarken anayasanın ruhuna aykırı sınırlama yapmamasını emretmektedir. Bu ibare yasa-
ma erkinin temel hakları sınırlama iradesine kısıt koymayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu durum hak sahiplerinin lehine bir teminat olduğu yönünde yorumlanabilir lakin anayasanın özgün hâli göz önünde bulundurulduğunda iyimser şekilde düşünölemeyeceği açıktır (Erdoğan, 2014).

Diğer taraftan ilgili maddesinde hiçbir sınırlama nedeni düzenlenmeyen hak ve özgürlükler tamamen sınırsız mı olacaktır? Anayasada bazı hak ve özgürlükler açısından hiçbir sınırlama nedeninin düzenlenmemiş olması öğ-
retideki görüşlerin aksine tamamen sınırsız olduğu şeklinde yorumlanmalıdır. Zira günümüzde doğal hukuka dayalı sınırsız bir özgürlük düşüncesi bulunmamaktadır (M. Sağlam, 2002). Her ne kadar 1982 Anayasası'nda dü-

zenlenen bazı hak ve hürriyetleri düzenleyen madde metinlerinde sınırlama nedenleri yer almasa da temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmamasına ilişkin hüküm bu hak ve hürriyetleri de bağlayıcı niteliktedir. Dolayısıyla tam anlamıyla sınırsız bir şekilde kullanılacağına ilişkin ifade doğru değildir. Ki sınırsız özgürlük özgürlüklerin kendisine zarar verici nitelikte olabilir.

Temel hak ve özgürlüklerin en önemlileri arasında düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti yer almaktadır. Zira farklı düşüncelerin anlaşılması hataların düzeltilmesine yardımcı olabilir, ayrıca düşüncenin önüne yasaklar getirilmesi toplumsal olarak zarar verici nitelikteki ajandalara sahip olan kesimlere dayanak noktası sağlayabilir. Bu durum psikoloji biliminde “yasaklamanın ters etkisi” kavramıyla ifade edilebilir. Yani yasaklar cezbedici olabilir, bu da topluma büyük bir maliyet yükleyebilir. Dolayısıyla temel hak ve hürriyetlere ilişkin kabul edilecek kısıtlarda bu hususunda göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir.

Düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü kişilerin kendilerini ifade etmelerinin yanında başkalarına mesaj iletmelerine aracılık eder. Söz konusu bu hakkın asıl değeri her türlü düşüncenin ve özellikle farklı görüşlerin güven- celi bir biçimde kamusal hayata yansıtılmasının olanaklı olmasında kendi- ni gösterir. Mamafih 1982 Anayasası’nın bu konuya ilişkin hâkim yaklaşımı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin müteaddit kararlarında belirttiği gibi demokratik siyasal bir rejimin temelini meydana getiren düşünce ve ifade özgürlüklerini kısıtlayıcı yöndedir. Zira 1982 Anayasası’nın öngördüğü sınırlamalar kendi felsefesine aykırı görüşlerin ifade edilmesini ve bunların yayıl- masını büyük oranda zorlaştırmıştır. 1982 Anayasası’nın pek çok maddesinde haklar sınırlı olarak sunulmuştur. Örneğin; Anayasa’nın 34. maddesinde toplantı ve gösteri yürüyüşünün ancak silahsız ve saldırısız şekilde yapılabilece- ği hüküm altına alınmıştır. Aslında böyle açık belirtilmeseydi bile herhangi birinin silahlı ve saldırılı bir şekilde toplantı hakkına sahip olduğu ileri sürü- lemezdi (Erdoğan, 2014). 1982 Anayasası’nın temel haklara ilişkin sistema- tiğine bakıldığında topluma genel olarak şüpheyle yaklaştığı görülmektedir. Bu nedenle temel hakları düzenleyen maddelerin birçoğu hak ve hürriyetleri bir nevi anlamsızlaştırmıştır.

1961 Anayasası’nın uygulanmasında ortaya çıkan aksaklıkları giderme gerekçesi ile ortaya çıkan 1982 Anayasası bireyleri, örgütleri ve toplumu “zapt-u rapt” altına alarak getirdiklerinden çok götürmüş, yenilikten ziyade çağdışılığı öne çıkarmıştır (Türkiye Barolar Birliği, 2007). 1961 Anayasa- sı’nın temellendirdiği vesayetçi rejimi kronik hâle getiren 1982 Anayasası bir mühendislik edasıyla toplumu yasaklarla dönüştürmeye ve engellemeye ça-

lımıştır. Bu anayasa normatif anayasaların nitelikleri arasında yer alan toplumla bütünleşme misyonunu yerine getirememiş ve özgürlükler noktasında birçok engel öngörerek toplumsal uzlaşının önündeki en önemli engellerden biri olmuştur. Böylece bireysel, toplumsal anlamda birçok huzursuzluğun kaynağı arasında yer alan bu anayasa bireyi ikincil plana atarak demokrasi-nin, insan haklarının ve hukukun üstünlüğünün kurumsallaşmasına, içselleştirilmesine engel olmuştur.

Yeni Anayasa Perspektifinde 1982 Anayasası'nın Eleştirisi ve Çözüm Önerileri

Siyasetin süreklilik arz eden en derin sorunlarından biri güvenlidir. Sorunun temeli şudur; İnsanlar nasıl şiddet, tehdit ve kışkırtmalardan uzak bir şekilde saygın bir hayat sürdürebilir? (Heywood, 2016). Günümüzde hak ve özgürlükler ile güvenlik arasında ince bir çizgi bulunmakta, bu çizginin insan haklarının aleyhine bir durum yaratmaması için güvenlik hizmetlerinde hesap verilebilirlik ve şeffaflık ilkelerinin yerleşik hâle getirilmesi gerekmektedir (Kavıracı, 2023). Aksi hâlde tam olarak tanımı üzerinde uzlaşa sağlanamamış güvenlik kavramı hak ve hürriyetlerin ihlâl edilmesinde kullanışlı bir araç haline dönüştürülebilir. Böylece toplumun güvenliği adına gerçekleştirilecek faaliyetler aksine toplumu güvensizliğin hüküm sürdüğü bir durum ile karşı karşıya getirebilir.

Güvenlik gerekçesiyle alınan önlemler birey hak ve özgürlüklerini kısıtlayıcı bir niteliğe bürünebilir ve otoriterleşme eğilimlerini besleyebilir. Devletin güvenliği sağlama yükümlülüğü, bireyin temel haklarına müdahale etmek için bir gerekçe hâline geldiğinde, özgürlük-güvenlik dengesi bozulabilir ve bireylerin özgürlükleri güvenlik gerekçesi ile ihlal edilebilir. Bu durum, hukukun üstünlüğü ilkesini zedeleyerek keyfi uygulamalara zemin hazırlayabilir. Bu nedenle, güvenlik politikalarının demokratik denetim mekanizmalarına tabi olması, insan haklarına saygılı bir çerçevede yürütülmesi ve toplumun farklı kesimlerinin sürece katılımının sağlanması büyük önem taşımaktadır. Ancak bu şekilde, güvenliğin bir baskı aracına dönüşmesi engellenebilir ve bireyler, özgürlükleri ile güvenlikleri arasında bir tercih yapmak zorunda bırakılmadan bir yaşam sürebilir.

Bireysel güvenliğin sağlanması modern devletlerin temel unsurlarından biridir. Ancak günümüz toplumlarında güvenlik gayesi kişilerin kendilerini hapsedmesine sebebiyet verebilir. Bu durum tahakkümün içselleştirilerek özgür iradenin ve özgürlüğün yok olmasına neden olabilir. Devamlılık arz eden özgürlük kişinin yalnızca başkalarının müdahalesi olmaksızın hayatını asga-

ri düzeyde devam ettirmesi değil aynı zamanda kendini ve potansiyelini de gerçekleştirmesi anlamına gelmektedir (Görmez, 2022). Dolayısıyla özgürlük ve güvenlik olgusunu “dikotomik” bir bakış açısıyla değil de bütüncül bir perspektiften ele alarak özgürlükleri önleyici bir nitelikte değerlendirilmemelidir. Aksi hâlde bireyin kendini gerçekleştirmesi engellenebilir ve kendini gerçekleştiremeyen birey topluma da faydalı olmayabilir.

Günümüzde insan haklarının tanınması ve koruma altına alınması anayasal demokratik sistemlerin dayanması gereken esaslar arasında yer almaktadır (Erdoğan, 2019). Anayasal demokrasilerin temel taşlarından biri olan ifade özgürlüğünün anayasal ve hukuki anlamda güvence altına alınması demokratik özgür bir toplumun vazgeçilmez bir unsurudur. Zira bütün temel özgürlüklerin varlığı şu veya bu şekilde ifade özgürlüğünün teminat altında olmasına bağlıdır (Erdoğan, 2014). Bireylerin düşüncelerini ifade etmesi toplumsal gelişime katkı sunar nitelikte olabilir. Zira “doğrunun biricik olduğu” şeklindeki sıkı bakış açısı toplumsal gerilimlere kaynaklık edebilir. Dolayısıyla anayasa bu yönde ortaya çıkabilecek girişimleri engelleyici nitelikte, demokratik değerlere ve hukukun üstünlüğüne yaraşır duruma katkı sunacak nitelikte olmalıdır. Aksi hâlde “yasaklamanın cezbedici etkisi” ile bireyler kendilerini başka yöntemlerle ifade etmeye meyledebilirler. Bu suretle toplumda kaos iklimi hâkim kılınarak toplumun birçok değerine zarar verici nitelikteki faaliyetler gerçekleştirilebilir.

Pratik açıdan değerlendirildiğinde yasakçıların düşündüklerinin aksine düşünceye yönelik yasaklar işe yaramamanın yanında zararlı sonuçlar doğurur. Zira bir fikri yasaklamakla onu mantıklı bir yoldan eleştirme, yanlış olduğunu ortaya çıkarma fırsatını önemli oranda ortadan kaldırılır ve bu fikre bir nevi dokunulmazlık kazandırır. Yasaklamak çoğu kez sağlam olmayan düşüncelere, onların fikir babalarına hak etmedikleri bir itibar ve çekicilik kazandırır. Toplumsal açıdan değerlendirildiğinde yasakçılık sadece yararsız değil ayrıca zararlıdır çünkü yasaklanan düşünceler yok olmaz aksine kendilerini ifade edebilecek yollar bulurlar. Ki bu yolların en muhtemel ve en tehlikelisi barışçıl olmayan ifade yönetimlerinin kullanılmasıdır (Erdoğan, 2014). Dolayısıyla yasaklamadan ziyade özgürlüğün esas alınması, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkesi ışığında her bireyin haklarını kullanabildiği bir zeminin tesis edilmesi gerekmektedir. Aksi yöndeki bakış açısı bireysel ve toplumsal açıdan telafisi güç tahribatların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir.

Demokrasi demokratik olmayan rejimlerin sağlamadığı ve sağlanması olanaklı olmayan birçok temel hakkı temin etmeyi garanti eder. Sadece bir yönetim şekli olmayan demokrasi aynı zamanda bir haklar sistemini içerir

zira haklar demokratik bir yönetim sürecinin yapı taşlarıdır. Demokrasinin gereklerinin yerine getirilmesi için hakların fiili bir şekilde vatandaşlara sunulması gerekmektedir. Anayasalarda demokratik hakların vaat edilmesi yeterli değil, bu hakların etkin bir biçimde yürürlüğe konulması ve vatandaşlar için ulaşılabilir nitelikte olması gerekmektedir. Aksi hâlde bu sistemler demokratik değildir. Aksine demokratik olduğu yönündeki ifadeler yalnızca demokratik olmayan yönetimler için bir maskedir. Ayrıca temel demokratik haklar, haklara yönelik fırsatları tesis eden ve koruyan kurumlar demokrasinin var olması için gerekli koşullardır. Bir rejimin demokratik olabilmesi için zorunlu olan özgürlük, hak ve fırsatlara ek olarak vatandaşlarına olası alternatiflerinden daha geniş bir kişisel özgürlük alanı sunar. Demokratik bir kültür bireysel özgürlüklerin değerini ortaya çıkarır, bunun yanında haklar ve özgürlükler için bir destek sağlar (Dahl, 2021/1998). Demokrasinin işler bir nitelikte topluma faydalı olabilmesi için bunun yaygın bir kültür hâline getirilmesi gerekmektedir. Bunun için bireysel, toplumsal, siyasi ve idari anlamda etkileşim içinde olan herkesin yükümlülüğünü icra etmesi gerekmektedir. Bu noktada devlet mekanizmasının önemli oranda sorumlulukları söz konusudur. Zira devlet mekanizmasının temel hak ve hürriyetler ile demokratik değerlerin kullanılması ve bunların içselleştirilmesi için aktif bir şekilde hareket etmesi gerekmektedir. Bunun için kullanılabilecek en önemli ve etkin aparat bireyi önceleyen modern demokratik değerlere uygun bir anayasadır.

Demokratik anayasal bir rejimde temel haklara ilişkin rejime hâkim olması gerekli olan en temel esas “özgürlük karinesi”dir. Özgürlük karinesi herkes için özgürlüğü bir hareket noktası olarak esas alır ve özgürlükten vazgeçmeyi gerektiren hususları istisna olarak görür. Diğer bir ifadeyle aksi yönde çok önemli gerekçeler olmadıkça özgürlük kişiler açısından esastır. Özgürlük karinesinin sonuçlarından biri devletin temel düzenleyici ilkesinin özgürlük olması dolayısıyla istisnai durumlar dışında bu ilkesinden vazgeçmemektir. Anayasa hukuku bağlamında bunun normatif sonucu olarak temel hak ve hürriyetlere ilişkin öngörülen sınırlamaların mümkün oldukça dar yorumlanması gerekmektedir. Özgürlük karinesi aksine geçerli bir durum söz konusu olmayınca özgürlüğün birey açısından ahlaki-hukuki mânâda temel ve birincil ilke olması anlamına gelmektedir (Erdoğan, 2014).

Özgürleşmeci politikanın gayesi ayrıcalıksız grupları uygun olmayan koşullardan kurtarmak ve aralarındaki nispi farklılıkları ortadan kaldırmaktır. Özgürleşmeci politika hiyerarşik bir güç anlayışı içinde işler. Bu politikalar eşitsizliği, sömürüyü ve baskıyı azaltmayı veya tamamen ortadan kaldırmayı hedefler. Özgürleşmeci politikada eşitlik, adalet ve katılım ilkeleri birincil öneme sahiptir (Giddens, 2010/1991). Gerçek anlamda eşitlik ve adaletin sağlanması için bu

politikaların, teorik söylemin ötesine geçerek somut mekanizmalarla uygulanması gerekmektedir. Özgürleşmeci politikaların temel figürü devlet mekanizmasıdır. Söz konusu mekanizmanın bunu gerçekleştirmesi için anayasada bu yönde bir misyon yüklenmesi gerekmektedir. Ancak bir taraftan bu misyon yüklenirken diğer taraftan bu misyonu yerine getirmekten sakınılabilecek bir yolun açılmaması gerekmektedir. Dolayısıyla temel hak ve hürriyetlere müdahale edilebilecek durumların berrak bir niteliğe sahip olması gerekmektedir.

Anayasanın çağlar boyu olmasa da en azından kabul edilebilir bir süre dayanması hedeflenmeli ve ayrıca kesinlikle “abesle iştigal” etmemeli, sosyal ve siyasi açıdan gerçekleşme olasılığı olmayan konularla ilgili hüküm içermemelidir. Diğer taraftan anayasalarda öngörülen hükümler ve usullerin ikincil düzenlemelerin yapılmasına elverişli ve yeterince açık olması gerekmektedir. Hukuk soyut ve toplumdan kopuk bir biçimde varlığını devam ettiremez. Bu nedenle anayasanın hükümleri anayasanın devamlılığını sağlayacak şekilde, zamanla meydana gelecek toplumsal talep ve ihtiyaçlara başarılı bir şekilde uyarlanabilecek kaliteye sahip olmalıdır (Atar, 2017). Dolayısıyla anayasal düzenlemeler esas alınırken çağın gereklerine uygun bir şekilde teknolojik, sosyolojik, ekonomik, kültürel ve küresel gelişmeler göz önünde bulundurularak gelecek öngörülerek tesis edilmelidir. Aksi hâlde bu hükümler çağın gereklerine uygun düşmeyecek ve sürekli eleştiri platformlarında yer alarak değersizleşecektir.

Doğal hakların bir sonucu olarak bireylerin hakları sadece anayasada belirtilen haklardan oluşmamaktadır. İnsanların sadece anayasada belirtilen hakları yoktur yani hakların niteliği tahdidi değil taddıdır (Erdoğan, 2014). Ancak anayasalar ülkelerin yol-sefer haritasıdır. Anayasalar olmaksızın ülkeler amaçsız bir şekilde hareket eder (Türkiye Barolar Birliği, 2007). 1982 Anayasası’nda zaman içinde demokratikleşme amaçlı insan haklarını geliştiren değişiklikler yapılmıştır. Ancak 1982 Anayasası’nın sorunlu hükümlerinin düzeltileceği yeni bir anayasa yapılması gerekliliği devam etmektedir (Atar ve Çelik, 2018). Zira “yamalı bir bohça” haline dönüşen 1982 Anayasası (Nohutçu, 2022) çağın gereklerine uygun düşmemekte ve bireyler ile toplumun temel gereksinimlerine cevap verecek nitelikte değildir. Dolayısıyla ülkenin tüm dinamikleri göz önünde bulundurularak kapsayıcı bir bakış açısıyla hazırlanacak bir anayasanın kabulü toplumsal sorunların birçoğunu önleme noktasında faydalı olacağı bir gerçekliktir.

Sonuç

Anayasalar, yalnızca bir devletin hukuki altyapısını belirlemekle kalmayıp, aynı zamanda bireylerin temel hak ve özgürlüklerini koruma misyonunu

üstlenir. Bu bağlamda, bir anayasanın insan haklarına yaklaşımı, onun demokratik yapısını ve toplumla olan uyumunu doğrudan etkiler. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası, otoriteyi önceleyen yapısıyla insan hakları ve demokratikleşme bağlamında sık sık eleştirilere maruz kalmıştır. Devletin güvenliği ve otoritenin sürekliliğini önceleyen düzenlemeler, hakların geniş ölçekte sınırlandırılmasına neden olmuş, bu da anayasanın toplumsal ihtiyaçlara cevap verme kapasitesini zayıflatmıştır. Bu durum, temel hak ve özgürlüklerin etkin bir şekilde korunabilmesi için anayasal düzenin kapsamlı bir şekilde yeniden ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

İnsandan soyutlanamayacak temel insan haklarının korunması, geliştirilmesi, sınırları gibi konular günümüzde tartışma platformlarında yerini almaktadır ancak bu durum hakların ihlâl edilmemesini yeterli düzeyde sağlamamaktadır. Bu nedenle insan haklarının hak ettiği bir şekilde evrensel modern bir nitelikte varlığını sürdürmesi için konunun felsefi ve tarihsel temellerinin incelenmesinin yanında hukukun üstünlüğü ilkesinin tam anlamıyla yerleşik hâle geldiği pozitif hukukça düzenlenip güvence altına alınması gerekmektedir. Böylece haksız mücadele sonucu ortaya çıkan ihlâllerin önlenmesi olanaklı hâle gelebilecektir.

Gelişime açık bir varlık olan insanın özünde özgürlük vardır. Ancak bunun ortaya çıkması veya kullanılması yaşadığı koşullar ile bağlantılı bir şekilde tezahür edebilmektedir. İnsan hakları bireylerin insan olması hasebiyle sahip olduğu en temel özgürlükleri kapsar. Söz konusu özgürlükler, doğal hukukta bahsi geçtiği gibi bireylere atfedilmiştir. Ancak, bu temel hakların sürdürülebilir olması pozitif hukuk tarafından güvence altına alınması ile mümkün olabilir. Aksi durumda, bahsi geçen haklar egemen güçler tarafından ihlâlâle açık olabilmektedir. Zira, bir hakkın güvence altına alınmaması hâlinde sadece felsefi olarak tartışmadan öteye gitmemektedir. Dolayısıyla, bireylerin temel haklarının en üst hukuk normu olan anayasa tarafından güvence altına alınması gerekmektedir. Böylece iktidarı elinde bulunduran siyasi otorite yasal düzenlemeler yaparken anayasal çerçeve dışına çıkmayacağı için hakların ihlâlinin önüne geçilmesi olanaklı hâle gelebilir.

Bu minvalde özgürlük karinesine dayanılarak birkaç önemli hak dışındaki hakların anayasada düzenlenmemesi yoluna gidilebilir. Ancak bunun için demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının toplumsal, idari ve siyasi anlamda tam mânâsıyla yerleşik hâle gelmesi gerekmektedir. Diğer taraftan temel hak ve hürriyetler anayasada düzenlenecek olursa, "Özgürleşmeci politikalar" baz alınarak olabildiğince sınırlamadan kaçınılmalı, kaçınılamıyorsa sınırlama sebepleri "Rusların matruşkası" gibi bir görünüm sergilememeli-

dir. Aksi hâlde temel hak ve hürriyetler ismen var olmanın ötesinde bir anlam ifade etmeyebilir. Zira 1982 Anayasası'nın bazı maddelerinde yerleşik hâle gelen ve sınırlama sebepleri arasında yer alan milli güvenlik, genel ahlak ve kamu düzeni gibi müphem kavramlar bünyesinde birçok unsuru barındırmaktadır. Nitekim bu unsurların devreye sokulması ile insan haklarına ilişkin hükümler anlamsız hâle getirilebilir.

Diğer taraftan insan haklarının toplumsal ve kurumsal anlamda içselleştirilmesi toplumsal ve kültürel gelişme süreci ile doğrudan ilintilidir. Ki bir insan hakları kültürünün oluşmaması hâlinde pozitif hukuk yeterli düzeyde koruma sağlayamayabilir. Dolayısıyla toplumda bir çatışma ortamı hâkim olabilir, bu durum kartopu etkisiyle birçok sorunu tetikler nitelikte olabilir. Böylece bireysel ve toplumsal açıdan gelecek nesillere etki edecek bir şekilde sorunsal hâline gelebilir.

Toplumsal ve kamusal anlamda örgütsel bir yapı içerisinde yer alan insan hakları ihlallerinin tam anlamıyla önlenmesi olanaklı gibi görünmese de en azından bu ihlallerin ulaşılabilecek en asgari düzeye indirgenmesi için temelinde etik ilkeleri barındıran hukuk kurallarının işlerliği önem arz etmektedir. Bunun yanında kamu otoritelerinin ve bireylerin bir konu üzerinde duyarlılık düzeylerinin artırılması önemlidir zira önemli olan mevzuatın morfeminden ziyade bunların uygulanış biçimidir.

İnsan hakları bireylerin, toplumların barış, huzur ve güven ortamında hayatını devam ettirebilmesi, insanın insanca yaşayabilmesi için olmazsa olmaz bir temel yapıtaşdır. Gerek değişen çağ gerek insan haklarının artan önemi neticesiyle 1982 Anayasası günümüz şartlarında bir hayli geride kalmıştır. Başlangıç kısmında düzenlenen çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi göz önüne alındığında insan haklarını esas alması, bireyi öncelemesi gerektiği yadsınamayacak bir gerçekliktir. Hülasa çağdaş medeniyet düzeyine ulaşmada insan haklarının gözetilmesi ve korunması lokomotif görevi görecektir.

Bu analizlerden hareketle, Türkiye'nin insan hakları kültürünü içselleştiren, özgürlükleri önceleyen ve demokratik değerleri benimseyen bir anayasal düzen oluşturmaları, sadece ulusal düzeyde değil, uluslararası bağlamda da hukukun üstünlüğüne dayalı bir toplum inşası için zorunludur. İnsan haklarının anayasal düzeyde güvence altına alınması, birey-devlet ilişkilerinin yeniden tanımlanması ve "hürriyet-otorite" dengesinin özgürlükten yana bina edilmesi, Türkiye'nin demokratikleşme sürecine katkı sağlayacak temel bir adım olacaktır. Bu doğrultuda hazırlanacak bir anayasa, hakların korunmasını sağlayan güçlü bir hukuki çerçeve sunarak, toplumun barış, güvenlik ve refah içinde yaşamasına olanak tanıyacaktır.

Kaynakça

- Anayurt, Ö. (2022). *Anayasa hukuku: Temel kavramlar ve Türk anayasa hukuku* (Güncelleştirilmiş 4. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Arslan, Z. (2002). Temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması: Anayasa'nın 13. maddesi üzerine bazı düşünceler. *Anayasa Yargısı*, 18(1), 139-154.
- Atar, Y. (2017). *Türk anayasa hukuku* (Güncellenmiş ve Gözden Geçirilmiş 11. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Atar, Y. ve Çelik, Ö. (2018). *Türk anayasa hukuku*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, O. (2013). Genel ahlak, hukuk ve cinsellik. *Mülkiye Dergisi*, 37(4), 139-148.
- Braud, P. (2000). Devlet: Hukuki öğretinin ikilemleri. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 359-376). Dost Kitapevi Yayınları.
- Çaycı, S. (2016). Türkiye'nin milli güvenliği. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65(4), 3327-3344.
- Çıtak, E. (2017). *Yeni güvenlik politikaları ve Türkiye'de istihbaratın dönüşümü: Güvenlik ve istihbarat*. Yeni Yüzyıl Yayınları.
- Dahl, R. A. (2021). *Demokrasi üzerine* (6. Baskı). (B. Kadioğlu, Çev.). Phoenix Yayınları. (Eserin orijinali 1998'de yayımlandı).
- Erdoğan, M. (2014). *Anayasa hukuku* (8. Baskı). Orion Yayınları.
- Erdoğan, M. (2019). *İnsan hakları teorisi ve hukuku* (7. Baskı). Hukuk Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysel-kimlik: Geç Modern Çağda benlik ve toplum*. Ü. Tatlıcan (Çev.). Say Yayınları. (Eserin orijinali 1991'de yayımlandı).
- Görmez, A. B. (2022). Margaret Atwood'un *Kalp Gidince* romanında özgürlük ve güvenlik ikilemi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 29(2), 221-236.
- Günday, M. (2002). *İdare hukuku* (Yenilenmiş 5. Baskı). İmaj Yayıncılık.
- Heywood, A. (2016). *Küresel siyaset* (4. Baskı). (N. Uslu, Çev.). Adres Yayınları. (Eserin orijinali 2011'de yayımlandı).
- Höffe, O. (2000). Bir şeytan halkının bile devlete ihtiyacı vardır. Tabii adaletin ikilemi. C. B. Akal (Ed.), *Devlet kuramı* (s. 323-339). Dost Kitapevi Yayınları.
- Kavıracı, O. (2023). Hukuk devletlerinde güvenlik ve demokratik denetim. Ö. Özkaya (Ed.), *Farklı açılımlarla hukuk devleti ve güvenlik* (s. 105- 128). Adalet Yayınevi.
- Nohutçu, A. (2022). *Türkiye için yeni anayasa vizyonu ve yol haritası*. Savaş Yayınevi.
- Sağlam, F. (2002). 2001 yılı anayasa değişikliğinin yaratabileceği bazı sorunlar ve bunların çözüm olanakları. *Anayasa Yargısı*, 18(1), 0-0.
- Sağlam, M. (2002). Ekim 2001 tarihinde yapılan anayasa değişiklikleri sonrasında, düzenlendikleri maddede hiçbir sınırlama nedenine yer verilmemiş olan temel hak ve özgürlüklerin sınırı sorunu. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 18 (1) , 0-0
- Sancakdar, O., Önüt, L. B., Doğan, E. U., Turhan Kasapoğlu, M., ve Seyhan, S. (2022). *İdare hukuku* (Genişletilmiş ve Güncellenmiş 11. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Tunç, H. (1999). 2001 yılı değişiklikleri çerçevesinde milli güvenlik ve insan hakları ilişkisi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(2), 0-0.
- Türkiye Barolar Birliği (2011). *Türkiye Cumhuriyeti anayasa önerisi* (5. Baskı). Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı). (Y. Saner, Çev.). İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2017'de yayımlandı).

Rejim ve Öğretmenler Arasında Bir Meslek Kuruluşu: İstanbul Muallimler Birliği (1918-1936)*

Enes Özkan** & H. Aliyar Demirci***

Öz

Türkiye'nin sivil toplum tarihi içinde gönüllü meslek kuruluşları sayıca azdır. Makale, Cumhuriyet öncesinde kurulmuş, 1936'da baskıyla kapanmak zorunda kalmış, en uzun ömürlü öğretmen kuruluşu İstanbul Muallimler Birliği'ni incelemektedir. Osmanlı modernleşmesinin hangi aşamasında öğretmenler meslek kuruluşları kurarak teşkilatlanmıştır? İstanbul Muallimler Birliği diğer öğretmen kuruluşlarından nasıl farklılaşmıştır? Mütareke, Milli Mücadele ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde hangi politik ve bürokratik faktörlerin etkisinde yaşama mücadelesi vermiştir? Siyasal rejimler ve meslek camiasıyla hangi ilişkileri kurmuştur? İki farklı politik rejimde ve konjonktürde bir meslek kuruluşunu yaşatmanın güçlükleri nelerdir? İstanbul Muallimler Birliği, Cumhuriyet öncesi ve sonrası modern eğitim kurumlarında çalışan her kademedeki kadroları içerir. Merkezî devletin zayıfladığı zamanlarda daha serbest, güçlendiğinde daha kontrol altında bir kuruluş olmuştur. Rejimin otoriterlik düzeyi arttıkça serbest bir meslek kuruluşu olmaktan çıkmıştır. İstanbul Muallimler Birliği'nin maruz kaldığı süreç, ülkemizde sivil topluma dair kapasitenin Cumhuriyet öncesinde teşekkül ettiğini, Tek Parti Rejiminin bunu sekteye uğrattığını gösterir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Muallimler Birliği, Öğretmen Örgütlenmesi, Meslek Kuruluşları, Sivil Toplum.

A Professional Organization Between the Regime and Teachers: İstanbul Teachers' Union (1918-1936)

Abstract

Voluntary professional organizations are relatively few in the history of civil society in Turkey. This article examines the İstanbul Teachers' Union (İstanbul Muallimler Birliği), the longest-standing teachers' organization established before the Republic, which was forced to shut down under pressure in 1936. At what stage of Ottoman modernization did teachers begin to organize through professional associations? How did the İstanbul Teachers' Union differ from other teachers' organizations? What political and bureaucratic factors influenced its struggle for survival during the Armistice period, the War of Independence, and the Early Republican era? What kind of relationships did it establish with political regimes and the professional community? What were the challenges of sustaining a professional organization under two different political regimes and conjunctures? The İstanbul Teachers' Union encompassed staff at all levels working in modern educational institutions both before and after the Republic. It operated more freely during times when the central state was weakened, and came under tighter control when the state grew stronger. As the authoritarian nature of the regime increased, it ceased to function as an independent professional organization. The experience of the İstanbul Teachers' Union reveals that the foundations of civil society in Turkey were laid before the Republic, but were disrupted by the Single-Party Regime.

Keywords: İstanbul Teachers Union, Teacher Organization, Professional Organizations, Civil Society.

*Bu makale "Tek Parti Rejiminde Bir Sivil Toplum Kuruluşunun Evrimi: İstanbul ve Ankara Muallimler Birliği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Serbest Araştırmacı | enesozkan10@gmail.com | ORCID: 0000-0003-1379-675X

***Prof. Dr. | Pamukkale Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
ademirci@pau.edu.tr | ORCID: 0000-0003-3079-8204

DOI: 10.36484/liberal.1662858

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss. 167-198.

Gönderim Tarihi: 21 Mart 2025 | Kabul Tarihi: 17 Haziran 2025

Giriş

Meslek kuruluşları, meslek mensuplarının mesleği benimsemesine, mesleğin çalışma şartlarının iyileştirilmesine, mesleğe esas teşkil eden iş ve faaliyetin içeriğinin olgunlaştırılmasına hizmet eden, onların toplumda statü sahibi olmasına, değer ve itibar görmesine katkıda bulunan kuruluşlardır. Bir mesleğin profesyonelleşmesi farklı aşamalardan oluşur. Mesleğe ait kuruluşların varlığı, tanınırlığı burada önemli bir aşamadır. Mesleğin niteliğine göre meslek kuruluşlarıyla sendikalar aynı alana hitap edebilir. Ancak sendikalar mücadelecidir ve çatışmadan kaçmaz, meslek kuruluşları ise bütünleştirmeyi amaçlar. Sendikalar menfaatlerin korunmasında daha hassastır, kişilerle ve kurumlarla çatışmadan kaçınmazlar. Mesleki birlikler ise meslek topluluğu oluşturmaya, bir statü inşa etmeye çalışır. Meslek kuruluşu mesleğe ait bilgi birikimini takip etmek, güncellemek gibi dikkatlere sahiptir. Sendika dendiğinde çalışma şartlarını, ücretleri müzakere etmek ilk başta akla gelir (Rego, Varanda, 2010: 1251). Nihayetinde ikisini kesin hatlarıyla ayırmak mümkün değildir.

Öğretmen meslek kuruluşlarının teşkilatlanması açısından bakıldığında pek çok dernekte olduğu gibi İkinci Meşrutiyet Türkiye'si öne çıkar. İlk öğretmen organizasyonları da bu devrede kurulmuştur. Osmanlı modernleşmesi uzun on yıllar içinde kapsamlı bir değişim politikası izlemiş, geleneksel eğitimden modern bir eğitim düzenine geçmiştir. Devletin okullaşma politikası, farklı kademelerde öğretmen istihdamının artmasına sebep olmuştur. Bu da bir meslek grubunun doğuşuna yol açmıştır. Meslek mensuplarının dernekleşmesinde, çok farklı kademede, çok sayıda okulu barındıran büyük bir merkez olarak İstanbul önemli bir şehirdir. Diğer bazı taşra şehirlerinde de öğretmen kuruluşları bu dönemde kurulmuştur. 23 Nisan 1920 sonrası Ankara bir hükümet merkezine dönüşmüştür. Şehirde okul sayısı ve öğretmen sayısı az olmakla birlikte burada da bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Kısa sürede bu teşkilat form ve nitelik değiştirerek bakanlığın himayesinde, bütün ülkeye dönük kapsayıcı bir kuruluşa dönüştürülmüştür.

Makale Meşrutiyeti Cumhuriyet'e bağlayan bir zaman diliminde kurulan ve yaklaşık 18 sene yaşayan, ilk adıyla Muallimler Cemiyeti (kuruluşu: 9 Mart 1918) daha sonra benimsediği adıyla (2 Ağustos 1925) İstanbul Muallimler Birliği'ni (İMB) ele almaktadır¹. Makale rejim değişikliklerinin yaşandığı bir devrede, ülkenin en büyük şehrinde kurulmuş bir meslek kuruluşunun varoluşunu, ayakta kalma mücadelesini iki farklı başkentte (İstanbul, Ankara) öğretmenlerin siyasî rejimle ve bürokrasiyle kurduğu ilişkileri irdelemeyi

1 Metin içinde bu kuruluş, İstanbul Muallimler Birliği (İMB) adını alıncaya kadar Muallimler Cemiyeti (MC) şeklinde kısaltılacaktır.

de amaçlamaktadır. Çalışma bir yönüyle Osmanlı-Türk modernleşmesi içinde ortaya çıkan rüşeym/embriyon halindeki bir kamunun, “maarif kamusunun” bir köşesine ışık tutmaktadır.

Literatürde birincil kaynaklara giderek İstanbul’daki Muallim Cemiyetini (MC) zikreden ilk bilim adamı, ilk baskısı 1978’de yayımlanan eseriyle [*Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1839-1950)*] eğitim tarihçisi Yahya Akyüz’dür (2012: 196-197, 391-393). Çok sonra Zeki Sarıhan, *Milli Mücadelede Maarif Ordusu* isimli eserde (ilk baskı: 2013), Cemiyetin 1918-1923 arası faaliyetlerine ve ilişkilerine geniş bir şekilde yer vermiştir. (Sarıhan, 2019: 171-225). Sarıhan bu kesiti dönemin eski alfabe- deki gazetelerini tarayarak ortaya koymuştur. Yunus Pustu *Türkiye’de Muallim Cemiyetleri* başlıklı yüksek lisans tezinde Cemiyet’in 1918-1924 arası kesitine yer vermiştir (2014: 29-40), Enes Özkan *Tek Parti Rejiminde Bir Sivil Toplum Kuruluşunun Evrimi, İstanbul ve Ankara Muallimler Birliği* başlıklı yüksek lisans tezinde (2019) ise derneğin bilhassa 1922-1935 arasında yayında olan süreli yayını *Muallimler Mecmuası* ve genel kurul raporlarını taramış, her iki alfabede neşredilmiş birincil kaynakları kullanmış, Mütareke, Milli Mücadele ve Cumhuriyet devrelerini birbirine bağlayacak bütünlüklü bir anlatıma ulaşmaya çalışmıştır. Bu anlatımın içine ayrıca Ankara’daki Muallim Birliğini de yerleştirmiştir. Aynı bütünlüklü anlatım ve birincil kaynakların kullanımı- nı, Pustu’nun *Türkiye Muallimler Birliği* isimli kitabında da görebiliriz (Pustu, 2022). Eser, Özkan’ın eserinin tersine bu sefer Muallim Cemiyeti’nden sonra (1920 Temmuz) Ankara’da kurulan Muallime ve Muallimler Birliği’ni kısa süre sonraki adıyla Türkiye Muallimler Birliği (TMB) merkeze alır, İstanbul’a da bu Birliğin bir şubesi olarak diğer şubelerin yanında yer verir (2022: 126-133, 281-286). Pustu’nun kitabı taşradaki Birlikleri de kapsayacak şekilde ülkemizdeki tüm Muallim birliklerine dönük derli toplu ilk çalışmadır. Bu kaynakların dışında konuyla ilişkili bilhassa 2000’li yıllarda yayımlanmış makaleler de bulunmaktadır (Kısa, 2020; Pustu, 2022b).

Muallimler Cemiyeti, başlangıçta tüzüğü itibarıyla öğretmenler arasında meslek hukukunu korumayı amaçlayan, meslek mensupları arasında yardımlaşmayı, dayanışmayı öne çıkartan bir kuruluştur (Kısa, 2020: 214-215). Tüzükte öne çıkan yardımlaşma ve dayanışma esaslı çalışma fikri, 19. asrın başında Avrupa’daki ilk öğretmen örgütlenmelerinde de dikkat çeken bir özelliktir (Novoa, 2020: 53). Cemiyet bilhassa bir süreli yayına (*Muallimler Mecmuası*) kavuştuktan sonra (1922), mesleğin kendisine dair tekliflerde bulunan, mesleğin icrası ve kapsamı üzerinde farklı yaklaşımları paylaşan, bunlar üzerine düşünen, teklifler sunan bir alanda ilerlemiştir. Bazen şartlar onu bir

sendika gibi davranmaya zorlamış, hatta bunu sergilemediğinde de eleştiri konusu olmuştur.

Öğretmenler ve Meslek Kuruluşları

Öğretmenlik hem bir profesyonel bir meslek hem de bir kamu görevidir. Novoa'ya göre profesyonelleşme ilk basamakta bir grup bireyin yani öğretmenlerin belirli bir sosyal alanı işgal etmesi ve çalışma saatlerinin çoğunu (veya tamamını) bu faaliyete ayırmasıyla başlayan bir süreçtir. Bu süreci devlet müdahalesiyle gerçekleştirilen eylemlere atıfta bulunmadan anlamak imkânsızdır (Novoa, 2000: 47). Öğretmenler eğitim işlevini yerine getirirken modern devletin oluşturduğu bir bürokratik cihazın, eğitim bürokrasisinin içindedirler. Bu cihazın içinde ders verirler, bilgi ve değerleri aktarırlar. Eğitim-öğretimin yanı sıra kültürün de üretilmesine katkıda bulunurlar (Eisantsadt, 2007: 16-17). İçlerinden yazar ya da düşünür hatta yayıncı da çıkabilir. Bu tarafıyla ülkelerin kültürel seçkinleri arasında onlar da yer alır. Bu çeşitlilik içinde öğretmenleri kendi meslekleriyle ilişkili sivil organizasyonları kuran, geliştiren kişiler olarak da izlemek mümkündür. Öğretmenler devletin merkezîyetçiliği içinde yukarıdan aşağıya tesis edilen, dikey ilişkilerin ege-men olduğu büyük bürokratik bir teşkilatın rahmi içinde çalışırlar. Modern devletin içinde eğitim kurumunun nitel ve nicel büyümesinin yanında çoğulcu, özgür bir ortamın buna refakat etmesi, öğretmenlerin meslektaşlarıyla yatay ilişkileri de içeren bir çalışma düzeni, bir örgüt iklimi oluşturmaya, bir kamusal alanın da ortaya çıkmasına yardımcı olur. Bu kamusal alan eğitim-öğretim kadrolarının okul dışında meslek kuruluşları, dernekler, yayınevleri, süreli süresiz yayınlar, ve benzerlerinin yarattığı ortamda iletişime, müzakereye, konuşmaya dayanır. Lang'a göre sivil toplum bir örgütsel hayat, bir toplum biçimi bunların yanı sıra onlara refakat eden bir kamusal alandır (akt. Topçuoğlu, 2023: 100). 18. yüzyılın sonu, 19. yüzyılın başında Orta Avrupa'nın Almanca konuşan kesiminde şehir merkezli oluşumların sivil topluma nasıl zemin oluşturduğu anlatılırken, bir tarafta iş adamları, sanayiciler, yöneticiler diğer tarafta, avukatlar, din adamları, gazetecilerin yanında orta dereceli okulların öğretmenleri ve profesörler zikredilir. Bu bütünlüğün içinde eğitimcilerin varlığı dikkat çekicidir (Kocka, 2010: 72).

Eğitim kurumu; okul kurma, öğretmen yetiştirme, istihdam etme, müfredat oluşturma, ders kitapları hazırlatma veya kaleme alınanları kontrol etme, bunları yenileme, sistemin çıktılarını tâkip etme ve benzerleri gibi farklı farklı faaliyetleri, bu faaliyetlerin içindeki yapıları içerir. Kapsamı geniştir, çok tarafı ilgilendirir. Ulus-devletlerin hikâyesi, bunları standartlaştırma tarihi-

dir. Şüphesiz öğretmenler, öncelikle eğitim-öğretim faaliyetini icra eden, bilgiyi paylaşan, değerleri aşıl原因an yönleriyle modern eğitim kurumunun aslı unsurudur. Onların profesyonelleşme, bir meslekî topluluğa dönüşme, statü sahibi olma çabaları ve mücadeleleri tarihi, bir ülkede sivil toplumun gelişim tarihinden ayrıştırılarak ele alınamaz. Liberal demokratik toplumlarda eğitim kurumunun çevresinde, zamanla bir kamusal alan da oluşur. Bu sürecin içinde, meselenin bir ayağını da meslek mensuplarının profesyonelleşmesi oluşturur. Meslekleşmenin bir yönü de öğretmenlerin serbestçe teşkilatlanma imkânı bulmasıyla ilişkilidir.

Öğretmenlerin geniş anlamıyla memur olması, onların bir araya gelmelerini ve örgütlü meslekî bir topluluğa dönüşmelerini kolaylaştırmaz. Öğretmenler bu yönüyle dezavantajlıdır. Modern merkezîyetçi devlet en büyük işverendir. Öğretmenin istihdam ve işe kabul şartlarını, çalışma şartlarını, onların yetiştireceği öğrencilerin kurumlara kabul şartlarını belirlemesi ve meslekî süreçlere sürekli müdahil olma hakkı; mesleği icra ederken kullanacağı materyale karışma (merkezîyetçiliğin derecesine göre), eğitim süreçlerinin çıktılarını tâkip etme, kontrol etme yetkileri bu işi sevk ve idare eden bürokrasiye kapsam ve içerikle ilişkili geniş bir inisiyatif sağlamaktadır. Öğretmen organizasyonları sivil toplumun bir parçasıdır; ancak ulus-devletlerin doğrudan kontrol ettikleri büyük, geniş eğitim öğretim alanında o sistemin bir parçası olarak bağımsız yaşamalarında zorluklara muhatap olurlar. Öğretmen meslek kuruluşlarının ayak bastıkları zemin, ilişkileri diğer meslek kuruluşlarına göre durumlarını farklılaştırır, onlar engebeli bir arazide yol alırlar. Konu eğitim olduğunda devletin bu konuda yarattığı kapasite yıllar içinde teşekkül eder. Tıpkı siyasal kuşaklar (Rintala, 2003: 303) gibi bir meslek kamusunun ortaya çıkması için aynı tecrübeyi yaşayan birkaç kuşağın olması gerekir. Kamu burada, bir izlerçevre/dinlerçevre bir şeyin kitlesi anlamında kullanılmaktadır (Dellaoğlu, 2020: 232). Bu kamunun aleniyet kazanmasını, kamusal alanın sınırlarını devletin merkezîyetçilik derecesi, siyasal rejimin niteliği tayin eder. Nefes alıp alamaması serbest ve hür bir ortama bağlıdır.

Modernliğin tarihi içinde demokratik ve çoğulcu patikada ilerlediğimizde sivil toplum alanının genişlemesi ve pekişmesi gibi bir vaka vardır. Bu genişleme kamusal alanın da genişlemesi hatta farklı kamuların oluşması tarihidir. Kamu, mekânsal, fiziksel planda olmayan, ama akıl yürütülen, sayısız muhakemenin yapıldığı, bazen bir müzakereye dayanan, bazen bir çekişmeyi içeren, pek çok tâkip ve dikkatlerin tezahürü fiziksel planda olmayan, dolaşısıyla soyut bir kavramdır (Küçükalp, 2022). Sivil toplum zemini, ulusun sorunları hakkında düşünen farklı kamuları ortaya çıkarır. Eğitim kurumunda safları öğrenciler, veliler, öğretmenler ve devlet oluşturur. Geniş bir kitle

farklı seviyelerde, eğitimle ilişkilidir. Bunun modernleşme süreci içinde farklı tecrübelerle konu olduğu tahmin edilebilir.

Modern ulus-devlet, 19. asırdan 20. asra uzanan evrede bir milli bir eğitim Avrupası yaratmıştır. Belli yaş grupları için eğitim zorunlu kılınmış; bürokrasisi, okulları ve öğretmenleriyle bu sistem işletilmiştir. Fransa bu sistemin en belirgin örneğidir. Modernleşme öğretmenlik mesleğini özel bir eğitime bağlamış, pedagoji bir bilim olarak kabul edilmiştir. Farklı eğitim öğretim yöntemleri geliştirilmiş, bunların öğretilmesine ilişkin bir yüksek öğretim sistemi inşa edilmiştir. Öğretmenler, eğitimleri ve çalıştıkları kurum itibarıyla bir bütünlüğe kavuşmuştur. Bu bütünlük onların bir meslekî bir topluluğa dönüşmelerine yardımcı olmuş, meslekî birliklerde, sendikalarda buluşmalarına vesile olmuştur. Profesyonel bir meslek olarak öğretmenliğin, meslek bilgisinin iyileştirilmesine, standartlarının yükseltilmesine, meslek mensuplarına bir topluluk olduğu bilinci aşılmasına hizmet etmiştir.

Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Sivil Toplum

Türkiye'de sivil toplumun evrimine bakıldığında, kayda değer ilk aşama İkinci Meşrutiyet, Mütareke ve Millî Mücadele yıllarının çoğulculuğu, canlı bir dernek-parti ve basın-yayın hayatıdır. Hem İttihat ve Terakki'li yıllarda ve hem Mütareke devrinde inişli çıkışlı bir seyir içinde, başkent İstanbul'da siyasal, sosyal, kültürel farklılıkların temsil edildiği etkileyici bir örgütsel hayat dikkat çeker (Alkan, 1998: 106-108). Ülke coğrafyasında İstanbul, İzmir, Balkan Savaşında kaybedilinceye kadar Selanik (Tekeli, İlkin, 2003) gibi önemli merkezlerden taşraya intikal eden bir tecrübe söz konusudur. Bu durum Batı'yla ilişkiler, bazı şehirlerdeki ticaretle bağlantılı gelişmeler kadar, Osmanlı modernleşmesi kapsamında eğitim alanında atılan adımların, yıllar içinde modern okullarda farklı tahsiller almış insan sayısının artmasının sonucudur.

İncelenen devrede, Türkiye'de siyasal rejim değişikliği yaşanmış, başkent değişmiş, rejim meşrutiyetten cumhuriyete geçmiş, parti rejimi dalgalı bir seyir tâkip etmiştir. İttihat ve Terakki etkisindeki bir tek parti rejiminden Mütareke Devrine oradan Kurtuluş Savaşı kesitine ve ardından Cumhuriyet rejimi içinde bir tek parti rejimi dönemine adım atılmıştır. Dankwart A. Rustow'un siyasal partilerin gelişimi açısından yaptığı sınıflandırmayı (akt. Tunçay, 1989: 21) 1918-1923 arasında sivil toplumun gelişimi bakımından da kullanabiliriz. Buna göre 1908-1913 arası bir genişleme, 1913-1918 arası bir "kasılma devri"dir. Bunun devamında ise 1918-1923 arasında tekrar bir genişleme, 1923-1945 arası sivil toplum alanında tekrar bir "kasılma" devresidir, süreç dalgalı bir seyir izlemiştir. MC'nin bir genişleme devrinde doğup 1936'ya ka-

dar yaşayabilmesi dikkat çekicidir. Öğretmen camiasının iki başat kuruluşu, İstanbul'daki MC, başkent ve rejim ve değişiklikleri kapsamında bu kuruluşu kendi rahmine çekmeye çalışan Türkiye Muallim Birliği (TMB) (1920-1928) bu süreçte karşı karşıya gelmiştir. İstanbul'daki teşkilat, TMB'ye karşı teslim olmuş ve bu Birliğin bir süreliğine şubesi olmuştur (Ağustos 1925).

Sürecin bu yönde ilerlemesinde Tahrir-i Sükûn Kanunu (4 Mart 1925) sonrası iklimin etkisi vardır. Dernekler bu iklimden olumsuz etkilenmiş, rejimin tek parti rejimine dönüşmesiyle örgütsel hayat tedricen daralmıştır. CHF II. Büyük Kongresi sonrası parti tüzüğünde yapılan değişiklikle (1927) siyasî, sosyal, kültürel, iktisadî amaçlı bütün derneklerin yönetimine partinin müdahalesini mümkün kılan bir düzenleme (Öz, 1996: 77), burada önemli bir dönemeçtir. Bir parti, tüzüğüyle parti dışındaki örgütsel hayata müdahale etmiştir. Türk Ocakları gibi çok şubeli aktif bir kuruluş (kapanması: 1931), Türk Kadınları Birliği (kapanması: 1935) gibi modernliğin timsali, kadın hareketinin başını çeken bir dernek, kontrol altına alınmış, birkaç yıl daha varlıklarını sürdürmüştür. Rejimin çoğulculuğunu tamamen yitirmesine dair durum tespiti yapılırken bu kuruluşlar özellikle zikredilir (Koçak, 1988: 114). Bu süreçler sınırlı plüralizmin tasfiyesi (Özbudun, 2011: 98-99), rejimin otoriter rejimle totaliter rejim arasında salınması (Zürcher, 2012: 95) tespitleri içinde değerlendirilmelere konu olmuştur. Bunlardan tamamen farklı sebeplerle 1928'de TMB Genel Merkezi'nin aniden kapanmasıyla, muallim birlikleri serbest kalmış, ancak sivil toplumu beslemekten çok onu kansız bırakacak dinamikler belirleyici olmuştur. İstanbul'daki kuruluş da bundan nasibini almıştır.

Osmanlı Modernleşmesi İçinde Maarif ve Öğretmen

Milli devletlerde devlet vatandaş ilişkisi, öncelikle zorunlu eğitim ve askerlik vasıtasıyla kurulur. Modern devlet kendini inşa ederken eğitimden de yararlanır, devletin merkezileşmesi, okul şebekesi, öğretmen kadrosu, standart müfredat gibi etkin, etkili araçlarla sağlanır. (Gellner, 1992: 76). Eğitim, devlet iktidarının yoğunlaşması ve genişlemesine büyük katkı sağlar, resmi eğitim aygıtı, devlet kapasitesinin parçaları içinde önemli bir parçayı oluşturur. Çoğu Avrupa ülkesinde, 18. yüzyılın sonlarına doğru, sosyal ve ekonomik hayatın örgütlenme biçimindeki derin değişikliklerle bağlantılı biçimde, devlet birincil faaliyet olarak eğitime adanmış bir meslek grubunun ortaya çıkması için elverişli şartlar yaratmıştır. 18. yüzyılın sonundan itibaren toplumun eğitimle ilgisi üst düzeyde olmuş, bu ilgi devletin müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Yeni devletler, "öğreten devlettir". (Novoa, 2000: 49). Modern devletin, eğitimle ilgili süreçler üzerinde kontrolü artırmıştır, P. Bourdieu'ya göre devlet insan-

ların dünyayı tasavvur etme, yeniden üretme süreçlerini kontrol etmeyi çalışmıştır (akt. Novoa, 2000: 49). Öğretmen de bu sürecin yapıtaşıdır.

Osmanlı maarifinde de modernleşmenin beşeri unsuru öğretmen ve öğrencidir, bununla birlikte öğretmenliğin profesyonel bir meslek haline gelmesi zaman almıştır. 1908 Meşrutiyet İnkılabı sonrası öğretmen derneklerinin kurulmasını, meslek ya da öğretmen dergilerinin sayılarının artmasını (Akyüz, 2012: 197), Osmanlı modernleşmesinin doğasına bağlayabiliriz. Bu modernleşme, iktisadi gelişmeler, şehirleşme gibi dinamiklerle değil de maarif merkezli dinamiklerin, büyük politik değişimlerin, bunların sosyal mobilizasyonu sağlayacak sonuçlarıyla ilişkilidir (Birinci, 1990: 25-27). Modernleşme öncelikli olarak bir devlet modernleşmesidir. Tanzimat'la merkezîyetçi bürokratik bir yapı tesis edilmiş, eğitim de merkezî bir idare üzerinden teşkilatlandırılmıştır. Tanzimat devrinde medrese eğitiminin yanında gittikçe genişleyen yeni modern okul sistemi tesis edilmiştir. Yeni okullar sayıca artmış, yıllar içinde de çeşitlenmiş, II. Abdülhamit devrinde ise aynı yönde büyük bir sıçrama yaşanmıştır (Alkan, 2008; Somel, 2010; Fortuna 2005). Öğretmenlik eğitimini veren okulların açılması, mezunlar vermesi, zaman içinde sayılarının artması mesleğin daha da öne çıkmasını, sivrilmesini sağlamıştır. Öğretmen de bu farklılaşma içinde medresenin müderrislerinden ve cami hocalarından ayrılmıştır.

II. Mahmut zamanında kurulan Maarif Nezareti, 20. yüzyılın başında sıbyan (ibtidâî), rüştiye, idadi, sultani ve Darülfünun'un yanı sıra çok sayıda meslek okuluyla geniş bir coğrafyada her basamakta dev bir bürokratik teşkilat oluşturmuştur (Erdoğan, 2002). Nezaret, kurumsal yapısı itibarıyla geleneksel eğitim kurumlarının dışarıda tutulduğu seküler, merkezileşmiş bir örgütlenmedir. Bünyesinde kuruluşundan itibaren on yıllar içinde yeni hiyerarşiler ve normlar oluşur (Erdoğan, 1995). 19. asrın ikinci çeyreği içinde okul sisteminde başlayan değişiklik takip eden yıllarda, öğretmen kadrosunun genişlemesine sebep olur. Bu kadronun, mesleğin farklı sorunlarını kendi aralarında, kendi meslek kuruluşları üzerinden konuşmaları o yüzyılın içinde mümkün olmaz, kurumsal muhatap Maarif Nezareti'dir. Öğretmenler onun taşradaki temsilcileriyle amir-memur ekseninde ilişki kurar. Bürokratik yönetim, haliyle hiyerarşi ve hâkimiyettir. Yazılı kuralları olan bir yapı içinde, çok sayıda norm, bir merkez teşkilatı, onun uzantısı taşra teşkilatları mevcuttur, bunlara bağlı okullar da devletin vitrinidir. Öğretmenler kurumsal çalışma düzeni, dikey ilişkiler içinde bürokratik cihaza tâbi olurlar.

19. asrın maarif reformu, öğretmenlerin bazılarının ülkenin kültürel seçkinleri arasına girmesini de sağlamıştır. Gellner'in ulus-devletler için merke-

zi bir eğitim örgütünü zorunlu gören, toplumun yeniden üretimi için bunun gerekli olduğuna dair tespiti üzerinden gidersek Osmanlı modernleştiricileri de var olan eğitimin, toplumu üretme kabiliyetinin kalmadığı kanaatine ulaşmışlardır. Hem yeni okullar kurmuş hem de bu okullar için yeni içerikler hazırlamaya girişmişlerdir.

Berkes'in dikkat çektiği üzere, Tanzimat devrinin muallimi 'aydınlatıcı münevverdir'. Eğitimin bir fen, bir teknik, bir pedagoji, bir bilim dalı olarak düşünülmesi, öğretmenliğin özel bir uzmanlık gerektirmesi, yetiştirme uzmanı olarak kabul görmesi zaman alır. Burada İkinci Meşrutiyet Devri bir dönüm noktası olur (Berkes, 2002: 453). Maarif hayatı içinde öğretmen yetiştirilmesi daha da önem kazanır. Abdülhamit rejimi kurumsal modernleşmeyi sürdürmüş, okul sayısında büyük bir ivme yakalamış; ancak dernekler, dergiler, meslekî yayınlar bunlara dayalı tartışmalara dayanan bütünlüğe özetle bir maarif kamusunun cisimlenmesine imkân vermemiştir.

Sivil toplumun önemli bir vasfı, devlet dışında bir alana hitap etmesidir. Onun bir uzantısı olarak sosyal ilişkiler, hareketler, eylemler, gönüllü kuruluşlar ve basın arasındaki etkileşim bir kamusal alan da yaratır. İkinci Meşrutiyet'e adım atılmasıyla canlı tartışma ortamı eğitim sorunlarının, felsefelerinin kamusal bir nitelik kazanmasına vesile olmuştur (Akyüz, 2019: 265; Tekeli-İlkin, 1999: 89). Pedagoji modern dünyayı standart bir bakışla şekillendirme girişimidir (Mardin, 1997: 123). Konunun kamusal hale gelmesi, hangi standartların, yöntemlerin öğrenci yetiştirme düzeni için daha uygun olduğuna dair tartışmalar, buna ilişkin fikir ortamı da Meşrutiyet'le ortaya çıkmıştır. Dergi sayfalarında bu konuların tartışılmaya başlaması, farklı fikirlerin rekabeti, alışverişi, İkinci Meşrutiyet'te mümkün olur. Tekeli ve İlkin bu konuların da tartışıldığı dernekleri, süreli yayınları, basın üzerinden yürüten tartışmaları eğitim ve bilgi üretim sisteminin birer ögesi olarak zikreder (1999: 100 vd.). Öğretmen yetiştiren okulların daha da önemszenmesi, meslek yayınları İkinci Meşrutiyet döneminin yenilikleridir (Berkes, 2002: 453; Akyüz, 2019: 289). Bunlar rüşeym/embriyon halindeki maarif kamusunun unsurlarıdır. Öğretmenlerin meslek kuruluşları da bunun parçasıdır.

İkinci Meşrutiyet Türkiye'sinde kurulan öğretmen kuruluşlarının (Akyüz, 2012: 190-197), bir kısmı 1908-1912 arasında yaşamıştır. Pustu, ilk kurulanların 14 tane olduğunu ve uzun ömürlü olmadıklarını belirtir (2022b: 234). İttihat Terakki Cemiyeti'nin Tek Parti Rejimi egemenliğinde 1913 ve 1915 senesinde iki muallim cemiyeti kurulur. İki derneğin dışında bu kuruluşların sayıca arttığı ikinci devre 1918-1925 arasındır.

1918'in sonunda MC'nin yanı sıra, Darülmuallemin ve Darülmualleminat Mezunları Cemiyeti, Mekâtib-i İbtidaiye Muallimler Cemiyeti İstanbul'da kurulan cemiyetlerdir (Pustu, 2022a: 16). Taşrada da bazı şehirlerde (Elazığ, İzmir, Kastamonu, Trabzon) muallim birliklerinin kurulduğu anlaşılmaktadır (Pustu, 2022a: 258, 286, 289, 336). İstanbul'da ve diğer taşra şehirlerindeki öğretmen meslek kuruluşları, süreli yayınlar (Akyüz, 2012: 197-203), mesleki eserler, alternatif pedagojik görüşlerle bir maarif kamusunun filizlenir.

Muallimler Cemiyetinin Kuruluşu ve İttihat ve Terakki

Bilhassa İkinci Meşrutiyet dönemi içindeki tartışmalarda eğitimde değişimi memleketi kurtaracak tek çare olarak görmek, Meşrutiyet dönemi mektepçiliğinin özelliğidir (Demirci, Özkan, 2021: 805). 1908 İnkılabı sonrası iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti de maarif teşkilatını etkin bir şekilde kullanmış, kendi programı kapsamında eğitimin siyasal işlevlerinden istifade etmiştir. İttihatçıların himayesinde okullar açılmış, yeni pedagoji akımlarının etkisinde Türk özel okulları bu devirde kurulmuştur (Demirci, Özkan, 2021: 814). Aslında modern eğitim özgür bir ortamda, yeni sivil toplum unsurlarının ortaya çıkmasına, fikrî çeşitlilik ve çoğulculuğa hizmet eder. Hamidiye rejimi sonrasında farklı sivil toplum unsurları ve çoğulcu hayat, II. Meşrutiyet'teki büyük doğumun ürünüdür. Büyük aktör İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bünyesinde birkaç sene sonra monist bir yapıyı kurmak için rol alacak şahsiyetler ve yapılar mevcuttur (Çaha, 1997: 35). Bilhassa 1913 ve sonrası, Cemiyetin bir tek parti rejimi inşa etmeye yöneldiği devredir (Demirci, 2008: 109). Cemiyet "otokratik bir modernleşme" (Tunçay, 1989a: 40) programı uygular. Beş sene sürecek bu rejimin Dünya Savaşı senelerine denk gelmesi, söz konusu programın etkinliğini azaltmıştır. 1908-1913 arasındaki çeşitlilik ve çoğulculuk, bu devrede zenginliğini yitirir. İktisadi ve sosyal gelişmelerin mutlaka serbest ve çoğulcu bir örgütsel hayatı besleyeceğinin garantisi yoktur. Krizlerin içinde otoriter organizasyonlar da şekillenir. Avrupa'daki iki dünya savaşı arasındaki tecrübeler de bu yöndedir (Davies, 2010: 364-365). Örgütlü toplumun içinde en güçlü parça olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin, sivil toplumu zaman içinde sınırlayan, daraltan, nefes almasını güçleştiren tasarrufları devrin askeri darbeleri, darbe teşebbüsleri, kritik toprak kayıpları ve Dünya Savaşı şartları içinde gerçekleşir.

Cemiyetin içinden çıktığı Jön Türk hareketinde avukatlar, gazeteciler, küçük memurlar, bürokratlar, genç subaylar kadar öğretmenler de önemli bir yer tutar (Ahmad, 1986: 43). İttihat ve Terakki bilhassa tam iktidar olduğu

devrede, eğitime ideolojik bir misyon yüklemiştir (Alkan, 2008: 58-59), burada bilhassa genç kuşak öne çıkar (Güngör, 1993: 58).

İttihat ve Terakki İktidarının son senesinde, MC'nin kuruluşunu bu düzlem içinde düşünmek gerekir. Büyük bürokratik bir maarif teşkilatı, yaklaşık yarım asırlık bir süre içinde medrese müderrisliğinden ve hocalıktan ayrıışan bir mesleğe dönüşen muallimlik, farklı pedagojik yaklaşımları savunan aydınlar ve bir tek parti rejimi. İkinci Meşrutiyet'in hareketliliği içinde mesleğin çıkarlarını korumak isteyen, meslek mensupları arasında dayanışmayı amaçlayan, meslek kültürünü geliştirmeyi, bilincini artırmayı, bunlar üzerinden statü sahibi mesleki bir topluluk olmayı arzulayan İstanbul ve dışında organizasyonlar kurulmuştur. Bunlar kısa ömürlü olmuş, Dünya Savaşı sonunda yenileri kurulmuştur.

Muallimler Cemiyeti'nin (MC) kurucu başkan Ahmet Halit Yaşaroğlu (1891-1951), Mülkiyelidir, 1918'de itibaren yayıncılığa başlamış, dergi ve kitap yayıncılığının yanı sıra dersane ve özel okul kuruculuğu yapmıştır. Barbaros Numune Mektebi müdürüyken Cemiyet'in kuruluşuna (8/9 Mart 1918) önderlik etmiştir (Akyüz, 2012: 195; Sarıhan, 2019: 173- 174), kendisi girişimci öğretmen tipinin başarılı bir örneğidir (Yaşaroğlu, 1936).

MC'nin kuruluşu otoriter tek parti rejiminin iklimi içinde gerçekleşir. Ahmet Halit, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumi üyesi ve Cemiyetin etkili mensubu Dr. Nazım'ı (1872-1926) teşebbüslerinden haberdar eder, kolaylıkla olmasa da şifahî izin alır (Sarıhan, 2019: 172-173; Özkan, 2019: 5; Pustu, 2022b: 236). Cemiyetler Kanunu'nun rutin dernek kurma hükümlerinin dışında böyle bir başvuruda bulunma ihtiyacı hissetmesi, Hatemi'nin işaret ettiği İttihat ve Terakki'nin diğer kişi ve toplulukları vesayeti altına aldığı politik iklimle (Hatemi, ty: 204) açıklanabilir. İttihatçılar Jöntürk Hareketi içinde yer almakla birlikte hareketin farklı fraksiyonlarından birine mensup olan Mizancı Murat grubuna yakın bir yüksek okul öğretmenine, böyle bir cemiyeti (Cemiyet-i Muallimin) kurduktan sonra, geliştirmesine izin vermiştir (Akyüz, 2012: 192). MC'nin başlangıçta Türk Ocağı'nı geçici merkez olarak kullanması, çalışmaya orada başlaması, 1918'de kurulduğunda farklı okulların müdürlerinin yönetim kurulunda bulunması da (Sarıhan, 2019: 173-174) bu açıdan anlamlıdır.

Cemiyetin yönetim kadrolarının milliyetçi şahsiyetlerden oluştuğu söylenebilir. Bunun İstanbul'daki genç öğretmen camiasının ortalamasını temsil ettiği öne sürülebilir. Balkan Savaşından başlayarak sürekli toprak kayıpları, İstanbul'daki azınlık milliyetçilikleri büyük reaksiyon uyandırmıştır. İstanbul'daki Cemiyet'in daha ilk sene 2 Mayıs 1919'da kongresinde Halide Edip

Adıvar'ı (1884-1964), Erkek Öğretmen Okulu Müdürü Selim Sırrı Tarcan'ı (1874-1957) farklı başkanlık pozisyonlarına seçilmiş olmaları (Sarıhan, 2019: 183, 187), Cemiyetin Mondros Mütarekesi sonrası milliyetçi tabiatına işaret eder. İkisi de İttihat ve Terakki'nin iktidar yıllarında ona mesafe koymuş milliyetçi simâlardır (Yahya Kemal, 2006: 30-40; Çapan, 2020). Keza kadın üyelerin varlığı, onlardan Halide Edip'in yanı sıra Nakiye Elgün'ün de (1880-1954) istifa eden başkanın yerine kısa süreliğine de olsa başkanlığa seçilmesi (Sarıhan, 2010: 195) dikkat çekmektedir.

MC'nin 12 Aralık 1918'deki ilk kongresinde fahri başkan olarak Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin Maarif Nazırı meşhur edebiyatçı, felsefeci, politikacı Rıza Tevfik Bölükbaşı'yı (1869-1949) başkan olarak seçmiştir. Ahmet Halit bu genel kurulda görevinden feragat eder. Ancak yer meselesi yaşayan MC'ye kendi kurduğu bir dershanede yer sağlayarak desteğini sürdürür (Sarıhan, 2019: 181). Yönetim kurulu başkanı Halide Edip, yönetim müdürü ve veznedar da Fevziye Mektepleri Müdiresi Nakiye Elgün olmuştur. İlk yönetim kurulu ağırlıklı olarak okul müdürlerinden oluşan Cemiyet yönetimi, kamuoyunda görünürlüğü olan isimlere de yer vermeyi tercih etmiştir. Rıza Tevfik 1911'de İttihat ve Terakki'den ayrılmış, onun karşısına geçmiş, o safaların önemli bir unsuru olmuştur. Kısa sürecek bu görevinde kendisi MC'yi Maarif Nazırlığına yardımcı bir kuruluş olarak tarif eder (Sarıhan, 2019: 174-176). Maarif Nazırlığından ayrıldıktan sonra çok az bir süre daha Mayıs 1919'a kadar bu fahri görevini sürdürür. Mütareke devri içinde farklı İstanbul Hükümetlerinde görev yapacak bir başka Maarif Nazırı, meşhur bir maarifçi Sait Bey de (Gelenbevizade) MC'de fahri reislik yapacaktır (Kısa, 2020: 199, 227; Sarıhan, 2019: 207, Doğru, 2022).

Bu tercih MC'nin hayatını sürdürme kaygısının ve pragmatizminin ürünü olarak düşünülebilir. İstanbul'daki eğitim öğretim kadrolarının olabildiğince geniş bir kesimine ulaşmak, Cemiyet yönetimlerinin beklentisi olacaktır. Ülkedeki eğitimin başında resmi sıfatı olan kişilerle yakınlaşmaya dönük adımları, istikrarsız bir evrede yaşama ve tanınma mücadelesinin bir parçasıdır. Mütareke Devrinde farklı hükümetler görev yapacaktır. 1918-1920 arasında Maarif Nazırlarının birkaç ay görev yapıp yerini yenisine bırakması bürokratik bir istikrarsızlıktır (bkz. Akşin, 1992; Akşin, 1998). MC'nin doğuşu, gelişimi böyle bir kriz zamanına denk gelir. Ülkenin geleceğinin ne olacağı sorusu elbette bu meselenin üstünde daha büyük bir meseledir. Geçen yıllar içinde çok sayıda öğretmen savaş sebebiyle cephededir (Sarıhan, 2019: 183).

Cemiyet, bu devrede her Maarif Nazırına aynı jesti yapmamıştır. Muallim Cudi Efendi (1850-1931) nazır değildir, mesleğe uzun seneler hizmeti sebe-

biyle takdir edilmiş (Bektaş, 1993: 80), saygı görmüş, bu saygının göstergesi olarak bu mevkiye kısa süreliğine (31 Aralık 1920-20 Mayıs 1921) seçilmiştir. (Kısa, 2020: 228). Araştırmacıların hiçbiri (Akyüz, 2012; Sarıhan, 2019; Özkan, 2019, Pustu, 2022a) fahri reislik uygulamasının Maarif Nezaretine dönük bir bağlılığa dönüştüğünü düşündürtecek sonuca ulaşmamıştır. MC'nin 1918-1922 arasında halef selef Maarif Nazırlarıyla hiyerarşik bir ilişki içine girdiğine ve bir bürokratik teşkilat olarak Nezaretin patronajı altında faaliyet gösterdiğine dair bir tespit yoktur. Bunun işgâl yıllarının 1920'ye kadar sürecektir hükümet istikrarsızlıklarından çok MC'nin kendi sınırlarını belirlemede nisbî özeni ile açıklamak daha uygun olur.

Bununla birlikte Meşrutiyet'in ilk senesi çıkmadan kurulan ilk sivil öğretmen derneklerinden uzun ömürlü olamayan Encümen-i Muallimin fahri başkanlığına devrin önemli maarifçisi Emrullah Efendi'nin seçilmesi, o tarihte bakanlığın bir heyetinde başkan olması sebebiyle (Meclis-i Maarif Heyet-i İlmi Reisi) tepki çekmiştir. Y. Akyüz'e göre, bu durum derneğin başka bir dernekle birleşerek yeni bir dernek kurulmasına bile sebep olmuştur (akt. Kısa, 2020: 211). Diğer taraftan MC ile aynı tarihlerde kurulan Dârülmuaallimîn ve Dârülmuaallimât Mezunları Cemiyetinin (1919) tüzüğünde, Maarif Nazırını fahri başkan olarak göstermesi mânidardır (Pustu, 2018: 25).

MC'nin sonraki ismiyle İMB'nin, kendinden önce veya kendisiyle aynı yıllarda kurulan diğer meslek kuruluşlarından daha uzun ömürlü olmasının sebeplerinden biri, başlangıçtan itibaren her kademedeki eğitimcileri içine almasıyla ilişkilidir. Bunların çoğu elbette öğretmendir, ancak aralarında okul müdürleri de vardır. Bunlardan bazıları önce Darülfünun sonra İstanbul Üniversitesi oluşumunun içinde de yer almıştır. Nakiye Elgün gibi ünlü etkili lise müdürleri, Halide Edip gibi önemli Darülfünun Hocaları, Muslihiddin Adil Taylan gibi Darülfünun'un ünlü hukukçuları (Özkan, 2019: 48, 163; Pustu, 2022b: 240) son senelerinde Hilmi Ziya Ülken gibi önemli akademisyenler (Ülken, 1950), eğitimciler üye, yönetici, Kongre divan başkanı, yönetim kurulu başkanlığı gibi pozisyonlarda görev almıştır. Bununla birlikte dernek politikacılığıyla temayüz eden kişileri yönetimine almamıştır, politikacı-üyelerden güç devşirmeyi amaçlamamış, hatta üye yelpazesini bu maksatla çeşitlendirme amacı gütmemiştir. MC, kuruluşunda her kademedeki öğretmenlere ulaştıysa da ilk kademe öğretmenlerinin önemli bir bölümüyle, daha başta bir ayrışma yaşamıştır. Bunda Cemiyet'in maaşları ödenmeyen ilkökul öğretmenlerinin sorunlarının çözümü için yeterince çabalamaması etkili olmuştur. O günlerde orta ve yükseköğretim kademesindeki meslek mensuplarının sayısı ilkökul grubundan daha az olmasına rağmen MC varlığını sürdürmüştür. Bu durum kalanların temsil gücünün fazla olmasıyla açıklanabilir.

Mütareke Devrinde Muallimler Cemiyeti

Mütareke devrinde bir tarafta sık yaşanan hükümet değişiklikleri diğer tarafta İstanbul'daki işgâl yönetimi, farklı yüksek komiserliklerin egemenliği altında parçalanmış bir şehirde, farklı oluşumların kendisini ifade etmesini mümkün kılar. Siyasal olmayan kuruluşlarla partiler ve siyasal derneklerin yer aldığı birçok kuruluştan söz edilebilir (Tunaya, 1999). Örneğin Mütareke'nin yarattığı krizlerin içinde ülkeye çıkış yolu arayan işgâle karşı tepkilerin ürünü ve söz konusu çoğulculuğun tezahürü Milli Kongre adlı çatı organizasyon, bu çoğulculuğun bir izdüşümüdür. Muallimler Cemiyeti de bunun bir üyesidir. (Tunaya, 1999: 166-167, 171). Cemiyetin 1919'da kurulduğunda kendisine benzer cemiyetleri taşrada açılmasını teşvik etmesi, buna dönük karar alması da (Sarıhan, 2019: 184) çoğulluğa dönük bir imkânın ortaya çıktığını düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Ama diğer tarafta Dünya Savaşı yıkımı sonrası idarenin asgari devlet hizmetlerini karşılayamamasının getirdiği büyük meselelerle de yüzleşilir. Bu durum idare ile maaşlı çalışanların bir kesimi arasında önemli sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

İstanbul'da ilkokul öğretmenlerinin gerçekleştirdiği grev, bu sorunların ulaştığı uç bir nokta olur ve yeni kurulmuş Muallimler Cemiyetini olumsuz etkiler (Göldaş, 1984: 46-47). İlkokul öğretmenlerinin maaşı genel bütçe dışında özel idarelerin bütçesinden ödenir, zaten düşük olan maaşların iki aydır ödenememesi 14 gün sürecek bir greve sebep olur (Mart 1920). Bu süreçte önemli sayıda ilkokul öğretmeni, Cemiyetin idare karşısında etkisiz kalmasını protesto ederek istifa eder. Oysa Muallimler Cemiyeti'nin kuruluşu arifesinde ilk istişareler, müşterek hareket etmeye dönük ilk müzakereler, kurucu başkan Yaşaroğlu'na göre Türk Ocağında ilkokul öğretmenlerinin bir toplantısında gerçekleşmiştir (akt. Özkan, 2019: 29). Literatürde MC'nin greve az destek verdiği ya da hiç destek vermediği şeklinde tespitler paylaşılır. Her ne kadar ilkokul öğretmenleri tarafından yeterli görülmediyse de MC, yetkililer nezdinde teşebbüste bulunmuştur (bkz. Pustu, 2022a: 22-23). Ahmet Tevfik Paşa Hükümetinin Maarif Nazırı Raşit Bey ödenemeyen maaşlar konusunda Muallimler Cemiyetini muhatap alır, Cemiyetin varlığını destekler (Ülken, 1952). Bununla birlikte Ahmet Halit'in beyanına göre aynı kişi grevi amelelere yakışır bir eylem olarak nitelemiştir (akt. Özkan, 2019: 35). Yetersiz görülse de MC, bu öğretmenlere dair bir bildiri yayımlamış, Mebusan Meclisi'ne meselenin çözümü için başvurmuştur. 1920 sonunda Cemiyet'in genel kurulunda yönetim kurulu grev çağrısı bulunmamaları sebebiyle suçlanmış, onlar ise bir sendika olmadıklarını, maddi imkânlarının bulunmadığını, bundan dolayı sorumluluk almadıklarını söyleyerek savunmalarını yapmıştır (akt.

Sarıhan, 2019: 197, 199). Ayrıca 1 Mart 1920'de başlayan greve dair 5 Mart 1920 Darülmuallimin ve Darülmuallimat Mezunları Cemiyeti ile birlikte MC bir toplantı yapmış, mali sorunların çözümü için kardeş meslek kuruluşları birlikte çalışmıştır. Bu işbirliği, Mebusan Meclisi'nin gündemindeki ilköğretim yasa tasarısı müzakereleri sebebiyle sürmüştür (Sarıhan, 2019: 234, 422).

Muallimler Cemiyeti ile öğretmen okulları mezunlarının üye olduğu bu derneğin beraber hareket etmesi, her iki kuruluşun müşterek noktaları olduğunu akla getirir. Nitekim iki sene sonra (1922) MC'nin kongresinde Darülmuallimin ve Darülmuallimat Mezunları Cemiyeti listelerinin kazanması, mezun derneğinin genel kurullarında bir memnuniyet ve bir başarı olarak ifade edilecektir (Sarıhan, 2019: 242). Demek ki aynı anda iki derneğe de üye olanlar bulunmaktadır.

Grevden bir sene sonra (1921) kurulan ilkokul öğretmenlerinin derneği (Mekâtib-i İbtadiye Muallimler Cemiyeti) dört sene yaşamış, 1925'te Ankara'da Maarif Nezaretinin himayesinde kurulan Türkiye Muallimler Birliği'ne katılmış, derneğin varlığı sona ermiştir. İlkokul öğretmenlerinin topluca yaşadıkları meseleler dışında, MC işten çıkarılan, açıkta kalan öğretmenler için farklı teşebbüslerde bulunmuştur. Bu devrede bir meslek kuruluşu olarak gazetelere verdikleri ilanlar olduğu gibi, taşra maarif müdürlüklerine öğretmenlerin istihdamı için yazılı müracaatlarda da bulunmuşlardır (Sarıhan, 2019: 194; Kısa, 2020: 221).

MC bu devrede faaliyetlerini sürdürebilecekleri kalıcı bir fizikî bir mekân bulamamıştır (Sarıhan, 2019: 181, 193, 197, 203, 207; Kısa, 2020: 221). Diğer taraftan İzmir'in işgâliyle daha da sarsıcı yaşanan Mütareke şartlarından onlar da etkilenmiştir. Cemiyet, farklı toplantılarla öğretmen camiasının milli mesele etrafında seferberliğine katkıda bulunmuş, kendisinin dışındaki toplantı vb. organizasyonlara da iştirak etmiştir. İşgal yönetiminin de tâkibinde olmuş, baskısına maruz kalmıştır (akt. Sarıhan, 2019: 193).

Yeni Bir Hükümet Merkezi ve Öğretmenler

İstanbul'daki Mebusan Meclisinin kapanması üzerine 23 Nisan 1920'de Ankara'da yeni bir karar organı BMM ve yeni bir hükümet merkezi teşkil edilir, Meclis açıldıktan sonra Maarif Vekâleti ilk kurulan bakanlıklar arasındadır. Böylece İstanbul'da Maarif Nezareti Ankara'da Maarif Vekâleti adıyla iki idari teşkilatlanma aynı anda varlık gösterir. Temmuz 1920'de Ankara'da **Muallim ve Muallimler Cemiyeti** kurulur, genel sekreteri Ortaöğretim Genel Müdürü Kâzım Nami Duru'dur (1877-1967). Kendisi asker kökenli bir eği-

timcidir. TBMM'nin ilk Maarif Vekili Rıza Nur, bu Cemiyeti Kâzım Nami'nin teklifiyle kurdurttuğunu, onu kendisinin bulduğunu ve bakanlıkta en yüksek memuru olarak atadığını yazar (Rıza Nur, 1967: 627-628). Cemiyet kurulduğunda Maarif Vekâletinin kadroları İstanbul'daki Nezarete göre çok kısıtlıdır. Vekâlet ilk öğretim, ortaöğretim, sicil ve istatistik, muhasebe, hars (kültür) kadrosu müdürlüklerinden oluşur (Sarıhan, 2019: 50). Yüksek öğrenim kademesi ve müsteşarlık yoktur, dar bir kadroyla çalışır (Rıza Nur, 1967: 625). İstanbul'daki maarif memurlarından istifade etmek için mektup yazmalarına, adam gönderip çağırımlarına rağmen başkentten başlangıçta gelen olmamıştır (Rıza Nur, 1967: 626). Ankara'da kurulan Cemiyet'in kurucu genel sekreterinin bu küçük kadronun üst düzey bir bürokratı olması, bir meslek kuruluşunun bürokrasiyle ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ankara Hükümetinin Maarif Vekili Rıza Nur'un, telgrafla maarif müdürlüklerine konuyu duyurması (1920) ve Cemiyet'in şubelerini açmaya teşvik etmesi aynı ilişkinin niteliği hakkında fikir verir (Özkan, 2019: 92). İstanbul'daki Cemiyet ilk kurulduğunda kendi inisiyatifiyle tüzüklerini çevre illerle paylaşmasına karşılık buradaki tercih farklıdır (Sarıhan, 2019: 182-183). Yeni Cemiyet, Ankara rejiminin tanınırlığını, bilinirliğini ve etkisini artırmaya dönük bir adım attığı kadar öğretmen camiasının gücünden de istifade etmeye çalışacaktır. Muallime ve Muallimler Cemiyeti, Maarif Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver zamanında Türkiye Muallim ve Muallime Dernekleri Birliği'ne dönüşür (7 Mayıs 1921) Kurucuları dönemin siyaset adamı ve aydınlarıdır. İçlerinde çok sayıda milletvekili vardır. Derneğin ilk başkanı Ankara Sultanisinin Müdürü Nafi Atuf Kansu (1890—1949) olmuştur (Pustu, 2022a: 48).

Temmuz 1921'de Birliğin Ankara'da toplanacak Maarif Kongresine İstanbul'dan MC başkanı Hakkı Tarık (Us)'un bir selamlama, başarı dileme ve destek telgrafı okunmuştur. Hakkı Tarık, kongreyi maarif siyasetinde yeni bir devrin doğuşunu müjdeleyen bir oluşum olarak değerlendirmiştir (Sarıhan, 2019: 204). Cemiyetin başkanı aynı zamanda Maarif Vekili Hamdullah Suphi cevabi bir telgrafla bu telgrafa mukabele etmiştir. Ankara'daki Birliğin imkânları, kapasitesi, işgörme kabiliyeti sınırlıdır. Maarif Vekâleti'ne eklenmiş bu organizasyonun, eksikliklerini MC dikkate alır. Bundan dolayı işbirliği ortamı doğmuş, bir etkileşim olmuştur. MC, Ankara Hükümetinin Maarif Vekâletinin maarife ait toplu sayısal verilere sahip olmadığı tespitini yapmış (1922), bu konuda yardımcı olmayı, resmi süreli yayını Muallimler Mecmuası üzerinden vaad etmiştir (akt. Özkan, 39-40). MC bünyesinde Ankara'daki BMM'de görüşülecek İlköğretim Kanunu'nu hazırlamak için komisyonlar kurulmuş, komisyon çalışmalarına dayanarak bir kanun taslağı hazırlanmış, komisyon yönetime bunu sunmuştur. Cemiyet'in dergisinde bu hazırlıklar

yayımlanmış, daha sonra da Maarif Vekâletiyle paylaşılmıştır. MC'nin kapasitesi açısından bu önem arz eder (Özkan, 2019: 41-42). Diğer taraftan MC bir sendikaya yakınlaşan biçimde İstanbul Hükümetinin ödeyemediği öğretmen maaşlarını, Ankara Hükümetinden talep etmiştir. Cemiyetin kendi süreli yayınını bu yönde etkin bir şekilde kullanmıştır (Özkan, 2019: 44-45).

MC'nin kamu politikasını etkilemeye dönük çabasının 1922 senesi içinde genişleyerek sürdüğünü düşündürtecek örnekler de vardır. MC, Ankara'da Maarif Vekili İsmail Safa (Özler) devresinde ilk ve orta öğretim düzeyindeki okulların programlarına dair 159 sayfalık bir hazırlığı, Vekâlete göndermiştir. Maarif Vekili İsmail Safa'nın basın üzerinden yaptığı bir çağrıyla Cemiyet bu hazırlığını gerçekleştirmiş, böyle bir etkileşime geçilmesinden büyük memnuniyet duyulmuş, İstanbul'daki hükümetleri bu tür hazırlıkları kamuoyuyla paylaşmadan ve etkileşime geçmeden hazırladığı için de eleştirilmiştir (Özkan, 2019: 47). Milli Mücadele yıllarında MC'nin eğitim politikalarının şekillendirilmesinde hatta öğretmenlerin azil, yer değiştirme ve tayini konusunda söz sahibi olmayı, hatta yetkilendirilmeyi talep etmesi (Özkan, 2019: 48-49), sadece dönemin belirsizlikleriyle açıklanamaz. MC, Maarif Vekâletiyle işbirliği yapmak istemektedir. Bürokrasinin böyle bir geleneği olmamasına rağmen Cemiyet ortaya çıkan fırsatı değerlendirmiş, muhatap alınmıştır. MC'nin 1922'de düzenlediği iki Kongrede de bunun etkisi görülür. Kendileri Maarif Vekâletinin ilk ve ortaöğretim programlarını incelemek için olağanüstü kongrelerinde (1922) komisyon kurmaya karar vermiş, bu kapsamda yetkilendirmede de bulunmuştur (Kısa, 2020: 228-229). Yine norm üretimine katkıda bulunma açısından Maarif Vekâletinin 1923'ü 1924'e bağlayan zaman aralığında Orta Tedrisat Muallimleri Hakkında Kanun taslağı çalışması, kamuoyuyla Maarif Vekâleti tarafından paylaşılmıştır. MC yoğun bir çalışma yapmış, daha sonra dergide iki sayı üst üste görüşlerini yayımlamıştır (1923). 10 ay sonra düzenleme yasalaştığında MC'nin tekliflerinden istifade edildiği, Cemiyet'in süreçte bir etkisinin olduğu kanaatine ulaşılmıştır (Özkan, 2019: 61).-

Kamu politikasını etkileyen bir meslek kuruluşu olmakla birlikte MC zaman zaman Ankara hükümeti karşısında bir sendikaya gibi de davranır. 1923 senesinin ilk ayından başlayarak maaşlarını Ankara Hükümetinden alan öğretmenler, Mayıs 1923'te İstanbul'da maaşlarını 16 gün tehirli alırlar. MC idareyi eleştirir, İstanbul Valisiyle bir polemige de girer. Valinin Babîâli Hükümeti devrinde sesiniz çıkmıyordu suçlamasına da maruz kalır, valiye *Muallimler Mecmuasının* sütunlarında cevap hakkı verilir (Özkan, 2019: 71).

MC, Ankara'daki yeni hükümet merkezi karşısında saygılı, müstakil, ehliyetli, potansiyel sahibi, kaynakları ve gücü olan, muhatabına bunu hatırla-

tan, Maarif Vekâletine tâbi bir kuruluş olarak değil değerli muhatap olarak kendisini konumlandırmak isteyen, bu yönde ilişki kurmak için çabalayan bir organizasyondur. Bugün kullandığımız bir tabirle, MC yönetişimi öne çıkarır. Ankara'daki yeni yönetimin kısıtlı ve dar imkânları karşısında İstanbul'da bulunmanın ve buradaki geniş kadroların avantajlarını kullanmak ister. Huntington'un siyasal gelişme kuramını tâkip ederek düşünecek olursak, siyasal modernleşmenin ilk aşaması iktidarın yoğunlaşması ikinci aşaması ise iktidarın genişlemesidir (akt. Özbudun, 2000: 203). BMM Hükümetinin meşruiyeti askeri başarılarla artar, milli devleti inşa etme faaliyetinin eğitim ayağında eğitim kongreleri düzenlemeye yönelir. Kâzım Nami'nin İstanbul'daki bir toplantıda (1923), Ankara'da resmi toplantılardan birinde (1. Heyet-i İlmiye) (15 Temmuz-15 Ağustos 1923) İstanbul adına katılan üyelerin sözlerinin dikkate alınmadığını, Ankara'da liyakatli olmayanlar bulunduğunu söylemesi (Özkan, 2019: 72-73) MC ile Ankara bürokrasisinin arasını açacaktır. Ankara'daki Muallim ve Muallimler Cemiyeti'nin kurucu genel sekreterliğini yapan aynı zamanda bakanlığın ilk yüksek memuru, bürokratı olan Kâzım Nami, müsteşarlık beklentisi içindeyken bu mevkiye atanmamış, istifasının ardından Ankara'dan ayrılmış, bazı taşra görevlerinden sonra İstanbul'a gelmiştir (Temizyürek, Dinçer, 2020). Bu durum eski bir bürokratin dışlanması getirdiği bir boşalmanın eseri de olabilir. MC yönetimi, mütevazı Ankara basınında, zaferden önce İstanbul'dan Ankara'ya niçin geçmediniz suçlamasına da muhatap olmuştur (Özkan, 2019: 51). Kâzım Nami, MC'nin dışlanmasında bunun da etkisi olduğu kanısındadır.

Merkeziyetçi Bir Model Karşısında Muallimler Cemiyetinin Dönüşümü

MC, 1923'ten itibaren Muallime ve Muallim Dernekleri Birliğiyle birleşmesi için Ankara'dan telkin ve baskıya maruz kalmıştır. Birleşmeye dönük telkinler Ankara basını üzerinden telaffuz edildiğinde yetkililer, birleşmeye karşı olmadıklarını belirtmiştir. Ancak Ankara'daki derneğin yöneticilerinin seçimle gelmediği eleştirisini (1923) yapmaktan da geri kalmamışlardır (Özkan, 2019: 70). Bu derneğin yönetiminde ağırlıklı olarak siyasetçilerin bulunması bir başka eleştiri konusu olmuştur. Ankara'daki dernek Milli Mücadele yıllarında TBMM üyelerinden yararlanarak kendi kompozisyonunu ancak tamamlayabilmiş, ancak savaş bittikten sonra da bu tercihi sürdürmüştür. Mesleki dayanışma, temsil ve bağımsızlık açısından bu durum İstanbul tarafından sorgulanmıştır.

MC bağımsız bir kuruluşken 1924'ten itibaren aşamalı bir şekilde özerkliğini yitirmiştir. Cemiyet dergisi, yılın ikinci yarısında Maarif Vekâletini daha az eleştirecektir. 1924'te müfredat programları Vekâlet tarafından Cemiyet'e incelenmek için gönderildiğinde, MC eleştiride bulunmayı tercih etmeyecektir (Özkan 2019: 74, 77). Kurulduğundan itibaren dergi içinde sık sık sık okuyucu mektuplarına yer vererek, var olan meselelere dikkat çekilirken bu yola giderek daha az başvuracaktır (Özkan, 2019: 81). MC'nin bu evrede dergi yayıncılığını sürdürmek için Maarif Vekâleti'nden bir ara destek aldığı, 1925 senesinde Türkiye Muallimler Birliğine katılmasını sağlamak için maddi desteğin de kesildiği görülmektedir (Özkan, 2019: 81-82).

Ankara'da Cumhuriyet ilan edildikten sonra sık sık değişen Maarif Vekilleri yeni rejimin konsolidasyona hız vermesini engelleyen bir unsurdur. Bu yönde yeni bir adım Vasıf (Çınar)'ın bakanlığı dönemindedir. Ankara'daki derneğin ismi **Türkiye Muallimler Birliği (TMB)** olarak değişir ve Muallimler Birliği ismini taşıyan taşradaki teşkilatların ve diğer öğretmen kuruluşlarının Birlik'le hukukî kuvvetli bir ilişki kurması sağlanır. Bu yapı hiyerarşik bir nitelik kazanır. Birliğin 22 Ağustos 1924 Kongresinde Adliye Vekili Mustafa Necati, genel başkan olarak seçilir (Özkan, 2019: 93; Pustu 2022a: 81-82). Yönetim kurulunda İsmet Paşa dahil milletvekilleri de yer almıştır. Seçimlerden sonra oluşan ilk yönetim kurulunda Ankara'nın taşrasındaki muallim birliklerinin teşkilatlarını yenilemesi istenmiştir (Pustu, 2022a: 82). Kongrede tüm muallim birliklerinin, bunun yanı sıra MC'nin, İstanbul'daki ilkokul öğretmenlerinin ve öğretmen okulları mezunlarının ayrı ayrı iki derneğinin, Türkiye Muallimler Birliği'ne katılması istenmiştir. Geniş katılımlı toplantıda Maarif Vekili Vasıf, Ankara'da bir genel merkez, taşrada da bu merkezin şubeleri olacak şekilde merkeziyetçi prensiplerle bir teşkilatlanma modeli önermiş, MC temsilcileri bu karara itiraz etmiş ve toplantıyı terk etmiştir. Onların yanı sıra öğretmen okulları mezunlarının temsilcisi Nafi Atuf da toplantıyı bırakmıştır (Pustu, 2022a: 74-77). Ancak Nafi Atuf, Vasıf (Çınar)'ın bakanlığı bitmeden önce 1924 Kasım'ında Vekâletin ilk müsteşarı olacaktır (Şahin, 2020).

TMB sadece bir konsolidasyon vasıtası değil Ankara'nın o yıllardaki cılız örgütsel hayatında kendisinden güç devşirilen bir kuruluştur. Birliğin iki başkanı Maarif Vekili Vasıf zamanında (ilk bakanlık dönemi: 8.3.1924-21.11.1924), TMB'nin başkanlığına gelen İzmir milletvekili Mustafa Necati'nin (23-24 Ağustos 1924) hem seçimi hem daha sonra Maarif Vekilliğine atanıncaya kadar bu makamı değerlendirme biçimi, rejim içinde TMB'nin politik konum kazanmak bakımından önemini de gösterir. Halk Fırkası milletvekillerinin arasında gruplaşmaların izdüşümü işbirlikleri, Birliğin 1924'teki

kongre seçimlerinin arka planında gerçekleşir. Mustafa Necati'nin Cemiyete başkanlığı, Maarif Vekili Vasıf'ın talebiyle gerçekleşir. Mustafa Necati, Cemiyet'e başkan seçildiğinde İsmet Paşa Hükümetinde Adalet Bakanı'dır (6 Mart 1924-22 Kasım 1924). İsmet Paşa'nın başbakanlıktan istifasıyla, hükümet düşer. Vasıf da Mustafa Necati de Fethi (Okyar) Hükümetinde görev almaz.

Şeyh Sait İsyanı günlerinde Fethi Bey hükümeti güvensizlik önergesiyle düşürülür, ardından İsmet Paşa'ya tekrar hükümeti kurma görevi verilir (4 Mart 1925). Mustafa Necati, bu hükümette görev alma imkânı bulamaz. Emin Erişirgil'in Mustafa Necati'den aktardığına göre Mustafa Necati, başkanlığı Maarif Vekili Vasıf'ın talebiyle Adalet Bakanlığı'na kabul etmiştir. Maarif Vekilinin kendisini değil bir başka kişiyi ama bir bakanı buraya başkan olarak yönlendirmesi ikisinin yakınlığından kaynaklanır. Mustafa Necati, Bakanlar Kurulunda tekrar mevki sahibi olmak ister, Birlik başkanlığının makam gücünü kullanmak suretiyle bunu sağlar. İsmet Paşa hükümetinde görev yapan Maarif Vekili Hamdullah Suphi'nin (ikinci bakanlık devri: 4.3.1925-19.12.1925) konumunun zayıf olduğunu tâkip ederek, Maarif Vekilliği için çalışır. Birlik Başkanı olmanın getirdiği kamusal alanda görünürlükten yararlanır, şube ziyaretleri, faaliyetleri ile kamuoyunda kendisini ön plana çıkarır. Bu sayede Atatürk'ün tekrar dikkatini çeker, Hamdullah Suphi'nin ayrılmasıyla İsmet Paşa Hükümetinde Maarif Vekâletine atanır. Bu görevine rağmen TMB Başkanlığını sürdürür. TMB görünüşte bir meslek kuruluşudur, politik alanla da içli dışlıdır, milletvekili üyeleri yönetimdedir. Mustafa Necati vefat edinceye kadar Maarif Vekili olarak görev yapacaktır (20.12.1925-1.1.1929).

İstanbul'daki MC, Ankara'daki bu yeni yapılanmayı başta benimsemez. TMB adını dergisinde de kullanmaz, Ankara'nın bir şubesi olmak istemez (Özkan, 2019: 94). MC, Türkiye Muallimler Birliği'nin taşrada muallim birliklerinin kendilerine gönderilen çerçeve nizamnameye göre kendi organizasyonlarını gözden geçirmelerine dönük talebine karşı çıkar. Trabzon Muallimler Birliği de buna direnmek ister, Dahiliye ve Maarif Vekâleti'nin baskısına maruz kalır (Pustu, 2022a : 340-341; Akyüz, 2012: 390). MC'nin yanı sıra İzmir, Bursa, Adana, Edirne'deki öğretmen kuruluşları da benzeri bir tepki gösterir.

MC, Ağustos 1925'te Mustafa Necati başkan iken TMB'ye bağlanmayı kabul etmek zorunda kalır. 1925 sonunda Mustafa Necati Maarif Vekili olduğunda, Vekâlet TMB'ye ağırlığını koymuştur. Maarif Vekâletinin tercih ettiği yol, meslek kuruluşlarını yok etmek yerine kendisine bağlamak, kontrol etmek, yeni şubeler kurmak, şubelerin sınırlarını belirlemek, daha evvel kurulmuş meslek kuruluşlarını dışlamamak, onlardan faydalanmak ama kendi başlarına hareket etmelerine mâni olmak, kendi inisiyatifleriyle Bakanlık karşısında

kendilerini konumlandırmalarına izin vermemek, onlara bakanlık güdümünde bir yardımcı kuruluş rolü vermektir. Bu durum 1925 içinde kesinleşmiştir.

Türkiye Muallimler Birliği, 1925'te ilk orta ve yüksek öğretimdeki tüm muallimleri birbirine bağlamak, resmi ve özel okullarda çalışan her Türk muallimin, Birliğin üyesi olmasını düzenlemek üzere Birlik yasası (1925) altında merkeziyetçi bir düzenleme de yapar. Maarif Vekili aynı zamanda TMB Başkanı Mustafa Necati'nin dönemi, kurumsallaşmanın yanı sıra öğretmenlerin maddi şartlarında iyileştirmeler açısından da önemlidir. Bu meselenin bir tarafıdır. Ama diğer taraftan Mustafa Necati bütün bir maarif dünyasının konsolidasyonu yönünde tercihiyle, bağımsız meslek kuruluşlarını da kapsayacak şekilde onları da Bakanlığa eklemleyen aşırı tercihleriyle öne çıkar. Merkeziyetçi devletin, resmi çalışanlarının kendi kontrolü dışındaki meslekî inisiyatiflerine tahammülü sınırlıdır. Vele ki bu meslek kuruluşları, rejimin modernleştirici, milliyetçi, seküler doğasıyla uyumlu olsa da durum böyledir. 1923-1938 arasında sürekli değişen Maarif Vekillerinin içinde sadece Mustafa Necati ve Safet Arıkan yaklaşık üçer yıllık sürelerle kesintisiz bu görevi ifa etmiştir.

Türkiye Muallimler Birliğinin Ankara genel merkezi, muallimler Bakanlık'tan ne istiyor değil de Bakanlık muallimlerden ne istiyor çizgisinde çalışmış, kendi süreli yayınında (Muallimler Birliği mecmuası) bu istikamette yayın yapmış ve öğretmenler camiasını konsolide etmeye çabalamıştır (Özkan, 2019: 104). Bu da MC'yi yeni adıyla TMB'nin bir şubesi İstanbul Muallimler Birliği'ni, benzeri kuruluşları olumsuz etkileyecektir. Öğretmenlerin kendi meslek organizasyonlarıyla kendi becerileri ve yetenekleriyle kendi örgütlerinde öğretmenlere ve eğitim hayatına dönük politika geliştirmelerinin ve daha sonra karar alıcılarla bu yönde etkileşime geçmelerinin mümkün olup olmayacağı bir meseledir. İMB kendi inisiyatifliyle hareket etmek isteyen özerk bir kurum olmak isterken, kendi ayakları üstünde durmasına müsaade edilmez. Vekâletin buna karşı tahammülü yoktur.

Bir konsolidasyon sürecini müteakiben iki buçuk yıl sonra TMB şaşırtıcı bir adım atar. Ankara'nın dışındaki muallim birliklerini, birer bağlı kuruluş, birer şubeye dönüştürmüşken, kendi kongresinde genel merkezi kapatmaya dönük karar verir (25 Ağustos 1928). Mustafa Necati bakanlık görevini sürdürmektedir. Bu muhtemelen harf inkılabıyla ilişkilidir. 1 Kasım 1928'deki düzenlemenin evvelinde bunun ön hazırlıkları ve duyuruları yapılmıştır. Ancak düzenleme eğitim camiası açısından kolay yaşanmayacak, birer öğretici olarak öğretmenlerin alfabeyi öğrenmeleri, öğrendiklerini aktarmaları, imladan başlayarak standardizasyon, uygun ders materyali ihtiyacı eğitim kadrolarını zorlayacaktır. CHF'nin 9 Ağustos 1928'de Sarayburnu'nda tertip ettiği

bir şenlikte, Atatürk'ün nutku ile bu süreç başlamıştır (Katoğlu, 1989: 415). Öğretmen camiasının yapıcı veya eleştirel tepkilerini paylaşacakları meslek kuruluşu Birliklerdir. Uyum sürecinin güçlükleri içinde tepkilerin ulaşacağı, bunları göğüsleyecek ve yönetecek kuruluş da TMB'dir. Oysa inkılabın bir an önce hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bakanlığın öğretmen taleplerine bir kanal olan bu kuruluşla ayrıca bir de bu meseleden dolayı muhatap olması, mesaisi içinde arzulamadığı bir durum olabilir. Bakanlığın ilk müsteşarı Nafi Atuf Kansu'nun öğretmenlerin maarif müdürlüklerini ilgilendiren işlerde Birliği aracı kılmamalarına dair uyarı yazısı (1927) (Altunya, 1998: 40), TMB'nin şubesine dönüşmüş muallim birliklerinin, merkezden taşraya kamu otoritesinin bir uzvu gibi çalışsa da aşağıdan yukarıya doğru taleplerin iletilmesi için de çabaladığını gösterir, ancak bakanlık bundan hoşnut değildir.

Diğer taraftan o tarihe kadar TMB'nin merkezîyetçi modeli, şubelerin enerjisini olumsuz etkilemiş, müstakil davranma potansiyeli olanların da bu yeteneklerini törpülemiştir. Kurucu başkan Ahmet Halit, İstanbul'daki Cemiyetin aslında Mustafa Necati'nin bakanlığı döneminde dağıldığı kanaatinde-dir (akt. Altunya, 1998: 41).

1929'da İMB, TMB'ye karşı öteden beri federatif bir yapıyı, birlik şubelerinin özerkliğini talep ettiğini, ama bunun kabul görmediğini açıklar. Şimdi bıraktıkları noktaya geri dönmüştür. Geçen süre zarfında gerçekleşen konsolidasyon süreci, İMB'yi de (Özkan, 2019: 127-128) zayıflatmıştır. İMB 12 Nisan 1929'da yönetimini şekillendirmek, bu arada federatif ve esnek bir modelde yeni bir teşkilatlanma modeli ve düzenleme için adım atar (Pustu, 2022a: 126). Çok zayıf katılımlı bir toplantıyla yeni bir başlangıç yapılır (*Vakit*, 13 Nisan 1929). Maksudı kendi eksenini etrafında taşradaki muallim birliklerine de sahip çıkmaktır. 1 Ocak 1929'da Mustafa Necati vefat etmiş, Maarif Vekillerinin tekrardan sık değişeceği yeni bir periyoda geçilmiştir. 1936'ya kadar Maarif Vekillerinin hiçbirisi bir sene hizmet etmeyecektir. Birliklerin kısmen nefes almasında, 4 Mart 1925'te benimsenmiş Takrir-i Sükûn Kanunu'nun 4 Mart 1929'da yürürlükten kaldırılmasının getirdiği iklimin de etkisi olur

1931-1935 Arasında İstanbul Muallimler Birliği

1930 Ağustosunda Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bunun yanı sıra başka partilerin kurulması siyasal alanda nisbî bir rahatlama sağlar. Kısa sürecek bu evrede İMB kısmen canlanır. Canlanma sürecinde Tahsin Demiray (1903-1971) bir süre genel sekreterlik, İMB'nin süreli yayını Muallimler Mecmuasında ise uzun süre sorumlu müdürlük ile (Pustu, 2020) Birliği ayakta tutmaya çabalar. Kendisi genç müteşebbis eğitimci tipinin, Birliğin kurucu başkanı

Ahmet Halit'ten sonra ikinci örneğidir. İlkokul öğretmenliği ve okul müdürlüğünden o da yayıncılığa geçmiş, yayıncılıkta da hayli ilerlemiştir (Ertürk, 2012: 108-109).

Sürekli müdahalelerle örgütsel yapısını istikrarlı bir zemine oturtamayan İMB, maddi sıkıntıları eksik olmasa da serbest kalmanın getirdiği bir ümitle hareket eder. Bürokrasi tarafından muhatap alınış biçimi 1930'ların başında onlara ümit vermiştir. Bakanlık müsteşarı aynı zamanda pedagoji dünyasında iz bırakan simalardan Emin Erişirgil'in Birlik merkezini ziyareti (1930) ve Birlik mensuplarıyla uzun süreli toplantısı, Birlik yönetimiyle gündemdeki konulara dair görüş alışverişi, kendisinin onları dinleme ve muhatap alma biçimi Cemiyet yönetiminde olumlu karşılanmış, onu kendilerine daha değer verir bir makam sahibi olarak görmüşlerdir (Özkan, 2019: 141-142; Erişirgil, 2010: 38). Birliklerin hem Ankara hem İstanbul kuruluşlarında görev alan yukarıda da farklı vesilelerle ismini andığımız Kâzım Nami, aynı sene düzenlenen İstanbul Muallimler Birliği Kongresi vesilesiyle (1930) yakın geçmiş, Mustafa Necati devrini eleştirmiştir. Burada öğretmen kıyımı yaşandığı, tasfiye edilenlerin beş altı maaş nispetinde de olsa bir tazminat alamadığı, Birliklerin de onları savunmadığı, TMB'nin bürokraside etkin olmak ve yükselmek isteyenlere bir basamak olduğu suçlamasını yapar (Özkan, 2019: 157-158). Muallimler Mecmuasının yazı kurulu üyesi de olan Kâzım Nami, 1930-1931 arası nisbî rahatlatma ayları içinde, Muallimler Birliğinin uzun senelerdir uyusuk kaldığını, şimdi yeniden bir yeşerme gerçekleştiği kanısındadır. Eğitimcilerin işbirliği ülke çapında büyük bir öğretmen organizasyonu yaratacaktır. İMB taşra şehirlerinde öğretmen kuruluşlarının kurulmasını teşvik etmiş, onlar arasında hiyerarşik bir ilişki kurmadan muallimler arasında işbirliğini tesis etmek, muallim birlikleriyle ilişkileri artırmak isteğinde olmuştur (Özkan, 2019: 160-161).

Hâl böyle iken Kâzım Nami'nin yazısından bir ay sonra 1931 Nisanında ülkenin en büyük sivil kuruluşu Türk Ocakları kendisini kapatmak zorunda kalır. Serbest Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasından sonra bu kuruluşun kapanması daha büyük bir hadisedir. Mayıs ayında da CHF üçüncü Kongresi yapılır, Genel Sekreter Recep Peker'in partideki ağırlığı artar. Parti, onun önderliğinde ülke çapında bir konsolidasyona gitmeye çalışır. Merkezi bürokratik devlet cihazını, parti teşkilatı üzerinden kontrolünü sağlayacak bir güce ulaşma hedefi, bunun yanı sıra sivil alanı daraltma çabası, 1936'da kendisi görevden ayrılınca kadar sürmüştür (Koçak, 1989: 113-115; Demirci, 2008: 113-117). İMB, yakın geçmişte TMB ile iç içe geçmiş Maarif Vekâleti bürokrasisiyle şimdi ise CHF ile karşı karşıya kalmıştır. Parti bir yan kuruluşu,

Halkevleri üzerinden kapsayıcılığını artırmayı amaçlamaktadır, bu İMB için yeni dönemin büyük meselesi olur.

İMB'nin Ankara'da TMB genel merkezinin kapanması sonrası önüne açılan geniş alanda ilerleyerek, büyüme ideali gerçekleşmez. Kâzım Nami Duru ya da Tahsin Demiray ve benzerlerinin İMB'nin özerkliğini koruyarak varlığını sürdürme tercihi düşünceden eyleme geçemez. Ne harf inkılabı (1928) ne de 1933'te yaşanacak İstanbul'daki üniversite reformu gibi büyük meselelerde İMB, Bakanlıkla zıtlaşmamış, ama netice de değişmemiştir. Ancak Birliğin bundan sonraki örgütsel hayatı bir sıkışmışlık içinde geçer. Birlik'in 1931'deki Başkanı Hamit Bey'in Ankara'ya gitmesi, Birlik süreli yayını için 600 lira yardım alması ve daha esaslı yayın yapacak bir dergi vaad etmesi İMB'nin mutad mali meselelerinin bir göstergesidir (*Milliyet*, 26 Temmuz 1931, s.3), İMB'nin o yıl piyasaya sunduğu "Mektepli Çikolatası" da bu meselelere çözüm üretmeye dönük bir adımdır (Özkan, 2019: 162). Ülkede eğitim camiasında en kalabalık kadroyu oluşturan ilkokul öğretmenlerinin maddi meseleleri, hakları gündemden hiç düşmemiş, İMB onlar için bir kongre düzenlemiştir (4 Ağustos 1932). 1932'de *Muallimler Mecmuası* da özel bir sayı çıkararak konunun üzerine gitmiştir. Birliğin bir sonraki Başkanı Ethem (Menemencioğlu) öğretmenlerin üzerindeki karamsar havayı anlatmaktan geri durmamıştır. O sene ve sonrasında derginin yayınında önemli aksaklıklar yaşanmıştır (Özkan, 2019: 165-167). Bu yıllarda İMB hem ayakta kalmaya çalışmış, hem de meslek mensuplarıyla dayanışmasını kendi imkânları içinde sürdürmüş ve kamuoyu oluşturmak için gayret göstermiştir. Birliğin tek parti rejiminin sınırlılıkları içinde İstanbul'da bir fikir merkezi olmak için çabalaması dönemin dikkat çeken bir başka özelliğidir.

H. Z. Ülken, 1931-1932 arasında İMB'nin Sultanahmet'te Taş Mektep'teki merkezinde; kendisinin, Mehmet Ali Şevki (Sevündük), Hamid (Ongunsu), Servet (Berkin), Sıddık Sami (Onar), Mükrimin Halil (Yinanç) ve Ethem (Menemencioğlu)'nun katıldığı toplantılarda haftada bir, mesleki meselelerini konuştuklarını anlatır (Ülken, 1950). Ülken daha sonra Sultanahmet'teki bu toplantıları Muallimler Birliği tartışmalı konferansları, felsefe toplantıları olarak zikreder (Ülken, 1992: 392, 441). O dönemde kendisi de İstanbul'da Öğretmen Okulunda, Kabataş ve Galatasaray liselerinde öğretmenlik yapmaktadır (Bakır, 2022). O ve diğerleri 1930'larda Muallimler Mecmuasının sınırlı yazar kadrosunun da (Pustu, 2022a: 285) bir parçası, sosyal bilimlerin farklı branşlarında sonraki yıllarda isimleri daha da fazla duyulacak kişilerdir. Aralarında Mehmet Ali Şevki Sevündük gibi Prens Sabahattin ekolünden bir sosyologu (Ülken, 1992: 443) Ethem Menemencioğlu gibi bir sosyal liberali (Haklı, 2016), Sabahattin'e yakınlık duyan fikirleriyle yazar-yayıncı

Tahsin Demiray'ı (Demirci, 2013) veya Mustafa Şekip Tunç'u, Hilmi Ziya Ülken'i dikkate aldığımızda bu halkanın değişik renkler içerdiği, Türk modernleşmesinin rotasına dair farklı fikirlere sahip simaların, Birliğin bünyesinde bazı faaliyetlere iştirak ettikleri anlaşılmaktadır. Bunların dışında Kâzım Nami Duru daha ayrı bir politik duruşu olsa da muallim birlikleri için örgütsel özerklik yanlısı, modern Türkiye'de bir öğretmen hareketi ağı oluşturma arzusu içinde bir eğitimcidir. Hepsinin de rejimin, serbest kuruluşlara izin vermeyen parti merkezli gidişatından hoşnut olmadıkları öne sürülebilir.

İMB, 1930'larda politik rejimin giderek daralacak koridorları içinde sıkışacak, nefes alamayacak hale gelecektir. Bu hem otoriterleşme sürecinin yeni bir aşamaya girmesiyle ilişkili genel hem de rejimin öğretmenleri okul dışında da politik mobilizasyonu sağlamak üzere daha fazla değerlendirmeye dönük özel tercihiyle ilişkilidir. E. Güngör'e göre, bu durum Muallim Birliklerinin tek parti idaresi için risk içeren tarafları olmasıyla ilişkilidir (Güngör, 1997: 212). 1930'un Ağustosundan başlayarak Serbest Cumhuriyet Fırkasının üç buçuk aylık ömrü içinde performansı, CHF idaresini tedirgin etmiştir. CHF Genel Sekreterliği tarafından 46 vilayet için oluşturulan 26 heyetin, 1930 sonu 1931 başında genel sekreterliğe sunduğu raporlarda, partinin içinde bulunduğu sorunları, ataleti çözmek için öğretmenlere müracaat edilmesi ve onlardan istifade etmeleri tavsiye edilmiştir (Göndörü, 2020: 141). Bu raporlarda öğretmenlerin CHP'ye alınmaları ısrarla istenmiştir. Türk Ocaklarının yanı sıra, Muallim Birliklerinden mutlaka faydalanılmasını, bu maksatla onların himaye edilmesini ya da bu kuruluşların birleştirilmesini savunan teklifler aynı raporlarda yer almıştır (Göndörü, 2020: 141-142). Bu evre Recep Peker'in parti genel sekreterliğe atanmasından (9 Mart 1931) kısa zaman öncedir. Peker bu makama seçildikten sonra 1931'in ikinci yarısında bir propaganda teşkilatı, CHF Halk Hatipleri Teşkilatı kurulur. Bünyesinde öğretmenlere özellikle yer verilir (Uzun, 2010: 103-105, Koçak, 1989: 114). Kendisini eski bir Birlikçi olan tanımlayan Demiray, Atatürk'ün 1928 harf inkılabı sonrası öğretmenleri tanımaya başladığını, gittiği şehirlerde muallim birliklerine de uğradığını, kendi partisinin teşkilatına göre Birlikleri daha canlı dinamik, atılğan, hür, pervasız biraz da dikbaşlı bulduğunu, buna mukabil parti teşkilatının hareketsizliğinden de memnun olmadığını yazar (Demiray, 1956: 42-43). Yukarıda CHF heyetlerinin tespitleriyle birleştirdiğimizde, 1931 ve sonrasında partiyi kitleleri mobilize edici bir organizasyona dönüştürme kararıyla birlikte öğretmenlerin daha önemli hale geldiği görülmektedir. Fırkaya bağlı olarak kurulan Halkevlerinin (19 Şubat 1932) asıl görevlileri öğretmenlerdir (Akyüz, 2012: 414, Altunya, 1998: 43-45). Bu kurum ile öğretmenler arasında kuvvetli bir ilişki oluşturulur. İMB mensupları, Halkevlerine

katılmaları yönünde taciz edilir, Birliğin zayıflatılması için uğraşılır. Birliğin buna karşı tek teminatı, kadrosunun içindeki yüksek okul hocalarıdır. Cemiyet, onların itibarından istifade etmek, o zümre içinde önemli isimleri başkan seçerek, bir bakıma vitrinini güçlü tutarak varlığını sürdürmek ister.

T. Demiray genel sekreterken, 1933 29 Ekimini müteakiben İMB'nin Halkevlerine iltihak etmesi için yazılı bir davet gelmiştir. Birliğin başkanlığını Ethem Menemencioğlu (1878-1965) yürütmektedir. Birliklerin zorlamalara maruz kaldığı bir devrede onun başkanlığı kabul etmesini Demiray talep etmiştir. Ancak Menemencioğlu, sürecin bu yönde gelişmesi üzerine de başkanlığı kendisine teklif eden ve bu vazifeyi kabul ettiren Demiray'ı ısrarından dolayı sorumlu tutmuştur. Demiray'a göre Ethem Bey "Hakikî bir demokrasi taraftarı ve hürriyet aşığı"dır (Demiray, 1956: 43). İkili arasındaki münasebet sonra da sürmüştür (Ertürk, 2012: 107). Ethem Bey 7 Aralık 1933'teki kongrede görevi bırakacaktır (*Milliyet*, 8 Kânununevvel 1933, s.1)². Felsefeci, psikolog Darülfünun/İstanbul Üniversitesi hocası Mustafa Şekip Bey (Tunç), Birliğin 1933'te başkanı seçilmiştir (Pustu, 2022b: 248).

Birliğe bir darbe de, İstanbul Adliyesi yanında müstakil Birlik binasının Adliye yangını sonrası (3/4 Aralık 1933) bu kuruma tahsis edilmesiyle gerçekleşir. İMB ise Halkevine yönlendirilmiştir. Birlik'in, 25 Mart 1935'te İstanbul Halkevi binasındaki son kongresinin, salonun başka bir toplantıya tahsis edildiği gerekçesiyle tamamlanmasına izin verilmemiş, toplantı yarıda kesilmiştir (Özkan, 2019: 170). Birliğin son mecmuası 1935 Mayısında yayımlanmıştır. Kapağında altı ok vardır (Özkan, 2022: 171). 9 Mayıs 1935'te CHP'nin Dördüncü Büyük Kurultayı toplanmış, Kurultayda Recep Peker Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk parti devleti olduğunu açıklamıştır

Geldiği nokta itibarıyla Halkevleri için İMB rakip bir kuruluş olmasa da Recep Peker'in şekillendirmeye çalıştığı yeni rejim kapsayıcı, kontrolcü, yekpare bir yapı kurma hedefiyle hareket etmektedir (Öz, 1996: 182). İMB, partinin bir kuruluşu, organı değildir. Hem Halkevlerine üye olmak hem de İstanbul Muallimler Birliği'ne üyelik tezat teşkil etmese de 1936 senesinde İMB'den Halkevlerine geçişlere bakarak bu esnekliğin sağlanmadığı anlaşılmaktadır. İMB iyice dışlanır, kendisini kapatması için bir baskıya maruz

2 Ethem Menemencioğlu'nun bir süredir yönetimde olduğu anlaşılmaktadır. 15 Haziran 1931'de seçilen yönetim kurulunda vardır (Pustu, 2022b: 247). 15 Ocak 1932'de seçilen heyette de bulunmaktadır. Bu kongrede yüksek zümreden yüksek muallim mektebi müdürü Ahmet Hamdi, Mülkiye Mektebi muallimlerinden Sıddık Sami ve Ethem orta zümreden Erenköy Lisesi Müdürü Mahir, Kadıköy Lisesi Muallimlerinden Mehmet Ali Şevki, Galatasaray Lisesi muallimlerinden İstanbul Maarif Müdürü Ali Haydar, ilk zümreden de Tahsin Demiray, Hamdi ve Ali Rıza seçilmiştir (*Milliyet*, 16 Kânunusani 1932) İMB'nin kongrelerini dikkate alarak yapılan çalışmada (Pustu, 2022b: 247) bu kongre yer almamıştır.

kalır. Kendi bünyesinde önemli bir isim T. Demiray yazılı bir çağrıyla kuruma davet edildiğini, kendisine üyelik teklif edildiğini kendisinin yüz yüze bir görüşme sonrasında Halkevlerinin bir parti kuruluşu olmasını gerekçe göstererek bunu reddettiğini yazar (Demiray, 1956: 43) Halkevlerine katılım konusu en sonunda bir Birlik toplantısında müzakereye açılır. Ancak konu sonuçlandırılmaz. Birlik İdare Heyeti görevi bırakır. Ocak-Şubat 1936'da 245 öğretmen de istifa edip topluca Halkevlerine geçer (Pustu, 2022b: 249), basında tüm üyelerin (900 üye) aynı şekilde davranacağına dair haberler de yer alır (Akşam 17 Kânunusani 1936, s.1, Pustu, 2022a: EK 14). Böylece üye sayısı azaltılarak Birlik'in kan kaybına uğraması, iyice küçülmesi, temsil gücünü kaybetmesi sağlanır. Basında fesh edildiğine dair haberlerin yanı sıra bir grup muallimin toplanıp bu karara direndiği haberleri de çıkar (Akşam Postası, 4 Şubat 1936) çıkar. Neticede İMB uygulanan taciz, dışlama ve baskı sonucu kapanmak zorunda kalmıştır.

Sonuç

1923 sonrasında nüfusun politik, sosyal olarak rüştüne erişmediği kabulüyle, Cumhuriyet'e intikal eden Osmanlı modernleşmesinin birikimi yetersiz görülmüştür. Burada “tebadan yurttaş dönüştürme” anlatısı içinde, Meşrutiyet rejimi içindeki toplumsal hareketlilik ve değişim modernleşme hikâyesi içinde silikleşir (bkz. Ünsal, 1998). Rejimin Milli Mücadele sonrası çoğulculuktan uzaklaşan karakteri, halkın rüştüne ermesi için zorunlu bir aşama olarak değerlendirilir. Erken Cumhuriyet devri ise birey-yurttaşın ortaya çıkışı için bir ön hazırlık devri olarak öne çıkarılır.

150 yıl önce modern bir sivil topluma kaynaklık edecek iktisadi gelişmeden ve şehirleşmeden mahrum olunsaydı da Tanzimat'ın açtığı yolda Hamidiye rejimi ülkenin geleneksel toplumdan daha da uzaklaşmasını sağlayacak bir eğitim-öğretim ve okullaşma politikası uygulamıştır. Hem devlet okulları hem de özel okullar bakımından nitelik ve nicelikçe çeşitlenen kapasitesiyle ülkenin önemli şehirleri başkalaşmıştır. İstanbul bu şehirlerin başında gelir. Şehirde yirminci yüzyılın başında çoğu öğretmen okulu mezunu olmasa da küçümsenmeyecek bir bölümü modern okullardan mezun ilk ve orta kademe öğretmenleri, bunun yanı sıra sayıları az ancak etkili yüksek okul hocasıyla bir eğitim öğretim camiası oluşmuştur.

Ülkemizin cılız meslek kuruluşları tarihinde ilk adıyla Muallimler Cemiyeti sonraki adıyla İstanbul Muallimler Birliği bu camianın içinde doğmuştur. 18 senelik hikâyesi içinde kendi inisiyatifiyle kurulmuş, İMB rahat bırakıldığı her aşamada, ayakları üstünde durmak için çabalamış istisnai bir

oluşumdur. Sadece öğretmen olmayan, girişimcilikleriyle dikkat çeken iki öğretmen biri kuruluşunda (Ahmet Halit Yaşaroğlu) diğeri tekrar canlandırılmasında (Tahsin Demiray) Birliğe önemli hizmetleri olmuştur. Bu organizasyon öğretmen camiasında tutunmak kadar, muhatap olduğu farklı siyasal rejimlere ve bürokrasiye kendini kabul ettirme mücadelesi vermiş, 1936'da gönülsüz bir şekilde kapanmıştır. İki hükümet merkezi, iki politik rejimle farklı ilişkiler geliştirmiştir. Bu haliyle sivil toplumun bir parçası olan meslek kuruluşlarının yaşama mücadelesine örnek teşkil eder. Mütareke, Milli Mücadele, Erken Cumhuriyet devrelerinin kendine has güçlüklerine muhatap olur. 1922-1927 ve 1930-1935 arasında Türkiye'nin maarif hayatına ışık tutacak süreli yayını, *Muallimler Mecmuası*nı çıkarmak da bu güçlüklerin bir parçasıdır. Mecmua zaman zaman öğretmenlerin şikâyetleri, talepleri için bir aracı, hiç de parlak olmayan durumlarını anlatmak için bir platform olmuştur. Kamu politikasını etkilemek, merkezi hükümet katında bir paydaş olarak kabul edilmek gibi bir rüş/erginlik alameti çok sayıda somut adım, Birliğin bünyesi içinde atılmış, dergi vasıtasıyla da kamuoyuyla paylaşılmıştır. Bu açıdan Birliğin kapanması kadar derginin de kapanması bir meslek kamusunun oluşumuna ket vurmuştur.

İstanbul Muallimler Birliği, Ankara'daki bir başka oluşumun Maarif Vekâletinin güdümüne girmesine, Cumhuriyet ilan edilmeden önce başlayan öğretmen hareketini konsolide ve kontrol etmeye dönük politikalarına karşı direnmiş, zaman zaman geri adım atmak zorunda kalmış, bağımsızlığını korumak için mücadele etmiş, bir aşamada da teslim olmuştur. Bu yönüyle kendisiyle aynı dönemde kurulan diğer öğretmen kuruluşlarından ayrılmıştır. Bir sendika gibi hareket etmesi muhatap olduğu camianın önemli bir kesimi tarafından talep edildiyse de sayılı anlar dışında bu istikamette ilerlememiş, ilerleyememiş, ilerlemek istememiştir. İlk, orta, yüksek kademedeki eğitici ve öğreticileri kapsayan üye yelpazesi içinde ilk kademe öğretmenler kimi zaman bu organizasyondan topluca ayrılırlar da her kademededen mensubu her dönemde olmuştur. İMB, modernleşme politikalarının Cumhuriyet öncesinde de sonrasında da destekçisi olmakla birlikte meslek camiasını temsil etmek üzere bağımsız bir kuruluş olarak davranmak istemiştir. Bu kapsamda bir taraftan rejimin diğer taraftan bürokrasinin çizdiği hatların dışına imkân ve fırsat bulduğu her zaman çıkmıştır. İMB'nin kapanması, Türk Ocaklarının (1931), Türk Kadınlar Birliğinin (1935) ve Mason Derneğinin (1935) kapanması dizisi içinde son halkadır.

Kaynaklar:

- Ahmad, F. (1986). *İttihat ve Terakki 1908-1914* (çev: Nuran Yavuz), İstanbul: Kaynak Yayınları, 3. baskı,
- Akşam Postası (4 Şubat 1936, s.3). Muallimler Birliği fesh edilmeli mi edilmemeli mi?
- Akşin, S. (1992). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele C. 1, Mutlakiyete Dönüş*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- _____ (1998). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele C.2 Son Meşrutiyet (1919-1920)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Akyüz, Y. (2012). *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1839-1950)*, Ankara: Pegem Akademi, genişletilmiş 2. Baskı.
- _____ (2019). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi 32. Baskı.
- Alkan, M. (2008). *Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim, TALİD, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12, 9-84.
- _____ (2004). İmparatorluktan Cumhuriyet’e modernleşme ve ulusçuluk sürecinde eğitim. Kemal Karpat (ed.). *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye’si* içinde (s. 73-242). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (1998). İstanbul’da sivil toplum kurumları toplumsal örgütlenmenin gelişimi [devlet-toplum ilişkisi açısından bir tarihçe denemesi]..A. N. Yücekök, İ. Turan, M. Ö. Alkan (ed.), *Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar* (s.79-145), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı,
- Altunya, N. (1998). *Türkiye’de Öğretmen Örgütlenmesi 1908-1998*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Bakır, Kemal (2022). Hilmi Ziya Ülken. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <https://turk-maarifansiklopedisi.org.tr/ulken-hilmi-ziya>
- Bektaş, E. (1993). Cudi Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cudi-efendi-muallim> .
- Berkes, N. (2002). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Birinci, A. (1990). *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Çaha, Ö. (1997). 1980 sonrası sivil toplum arayışları. *Yeni Türkiye*, 18, 28-64.
- Çapan, S. (2020). Selim Sırrı Tarcan. *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim adresi <https://ataturkan-siklopedisi.gov.tr/bilgi/selim-sirri-tarcan-1874-1957/>
- Davies, T. (2010). Civil society history VI: early and mid 20th century. *International Encyclopedia of Civil Society* (ed. Stefan Toepler, Helmut Anheier) , Springer, 361-366.
- Dellaloğlu, B. (2020). *Poetik ve Politik Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*, İstanbul: Timaş Yayınevi, 361-366.
- Demiray, T. (1956). *1950-1953’ün Hatıralık Fiske Taşları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Demirci, H. A. ve Özkan, E., (2021). Abdülhamit Devrinden Milli Şef’li yıllara bir özel okul: Şemsülmekâtip’ten Okullar Güneşine. *Belgi Dergisi*, 22, I, 803-824.
- Demirci, H. A. (2013). Prens Sabahaddin yolunda bir Türk milliyetçisi: Tahsin Demiray ve çok partili siyasî hayata geçiş süreci içinde Ziya Gökalp eleştirisi. *Liberal Düşünce*, 71, s. 187-202.
- Demirci, H. A. (2008). Tek Parti Rejimleri ve İttihat Terakki tecrübesi ışığında Atatürk’ün Düşünce ve Aksiyonunda Parti-Bürokrasi ilişkisi. *Demokrasi Platformu*, 14, bahar , 103-123.

- Doğru, M. (2022). Gelenbevizade Said Bey. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/gelenbevizade-said-bey>
- Eisanstadt, S. N.(2007). *Modernleşme Başkaldırı ve Değişme* (çev: U. Coşkun), İstanbul: Doğu Batı,
- Ertürk, R. (2012). Cumhuriyet Döneminde bir Le Playcı Tahsin Demiray. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, (3)1, 107-146.
- Erdoğan, T. (2022). Maarif Nezareti. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/maarif-nezareti>.
- _____ (1995). *Maarifi Umumiye Teşkilatı Nezareti İdari Teşkilat Açısından*. (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı .
- Erişirgil, M.E. (2010). *Bildiklerim* (haz: B. Varlık) Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- Fortuna, B. (2005). *Mekteb-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam Devlet, Eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Göldaş, İ. (1984). *İstanbul İlkokul Öğretmenlerinin Grevi (1920)*, İstanbul: Kardeşler Basımevi
- Göndörü, D. S.(2020). 1930 Yılı Sonlarında Cumhuriyet Halk Fırkası Taşra Teşkilatı: Heyet Raporları Üzerinden Bir Değerlendirme. *Atatürk Yolu Dergisi*, 66, Bahar, 123-152.
- Güngör, E.(1993). *Dünden Bugüne Tarih Kültür ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 6. Basım.
- _____ (1997). *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Haklı, S. Z. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyal liberal bir akademisyen: Prof. Dr. Ethem Menemencioglu. *Liberal Düşünce*, 82, 55-77.
- Hatemi, H. (1985). Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde derneklerin gelişimi. *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, 198-204.
- Katoğlu, M. (1989). Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim Kültür Sanat (ed: S. Akşin). *Türkiye Tarihi*, 4 1908-1980 içinde (393-470) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kısa, A. (2020). Mütareke İstanbulu'nda Muallimler Cemiyeti ve Faaliyetleri (1918-1922), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/31, Bahar, 209-227.
- Kocka, J. (2004). Civil society from a historical perspective. *European Review*, 1, 65-79.
- Koçak, C. (1989) . Siyasal tarih 1923-1950. *Türkiye Tarihi-4 Çağdaş Türkiye 1908-1980* (ed. S. Akşin) (s.85-176) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Küçükalp, D. (2022). Kamusal alan. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, TÜBİTAK. erişim adresi: https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/kamusal_alan
- Mardin, Ş. (1997). Ottoman empire (ed. Karen Barkey and Mark von Hagen). *After empire multiethnic societies and nation building* içinde (s. 115-128). Colorado Oxford: Westview Press,
- Milliyet*, (1931, 26 Temmuz, s.3) Maarifte. Muallimler Birliği Reisi.
- Milliyet*, (1933, 8 Kânunuevvel, s.1). Muallimler Birliği kongresini dün yaptı.
- Nóvoa, A. (2000). The teaching profession in Europe: historical and sociological analysis (ed: Swing, Elizabeth S.; Jurgen Schriewer; Orivel, François). *In Problems and Prospects in European Education* içinde (s. 45-71). Westport, Connecticut: Praeger.

- Öz, E. (1996). *Otoriterizm ve Siyaset Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma* (1923-1945). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özbudun, E. (2000). Ortadoğu’da süregiden Osmanlı mirası ve devlet geleneği (ed. C. Brown), *İmparatorluk mirası* içinde (s. 186-221), İstanbul: İletişim Yayınları 2. Baskı.
- Özbudun, E. (2011). *Otoriter Rejimler Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, N. (2020). Nakiye Elgün. Erişim adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nakiye-elgun-1880-1954/>
- Özkan, E. (2019). *Tek parti rejiminde bir sivil toplum kuruluşunun evrimi: İstanbul ve Ankara muallimler birliği* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Denizli.
- Pustu, Y. (2018). Nizamnamelerine göre II. Meşrutiyet Döneminde muallim örgütlenmeleri (1908-1919). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 34 (2) : 98 , 1-40.
- Pustu, Y. (2020). Muallimler Mecmuası. Atatürk Ansiklopedisi, erişim adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muallimler-mecmuasi-1922-1927-1930-1935/>
- Pustu, Y. (2022a), *Türkiye Muallimler Birliği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pustu, Y. (2022b) Muallimler Cemiyetinden İstanbul Muallimler Birliğine bir meslek örgütünün serencamı (1918-1936). *Atatürk Yolu Dergisi*, 71, 233-255.
- Raquel R., ve Varanda M. (2010). Professional Associations. *International Encyclopedia of Civil Society* (ed. Stefan Toepler, Helmut Anheier) , 1250-1256, Springer.
- Rıza Nur (1967). *Hayat ve Hatıratım*.C.3, İstanbul: Altındağ Yayınevi.
- Rintala, M. (2003). Siyasal Kuşaklar. *Blackwell’in Siyaset Bilimi Ansiklopedisi* C. II, Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Sanay, E. (2012) Hilmi Ziya Ülken. *TDV İslam Ansiklopedisi* C.4, erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulken-hilmi-ziya,>
- Tekeli İ. ve İlkin S. (2003). İttihat ve Terakki Hareketinin oluşumunda Selanik’in toplumsal yapısının belirleyiciliği. *Cumhuriyetin harcı köktenci modernitenin Doğuşu*, (s. 1-47). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin S. (1999), *Osmanlı imparatorluğunda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü* . Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Temizyürek, F. ve Dinçer, F. (2020). Kâzım Nami Duru. Atatürk Ansiklopedisi. Erişim adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kazim-nami-duru-1877-1967/?pdf=3904>.
- Sarıhan, Z. (2019). *Millî Mücadele’de Maarif Ordusu*, Ankara: Pegem Akdemi, 2. Baskı
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şahin, A. A. (2020). Nafi Atuf Kansu. *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nafi-atuf-kansu-1890-1949/>.
- Topçuoğlu, E. (2023). ‘Sivil’ ve ‘demokratik’ bir sivil toplum nasıl mümkün olabilir?, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 11/1, Mart , 97-119.
- Tunaya, T. Z. (1999). *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunçay, M. (1989). *T.C.’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Cem Yayınevi.

- _____ (1989a) . Siyasal Tarih (1908-1923). *Türkiye Tarihi*, 4 1908-1980 (ed: S. Akşin) , İstanbul: Cem Yayınevi, ss. 27-81.
- Uzun, H. (2010). Bir propaganda aracı olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/11, 85-111.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Baskı.
- _____ (1950, 27 Şubat). Muallimler Birliği ve Dünya Öğretmenleri Federasyonu, Sosyolog Gözüyle *Yeni Sabah*, s. 2.
- Ünsal, A. (ed.) (1998). *75 yılda tebaa’dan yurttaş’a doğru, bilanço 98*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Vakit (13 Nisan 1929, s.5), Muallimler Birliğinde.
- Yahya Kemal (ty). *Siyasi ve Edebi Portreler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Yaşaroğlu, A. H. (1936), 1936 Yılında Yayıncılarla Söyleşiler: Ahmet Halit Yaşaroğlu ile Muallim Halit Kütüphanesi Erişim adresi: <https://www.dunyabizim.com/1936-yilindan-yayincilar-la-soylesiler-ahmet-halit-yasaroglu-ile-muallim-ahmet-halit-kutuphanesi-uzerine>
- Zürcher, E. J. (2012). Kemalist Cumhuriyet’in kurumlarının inşası: Halk Fırkasının rolü. (T. Atabaki-E. J. Zürcher (ed). *Türkiye’de ve İran’da otoriter modernleşme* içinde (s. 87-100), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Almanya'nın Kamu Güvenliği Politikaları: Strateji Belgeleri Üzerinden Bir İnceleme

Onur Ağirdil*

Öz

Bu çalışma, Almanya'nın 2021–2024 yılları arasında yayımlanmış olduğu sekiz strateji belgesi üzerinden ülkenin kamu güvenliği politikalarını tematik analiz yöntemiyle incelemektedir. Araştırma kapsamında toplam 33 kod belirlenmiştir. Söz konusu kodlar beş ana tema altında sınıflandırılmıştır. Bu temaları “demokratik güvenlik ve katılımcı yönetim”, “dijital güvenlik ve teknolojik kapasite”, “kapsayıcı dayanıklılık ve kriz yönetimi”, “önleyici güvenlik ve aşırılıkla mücadele” ile “bütünleşik suçla mücadele ve istihbarat iş birliği” şeklinde sıralamak mümkündür. Bulgular, Almanya'nın güvenlik anlayışının sadece askeri tehditlere karşı savunma stratejisi değil; aynı zamanda demokratik değerlerin korunması, dijital tehditlerin yönetimi ve toplumsal dayanıklılığın inşasını önceleyen bütüncül bir yönetim modeli olduğunu göstermektedir. Strateji belgeleri üzerinden elde edilen veriler, Almanya'nın güvenlik politikalarında çok aktörlü, normatif ve önleyici bir yaklaşım benimsediğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Güvenlik Çalışmaları, Güvenlik Politikaları, Kamu Düzeni, Kamu Güvenliği, Tematik Analiz.

Germany's Policy on Public Security: An Analysis Through Strategy Documents

Abstract

This study analyzes Germany's policy on public security through a thematic examination of eight strategy documents published between 2021 and 2024. A total of 33 codes were identified within the scope of the research. These codes are categorized under five main themes: “democratic security and participatory governance,” “digital security and technological capacity,” “inclusive resilience and crisis governance,” “preventive security and counter-extremism,” and “integrated crime prevention and intelligence cooperation.” The findings reveal that Germany's security approach is not limited to military defense strategies but also prioritizes the protection of democratic values, management of digital threats, and the construction of societal resilience. The data obtained from these strategy documents demonstrate that Germany adopts a multi-actor, normative, and preventive approach to its security policies.

Keywords: Security Studies, Security Policies, Public Order, Public Security, Thematic Analysis.

*Araştırma Görevlisi | Polis Akademisi, İç Güvenlik Fakültesi
onuragirdil@gmail.com | ORCID: 0000-0002-3544-2306
DOI: 10.36484/liberal.1683028

Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss.199-230.
Gönderim Tarihi: 24 Nisan 2025 | Kabul Tarihi: 18 Mayıs 2025

Giriş

Güvenlik kavramı, 21. yüzyılın dinamik tehdit ortamı karşısında sadece askeri güçle temellendirilen açıklamalardan sıyrılarak, dijitalleşme, toplumsal kutuplaşma, çevresel krizler ve kurumsal direnç gibi unsurları da içerisine alan çok boyutlu bir çerçeveye evrilmiştir. Güvenlik kavramının çok boyutlu dönüşümü devletlerin güvenlik stratejilerinde normatif değerleri, yönetim reformlarını ve teknolojik kapasiteyi bir arada ele almalarını zorunlu kılmaktadır (Gebremeskel vd., 2022:46). Bu doğrultuda Avrupa Birliği'nin merkez ülkelerinden biri olan Almanya, söz konusu dönüşümün öncülerinden biri konumundadır (Miller, 2012:11). Gerek sahip olduğu Federal yapısı, gerekse sivil toplum tarihten bu yana edinmiş olduğu çok katmanlı kriz tecrübeleri, Almanya'nın güvenlik politikalarında katılımcı ve önleyici bir yaklaşımı benimsemesine zemin hazırlamaktadır (Goedecke, 2012:68).

Bu çalışma, Almanya'nın 2021–2024 yılları arasında yayımlamış olduğu sekiz ulusal güvenlik belgesini tematik analiz yöntemiyle inceleyerek, ülkenin güvenlik paradigmasında ön plana çıkan temaları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada analiz edilen sekiz temel strateji belgesi, Almanya'nın güvenlik politikasında yaşanan yapısal, normatif ve teknolojik dönüşümü kapsamlı biçimde yansıtmaya kapasitesine sahip olmaları nedeniyle seçilmiştir. Belirlenen belgeler, belirli bir güvenlik alanına odaklanan teknik metinler olmasının ötesinde; aynı zamanda Almanya'nın yürüttüğü kamu politikasında güvenlik kavramını nasıl tanımladığına, önceliklerini nasıl belirlediğine ve tehditlere nasıl yanıt verdiğine ışık tutan yüksek politika dokümanlarıdır. Ayrıca seçilen belgeler, hem normatif düzeyde (örneğin demokrasi, katılım, hukukun üstünlüğü gibi değerleri önceleyen belgeler) hem de uygulayıcı düzeyde (örneğin kritik altyapıların korunması, siber güvenlik veya suçla mücadeleyle dair teknik stratejiler) bu dönüşümün izlenmesini mümkün kılmaktadır. Söz konusu belgeler aşağıda sıralanmıştır:

1. “Siber Güvenlik Stratejisi “ (2021)
2. “Koalisyon Anlaşması” (2021–2025)
3. “Polis Odaklı Suçla Mücadele Stratejisi” (2022)
4. “Afetlere Karşı Dayanıklılığın Güçlendirilmesine İlişkin Strateji Belgesi” (2022)
5. “Kritik Altyapıların Korunmasına İlişkin Çatı Strateji Belgesi” (2023)
6. “Ulusal Güvenlik Stratejisi” (2023)
7. “Anayasayı Koruma Raporu” (2023)

8. "Aşırılıkla Mücadele ve Demokrasi Güçlendirme Stratejisi" (2024)

Strateji belgeleri incelenirken 33 kod belirlenmiştir. Bu kodlar açıkça ifade edilen politika hedeflerinden ve **örtük şekilde vurgulanan güvenlik önceliklerinden** türetilmiştir. Bu bağlamda çalışmada yalnızca belgelerde geçen anahtar kavramlar ve kurumsal bağlamı da dikkate alınarak anlamlı bütünler oluşturulmuştur. Her belge için ayrı ayrı yapılan ilk kodlama süreci sonunda, belgede tekrar eden yapılar, vurgu yapılan güvenlik alanları, stratejik hedefler ve kullanılan dil analiz edilerek temsil gücü yüksek, özgül ve analitik kodlar tanımlanmıştır. Kodların belirlenmesinde üç temel kriter esas alınmıştır:

- Politika belgelerinde açıkça tanımlanmış stratejik öncelikler
- Kurumlar arası koordinasyonun ifade edildiği başlıklar
- Toplumsal risklere yönelik yapısal müdahale alanları

Bu kriterler doğrultusunda her belge için ortalama 4–5 ana kod oluşturulmuş ve toplamda 33 kod tanımlanmıştır. Bu kodlar daha sonra kavramsal yakınlıkları ve içeriksel benzerlikleri dikkate alınarak beş ana tematik küme altında birleştirilmiştir. Bu tematik çerçeve, çalışmanın analiz kısmında hem belge içi hem de belgeler arası karşılaştırmaya imkân tanımıştır. Çalışmada yer alan 33 kod ve ilgili olduğu temaları şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Tablo 1. Tema ve İlgili Olduğu Kodlar

Tema	İlgili Kodlar
Demokratik Güvenlik ve Katılımcı Yönetişim	Demokratik düzenin korunması Uluslararası güvenlik iş birlikleri Sivil toplumun güçlendirilmesi Polis teşkilatında demokratik reformlar Dijital gözetimin hukuki sınırlandırılması Polis eğitimlerinde ırkçılıkla mücadele Toplumsal meşruiyetin güçlendirilmesi
Dijital Güvenlik ve Teknolojik Kapasite	Siber güvenlik ve dijital direnç Kamu kurumlarında dijital direnç Yapay zekâ destekli erken uyarı sistemleri Kritik altyapıların güvenlik standartları Bireysel dijital farkındalık ve siber okuryazarlık Dijital dezenformasyon

Kapsayıcı Dayanıklılık ve Kriz Yönetişimi	Toplumsal dayanıklılık ve krizlere hazırlık Minimum güvenlik standartlarının belirlenmesi Sektörler arası bağımlılık analizi Kamu-özel iş birliği ile risk paylaşımı Acil hazırlık planlarının kurumsallaşması Dayanıklılık odaklı yönetim reformları Kurumlar için risk tabanlı hazırlık sistemleri Kurumsal öğrenme ve yeniden yapılanma Toplumsal kapasite geliştirme ve öz yardım
Önleyici Güvenlik ve Aşırılıkla Mücadele	Demokratik değerlerin erken yaşta aşılınması Radikalleşmenin erken tespiti için çok aktörlü sistemler Dijital aşırılıkla mücadele Ayrımcılığa maruz kalan gruplar için destek Aşırı sağ tehdidine karşı önleyici istihbarat Dini gerekçeli aşırılıkla mücadele
Bütünleşik Suçla Mücadele ve İstihbarat İş Birliği	Organize suçlara karşı istihbarat koordinasyonu Siber suçlarla mücadelede teknik kapasite Finansal suçlarla mücadelede şeffaflık Toplum temelli suç önleme yaklaşımı Yabancı istihbarat faaliyetleri ve demokratik tehdit

Söz konusu 33 kod, beş ana tema altında yapılandırılmıştır. Tema başlıklarının seçimi, doğrudan kodların kavramsal kümelenmesinden türetilmekle beraber aynı zamanda Almanya'nın güvenlik stratejilerinde belirginleşen eğilimleri yansıtan analitik çatı kavramlar olarak tanımlanmıştır. Bu tematik başlıkları sırasıyla “demokratik güvenlik ve katılımcı yönetim”, “dijital güvenlik ve teknolojik kapasite”, “kapsayıcı dayanıklılık ve kriz yönetişimi”, “önleyici güvenlik ve aşırılıkla mücadele” ile “bütünleşik suçla mücadele ve istihbarat iş birliği” şeklinde sıralamak mümkündür. Böylelikle çalışma, Almanya'nın güvenlik stratejilerinin çok aktörlü, normatif ve teknoloji odaklı yapısını bütüncül bir çerçevede değerlendirmektedir.

Strateji belgelerinde yer alan temalar güvenlikleştirme kuramı, risk toplumu ve yönetim teorisi bağlamında değerlendirilebilir. Güvenikleştirme kuramı açısından bir konunun “güvenlik meselesi” hâline gelmesinin nedeni,

söz konusu tehdidin siyasi aktörlerce güvenlik tehdidi olarak inşa edilmesine bağlıdır. Bu noktada öncelikle bir meselenin kamuya açık bir söylem düzeyinde, tehdit olarak tanımlanması söz konusudur. Ardından ortaya atılan tehdit unsuru toplumsal düzeyde kabul görürse “güvenlikleştirilmiş” olur (Buzan vd., 1998:61). Belgelerde ön plana çıkan “önleyici güvenlik” teması, bu kuramsal çerçeve ile yakından ilişkilidir. Özellikle “radikalleşmenin erken tespiti”, “dijital aşırılıkla mücadele” ve “aşırı sağ tehdidine karşı geliştirilen önleyici istihbarat mekanizmaları” potansiyel tehditlerin henüz gerçekleşmeden güvenlik gündemine alınmasını mümkün kılmaktadır. Bu noktada önleyici güvenlik politikaları, güvenlikleştirme sürecinin erken aşamada işleyişe geçirilmesi anlamına gelmektedir. Belgelerde yer alan çok aktörlü izleme sistemleri ve dijital tehditlere karşı geliştirilen algoritmik izleme mekanizmaları, güvenlikleştirme sürecinin kurumsallaşmış örnekleri olarak okunabilir.

Almanya'nın strateji belgelerinde güvenliğin kapsamı geniş tutulmuştur. Siber saldırılar, dezenformasyon, altyapı kırılganlıkları ve aşırılık gibi riskleri içerisine almış durumdadır. Bu durum Beck'in tanımladığı modernleşmenin yan etkileriyle baş etme çabası ile örtüşmektedir. Nitekim Beck'e göre risk toplumunda artık güvenliğin nesnesi değişmiştir. Toplumun kendisinden kaynaklı riskler, klasik güvenlik tehditlerinden farklılaşmıştır (Beck,1992:21). Örneğin, “Afetlere Karşı Dayanıklılığın Güçlendirilmesine İlişkin Strateji” belgesinde, **öngörülemeyen krizlere hazırlıklı olma** ve senaryo temelli tatbikatlar vurgusu yapılmıştır. “Kapsayıcı Dayanıklılık ve Kriz Yönetişimi” teması ile ilişkili olan bu durum, Beck'in “refleksif modernlik” anlayışındaki “toplumun kendi ürettiği belirsiz risklerle yüzleşmesi” ile ilişkilidir. Toplumun kendi ürettiği risklerle yüzleşmesi ile ifade edilmek istenen, modern toplumların kendi gelişmişlik düzeylerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan risklerle karşı karşıya kalması durumudur (Beck,1992:36).

Beck'in risk toplumu kuramının merkezinde, risklerin yönetim süreçlerinde tek bir merkezî otoritenin yetersiz kalabileceği vurgusu yer almaktadır. Bu doğrultuda ulus-devletlerin tek başına karar verici olduğu bir modelin, yeni risk gerçekliğinde yetersiz kalabileceğinin altı çizilmiştir (Beck, 1992:18). Bu durum Almanya'nın güvenlik belgelerinde açıkça görülmektedir. Güvenliğin planlanmasında, **özel sektör, STK'lar ve yerel yönetimlerle iş birliğinin vurgulanması**, risklerin kolektif olarak yönetilmesini zorunlu kılan “risk toplumu” kavramsallaştırmasına uygun düşmektedir. Bu doğrultuda risk toplumu kuramının “Kapsayıcı Dayanıklılık ve Kriz Yönetişimi” teması ile ilişkilendirmek mümkündür.

Yönetişim kuramı karar alma ve uygulama süreçlerinde sivil toplum, özel sektör, yerel yönetimler ve uluslararası kuruluşlar gibi farklı aktörlerin etkileşimini mümkün kılmaktadır. Yönetişim yaklaşımı hiyerarşik ve merkeziyetçi yönetim biçimlerinin yerini, daha yatay ve katılımcı bir ağ yapılanmasına bırakması gerektiği düşüncesine dayanır (Rhodes,2000:59). Almanya'nın güncel güvenlik stratejilerinde görülen çok aktörlü güvenlik anlayışı, bu kuramsal zemine doğrudan karşılık gelmektedir. Örneğin söz konusu belgelerde yer alan "kamu-özel iş birliği ile risk paylaşımı", "toplumsal kapasite geliştirme", "çok düzeyli yönetim reformları" gibi kodlar, güvenlik meselesinin devletin tekeline çıkarılarak kolektif bir sorumluluk olarak tanımlandığını göstermektedir. Dolayısıyla yönetim kuramı, Almanya'nın güvenlik politikalarında görülen aktör çeşitliliğini, yatay karar alma mekanizmalarını ve kapsayıcı güvenlik uygulamalarını teorik olarak açıklamak açısından işlevsel bir çerçeve sunmaktadır.

Bu çalışma, Almanya'nın güvenlik stratejilerinde ortaya çıkan yönelimleri analiz ederken üç temel varsayıma dayanmaktadır: İlk olarak, Almanya'da güvenlik politikaları yalnızca askeri tehditlere değil; dijitalleşme, toplumsal dayanıklılık ve demokratik yönetim gibi çok boyutlu risk alanlarına yanıt verecek şekilde yeniden yapılandırılmaktadır. İkinci olarak, strateji belgeleri, devletin güvenlik vizyonunu yansıtan teknik metinler olmanın ötesinde, aynı zamanda normatif değerler ile kurumsal önceliklerin iç içe geçtiği siyasi belgelerdir. Üçüncü olarak ise, Almanya'nın güvenlik anlayışı çok aktörlü, önleyici ve veri temelli bir yönetim modeline evrilmektedir. Bu durum, strateji belgelerinden elde edilen kod-tema ilişkileri aracılığıyla somut biçimde izlenebilmektedir.

İlgili Çalışmalar

Almanya'nın güvenlik politikalarının 2000 sonrası dönemde geçirdiği dönüşüm Didier Bigo ve Lucia Zedner tarafından incelenmiştir. Almanya'nın güvenlik anlayışındaki yapısal ve kavramsal kırılmalar söz konusu akademisyenler tarafından eleştirel güvenlik çalışmaları bağlamında ele alınmıştır. Didier Bigo, Almanya gibi Avrupa ülkelerinde göçmenlerin nasıl bir "tehdit" unsuru haline getirildiğini analiz ettiği çalışmasında, süreci "güvenlikleştirme" kavramı üzerinden açıklamıştır. Bigo'ya göre göç, suç ve terörizm gibi olgular, politika yapıcılar tarafından kasıtlı olarak güvenlikleştirilerek, kamuoyunda "huzursuzluk hali" yaratılmaktadır. Bu yaklaşım, Almanya'nın 2000'li yıllardan itibaren özellikle göçmen topluluklara yönelik güvenlik odaklı yaklaşımlarını anlamada kritik bir çerçeve sunar. Bigo'ya göre, "liberal rejimler tarafın-

dan uygulanan illiberal uygulamalar, terör korkusu bahane edilerek kamusal özgürlükleri tehdit etmektedir" (Bigo, 2002:66). Almanya'nın özellikle 11 Eylül sonrasında iç ve dış güvenlik alanlarını birleştirerek, göçmenleri potansiyel tehdit olarak konumlandırması bu yaklaşımın pratik örneklerinden biridir (Bigo, 2008, s. 34). Bigo bir diğer çalışmasında Almanya gibi Schengen üyesi ülkelerin serbest dolaşımı korumaya çalışırken aynı zamanda sınır kontrollerini dışsallaştırarak güvenlik politikalarını sınırların ötesine taşıdığını ifade etmiştir (Bigo ve Guild, 2005:2). Sınır güvenliği konusunda alınan önlemler Avrupa yurttaşlığı idealinden ciddi bir sapma olarak değerlendirilmektedir (Çıdam, 2025:168). Diğer yandan Bigo, Almanya'nın AB'nin veri temelli gözetim araçlarını aktif biçimde kullandığını ve böylelikle gelen göçmenlerin biyometrik izleme, veri eşleştirme gibi yöntemlerle önceden tanımlanarak "risk puanlamasına" tabi tutulduğunu ifade etmektedir (Bigo, 2014:215).

Lucia Zedner ise güvenlik politikalarının normatif çerçevesini sorgulayarak, "güvenlik" kavramının çoğu zaman tek boyutlu algılandığını vurgulamıştır. Bu algı zamanla hukuk devleti ilkeleriyle çelişebilmektedir. Zedner'e göre, Almanya gibi liberal demokratik ülkelerde güvenliğin "negatif" (tehditten korunma) ve "pozitif" (özgürlüğün güvence altına alınması) yönleri birlikte değerlendirilmelidir (Zedner, 2003:157). Almanya Federal Anayasası, bir yandan temel hak ve özgürlükleri güvence altına alırken diğer yandan, alınan güvenlik tedbirleri ile bu haklar zedelenebilmektedir. Zedner, ceza adalet sisteminin "önleyici" tedbirlere yönelmesinin, bireylerin haklarını henüz suç işlenmeden sınırlayabileceğini vurgulamıştır (Zedner ve Ashworth, 2014:65). Son olarak Almanya'nın güvenlik paradigmasının risk yönetimi ve terör korkusu etrafında yeniden şekillendiği ifade etmiştir (Zedner, 2012:34). Güvenlik meselesi teknik bir hâl aldıkça, polisin ya da adli sistemin sorumluluğunun yanında teknoloji şirketlerinin ve veri merkezlerinin sorumluluğu da devreye girmektedir. Zedner buradan yola çıkarak güvenliğin teknikleştikçe hukuki denetimin dışına taşma eğilimi gösterdiğini vurgulamıştır. (Zedner, 2012:11).

Güvenlik politikalarının strateji belgeleri üzerinden analiz edilmesi, devletlerin güvenlik anlayışındaki dönüşümleri, önceliklerini ve yönetim yaklaşımalarını sistematik biçimde ortaya koyma açısından güçlü bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçevede yapılan literatür taramasında, farklı ülkelerde güvenlik belgeleri temelinde yürütülen çalışmalar dikkat çekmektedir. İngiltere, ABD, Fransa ve Türkiye gibi ülkeler güvenlik stratejilerinde güvenlik kavramının askerî tehditlerden çok daha öteye geçtiğini gösteren örnekler sunmaktadır. Bu bağlamda aşağıda, söz konusu ülkelerde strateji belgeleri üzerinden yürütülmüş çalışmalar derlenmiştir.

Claire Cassedy yapmış olduğu çalışmada İngiltere'nin strateji belgelerini güvenlik ekseninde incelemiştir. Çalışma neticesinde “güvenlik” kavramının zamanla ulusal savunma çerçevesini aşarak ekonomik istikrar, enerji güvenliği ve toplumsal bütünlüğü de içerecek biçimde genişlediği tespit edilmiştir (Cassedy, 2013:42). Bu kavramsal genişleme, özellikle 11 Eylül sonrası dönemde belirginleşmiştir. Cassedy'nin çalışmasında dikkat çeken bir başka bulgu, İngiltere'nin güvenlik belgelerinde “katılımcı güvenlik” anlayışının ABD'ye kıyasla daha belirgin biçimde vurgulanması olmuştur. Buna göre ABD belgelerinde, güvenliğin daha çok merkezi devlet mekanizması tarafından sağlanan bir hizmet gibi sunulduğu görülürken, İngiltere'de bu sorumluluk alanının paylaşıldığı ifade edilmiştir (Cassedy, 2013:65).

Peter Layton ise İngiltere'nin strateji belgelerinde güvenlik politikalarının büyük strateji, risk yönetimi ve fırsatçılık olmak üzere üç temel yaklaşım arasında salındığını belirtmiştir (Layton, 2015:300). Diğer yandan Layton karar alıcıların risk temelli planlama yaparken “stratejik esneklik” iddiasında bulunduğunu, ancak bu esnekliğin belgede belirsizlik yarattığını vurgulamıştır. İncelemiş olduğu belgelerin genel olarak bir yandan geniş coğrafi etki alanına sahip olmak isteyen bir dış politika vizyonu sunarken, diğer yandan bütçe temelli tehdit önceliklendirmesi yaptığını ifade etmiştir. Bu durumun belgelerin uygulamada net bir stratejik yön çizememesine neden olduğunu vurgulamıştır (Layton, 2015:301).

Anne Hammerstad ve Ingrid Boas'ın söylem analizi çalışması, İngiltere'nin 2010'lara ait Ulusal Güvenlik Stratejisi belgelerinde risk kavramının belirgin biçimde ön plana çıktığını ortaya koymuştur (Hammerstad ve Boas, 2015:258). Hammerstad ve Boas ayrıca strateji belgelerinde “önlenemez belirsizlik” anlatısının öne çıktığını ve bu durumun kamuoyunda sürekli bir güvensizlik atmosferi oluşturduğunu belirtmiştir. Yazarlar, strateji belgelerinde dile getirilen risk söyleminin gelecekteki potansiyel kriz senaryolarını da kapsayacak şekilde genişletildiğini tespit etmiştir (Hammerstad ve Boas, 2015:464).

Yine Ettinger'in 2018 tarihli başka bir çalışması, ABD'nin 2017 “Ulusal Güvenlik Stratejisi”ni analiz etmiştir. Ettinger, “Önce Amerika” söyleminin yerleşik dış politika normlarıyla çatıştığını savunmuştur (Ettinger, 2018:141). Diğer yandan strateji belgelerinde süreklilik vurgusunun özellikle ABD'nin küresel liderlik rolü bağlamında ortaya çıktığını belirtmiştir. Soğuk Savaş sonrası tüm stratejilerde Amerikan liderliğinin istikrar sağlayıcı unsur olarak sunulduğu; bu nedenle dış politika doktrinlerinin söylem düzeyinde farklılaşsa da öz itibarıyla benzer hedefleri sürdürdüğü vurgulanmıştır (Ettinger,

2017:36). Song ve arkadaşları tarafından yürütülen karşılaştırmalı bir analizde, ABD ve İngiltere'nin ulusal siber güvenlik stratejileri, konu modelleme tekniğiyle incelenmiştir. Çalışma, bu iki ülkenin önceliklerinde yapısal farklılıklar bulunduğunu ve ABD'nin daha merkezî bir tehdit tanımı geliştirirken, İngiltere'nin daha çok kamu-özel sektör işbirliğine dayalı bir yapı benimsediğini göstermektedir (Song vd., 2021:8).

Ahmet Emre Köker'in (2022) çalışması, Fransa'nın ulusal siber güvenlik stratejisini inceleyerek, bu ülkenin dijital tehditlere karşı geliştirdiği kurumsal kapasiteyi ve resmi strateji belgelerini analiz etmektedir. Çalışmada Fransa'nın 2008 tarihli "Beyaz Kitap" ile birlikte siber güvenliği ulusal güvenliğin temel bileşeni olarak tanımladığı belirtilmiştir (Köker,2022:3). Ayrıca, Köker'in çalışmasında Fransa'nın siber stratejisinin beş temel hedef üzerine inşa edildiği aktarılmaktadır. Bu hedefleri "vatandaşların korunması, kamu kurumlarının dirençliliğinin artırılması, farkındalık düzeyinin yükseltilmesi, Avrupa düzeyinde iş birliği ve teknoloji geliştirme" şeklinde sıralamak mümkündür (Köker, 2022:4). Bu hedefler, Fransa'nın dijital güvenliği hem iç tehditlere karşı koruma hem de küresel norm inşası aracı olarak kullandığını göstermektedir. Ahmadi'nin çalışmasında Fransa'nın güvenlik politikaları "stratejik kültür" çerçevesinde ele alınmakta ve resmi strateji belgeleri üzerinden Avrupa savunma iş birliğine yaklaşımları değerlendirilmektedir. Ahmadi, Fransa'nın 2013 ve 2017 "Beyaz Kitapları" ile 2018 "Stratejik Gözden Geçirme" belgesini analiz ederek, Fransa'nın hem ulusal egemenliğini koruma hem de Avrupa stratejik özerkliğini güçlendirme çabalarını vurgulamaktadır (Ahmadi, 2021:18).

Akın Aytekin'in çalışması, Türkiye'nin "Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı"nı analiz ederek bu alandaki bir sistematik değerlendirme sunmuştur. Aytekin'e göre, Türkiye'nin stratejik belgelerinde siber tehditlerin önemine dair farkındalık artmış olsa da, uygulama ve kurumsal koordinasyon açısından önemli eksiklikler bulunmaktadır (Aytekin, 2015:49). Çalışma, Türkiye'nin siber güvenlik yaklaşımının daha çok reaktif bir çerçevede kaldığını, önleyici stratejilerin yeterince gelişmediğini vurgulamaktadır. Ayrıca, Aytekin'in İngiltere ve ABD'nin siber güvenlik stratejileriyle yaptığı karşılaştırma sonucunda, Türkiye'nin belgesinin daha az teknik ayrıntı içerdiği ve sektörler arası iş birliğinin stratejik belgede yeterince yapılandırılmadığı görülmektedir (Aytekin, 2015:58). Yazar, belgenin revize edilerek daha ölçülebilir hedefler içermesi, özel sektör ve akademiyle entegrasyonu güçlendirmesi gerektiğini belirtmektedir. Murat Aslan'ın çalışması, Türkiye'nin güvenlik anlayışındaki kavramsal dönüşümü dönemsel olarak ele almıştır. Özellikle 2000 sonrası döneme odaklanmıştır. Aslan, Türkiye'nin güvenlik anlayışının

Soğuk Savaş sonrası süreçte giderek genişlediğini, askeri tehditlerin yanı sıra enerji, gıda, çevre gibi konuların da güvenlik belgelerine girdiğini belirtmektedir (Aslan, 2022:295). Ayrıca, Türkiye'nin son yıllarda daha proaktif ve yer yer müdahaleci olarak nitelenebilecek bir güvenlik stratejisi geliştirdiği vurgulanmaktadır.

Güvenlik Kavramının Dönüşümü: Almanya Örneği

Güvenlik kavramının anlamı tarihsel süreç içerisinde anlamı birçok kez dönüşmüştür. Başlangıçta bireyin fiziki varlığını koruma amacıyla tanımlanan güvenlik, modern dönemde devletlerin sınırlarını ve egemenliğini önceleyen askeri bir olgu olarak konumlandırılmıştır (Birdişli, 2017:63). Özellikle modern devlet sisteminin 1648 Vestfalya Anlaşması ile şekillenmesi ile beraber güvenlik kavramı, ulusal sınırlar içerisinde devletin tekelinde bir işlev olarak yapılandırmıştır. Güvenliğe dair bu kavrayış, Soğuk Savaş dönemine kadar neredeyse tartışmasız biçimde kabul görmüştür (Gözen, 2015:70). Soğuk Savaş boyunca uluslararası ilişkilerde baskın paradigma niteliğinde olan realizm, güvenliği sıklıkla askeri kapasiteyle ilişkilendirmiştir. Bu doğrultuda devletin güvenliğini sağlamak amacıyla caydırıcılık, savunma ve güç dengesi gibi araçları ön plana çıkardığı görüşünü ortaya koymuştur (Walt, 1991:212).

Ancak 1970'li yıllardan itibaren yaşanan bazı sorunlar güvenliğin sadece askeri tehditlerle sınırlı bir mesele olmadığını ortaya koymuştur. Söz konusu sorunlara enerji krizleri, çevresel felaketler, terör olayları ve küresel ekonomik dalgalanmalar örnek olarak verilebilir. Nitekim bu dönemden itibaren güvenlik kavramı hem genişlemiş hem de derinleşmiştir (Buzan vd.,1998:25). Bu noktada genişleme vurgusu güvenliğin yalnızca askerî alanla sınırlı kalmayıp siyasi, ekonomik, toplumsal ve çevresel boyutları da kapsayacak şekilde çok boyutlu hâle gelmesini ifade ederken; derinleşme ise güvenliğin yalnızca devlet düzeyinde değil, birey, toplum ve küresel aktör düzeyinde de değerlendirilmesi anlamına gelmektedir (Bilgin, 2006:15). Bu dönüşümle birlikte uluslararası ilişkiler literatüründe yeni güvenlik yaklaşımları kendini göstermiştir. Kopenhag Okulu tarafından ortaya konan "güvenikleştirme" kavramsallaştırması bu çerçevede önemli bir teorik yenilik olarak kabul edilmiştir (Buzan vd., 1998:32).

Diğer yandan Paris Okulu, güvenlik çalışmalarında eleştirel bir yaklaşımı benimsemiştir. Özellikle güvenliğin nasıl teknikleştiği ve yönetildiği üzerine odaklanan bir ekoldür. Temel farklılığı, güvenliğin yalnızca söylemle değil, pratiklerle, kurumlarla ve gündelik yönetim biçimleriyle kurulduğunu savunmasıdır. En önemli temsilcisi Didier Bigo olan Paris Okulu'na göre gü-

venlik kavramı teknikleştikçe, siyasetin dışına itilmiştir. Böylelikle teknokratik merkezli karar alma süreçleri daha fazla ön plana çıkmıştır. Sonuç olarak devlet dışı aktörler (örneğin polis, sınır muhafızları, veri analistleri, özel güvenlik şirketleri) güvenlik alanını “yönetişimsel” biçimde şekillendirir hâle gelmiştir (Bigo, 2022:34).

Soğuk Savaş'ın ardından güvenlik çalışmalarında ortaya çıkan alternatif yaklaşımlardan biri de Galler Okulu'dur. Bireylerin güvenliğini merkeze alan Galler Okulu'na göre güvenlik teorileri insanların daha güvenli ve özgür bir yaşam sürmesini sağlamaya katkı sunmalıdır. Okulun en dikkat çeken katkısı ise özgürleştirme kavramıdır. Bu kavram, bireylerin ya da toplulukların hayatlarını etkileyen baskılardan, engellerden ve sınırlamalardan kurtulmasını ifade eder. Galler Okulu'na göre yalnızca savaş ya da terör gibi klasik tehditler değil; yoksulluk, eğitimsizlik ve siyasi baskı gibi unsurlar da insanların güvenliğini tehdit eder. Bu anlayışta gerçek güvenlik, askeri güçle değil, bireylerin özgürlük alanlarının genişletilmesiyle sağlanabilir. Bu nedenle, Galler Okulu için güvenlik ve özgürlük birbiriyle yakından ilişkili iki temel değerdir (Çifçi, 2024:154).

Soğuk Savaş'ın sona ermesi uluslararası sistemdeki tehdit algılarının doğasını köklü biçimde değiştirmiştir. Artık sınır aşan tehditler, devlet dışı aktörler ve öngörülemeyen krizler güvenliğin merkezine yerleşmiştir (Matthews,1989:162). Güvenlik politikaları söz konusu bu gelişmelerden nasibini almıştır. Bu noktada “kimin güvenliği?” sorusuna cevaben “insan güvenliği” yaklaşımı öne çıkmıştır. Böylelikle bireyin yaşam hakkı, sağlık, eğitim, ekonomik istikrar gibi temel ihtiyaçlarının güvenliğin konusu olması gerektiği savunulmuştur (UNDP,1994:22). Aynı şekilde, iklim değişikliği, pandemi gibi küresel tehditler, devlet merkezli güvenlik anlayışının sınırlarını zorlamış ve yönetim temelli, kapsayıcı güvenlik yaklaşımlarını zorunlu hâle getirmiştir (Kaldor, 2007:91; Nye, 2010:119).

Soğuk Savaş dönemindeki geleneksel güvenlik anlayışı, zaman içerisinde yerini daha geniş kapsamlı ve çok aktörlü bir güvenlik yaklaşımına bırakmıştır (Arslan, 2024:62). Güvenliğe dair bu dönüşümden Almanya da etkilenelemiştir. Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesinin ardından terör ve şiddete dayalı eylemlerin arttığı gözlenmiştir (Dilbirliği, 2017:159). Nitekim Almanya'nın kitlesel göç, çevre felaketleri ve bölgesel çatışmalar gibi yeni tehditlere karşı bütüncül bir güvenlik vizyonu geliştirmesi gerekmiştir. Bu noktada güvenlik politikaları dışişleri, içişleri, kalkınma ve istihbarat kurumlarının koordinasyonunu içeren bütüncül bir yapıda şekillenmiştir. Stengel'in analizine göre Almanya, güvenliğini sağlamak için krizleri kaynağında önlemeye

odaklanan, sivil-askeri işbirliğine dayalı, proaktif bir strateji benimsemiştir. Öncesinde çatışma önleme politikaları için formüle edilmiş olan “kapsamlı güvenlik” çerçevesi, artık genel güvenlik politikasının temel direği haline getirilmiştir (Stengel, 2020:37).

Söz konusu dönüşüm, Almanya’nın güvenlik politikalarının uygulayıcı aktörlerini ve meşruiyet zeminini de değiştirmiştir. Soğuk Savaş öncesi güvenlik politikaları büyük ölçüde devletin tekil otoritesiyle şekillenen, askeri tehditlere karşı ulusal çıkar ve egemenlik vurgusuyla meşrulaştırılan bir çerçeveye dayalıdır. Ancak bu çerçeve yerini, çok aktörlü yönetim yapılarına dayanan ve uluslararası etik sorumluluklarla gerekçelendirilen normatif bir güvenlik anlayışına bırakmıştır (Stengel, 2020:43–45). Güvenliğin yeni doğası, kalkınma yardımları, diplomatik girişimler ve istihbarat faaliyetlerini içerisine almıştır. Böylece Almanya’nın güvenlik politikası, askeri güç kullanımının yanında insan hakları, barış inşası ve küresel yönetim gibi değerleri de içine alan çok boyutlu bir yapıya kavuşmuştur. Kısacası bu süreçte güvenliğin tanımının genişlediğini ifade etmek mümkündür.

Yukarıda kısaca bahsedilen teorik çerçevedeki dönüşüm, devletlerin resmî güvenlik stratejilerine de yansımıştır. Dijitalleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte siber güvenlik, dezenformasyon, veri güvenliği ve yapay zekâ tabanlı tehditler, yeni güvenlik paradigmasının ana bileşenleri hâline gelmiştir (Singer ve Friedman, 2014:41). Diğer yandan göç dalgasıyla gelen ayrımcılık ve bunun neticesinde alevlenen toplumsal kutuplaşma; aşırıcılık ve radikalleşme gibi toplumsal sorunları da beraberinde getirmiştir (Sankot, 2016:16). Bu konular artık doğrudan ulusal güvenliğin ilgi alanı içinde değerlendirilmektedir (Bigo, 2002:64). Bu nedenle çağdaş güvenlik anlayışı, sadece devletin bekasını merkeze alan anlayışın ötesine geçmiştir (Stewart, 2022:85). Diğer bir ifadeyle çağdaş güvenlik anlayışının bireylerin refahı, kurumların direnci ve toplumun dayanıklılığı gibi faktörleri de içeren bütüncül bir yapı kazandığını ifade etmek mümkündür (Mutlu, 2020:43; Arends, 2015:27).

Tüm bu teorik ve tarihsel çerçeve, Almanya gibi gelişmiş, liberal-demokratik bir hukuk devleti açısından özel bir anlam taşımaktadır. Almanya’nın tarihsel tecrübeleri –özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası militarizmden uzaklaşma ve çok taraflılık politikası benimsemesi– güvenlik politikalarının hem normatif değerlere hem de kolektif iş birliğine dayanmasını sağlamıştır (Berenskoetter, 2005:84). Dış tehditlerin bertaraf edilmesinin yanında, demokrasinin korunması ve geliştirilmesi, toplumsal barışın sağlanması, dijital dünyada yeni tehdit türlerine karşı toplumsal direnç geliştirilmesi gibi konular Almanya’nın güvenlik anlayışında çok katmanlı bir sistem olarak şekillen-

miştir (Sokolov, 2024:56). Nitekim 2023 yılında yayımlanan Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi, Almanya'nın klasik askeri güvenlikten çok daha öte bir anlayışı benimsediğini ve güvenliği demokratik değerler, dijital direnç, toplumsal dayanıklılık ve uluslararası iş birliği gibi çeşitli boyutlarda tanımladığını açıkça ortaya koymaktadır (Agafonova, 2024:4).

Bu doğrultuda Almanya'nın güvenlik politikaları toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde, önleyici ve direnç odaklı bir strateji inşa etmeye yönelmiştir. Bu strateji tehditleri bertaraf ederek demokratik yaşamın sürekliliğini sağlamayı hedeflemektedir. Almanya'nın güvenlik konusunu salt bir "düzeni koruma" dürtüsüyle ele aldığını ifade etmek zordur. Eğitim politikalarından medya okuryazarlığına, altyapı planlamasından toplumsal kapsayıcılığa kadar pek çok alanda güvenlik politikalarıyla bütünleşik çözümler geliştirilmiştir. Almanya'nın bu kapsayıcı yaklaşımı kendi ulusal çıkarlarının yanında aynı zamanda Avrupa ve küresel güvenlik mimarisini de katkı sunan bir niteliğe sahiptir.

Almanya'da Güvenlik Kurumlarının Strateji Belgeleri

Strateji belgeleri devletlerin belli bir konudaki politik yönelimlerini anlama noktasında kritik öneme sahiptir. Almanya'da kurumların güvenlik politikaları hakkında yayınlanan söz konusu belgeler, kamuoyunun ve parlamentonun bu konuda bilgilendirilmesine olanak sağlayan temel referans metinlerdir (Mirković, 2024:91). Diğer yandan güvenlik strateji belgeleri kurumsal koordinasyonun sağlanmasında da önemli bir işleve sahiptir. Bu noktada kurumsal zihniyeti anlamada bir ayna görevi gören belgeler aynı zamanda geleceğe yönelik eylem planları sunarak farklı birimlerin ortak bir vizyonda birleştirilmesini de sağlamaktadır (Banasik, 2018:189). Diğer bir ifadeyle güvenlik stratejileri teknik metinlerin ötesinde aynı zamanda normatif tercihlerin ve geleceğe dair kolektif vizyonun ifadesi olarak görülmektedir (Taran, 2021:64).

Almanya'da güvenlik alanında çeşitli kurumlar tarafından yayımlanan strateji belgeleri ve raporlar, devletin farklı güvenlik birimlerini ortak bir vizyon etrafında birleştirir. Federal Hükûmet, genel güvenlik siyasetini belirleyen kapsamlı belgeler çıkarmaktadır. Örneğin 2023'te yayınlanan "Ulusal Güvenlik Stratejisi", hükûmetin güvenlik perspektifini bütüncül bir şekilde ortaya koymuştur. İç güvenlik konularında stratejiler geliştiren bir diğer kurum, birçok ülkede olduğu gibi, Federal İçişleri Bakanlığı'dır. Örneğin "Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi", "Kritik Altyapıların Korunmasına İlişkin Çatı Stratejisi" ve "Afetlere Karşı Dayanıklılığın Güçlendirilmesine İlişkin Strateji" Bakanlıkça hazırlanmıştır. Ek olarak Anayasayı Koruma Teşkilatı ve Fede-

ral Kriminal Dairesi gibi kurumlar her yıl kendi uzmanlık alanlarında durum raporları sunmaktadır. Örneğin Anayasayı Koruma Teşkilatı'nın yayımladığı Anayasayı Koruma Raporu ülkedeki aşırı uç akımlar ve terör tehditlerini değerlendiren bir belge niteliğindedir. Benzer şekilde, Federal Kriminal Dairesi'nin yayınladığı "Polis Odaklı Suçla Mücadele Stratejisi" suç trendlerine dair veriler sunmakla beraber, bu konudaki mücadele stratejilerini kamuoyuyla paylaşmıştır. Farklı kurumların yayımladığı tüm bu belgeler, Alman güvenlik mimarisinde kurumsal koordinasyonu sağlayarak her bir birimin kendi alanındaki bilgi ve öngörülerini ortak bir güvenlik siyaseti doğrultusunda bir araya getirmektedir.

Koalisyon Anlaşması (2021-2025)

2021 yılında Almanya'da Sosyal Demokrat Parti, Yeşiller ve Hür Demokrat Parti arasında imzalanan "2021-2025 Koalisyon Anlaşması", iç güvenlik politikalarında reformist ve dijitalleşme odaklı bir güvenlik anlayışını benimsemektedir. Bu belge, klasik kamu güvenliği çerçevesini genişleterek insan hakları, şeffaflık, teknolojik denetim mekanizmaları ve polis reformları gibi alanları da kapsamaktadır. Belgeden elde edilen dört temel kodu "polis teşkilatının demokratik denetime açık şekilde reforme edilmesi", "dijital gözetim araçlarının yasal çerçeveye oturtulması", "yapısal ırkçılıkla mücadele kapsamında polis eğitimlerinin yeniden yapılandırılması" ve "kolluk kuvvetlerinin toplumsal meşruiyetinin güçlendirilmesi" şeklinde sıralamak mümkündür (Koalisyon Anlaşması, 2021:96-101).

Polis teşkilatının reformu kapsamında federal ve eyalet düzeyinde şeffaflık komisyonları kurulması, veri koruma kurallarına uygun denetim sistemlerinin uygulanması ve hata yapan kolluk görevlileri için disiplin süreçlerinin hızlandırılması önerilmektedir (Koalisyon Anlaşması, 2021:97). Dijital gözetim teknolojilerinin kullanımı ise yalnızca orantılılık ve yargı denetimi ilkesine bağlı olarak mümkün kılınmış; özellikle yüz tanıma teknolojileri ve veri madenciliği araçlarının sınırlandırılması öngörülmüştür (Koalisyon Anlaşması, 2021:98). Yapısal ırkçılıkla mücadele amacıyla polis akademilerinde çeşitliliğe duyarlı eğitim modülleri ve bağımsız araştırmalar yapılması teşvik edilmektedir (Koalisyon Anlaşması, 2021:99). Son olarak kolluk kuvvetlerinin toplumla olan ilişkisinin güçlendirilmesi amacıyla güven artırıcı önlemler, katılımcı denetim mekanizmaları ve sivil toplumla diyalog geliştirme programları gündeme getirilmiştir (Koalisyon Anlaşması, 2021:100). Bu belge, Almanya'nın kamu güvenliği paradigmasında demokratik değerler ile

güvenlik uygulamaları arasında denge kurma çabasını yansıtmaktadır. Kodları şu şekilde tabloşturmak mümkündür:

Tablo 2. Kodların Koalisyon Anlaşması'ndaki Görünürlülüğü

Kodlar	Açıklama	Öne Çıkan Politikalar
Polis Teşkilatında Demokratik Reformlar	Kolluk kuvvetlerinin denetlenebilirliğini artırmak ve şeffaflık sağlamak	Şikâyet mekanizmaları, bağımsız izleme komisyonları, hata yapan görevliler için açık disiplin süreci
Dijital Gözetimin Hukuki Sınırlandırılması	Gözetim teknolojilerinin yalnızca hukuki zemine oturtularak kullanılması	Yüz tanıma sistemlerinin sınırlandırılması, dijital araçların yargı denetimine tabi olması
Polis Eğitimlerinde Irkçılıkla Mücadele	Yapısal ayrımcılığı azaltmak amacıyla polis akademilerine insan hakları temelli eğitim eklenmesi	Çeşitlilik eğitimi, akademik denetim, bağımsız araştırmaların desteklenmesi
Toplumsal Meşruiyetin Güçlendirilmesi	Kolluk kuvvetleri ile toplum arasında güven inşasına yönelik politika önerileri	Diyalog atölyeleri, sivil toplumla iş birliği, polis-vatandaş ilişkilerini geliştiren projeler

Siber Güvenlik Strateji Belgesi (2021)

Almanya'nın dijital güvenlik politikalarını belli bir sistem üzerine oturtan "*Siber Güvenlik Strateji Belgesi*", Federal İçişleri Bakanlığı tarafından 2021 yılında yayımlanmıştır. Söz konusu belge, devlet kurumlarından özel sektöre kadar siber tehditlere yönelik çok katmanlı bir koruma anlayışını ön plana çıkarmaktadır. Belgede kamu kurumlarının dijital direnç kapasitesinin artırılması, yapay zekâ ve veri analitiği tabanlı erken uyarı sistemlerinin geliştirilmesi, kritik altyapıların siber güvenlik standartlarının güncellenmesi ve bireysel dijital farkındalık ve siber okuryazarlık düzeyinin yükseltilmesi şeklinde 4 kod belirlendiği görülmektedir.

Öncelikle kamu kurumlarına yönelik olarak yazılım ve sistem mimarisinin kurgulanırken güvenlik konusunun merkeze alınması gerektiği vurgulanmıştır (Federal İçişleri Bakanlığı, 2021:17). Diğer yandan yapay zekâ destekli erken tespit sistemlerine dikkat çekilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak, tehditlerin geleneksel yöntemlerle tespit edilemediği durumlarda algoritmik analiz ve otomatik istihbarat toplama kapasitesinin önemine dikkat çekilmiştir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2021:22). Kritik altyapılar kapsamında

ise enerji, sağlık, finans ve ulaşım gibi sektörlerdeki dijital sistemlerin risk analizlerinin düzenli aralıklarla yapılmasının altı çizilmiştir. Hatta bu sistemlerin güvenlik seviyelerinin ölçümünde şeffaf kriterlerle göz önünde bulundurulması önerilmektedir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2021:28). Son olarak, vatandaşların dijital tehditlere karşı korunmasında toplumsal farkındalığın artırılması, medya okuryazarlığı eğitimi ve bireylerin siber hijyen konusunda bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2021:33). Bu doğrultuda belge, siber güvenlik konusuna sadece teknik açıdan yaklaşmamış, aynı zamanda bu alanı toplumsal bir sorumluluk alanı olarak da yeniden tasarlamaya çalışmıştır. Belgede yer alan söz konusu kodları şu şekilde tablolandırmak mümkündür:

Tablo 3. Kodların Siber Güvenlik Strateji Belgesi'ndeki Görünürlüğü Tablosu

Kod	Açıklama	Öne Çıkan Politikalar
Kamu Kurumlarında Dijital Direnç	Devlet sistemlerinin güvenlik mimarisi açısından yeniden yapılandırılması	Yazılım ve donanım altyapısının güvenli ve güvenli inşa edilmesi
Yapay Zekâ Destekli Erken Uyarı Sistemleri	Algoritmik tehdit tespiti ve otomatik saldırı izleme sistemlerinin yaygınlaştırılması	AI tabanlı istihbarat sistemlerinin entegrasyonu, tehdit senaryolarına göre veri analiz altyapısı kurulması
Kritik Altyapıların Güvenlik Standartları	Enerji, finans, sağlık gibi sektörlerdeki sistemlerin güvenlik denetimi	Sektörlere özel siber güvenlik rehberleri ve zorunlu güvenlik testleri
Bireysel Dijital Farkındalık ve Siber Okuryazarlık	Bireylerin dijital tehditlere karşı bilgilendirilmesi, davranışsal direncin artırılması	Okullarda ve kamu spotlarında siber hijyen eğitimi, medya okuryazarlığı kampanyaları

Polis Odaklı Suçla Mücadele Stratejisi (2022)

Almanya Federal Kriminal Dairesi tarafından 2022 yılında yayımlanan belge, *suçla mücadele konusunda* toplumsal direnci artıran, teknolojiye dayalı ve önleyici yöntemlerin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu kapsamda analiz edilen belgede dört ana kod öne çıkmaktadır. Bu kodları “organize suçla karşı ulusal ve uluslararası istihbarat koordinasyonu”, “siber suçlarla mücadelede teknik kapasitenin artırılması”, “finansal suçlarla mücadelede şeffaflık ve izleme sistemlerinin güçlendirilmesi” ve “suç önleme politikalarında toplum temelli iş birliklerinin teşvik edilmesi” şeklinde sıralamak mümkündür (Almanya Federal Kriminal Dairesi, 2022:8–14).

Organize suçla mücadelede öncelik, çok aktörlü veri paylaşım platformlarının kurulması ve sınır ötesi suç şebekelerine karşı Avrupa merkezli iş

birliklerinin artırılması olarak tanımlanmıştır (2022:9). Siber suçlara karşı ise yapay zekâ temelli analiz araçları ve dijital kanıt toplama kapasitesinin geliştirilmesi ön plandadır (mümkündür (Almanya Federal Kriminal Dairesi,2022:11). Finansal suçlarla mücadelede ise şüpheli para hareketlerinin tespiti için finansal istihbarat birimlerinin güçlendirilmesi önerilmektedir (2022:13). Son olarak suç önleme politikalarında, yerel yönetimlerin, STK'ların ve eğitim kurumlarının güvenlik süreçlerine katılımı desteklenmiştir (2022:14). Belge, suçla mücadelede toplumsal direncin artırılması ve risklerin erken aşamada tespiti ilkelerini esas almaktadır.

Tablo 4. Kodların Polis Odaklı Suçla Mücadele Stratejisi'ndeki Görünürlüğü

Kod	Açıklama	Öne Çıkan Politikalar
Organize Suçlara Karşı İstihbarat Koordinasyonu	Ulusal ve uluslararası düzeyde suç ağlarına karşı bilgi paylaşımı ve birlikte operasyon	Europol ve Interpol iş birlikleri, sınır ötesi veri analiz platformlarının kurulması
Siber Suçlarla Mücadelede Teknik Kapasite	Polis teşkilatının dijital tehditlere karşı teknolojik donanım ve personel altyapısının güçlendirilmesi	Yapay zekâ tabanlı analiz, siber adli tıp laboratuvarları, darknet gözlem araçları
Finansal Suçlarla Mücadelede Şeffaflık	Kara para aklama ve finansal dolandırıcılıklara karşı izleme ve raporlama sistemlerinin güçlendirilmesi	Finansal İstihbarat Birimi (FIU) reformu, dijital para takibi, AML direktiflerine uyum
Toplum Temelli Suç Önleme Yaklaşımı	Yerel düzeyde halkın, belediyelerin ve STK'ların suç önleme süreçlerine dahil edilmesi	Mahalle güvenlik projeleri, okul temelli farkındalık çalışmaları

Afetlere Karşı Dayanıklılığın Güçlendirilmesine İlişkin Strateji Belgesi (2022)

Almanya' da Federal Hükümet, 13 Temmuz 2022 tarihinde Federal İçişleri Bakanlığı tarafından sunulan “Afetlere Karşı Dayanıklılığın Güçlendirilmesine İlişkin Strateji”sini kabul etmiştir. Bu stratejinin genel olarak odak noktası sürdürülebilirlik, iklim koruma ve uyum, kentsel gelişim, dijitalleşme vb. gibi ilgili politika alanlarındaki uygulamaların aynı zamanda risk önlemeyi iyileştirmek noktasında nasıl kullanılabileceğidir. Bu doğrultuda federal hükümetin geniş yelpazedeki tehditlerin etkilerine zamanında ve etkili bir şekilde direnebilmesi, bunları karşılayabilmesi, uyum sağlayabilmesi ve bunlardan kurtulabilmesi için bazı önlemler formüle edilmiştir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2022).

Belgede “dayanıklılık” kavramı tehlikelere maruz kalan bir sistemin, risk yönetimi yoluyla temel işlevlerini koruyup eski haline getirerek, zamanında ve etkin bir şekilde tehlikenin etkilerine direnme, uyum sağlama, dönüştürme ve toparlanma yeteneğini olarak tanımlanmıştır (Federal İçişleri Bakanlığı, 2022:5). Bu doğrultuda stratejinin genel amacı toplumun mevcut ve gelecekteki riskler konusunda bilgilendirilmesine yardımcı olmak olarak belirlenmiştir. Dayanıklılık stratejisi federal hükümete, yetkililere ve diğer federal hükümet kurumlarına yönelik tedbirleri içermektedir. Aynı zamanda özel kişilerden eyalet, belediye, sivil toplum, iş dünyası, bilim ve medya temsilcilerine kadar her kesimi sorumluluk altına almıştır.

Belgeye yönelik gerçekleştirilen analizde dört ana kod tespit edilmiştir. Söz konusu kodları “çok düzeyli yönetimde dayanıklılık odaklı reformlar”, “kamu kurumları için risk tabanlı hazırlık sistemleri”, “kriz sonrası toparlanma için kurumsal öğrenme süreçleri” ve “toplumsal kapasite geliştirme yoluyla bireysel sorumluluğun artırılması” şeklinde sıralamak mümkündür.

Çok düzeyli yönetim vurgusu, federal yapı ile eyaletler ve yerel yönetimler arasındaki eşgüdümün kriz anlarında sürdürülebilir dayanıklılık açısından belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:9). Bu yapı sayesinde yerel düzeydeki aktörlerin krizlere etkin biçimde müdahale edebilmesi amaçlanmıştır. Nitekim yerel kapasitenin güçlendirilmesi, yerel aktörlerin etkinliğini artıracaktır. Bu bağlamda yerel yönetimlerin karar alma süreçlerine daha fazla entegre edilmesi, tepki sürelerini kısaltmakta ve müdahale kalitesini yükseltmektedir. Ayrıca, yönetim mekanizmalarında süreklilik sağlayan kurumsal hafıza, kriz tepkilerinde tutarlılık açısından kritik bir rol oynamaktadır. Kurumsal hazırlık sistemleri kapsamında ise risk senaryolarına göre özelleştirilmiş erken uyarı sistemleri, müdahale kapasitesi ve hizmet sürekliliği analizleri talep edilmektedir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:14). Söz konusu analizler insan kaynağı ve organizasyonel esnekliği de kapsamaktadır. Ayrıca, kurumlar arası bilgi paylaşımının hızlı ve şeffaf biçimde sağlanması, erken uyarı sistemlerinin etkinliğini artırmaktadır. Kurumların kriz sonrası dönemde öğrenme süreçlerine ağırlık vererek yeniden yapılanmaları teşvik edilmektedir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:17). Toplumsal kapasite geliştirme konusunda ise halkın afet bilinci, öz yardım becerileri ve katılım mekanizmalarına erişiminin teşvik edildiğini söylemek mümkündür (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:21). Genel anlamda belgede yer alan kodları şu şekilde tabloştırmak mümkündür:

Tablo 5. Kodların Afetlere Karşı Dayanıklılığın Güçlendirilmesine İlişkin Strateji Belgesi'ndeki Görünürlülüğü

Kod	Açıklama	Öne Çıkan Politikalar
Dayanıklılık Odaklı Yönetişim Reformları	Federal ve eyalet kurumları arasında risk tabanlı eşgüdüm sistemlerinin oluşturulması	Çok düzeyli koordinasyon mekanizmaları, merkezi-dayanıklı planlama süreçleri
Kurumlar İçin Risk Tabanlı Hazırlık Sistemleri	Kamusal hizmetlerin kesintisiz sürmesi için özel-leştirilmiş erken uyarı ve senaryo sistemleri	Kamu kurumlarında hizmet sürekliliği planları, kriz bazlı risk analizleri
Kurumsal Öğrenme ve Yeniden Yapılanma	Kriz sonrası dönemde kamu yönetiminde öğrenme temelli reflektif dönüşüm	Performans değerlendirme raporları, iyileştirme odaklı yönetim döngüsü
Toplumsal Kapasite Geliştirme ve Öz Yardım	Bireylerin kriz anlarında bilinçli ve hazırlıklı hareket edebilmesi	Afet bilinci kampanyaları, gönüllülük eğitimi, toplumsal dayanıklılık merkezleri

Kritik Altyapıların Korunmasına İlişkin Çatı Strateji Belgesi (2023)

Almanya Federal İçişleri Bakanlığı tarafından 2023 yılında yayımlanan “Kritik Altyapıların Korunmasına İlişkin Çatı Stratejisi” devletin ve toplumun işleyişi için hayati öneme sahip altyapı sistemlerini korumayı amaçlayan bütüncül bir güvenlik çerçevesi sunmaktadır. Kritik altyapılar kamu sektörü açısından hayati öneme sahip, arızalanması durumunda kamu güvenliğinde önemli aksamalara yol açabilecek kuruluşlar veya tesislerdir. Enerji ve su temini, ulaşım ve trafik, bilgi teknolojileri ve telekomünikasyon kritik altyapılar arasında yer almaktadır. Analiz kapsamında dört özgül kod tespit edilmiştir: Bu kodları “kritik altyapılar için minimum güvenlik standartlarının belirlenmesi”, “sektörler arası bağımlılıkların değerlendirilmesi”, “özel sektör ile kamu arasında risk temelli iş birliği mekanizmalarının güçlendirilmesi” ve son olarak “acil durum hazırlık planlarının kurumsallaştırılması” şeklinde sıralamak mümkündür. Söz konusu strateji, “önleme, hazırlık, müdahale ve iyileştirme” döngüsünü merkeze alarak sadece kriz anını değil, kriz öncesi ve sonrası süreçleri de kapsamaktadır (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:5).

Belgede ilk olarak, altyapı operatörleri için zorunlu ve ölçülebilir güvenlik kriterleri geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu kapsamda siber güvenlik, fiziksel erişim kontrolü ve kriz iletişimi gibi alanlarda kurumlara yönelik asgari uygulama standartları belirlenmiştir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:12). Söz konusu standartlar, farklı sektörlerde faaliyet gösteren kurum-

ların eşgüdüm içinde hareket etmesini kolaylaştırmakta ve güvenlik açıklarının sistematik şekilde ele alınmasına olanak tanımaktadır. Ayrıca, güvenlik kriterlerinin ölçülebilir hâle getirilmesi, izleme ve denetim mekanizmalarının işlerliğini artırmaktadır. Sektörler arası bağımlılıklar kodu kapsamında, enerji, sağlık, ulaşım ve bilgi sistemleri arasında ortaya çıkabilecek zincirleme etkilerin modellenmesi gerektiği ifade edilmiştir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:15). Kamu-özel iş birliği ise kriz yönetiminde risk paylaşımı ve veri akışı konusunda kilit bir unsur olarak öne çıkmakta; özellikle özel sektörün güvenlik planlarına entegrasyonu teşvik edilmektedir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:18). Son olarak, acil durum senaryolarına hazırlık bağlamında tatbikat zorunlulukları, alternatif hizmet senaryoları ve hizmet sürekliliği planlarının geliştirilmesi önerilmektedir (Federal İçişleri Bakanlığı, 2023:22). Bu strateji, Almanya'nın güvenlik paradigmasında dayanıklılığı kurumsal bir hedef olarak konumlandırmaktadır. Belgede yer alan söz konusu kodları şu şekilde tablolastırmak mümkündür:

Tablo 6. Kodların Kritik Altyapıların Korunmasına İlişkin Çatı Strateji Belgesi'ndeki Görünürlüğü Tablosu

Kod	Açıklama	Öne Çıkan Politikalar
Minimum Güvenlik Standartlarının Belirlenmesi	Kritik altyapı işletmeleri için zorunlu kriterlerinin oluşturulması	Siber güvenlik, fiziksel koruma, iletişim güvenliği gibi alanlarda asgari uygulama kılavuzlarının geliştirilmesi
Sektörler Arası Bağımlılık Analizi	Bir sektördeki aksamanın diğer sistemler üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi	Enerji, sağlık ve iletişim gibi alanlar arasında senaryo bazlı kırılabilirlik modellemeleri yapılması
Kamu-Özel İş Birliği ile Risk Paylaşımı	Devlet ve özel sektör arasında karşılıklı sorumluluk, bilgi akışı ve güvenlik planlaması	Özel sektörün stratejik karar süreçlerine dahil edilmesi, ortak kriz senaryoları hazırlanması
Acil Durum Hazırlık Planlarının Kurumsallaşması	Altyapı sağlayıcılarının afet, siber saldırı ve kesinti senaryolarına hazır hâle getirilmesi	Tatbikat zorunlulukları, yedek altyapı sistemleri, süreklilik ve toparlanma planlarının hayata geçirilmesi

Anayasayı Koruma Raporu (2023)

Bu rapor Almanya Federal Anayasayı Koruma Teşkilatı tarafından her yıl yayımlanan ve anayasal düzene yönelik tehditleri değerlendiren resmî bir güvenlik raporudur. Belge aşırı sağ ve aşırı sol hareketler, dini gerekçeli aşırıçılık, terör örgütlerinin faaliyetleri, yabancı istihbarat servislerinin Al-

manya'daki etkileri, siber tehditler ve dezenformasyon kampanyaları gibi çok boyutlu tehdit alanlarını kapsamlı bir biçimde ele almaktadır. Raporda, hem tehditlerin nitelikleri hem de bu tehditlere karşı alınan önleyici güvenlik önlemleri ayrıntılı şekilde sunulmaktadır. Aynı zamanda anayasal düzenin korunmasına yönelik iç güvenlik politikalarının şekillenmesinde önemli bir referans kaynağı işlevi görmektedir. Kamuoyunu bilgilendirme amacının yanı sıra, demokratik kurumların sürekliliğini sağlamak ve devletin güvenlik vizyonunu yansıtmak açısından da stratejik öneme sahiptir.

2023 yılında yayınlanan rapora göre dört tematik kodun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunları “aşırı sağcı ideolojilere karşı önleyici istihbarat faaliyetleri”, “dijital dezenformasyonun anayasal düzene etkisi”, “dini gerekçeli aşırıcılık ve toplumsal kutuplaşma riskleri”, “yabancı istihbarat faaliyetlerinin demokrasiyi hedef alması” şeklinde sıralamak mümkündür (Anayasayı Koruma Teşkilatı, 2023:37). Bu yaklaşım, kamu güvenliğini sadece fiziksel tehditlere karşı değil, aynı zamanda anayasal değerleri zedeleyen sosyo-psikolojik ve dijital tehditlere karşı da korumayı hedeflemektedir.

Raporda aşırı sağ tehdidi hem örgütlü gruplar hem de bireysel radikalleşme süreçleri üzerinden analiz edilmiştir. Bu doğrultuda özellikle genç bireylerin dijital platformlarda radikal içeriklerle karşılaşma oranlarının arttığı vurgulanmıştır (Anayasayı Koruma Teşkilatı,2023:15). Dijital dezenformasyon kampanyalarının Almanya'da seçim süreçleri, toplumsal huzur ve kamu kurumlarına güven üzerinde aşındırıcı etkileri olduğuna dikkat çekilmiş ve bu bağlamda dezenformasyonun sistematik bir tehdit haline geldiği belirtilmiştir (Anayasayı Koruma Teşkilatı,2023:22). Dini gerekçeli aşırıcılıkta ise özellikle Selefi hareketlerin genç Müslümanları etkileme kapasitesine vurgu yapılmıştır (Anayasayı Koruma Teşkilatı, 2023:30). Son olarak, Rusya ve Çin gibi aktörlerin Almanya içindeki siyasi, akademik ve teknolojik kurumlara sızma girişimleri “demokratik düzene dönük dış kaynaklı tehdit” olarak sınıflandırılmıştır (Anayasayı Koruma Teşkilatı,2023:37). Bu belge, anayasa temelli bir kamu güvenliği anlayışının nasıl ulusal ve uluslararası tehditler karşısında yeniden tanımlandığını göstermektedir. Kodları şu şekilde tablo-
laştırmak mümkündür:

Tablo 7. Kodların Anayasayı Koruma Raporu'ndaki Görünürlüğü

Kodlar	Açıklama	Öne Çıkan Politikalar
Aşırı Sağ Tehdidine Karşı Önleyici İstihbarat	Genç bireylerin radikalleşmesini önlemek ve örgütlü aşırı sağ grupların etkisini azaltmak	Online izleme faaliyetleri, aşırı sağ içeriklerin tespiti, propaganda ile mücadele
Dijital Dezenformasyon ve Demokratik Erozyon	Yabancı aktörlerin sistematik bilgi manipülasyonu yoluyla kamuoyunu etkilemesi	Sosyal medya gözetimi, dezenformasyon ağlarının takibi, kamuoyunu bilinçlendirme stratejileri
Dini Gerekçeli Aşırıcılıkla Mücadele	Selefilik ve diğer radikal grupların genç bireyleri etkilemesinin önlenmesi	Toplumsal katılım projeleri, dini eğitimin denetimi
Yabancı İstihbarat Faaliyetleri ve Demokratik Tehdit	Almanya'daki akademik, siyasi ve teknolojik kurumlara karşı yürütülen casusluk faaliyetleri	Çin ve Rusya kaynaklı sızma faaliyetlerinin takibi, hassas bilgilerin korunmasına yönelik teknik kapasite artırımı

Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi (2023)

Almanya Federal Hükûmeti tarafından Haziran 2023'te yayımlanan “Ulusal Güvenlik Stratejisi”, hibrit tehditler, siber saldırılar, dezenformasyon, kriz yönetimi ve toplumsal dayanıklılık gibi çok boyutlu konuları içeren bütüncül bir güvenlik yaklaşımını ortaya koymuştur (Almanya Federal Hükûmeti, 2023:8-11). Belgenin içeriğine bakıldığında dört temel kodun öne çıktığı görülmektedir. Bunları “demokratik düzenin korunması”, “siber güvenlik ve dijital direnç”, “toplumsal dayanıklılık ve krizlere hazırlık”, “uluslararası güvenlik iş birlikleri” şekline sıralamak mümkündür.

İlk olarak otoriter rejimlerin etkisine karşı demokrasinin içeride ve dışarıda güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Diğer yandan siber güvenlik başlığı altında, dijital altyapıların korunması, kamu kurumlarının dirençli hâle getirilmesi ve özel sektörle iş birliği vurgulanmaktadır. Toplumsal dayanıklılık kodu ise kriz anlarında halkın katılımının sağlanması, eğitim vasıtasıyla toplumsal bilinçlendirme kampanyaları gibi unsurları içermektedir. Uluslararası güvenlik iş birlikleri kodu çerçevesinde ise Almanya'nın NATO ve Avrupa Birliği ile ortak hareket etme kararlılığı açıkça ifade edilmiştir (Almanya Federal Hükûmeti, 2023:11,34,39,49). Belgedeki kodları şu şekilde tablolastırmak mümkündür:

Tablo 8. Kodların Ulusal Güvenlik Stratejisindeki Görünürlüğü Tablosu

Kod	Açıklama	Öne Çıkan Politikalar
Demokratik Düzenin Korunması	Otoriter etkilere yönelik demokratik kurumların ve değerlerin güçlendirilmesi	Demokrasiye dirençli toplumlar oluşturma, dış etkilerden korunma
Siber Güvenlik ve Dijital Direnç	Dijital altyapıların korunması ve siber tehditlere karşı hazırlıklı olma	Kamu-özel sektör iş birliği, dijital kamu hizmetlerinin güvenli hâle getirilmesi
Toplumsal Dayanıklılık ve Krizlere Hazırlık	Kriz anlarında toplumun dayanıklılığını artırmaya yönelik stratejiler	Sivil savunma planları, afet senaryoları için tatbikatlar, birey odaklı bilinçlendirme
Uluslararası Güvenlik İş Birlikleri	NATO, AB ve diğer kurumlarla güvenlik alanında koordinasyon	Avrupa savunma kapasitesinin güçlendirilmesi

Aşırılıkla Mücadele ve Demokrasi Güçlendirme Stratejisi Belgesi (2024)

Almanya Federal Hükûmeti, 2024 yılında yayımladığı bu belge ile en temelde çoğulcu bir toplumda yaşama hakkını ön plana çıkarmıştır. Bu anlamda her bireyin, siyasi yönlendirmeden uzak, ayrımcılıktan arınmış ve kendi kaderini tayin edebileceği bir yaşam sürme özgürlüğüne sahip olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu özgürlük, bireylerin yaşamlarını kendi fikirlerine göre şekillendirme fırsatını da beraberinde getireceğinden, doğal biçimde gelişen çeşitlilik toplumunun ortaya çıkması hedeflenmiştir. Analiz çerçevesinde belgede öne çıkan beş spesifik kod belirlenmiştir: Bu kodları sırasıyla “çocuk ve gençlere yönelik demokratik bilinçlendirme” “radikalleşme riskinin erken tespiti için çok aktörlü izleme sistemleri”, “sivil toplum kuruluşlarının desteklenmesi”, “dijital aşırılıkla mücadele”, “ayrımcılığa uğrayan gruplar için destek mekanizmaları” şeklinde sıralamak mümkündür.

Belge, çocukluk çağından itibaren demokratik değerlerin öğretilmesini radikalleşme ile mücadelede birincil öncelik olarak vurgulamaktadır (Almanya Federal Hükûmeti, 2024:9). Diğer yandan radikalleşmenin erken tespiti için geliştirilen çok aktörlü sistemlerde okul, güvenlik birimleri ve sosyal hizmet uzmanları arasında iş birliği yapılması teşvik edilmektedir (Almanya Federal Hükûmeti, 2024, s. 14). Sivil toplum aktörlerinin güçlendirilmesi ise belgeye göre, toplumsal dayanıklılığı artırmak ve yerel düzeyde demokratik farkındalık yaratmak açısından kritik bir öneme sahiptir (Almanya Federal Hükûmeti, 2024:20). Aşırı söylemler genellikle dijital ortamlarda yayılmaktadır. Dijital mecralardaki söz konusu bu söylemlere yönelik medya okuryazarlığı eğitim-

leri ve dijital içerik takibi öne çıkan stratejiler arasında yer almaktadır (Almanya Federal Hükûmeti, 2024:25). Son olarak, belgede yerel danışma merkezlerinden bahsedilmiştir. Bu merkezlerin ayrımcılığa maruz kalan bireylerin desteklenmesi noktasında hukuki yardım ve psiko-sosyal destek hizmeti hedeflenmiştir (Almanya Federal Hükûmeti, 2024:30). Belgede, Almanya'nın güvenlik stratejisinde toplumsal bütünlüğü koruma ve demokratik değerleri güçlendirme konularının merkeze alındığı görülmektedir. Ayrıca bu konuların önleyici güvenlik politikalarıyla bütünleştirildiği de görülmektedir. Belgede yer alan söz konusu kodları şu şekilde tabloştırmak mümkündür:

Tablo 9. Kodların Aşırılıkla Mücadele ve Demokrasi Güçlendirme Stratejisi Belgesi'ndeki Görünürlüğü

Kod	Açıklama	Öne Çıkan Politikalar
Demokratik Değerlerin Erken Yaşta Aşılması	GGençler için demokrasi eğitimi ve eleştirel düşünme becerilerinin kazandırılması	Okullarda vatandaşlık eğitimi, eleştirel medya okuryazarlığı
Radikalleşmenin Erken Tespiti İçin Çok Aktörlü Sistemler	Eğitim, güvenlik ve sosyal hizmet aktörleri arasında veri ve bilgi paylaşımı	Gençlik merkezleri, okullar ve yerel kolluk birimleri arasında ortak erken uyarı mekanizmaları kurulması
Sivil Toplumun Güçlendirilmesi	STK'ların desteklenmesi, demokratik katılım projelerinin finanse edilmesi	Hibe programları, yerel demokrasi platformları, gönüllülük temelli toplumsal katılım projeleri
Dijital Aşırılıkla Mücadele	Online platformlarda aşırıcı içeriklerin izlenmesi, dezenformasyona karşı eğitim	Sosyal medya izleme yazılımları, dijital vatandaşlık eğitimi, çevrimiçi nefret söylemiyle mücadele mekanizmaları
Ayrımcılığa Maruz Kalan Gruplar İçin Destek	Etnik, dini ya da sosyal nedenlerle dışlanan bireylerin güçlendirilmesi	Danışma hatları, hukuki yardım ofisleri, psikososyal destek programları

Bulgular

İlk olarak “Demokratik Güvenlik ve Katılımcı Yönetişim” teması, demokrasinin kurumsal olarak korunmasını ve toplumsal katılımın güvenlik yönetişimine entegre edilmesini önceliklendirdiğini ortaya koymaktadır. “Ulusal Güvenlik Stratejisi (2023)”, otoriter rejimlere yönelik olarak demokrasiyi güçlendirmeyi hedeflemiştir. Diğer yandan “Koalisyon Anlaşması (2021)”nda ise polis teşkilatının demokratik reformlara tabi tutulması ve dijital gözetim uygulamalarının yasal denetimle kontrol altına alınması

başlıkları vurgulanmıştır. “Aşırılıkla Mücadele Stratejisi ve Anayasayı Koruma Raporu (2024)”nda sivil toplumun güçlendirilmesi ve yapısal ırkçılıkla mücadele gibi önleyici yaklaşımlar ön plana çıkarılarak bu temanın normatif boyutu pekiştirilmiştir. Bu çerçevede “demokratik değerlerin erken yaşta aşılması”, “polis reformları”, “toplumsal meşruiyetin güçlendirilmesi” ve “sivil toplumun desteklenmesi” gibi kodlar, temanın kurucu unsurları olarak öne çıkmaktadır.

İkinci olarak “Dijital Güvenlik ve Teknolojik Kapasite” teması Almanya'nın güvenlik belgelerinde dijitalleşme ile gelen tehditlerin çok boyutlu bir şekilde incelendiği görülmektedir. Bu tema genel olarak dijital altyapıların korunması, siber saldırılar ve yapay zekâ destekli erken uyarı sistemleri gibi konuları içermektedir. 2021 tarihli “Siber Güvenlik Strateji Belgesi (2021)”, kamu kurumlarında dijital direnç kapasitesinin artırılması ve bireylerin dijital okuryazarlığının yükseltilmesi gibi yapısal hedefler belirlemiştir. “Koalisyon Anlaşması (2021)”nda dijital gözetimin hukuki çerçevede sınırlandırılması, bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasına yönelik önemli bir önlem olarak yer almıştır. “Anayasayı Koruma Raporu (2023)”nda dijital dezenformasyonun anayasal düzene etkileri ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda “kamu kurumlarında dijital direnç”, “bireysel dijital farkındalık”, “yapay zekâ destekli erken uyarı” ve “dijital gözetimin hukuki sınırlandırılması” gibi kodlar, temanın ana eksenlerini oluşturmuştur.

Üçüncü olarak “Kapsayıcı Dayanıklılık ve Çok Düzeyli Kriz Yönetişimi” temasında federal yapıdaki yönetim aktörlerinin kriz anlarında nasıl eşgüdüm içinde çalışması gerektiği ele alınmıştır. Bu doğrultuda toplumun krizlere karşı nasıl hazır hâle getirileceği tasarlanmıştır. “Afetlere Karşı Dayanıklılığın Güçlendirilmesine İlişkin Strateji Belgesi (2022)” kriz durumlarının yanına ek olarak, kriz öncesi hazırlık ve kriz sonrası toparlanma süreçlerine dair kapsamlı bir yaklaşım sunmaktadır. Bu belgede yönetim reformları, kurumsal öğrenme süreçleri ve birey temelli kapasite geliştirme konularının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. “Kritik Altyapılar Strateji Belgesi (2023)” ise altyapı hizmetlerinin sürekliliği için minimum güvenlik standartları ve kamu-özel iş birliği modelleri önermektedir. Bu bağlamda “dayanıklılık odaklı yönetim reformları”, “kurumlar için risk tabanlı hazırlık sistemleri”, “kurumsal öğrenme ve yeniden yapılanma” ve “toplumsal kapasite geliştirme” kodları bu temanın içeriğini tanımlamaktadır.

Dördüncü olarak **“Önleyici** Güvenlik ve Aşırılıkla Mücadele” teması, aşırılıkla mücadele konusunu erken uyarı mekanizmalarıyla bütüncül olarak ele almaktadır. “Aşırılıkla Mücadele ve Demokrasi Güçlendirme Stratejisi (2024)”,

özellikle çocuklar ve gençler için demokratik bilinçlendirme faaliyetlerine öncelik vererek, radikalleşmenin temeline inen bir yaklaşım geliştirmiştir. “Anayasayı Koruma Raporu (2023)” ise sağ tehditlere karşı istihbarat odaklı önleyici güvenlik tedbirlerinin önemine vurgu yapmıştır. Bu temanın temel yapı taşlarını çok aktörlü izleme sistemlerinin kurulması, dijital aşırılıkla mücadele ve ayrımcılığa maruz kalan grupların desteklenmesi gibi konuların oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Bu kapsamda “radikalleşmenin erken tespiti için çok aktörlü sistemler”, “dijital aşırılıkla mücadele”, “ayrımcılığa uğrayan gruplar için destek” gibi kodlar ön plana çıkmıştır.

Son olarak “Bütünleşik Suçla Mücadele ve İstihbarat İş Birliği” teması Almanya’nın organize suçlar, siber suçlar ve finansal suçlara karşı geliştirdiği istihbarat temelli güvenlik stratejilerini içermektedir. 2022 tarihli “Polis Odaklı Suçla Mücadele Stratejisi (2022)”, klasik kolluk yöntemlerinin ötesine geçerek yeni nesil güvenlik uygulamalarını önermektedir. Özellikle organize suçlara karşı uluslararası istihbarat iş birliklerinin artırılması ve Avrupa merkezli güvenlik yapılarıyla entegrasyonu ön plana çıkarmaktadır. “Anayasayı Koruma Raporu (2023)”nda ise yabancı istihbarat faaliyetlerinin demokratik düzene dönük tehdit olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu doğrultuda “organize suçlara karşı istihbarat koordinasyonu”, “siber suçlarla mücadelede teknik kapasite”, “finansal suçlarla mücadelede şeffaflık” ve “toplum temelli suç önleme” kodları temayı biçimlendirmiştir.

Araştırmanın söz konusu bulgularını şu şekilde tablolaştırmak mümkündür:

Tablo 10. Tematik Bulgular Tablosu

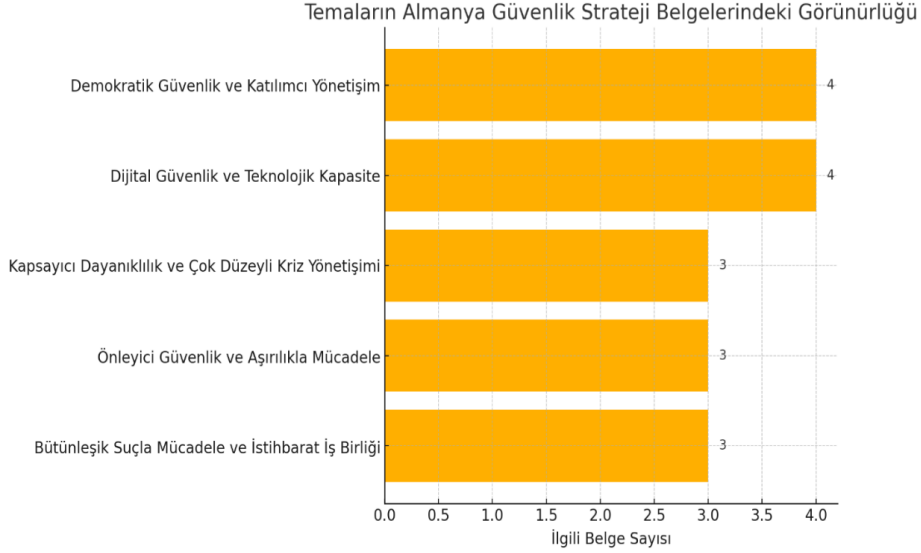
Tema	Genel Eğilim	İlgili Belgeler
1. Demokratik Güvenlik ve Katılımcı Yönetişim	Demokratik düzenin korunması, polis reformları, yapısal ırkçılıkla mücadele ve sivil toplumun güçlendirilmesi	Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi (2023), Aşırılıkla Mücadele Stratejisi (2021), Koalisyonun Ayrılması (2021–2025), Anayasayı Koruma Raporu (2023)
2. Dijital Güvenlik ve Teknolojik Kapasite	Dijital tehditlere karşı kamu kurumlarının dirençli hale getirilmesi, bireysel farkındalığın artırılması ve dijital gözetimin hukuki çerçevede sınırlandırılması öne çıkmaktadır.	Siber Güvenlik Stratejisi (2021), Koalisyon Anlaşması (2021–2025), Anayasayı Koruma Raporu (2023), Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi (2023)

3. Kapsayıcı Dayanıklılık ve Çok Düzeyli Kriz Yönetişi	Federal ve yerel düzeyde kurumsal hazırlık, kriz sonrası öğrenme, halkın afet farkındalığı ve yönetime katılımının artırılması	Ulusal Dayanıklılık Strateji Belgesi (2023), Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi (2023), Kritik Altyapılar Stratejisi (2023)
4. Önleyici Güvenlik ve Aşırılıkla Mücadele	Radikalleşmenin önlenmesi, çok aktörlü izleme sistemleri, toplumsal kutuplaşmanın azaltılması politikaları vurgulanmaktadır.	Aşırılıkla Mücadele ve Demokrasi Güçlendirme Stratejisi (2021), Anayasayı Koruma Raporu (2023), Ulusal Suçla Mücadele Belgeleri
5. Bütünleşik Suçla Mücadele ve İstihbarat İş Birliği	Organize suçlar, siber suçlar, finansal suçlar ve uluslararası suç ağlarıyla mücadelede istihbarat paylaşımı, teknik kapasite artırımı ve toplumsal toplam önleme yaklaşımı	Polis Odaklı Suçla Mücadele Stratejisi (2022), Anayasayı Koruma Raporu (2023), Siber Güvenlik Stratejisi (2021)

Sonuç

Bu çalışma, Almanya'nın kamu güvenliği politikalarının strateji belgeleri aracılığıyla sistematik biçimde analiz edilmesi bakımından Türkçe literatürde yer alan sınırlı sayıdaki nitel araştırmalardan biri olma niteliğini taşımaktadır. Bu yönüyle çalışma, güvenlik politikalarının politika belgeleri üzerinden nasıl şekillendiğini gösteren ampirik bir zemin sunmaktadır. Ayrıca, Almanya örneği üzerinden geliştirilen tematik analiz çerçevesi, yalnızca ilgili ülkenin güvenlik stratejilerini kavramaya katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda karşılaştırmalı kamu politikası analizlerine dayalı akademik çalışmalara ve çok aktörlü yönetim yaklaşımlarına dayanan güvenlik kuramlarının ampirik olarak beslenmesine de önemli bir katkı sunmaktadır.

Çalışma, Almanya'nın güvenlik stratejilerinde kendini gösteren yaklaşımları tematik bir analizle ortaya koymuştur. Bu yaklaşımların çok boyutlu, katılımcı ve teknoloji odaklı olduğu görülmektedir. İncelenen sekiz strateji belgesi üzerinden yapılan kodlama çalışması sonucunda ulaşılan beş ana tema "Demokratik Güvenlik ve Katılımcı Yönetişim, Dijital Güvenlik ve Teknolojik Kapasite, Kapsayıcı Dayanıklılık ve Çok Düzeyli Kriz Yönetişimi, Önleyici Güvenlik ve Aşırılıkla Mücadele ile Bütünleşik Suçla Mücadele ve İstihbarat İş Birliği" şeklindedir. Genel olarak Almanya'nın güvenlik politikalarına bakıldığında normatif değerlerin korunması, sosyal kırılganlıkların azaltılması ve dijital çağın getirdiği yeni risklerin yönetilmesi konuları en az klasik tehdit algıları kadar önem arz etmektedir.

Şekil 1. Temaların Almanya Güvenlik Strateji Belgelerindeki Görünürlüğü

Yukarıdaki grafik, çalışmada tespit edilen beş ana temanın Almanya'nın güvenlik strateji belgelerindeki görünürlüğünü göstermektedir. Her bir tema en az üç temel politika belgesinde kendisine yer bulmuştur. Bu veriden hareketle güvenlik politikalarının bütüncül ve çok boyutlu bir yapıda geliştirildiğini ifade etmek mümkündür. Özellikle “Demokratik Güvenlik ve Katılımcı Yönetişim” ile “Dijital Güvenlik ve Teknolojik Kapasite” temalarının dört belgeyle temsil ediliyor oluşu, Almanya'nın normatif değerlerle dijital risk yönetimini eş zamanlı olarak güvenlik çerçevesine entegre ettiğini göstermektedir.

21. yüzyılda güvenlik anlayışındaki gelişmeler toplumsal, dijital ve psikolojik alanlardaki tehditlere karşı proaktif müdahaleyi içeren çok katmanlı bir yapıya ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. Böylelikle “önleyici güvenlik” kavramı kamu güvenliği politikalarının merkezine taşınmıştır. Almanya'da özellikle 2021–2024 yılları arasında yayımlanan strateji belgeleri incelendiğinde, güvenlik mimarisinin risklere karşı “öngörü temelli” refleksler geliştirdiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Lucia Zedner'in suç öncesi müdahale kavramsallaştırması, Alman güvenlik paradigmasının önleyici yönünü anlamak açısından açıklayıcı niteliktedir. Nitekim Zedner çağdaş güvenlik politikalarının gerçekleşme ihtimali olan risklere karşı da müdahaleyi meşrulaştırdığını ifade etmiştir (Zedner, 2007, s. 262). Almanya'nın “radikalleşmenin erken tespiti”, “çok aktörlü erken uyarı sistemleri” ve “aşırı sağ tehdidine karşı ön-

leyici istihbarat" gibi kodlarla örneklenen stratejik tercihleri, bu yaklaşımın somut yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Diğer yandan, Almanya'nın strateji belgelerinde, teknikleşme ve yönetim söylemi yoluyla oluşan depolitizasyon iklimini görmek mümkündür. Didier Bigo'nun "güvenliğin profesyonelleri" ve "uzman dilinin siyaseti susturması" şeklinde özetlediği yaklaşım, bu süreci eleştirel biçimde analiz etmeyi mümkün kılar. Bigo'ya göre, güvenlik giderek daha fazla "olağanüstü durum", "acil tehdit" ya da "uzman gerektiren teknik mesele" olarak çerçevelendiğinde, siyasal denetim alanı daralmaktadır. Bu durum güvenliğe dair alınan kararların teknokratik bir zemine kaymasına neden olmaktadır (Bigo, 2002, s. 65). Bu duruma Almanya özelinde bakıldığında, kritik altyapıların korunmasından dijital gözetim teknolojilerine kadar uzanan geniş bir yelpazede düzenlendiği görülmektedir. Almanya'nın güvenlik politikalarını kurumsal uzmanlık temelli bir ağ aracılığıyla yönetmesi, Bigo'nun yönetsimsel güvenlik eleştirisinin çağdaş bir örneği olarak okunabilir.

Strateji belgelerinden elde edilen bulgular, Almanya'nın güvenlik paradigmasında **önleyici, direnç odaklı ve çok aktörlü bir yönetim anlayışını** benimsediğini ortaya koymuştur. Bu yönelimin en belirgin özelliği, güvenliği yalnızca devletin tekelinde bir işlev olarak değil; bireylerin, kurumların, sivil toplumun ve uluslararası aktörlerin ortak sorumluluğu olarak tanımlamasıdır. Ayrıca güvenlik politikalarının, demokratik normlar, insan hakları, toplumsal meşruiyet ve hukukun üstünlüğü ilkeleriyle uyumlu biçimde kurgulanması, Almanya'nın güvenlik vizyonunu liberal-demokratik bir çerçevede yeniden yapılandırıldığını da ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Almanya'nın strateji belgeleri hem normatif değerlerle güvenlik arasında denge kurmayı hem de krizlere karşı sistematik bir toplumsal dayanıklılık inşa etmeyi hedefleyen ileri düzey bir yönetim modelini temsil etmektedir.

Kaynakça

- Agafonova, O. (2024). "Change of Epochs" in German security and defense policy. *Izvestiya of Saratov University. Sociology. Politology*. <https://doi.org/10.18500/1818-9601-2024-24-2-229-235>.
- Ahmadi, A. (2021). *The French Security and Defence Issue: How Does Strategic Culture Help Explain French Views on Common Security and Defence Cooperation?* (Bachelor's thesis, Lund University).
- Almanya Federal Anayasası Koruma Teşkilatı (2023). *Anayasayı Koruma Raporu* https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/DE/verfassungsschutzberichte/2024-06-18-verfassungsschutzbericht-2023.pdf?__blob=publicationFile&v=17 E.T. 03.06.2025

- Almanya Federal Hükûmeti. (2023). *Ulusal Güvenlik Stratejisi* <https://www.bmvg.de/en/national-security-policy> E.T. 29.10.2024
- Almanya Federal Hükûmeti. (2024). *Aşırılıkla Mücadele ve Demokrasi Güçlendirme Stratejisi* https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/publikationen/themen/ministerium/BMI24021.pdf?__blob=publicationFile&v=8 E.T. 02.03.2025
- Almanya Federal İçişleri Bakanlığı. (2021). *Siber Güvenlik Stratejisi*. https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/veroeffentlichungen/2021/09/cybersicherheitsstrategie-2021.pdf?__blob=publicationFile&v=1 E.T.02.02.2025
- Almanya Federal İçişleri Bakanlığı. (2022). *Afetlere Karşı Dayanıklılığın Güçlendirilmesine İlişkin Strateji* <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/bevoelkerungsschutz/resilienzstrategie/resilienzstrategie-node.html> E.T. 03.03.2025
- Almanya Federal İçişleri Bakanlığı. (2023). *Kritik Altyapıların Korunmasına İlişkin Çatı Strateji* <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/it-und-digitalpolitik/it-und-cybersicherheit/cybersicherheitspolitik/cybersicherheitspolitik-node.html> E.T.02.02.2025
- Almanya Federal Kriminal Dairesi (2022). *Polis Odaklı Suçla Mücadele Stratejisi* https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/veroeffentlichungen/2022/Strategie-OK.pdf?__blob=publicationFile&v=7 E.T. 03.12.2025
- Arends, J. (2015). *Güvenliğin Genişlemesi ve Derinleşmesi*. Globacademy.
- Arslan, A. C. (2024). Hukuk Devleti ve Kamu Düzeni İlişkisinde Güvenlik Politikalarının Oluşumu. *Liberal Düşünce Dergisi*, (116), 51-74. <https://doi.org/10.36484/liberal.1400587>
- Aslan, M. (2022). Türkiye'de Güvenlik Algısının Kavramsal ve Pragmatik Dönüşümü: Modern Dönemlerin Karşılaştırılması. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 293-310.
- Aytekin, A. (2015). *Türkiye'nin Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planının Değerlendirilmesi* (Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi).
- Banasik, M. (2018). Dilemmas of security perception. *Scientific Journal of the Military University of Land Forces*. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0012.6222>.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity* (M. Ritter, Trans.). Sage Publications.
- Berenskoetter, F. (2005). Mapping the Mind Gap: A Comparison of US and German Security Cultures. *World Affairs*, 168(2), 83-95.
- Bigo, D. (2002). Security and immigration: Toward a critique of the governmentality of unease. *Alternatives: Global, Local, Political*, 27(1_suppl), 63-92. <https://doi.org/10.1177/03043754020270S105>
- Bigo, D. (2014). The (in)securitization practices of the three universes of EU border control: Military/navy – Border guards/police – Database analysts. *Security Dialogue*, 45(3), 209-225. <https://doi.org/10.1177/0967010614530459>
- Bigo, D., & Guild, E. (2021). *Security above the law? Exceptionalism and border controls in the time of COVID-19*. *Movements Journal*, 9(1).
- Bigo, D., & Guild, E. (Eds.). (2005). *Controlling frontiers: Free movement into and within Europe*. Ashgate Publishing.
- Bigo, D., & Tsoukala, A. (Eds.). (2008). *Terror, insecurity and liberty: Illiberal practices of liberal regimes after 9/11*. Routledge.
- Bigo, D., Brouwer, E., Jeandesboz, J., & Hayes, B. (2013). *Mass surveillance of personal data by EU member states and its compatibility with EU law*. Centre for European Policy Studies (CEPS). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2360473

- Bigo, D., Carrera, S., Guild, E., & Walker, R. (2008). *Mapping the field of the EU internal security agencies*. Centre for European Policy Studies (CEPS). <https://didierbigo.com/wp-content/uploads/2016/03/Mapping.pdf>
- Bilgin, P. (2006). Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı: Kuramsal Bir Çerçeve. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3(11), 3–25.
- Birdişli, F. (2017). *Teori ve Pratikte Uluslararası Güvenlik*. Seçkin Yayıncılık.
- Buzan, B., Wæver, O., de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publishers.
- Cassedy, C. P. (2013). National Security Strategies of the US and the UK: An Expansion of “Security” Over Time (Master's thesis). University of North Carolina at Chapel Hill.
- Çıdam, E. V. (2025). Post-Ulusal Kimlik ve Geçmişle Yüzleşme Siyaseti: Almanya Örneği. *Liberal Düşünce Dergisi*, (117), 167-183. <https://doi.org/10.36484/liberal.1584867> E.T. 05.15.2025
- Çıfçı, O. (2024). Güvenlik Paradigmasının Dönüşümü ve 21. Yüzyılda Uluslararası Güvenliğin Yeni Gündemi. *Liberal Düşünce Dergisi*, (113), 143-170. <https://doi.org/10.36484/liberal.1335666>
- Dilbirliği, M. (2017). Avrupa aşırı sağının görünüş şekilleri: Almanya örneği. *Liberal Düşünce Dergisi*, (86), 145-168. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48149/609149>
- Ettinger, A. (2017). U.S. National Security Strategies: Patterns of Continuity and Change, 1987–2015. *Comparative Strategy*, 36(1), 25–40.
- Ettinger, A. (2018). Trump's National Security Strategy: “America First” Meets the Establishment. *International Journal*, 73(1), 119–132.
- Frank A. Stengel, *The Politics of Military Force: Antimilitarism, Ideational Change, and Post-Cold War German Security Discourse* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2020)
- Gebremeskel, B., Jonathan, G., ve Yalew, S. (2022). Information Security Challenges During Digital Transformation. , 44-51. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2023.01.262>.
- Goedecke, M. (2012). The Modernization of the Bundeswehr: A New Trend in Germany's Security Policy.
- Gözen, R. (2015). Uluslararası Güvenlik Yaklaşımlarının Tarihsel Gelişimi. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 65–81.
- Hammerstad, A., & Boas, I. (2015). National Security Risks? Uncertainty, Austerity and Other Logics of Risk in the UK Government's National Security Strategy. *Cooperation and Conflict*, 50(4), 454–472.
- Kaldor, M. (2007). *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford University Press.
- Köker, A. E. (2022). Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi: Fransa. Uluslararası Politika Akademisi (UPA).
- Layton, P. (2015). The 2015 National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review choices: grand strategy, risk management or opportunism?. *Defence Studies*, 15(1), 28-45.
- Mathews, J. T. (1989). Redefining Security. *Foreign Affairs*, 68(2), 162–177.
- Miller, R. (2012). Balancing Security and Liberty in Germany. .
- Mirković, V. (2024). Germany's Security Management In The Light Of The Integrated Security – Current State and Prospect. *Science International Journal*. <https://doi.org/10.35120/sciencej0301089m>.

- Mutlu, B. (2020). Güvenliğin Dönüşen Anlamı: Yeni Tehditler ve Güvenlik Paradigması. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(33), 39–60.
- Nye, J. S. (2010). *The Future of Power*. PublicAffairs.
- Rhodes, R. A. (2000). Governance and public administration. *Debating governance*, 54, 90.
- Sankot, O. (2016). German foreign and security policy, development and changes in the context of the Islamic State. , 2016, 91-108.
- Singer, P. W., & Friedman, A. (2014). *Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press.
- Sokolov, A. (2024). The Concept Of Security In German Foreign Policy. Scientific and Analytical Herald of IE RAS. <https://doi.org/10.15211/vestnikieran42024715>.
- Song, M., Kim, D. H., Bae, S., & Kim, S.-J. (2021). Comparative Analysis of National Cyber Security Strategies using Topic Modelling. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 12(6), 6–13.
- Sozialdemokratische Partei Deutschlands [SPD], Bündnis 90/Die Grünen & Freie Demokratische Partei [FDP]. (2021). *2021–2025 Koalisyon Anlaşması*: https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Koalitionsvertrag/Koalitionsvertrag_2021-2025.pdf E.T. 03.03.2025
- Stewart, H. (2022). Digital Transformation Security Challenges. *Journal of Computer Information Systems*, 63, 919 - 936. <https://doi.org/10.1080/08874417.2022.2115953>.
- Taran, Y. (2021). Transforming the Concepts of “State Security” and “National Security” in the System of Public Administration. *Scientific Journal the Academy of National Security*. <https://doi.org/10.53305/2523-4927.2021.30.01>.
- UNDP. (1994). *Human Development Report*. United Nations Development Programme.
- Walt, S. M. (1991). The Renaissance of Security Studies. *International Studies Quarterly*, 35(2), 211–239.
- Zedner, L. (2003). The concept of security: An agenda for comparative analysis. *Legal Studies*, 23(1), 153–176. <https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.2003.tb00209.x>
- Zedner, L. (2012). Risiko, Sicherheit und Terrorismus: Drei Konzepte auf der Suche nach einer akademischen Disziplin. *Kriminologisches Journal*, 10. Beiheft, 30–46.
- Zedner, L.(2007). Pre-crime and post-criminology? *Theoretical Criminology*, 11(2), 261–281. <https://doi.org/10.1177/1362480607075851>
- Zedner, L., & Ashworth, A. (2014). *Preventive justice*. Oxford University Press.

Avusturya İktisat Okulu'nun Metodolojik İlkeleri

Muhammet Buğra Sucu*

Öz

Avusturya İktisat Okulu (AİO), on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Carl Menger tarafından kurulmuş ve insan eylemi merkezli bir ekonomik yaklaşım geliştirmiştir. AİO'nun metodolojisi, ana akım neoklasik iktisattan farklılaşarak subjektivizm, metodolojik bireycilik ve praksiyoloji gibi temel ilkeler üzerine inşa edilmiştir. AİO'nun temel argümanı, iktisadi analizlerin bireylerin öznel tercihleri ve dinamik planlamaları üzerinden gerçekleştirilmesi gerektiğidir. Matematiksel modelleme yerine, nedensel analiz ve sözel mantık, Avusturya yaklaşımının temel araçlarıdır.

Bu çalışma, AİO'nun metodolojik özgünlüğünü, neoklasik iktisatla arasındaki temel farkları ele almaktadır. AİO'nun düşünce yapısı, sadece ekonomik analizlere değil, aynı zamanda disiplinler arası çalışmalara da ilham kaynağı olmuştur. İnsan davranışlarının karmaşıklığını ve öngörülemezliğini merkeze alan bu yaklaşım, modern iktisadi düşüncenin evriminde önemli bir dönüm noktasıdır.

Anahtar Kelimeler: Avusturya İktisat Okulu, Subjektivizm, Metodolojik Bireycilik, Praksiyoloji.

The Methodological Principles of the Austrian School of Economics

Abstract

The Austrian School of Economics (ASE) was founded in the late nineteenth century by Carl Menger and developed an economic approach centered on human action. The methodology of the ASE diverges from mainstream neoclassical economics and is built upon fundamental principles such as subjectivism, methodological individualism, and praxeology. The core argument of the ASE is that economic analyses should be conducted based on subjective preferences and dynamic planning of individuals. Instead of mathematical modeling, causal analysis and verbal logic are the primary tools of the Austrian approach.

This study examines the methodological distinctiveness of the ASE and its fundamental differences from neoclassical economics. The intellectual framework of the Austrian School has inspired not only economic analyses but also interdisciplinary studies. By placing the complexity and unpredictability of human behavior at its core, this approach represents a significant turning point in the evolution of modern economic thought.

Keywords: Austrian School of Economics, Subjectivism, Methodological Individualism, Praxeology.

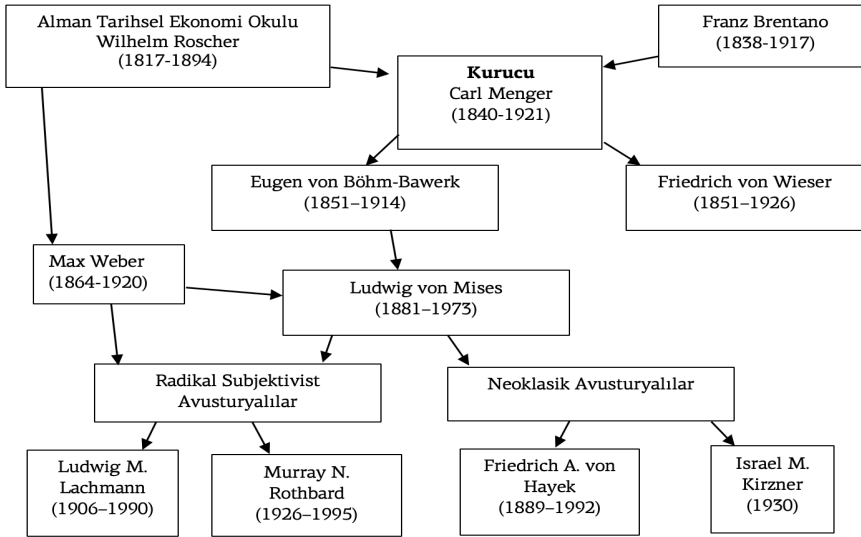
*Dr., Uzman | Türkiye Büyük Millet Meclisi | bugrasucu@gmail.com
ORCID: 0009-0004-0780-1625 | DOI: 10.36484/liberal.1632210
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss. 231- 252.
Gönderim Tarihi: 3 Şubat 2025 | Kabul Tarihi: 10 Haziran 2025

Giriş

İkinci sanayi devrimi olarak da nitelendirilen 1870'lerde Batı Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan yeni fikir ve icatlar insan yaşamındaki en büyük dönüşümlerden biri olmuştur. Bu dönemde bilgi, toplumsal ilişkiler, bireysel ve toplumsal deneyim, yaşamı sürdüren ve hayatı tatmin eden malların tüketimi köklü bir değişikliğe uğramıştır (Schleifer, 2018: 395). İktisat biliminde de neoklasik iktisadi analiz devrimi bu yıllarda gerçekleşmiştir (Tobin, 1985: 28). Yaşanan bu iktisadi devrim Avrupa'nın üç farklı noktasında birbirinden bağımsız paradigmaları ortaya çıkarmıştır. Fransa ve İngiltere'den ayrı olarak Avusturyalı iktisatçılar; teorilerini, ana akım iktisattan net bir şekilde ayrılan varsayımlara ve yöntemlere dayandırmıştır (Spadaro, 1978: vii-xi).

Avusturya İktisat Okulu (AİÖ), on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Viyana'da Carl Menger¹ tarafından kurulmuş bir iktisadi düşünce okuludur. AİÖ temelde neoklasizmin özüne karşı radikal paradigmatik bir meydan okuma olarak değerlendirilebilir (Garnett, 2006: 523) Viyana İktisat Okulu olarak da isimlendirilen (Schulak ve Unterkofler, 2011: xv) AİÖ'nun on dokuzuncu yüzyılda öncüleri Carl Menger dışında Eugen von Böhm-Bawerk ve Friedrich von Wieser olmuştur. Yirminci yüzyılda ise Ludwig von Mises'in ardından Friedrich A. von Hayek, Murray N. Rothbard, Israel Kirzner ve Ludwig M. Lachmann okulun başlıca temsilcileri olarak ön plana çıkmaktadır.

Şekil 1: Avusturya İktisat Okulu'nun Önemli İsimleri (Yu ve Shiu, 2011: 148)

¹ Carl Menger'in ilk kez 1871 yılında yayınlanan İktisadın Prensipleri (*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*) adlı eseri Avusturya İktisat Okulu'nun kuruluşu olarak kabul edilmektedir (Boettke ve Coyne, 2023: 330).

1950'li, 1960'lı yıllarda Mises'in teorileri AİÖ'yu tam anlamıyla temsil etmektedir. Ancak sonraki dönemde AİÖ içinde net bir uzlaşıdan bahsedilememektedir. Menger, Hayek, Mises, Lachmann, Rothbard ve Kirzner'in kendi aralarındaki teorik ihtilaflara rağmen, bu düşünürlerin çalışmaları bir bütün olarak AİÖ'nun anlamının ve özünün temel parçaları olarak kabul edilmektedir (Vaughn, 1994: xi, 114).

Bu çalışmanın amacı AİÖ içindeki ihtilafları incelemekten ziyade, okulun genel metodolojik yaklaşımlarını ele alarak ana akım teoriden farkını ortaya koymaktır. Diğer yandan Coase'nin (1999) Uluslararası Yeni Kurumsal Ekonomi Topluluğu Yıllık Konferansı'nın açılış konuşmasında değindiği üzere *“iktisat bilimi yıllar içinde giderek daha soyut ve gerçek dündeki olaylardan kopuk hale gelmektedir”*. Bu makalenin ortaya sunmak istediği ya da daha doğru bir ifadeyle okuyucunun zihninde bırakmak istediği odak nokta, iktisat biliminin yalnızca soyut teorilerden, tek tipleştirilmiş birey varsayımlarından ibaret olmadığıdır. Yalnız şu konuyu belirtmekte fayda vardır ki çalışma neoklasik iktisat varsayımlarını eleştirme gayretinde değildir. Nitekim görüşüme göre; bir teorinin başarısı, gerçeği açıklama gücünde değil ortaya koyduğu varsayımlar doğrultusunda test edildiğinde her defasında ne kadar tutarlı sonuçlar elde edebildiğindedir.

AİÖ, her ne kadar geleneksel iktisada göre oldukça farklı metodolojik ilke ve varsayımlara sahip olsa da Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da başta iktisat bilimi olmak üzere modern sosyal bilimlerin gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Ana akım neoklasik paradigma, model tabanlı ampirist yöntemlere ve matematiğe yoğun bir şekilde bağımlı iken, Avusturya ekolü “nedensel” ve “gerçekçi” yaklaşımı, aprioristik çıkarımı ve sözel mantığı kullanmaktadır. Diğer yandan Keynesyen literatürün 1970'lerde yaşanan iktisadi krizler karşısında teorik anlamda yetersiz kalması, bu tarihlerden itibaren iktisat dünyasında metodolojik karmaşıklığın giderek artmasına yol açmıştır (Rothbard, 1995: 43, 44). Bu bağlamda Avusturyalıların² metodolojisinin incelenmesi iktisat bilimi araştırmacıları için önemli hale gelmektedir.

Avusturya İktisat Okulu'nun Metodolojik İlkeleri

AİÖ'nun iktisadi araştırma teknikleri ve yöntemlerinde uyguladığı metodoloji, ana akım iktisat okullarından önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Avusturyalılar, iktisat bilimi ile doğa bilimlerinin inceleme alanlarının oldukça farklı olduğu gerekçesiyle, iktisat biliminin doğa bilimlerinin araştır-

2 Bu makalede, Avusturya ekolü ve Avusturyalılar (O'Driscoll ve Rizzo, 1985: xiii) terimleri AİÖ'yu temsilen, anlatımda akışı sağlamak adına aynı anlamda kullanılmıştır.

ma yöntemlerini benimsemesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir (Rothbard, 1995: 56; 2011: 12, 13, 17; Mises, 1998: 347).

AİO'ya göre iktisat, insan eylemiyle, yani "bireylerin subjektif amaçlarına ulaşmak için en uygun araçları seçme süreciyle" ilgilenen bir bilim dalıdır. Bu nedenle subjektivizm, Avusturya ekolünün metodolojik temelini oluşturmaktadır. AİO, iktisadi analizlerde -bireylerin değerlemelerinin, motivasyonlarının ve tercihlerinin- belirleyici olduğunu savunarak, iktisadın yalnızca objektif ve niceliksel değişkenlere indirgenemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede AİO iktisatçılarına göre, praksiyoloji³ (*praxeology*), yani "insan eylemi bilimi", iktisadi incelemeler için en sağlam temeli sunmaktadır. (Jędruchiewicz, 2016: 18).

AİO'nun praksiyoloji anlayışına göre, iktisadi yasalar, deneysel yöntemlerle değil iktisadi olgulara dair evrensel geçerliliği olan çıkarımlara ulaşmak için tündengelimli akıl yürütme ile keşfedilecektir. Bu yaklaşım, mantıksal aksiyomlardan yola çıkarak insan eyleminin temel ilkelerini belirlemeye çalışmaktadır. İnsanların, bilinçli ve amaçlı hareket eden varlıklar olduğu gerçeği, AİO'nun temel kabulüdür. Neticede AİO, iktisadi analizlerin bu perspektiften yürütülmesi gerektiği savunmaktadır.

Avusturya ekolü; metodolojik subjektivizm, metodolojik bireycilik, praksiyoloji, apriorizm ve özcülük temelinde iktisadi düşüncesini biçimlendirmiş, iktisat bilimine ana akım teoriler kadar yaygın olmasa da teorik anlamda tutarlı katkılar sağlamıştır.

Metodolojik Subjektivizm

İktisat yazınında subjektivizm kavramı tercihlerin subjektif/öznel yani kişiye has olduğunu ima etmektedir. Carl Menger tarafından şekillendirilen subjektivizm, Avusturya İktisat Okulu'nun metodolojik yapısının temel kavramıdır. Diğer tüm metodolojik ilkeler subjektivizm etrafında şekillenmiştir.

Avusturya Okulu'nun subjektivist devrimle başladığı söylenebilir (Boettke, Lavoie, ve Storr, 2001: 336). Bu anlamıyla subjektivizm, Avusturya ekolünü diğer çağdaş iktisadi düşünce okullardan ayıran ilk ve en önemli özelliktir. Subjektivizm zaman içinde Menger'in değer subjektivizminden, Mises'in eylem subjektivizmine ve Shackle'nin beklenti subjektivizmine doğru giderek derinleşmiştir. Subjektivizmi Shackle'nin görüşlerinden ilham alarak radikal

3 Praksiyoloji (İnsan Eylemi Bilimi) Mises'in geliştirmiş olduğu iktisadın tamamen aksiyomatik (mantığa dayalı) teorilerden oluşmasını ve ayrıca yanlışlanabilirliğin/ampirik test edilebilirliğin gereksizliğini savunan metodolojik bir yaklaşımdır (Yay ve Aktan, 2021: 20).

subjektivizm haline getiren Lachmann olmuştur (Boettke, Lavoie, ve Storr, 2001: 336, 337).

Menger'e (2004: 132, 146, 147) göre mal ve hizmetlerin değeri, tüketicinin bu mal ve hizmetlere yüklediği önem ve fayda düzeyine bağlıdır. Değerin doğası ve ölçüsü subjektiftir. Mallar bireyler için değere sahiptir ve bu değer sadece bu bireyler tarafından belirlenir.

Mises'e (1949: 21) göre ise insan eyleminin genel biliminin subjektivizmi; eylem yapan insanın seçtiği nihai amaçları veri olarak almaktadır ve onlara karşı tamamen tarafsızdır. Bu tür bir subjektivizmin uyguladığı tek ölçüt seçilen araçların istenilen amaçlara uygun olup olmadığıdır. Aynı zamanda Mises (1949: 19), eylemde bulunanın değer yargılarının tam anlamıyla bilinemeyeceğinden, eylemde bulunan insanların amaç ve istekleri hakkında yargıda bulunmanın anlamsız olduğuna vurgu yapar. Bu anlamda Mises'e (1949: 95) göre nihai amaçlar nihai verilerdir ve tamamen subjektiftir.

Lachmann'a (2005: 239, 240) göre; AİO'nun 1870'lerdeki (Menger dönemi) subjektivizmi isteklerin öznelciliğidir. Buna göre farklı insanların farklı zevkleri vardır. Bu ilk dönemde fayda yargılarının zihnin ifadesi olmasından dolayıyla da sorunlu olmasından bahsedilmemektedir. Mises ile beraber subjektivizm bir araçlar ve amaçlar meselesi haline gelmiştir.

Lachmann'ın (1978: 1, 8-13) radikal subjektivizmi ise insan tercihlerine ve hatta beklentilere kadar uzanmaktadır. Buna göre tüm iktisadi eylemler, ilk etapta, beklentilere bağlı planlar tarafından şekillendirilmektedir. Tercihlerin ve beklentilerin subjektif olması geleceğin belirsizliğine ve doğal olarak teorik anlamda şüpheciliğe yol açmaktadır.

Öyleyse şu sonuca varılabilecektir; AİO'nun metodolojik subjektivizmine göre, iktisadi olgular incelenirken bireylerin sahip oldukları ya da sahip olduklarına inandıkları bilgilere, dış etkenlere ve özellikle amaçladıkları eylemlerin sonuçlarına ilişkin beklentilere dayalı olarak yaptıkları seçimler dikkate alınmalıdır. Bu yaklaşım, ekonomik karar alma süreçlerinin yalnızca nesnel verilerle açıklanamayacağını, bireylerin dünyayı nasıl algıladıklarının ve bu algılara dayanarak nasıl hareket ettiklerinin anlaşılmasının zorunlu olduğunu savunmaktadır.

Metodolojik subjektivizm, insan deneyimini bilginin temel kaynağı olarak görmektedir ve bireylerin olayları algılama, yorumlama ve bunlara anlam atfetme süreçlerinin iktisadi analizde merkezi bir rol oynadığını vurgulamaktadır. AİO, objektif gerçeklerin varlığını reddetmemektedir. Ancak, tüm objektif gerçeklerin insan zihni tarafından yorumlanmak ve belirli bir çerçevede sı-

nıflandırılmak zorunda olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, iktisatta mutlak, evrensel bir değer standardı bulunmamaktadır. Tüm değerler öznel ve iktisadi değişkenlerin anlamı bireylerin onları nasıl algıladığına bağlıdır. Örneğin, fiyatlar ve maliyetler mutlak büyüklükler değildir. Bunlar, insanların onlara atfettikleri anlamlara ve bireysel değerlendirmelere göre değişen kavramlardır (Yu ve Shiu, 2011: 149). Bu perspektif, iktisadi olguların yalnızca matematiksel modellerle değil, bireylerin düşüncelerinin ve algılarının analiz edilmesiyle anlaşılabilirliğini göstermektedir.

Avusturyalıların bu düşünceleri subjektif değer teorisi ile iktisat yazınında kendine yer bulmaya devam etmektedir. Menger, Jevons, Walras ve Gossen gibi iktisatçılar tarafından işlenen subjektif değer teorisi, mal ve hizmetlerin değerinin onların üretiminde kullanılan faktör ya da emek miktarıyla belirlemeyeceğini dolayısıyla objektif ve ölçülebilir olmadığını ileri sürmektedir (Stigler, 1950: 314-320).

Subjektif değer teorisine göre, tatmin subjektif bir kavramdır ve bireyden bireye büyük ölçüde değişiklik göstermektedir. Aynı tüketicinin aynı üründen aldığı tatmin bile, zamana ve mekâna bağlı olarak değişiklikler gösterebilmektedir (Aktan ve Eroğlu, 2018: 117). Bu durum, faydanın sayısal ve objektif bir ölçüye tabi tutulamaz olmasını da beraberinde getirmektedir.

Avusturyalılar beklenen bireysel faydayı tüm ekonomik değerlendirmelerin temel taşı olarak görmekle birlikte (bu açıdan onlar ile neoklasik geleneğin temsilcileri arasında pek fazla fikir ayrılığı yoktur) söz konusu büyüklüğün sayısal fonksiyonlar ve semboller açısından temsil edilmeye uygun olmadığını düşünmektedir. Bunun nedeni, faydanın; nesnel, etkenden bağımsız, fiziksel ve kapsamlı olmaktan ziyade öznel, etkene göre ve psikolojik bir niteliğe sahip olmasıdır (Robbins, 1935: 84, 85; Rothbard, 1956: 190, 191; Herbener, 1997: 90).

Anlaşılabileceği üzere, Avusturyalılara göre, bireysel faydaların nesnel, ölçülebilir, karşılaştırılabilir ve toplulaştırılabilir bir ölçüyle değerlendirilmesi mümkün olmadığından, toplumsal refah fonksiyonlarının hesaplanması veya toplumsal maliyet eğrilerinin çizilmesi, insan eylemini; indirgemeci ve gerçek dışı cebirsel modellerle açıklamaya çalışmaktır ve bu insan eyleminin anlamını çarpıtmaktadır. Faydanın öznel yani en temelde psikolojik yapısı onu ölçmeyi her anlamda mantıksız kılmaktadır. Fayda, ölçülebilir olmaktan ziyade sıralıdır. Bir tüketicinin elmadan, armuda kıyasla daha çok fayda elde ettiğini söylemek mantıklı olabilir; ancak elmadan, armuda kıyasla üç buçuk kat daha fazla fayda elde ettiğini söylemek, bizzat tüketen kişi tarafından söylenile bile mantık dışıdır.

Öz bir ifadeyle AİO'nun görüşüne göre mal ve hizmetlerin talebi, onların tüketiciler tarafından subjektif değerlendirilmeleri sonucu belirlenmektedir. Bu durum, mal ve hizmet fiyatlarının gerçek ve potansiyel tüketiciler tarafından etkilendiği anlamına gelmektedir (Machlup, 2004).

Subjektif değer teorisi, değerın kaynağına dair klasik ve Marksist ekonomi yaklaşımlarına kıyasla daha esnek ve çok boyutlu bir çerçeve sunmaktadır. Klasik ekonomi teorileri değeri genellikle emek ve üretim maliyetleri üzerinden açıklarken, subjektif değer teorisi, bireysel tercihlerin ve algıların belirleyici olduğu daha dinamik bir perspektif benimsemektedir. Bu teori, bireylerin değer algılarının zamana, mekâna ve bağlama göre değişebileceğini, dolayısıyla ekonomik analizlerin sabit ve evrensel değer ölçütleriyle sınırlandırılmayacağını ortaya koymaktadır.

Anlaşılabacağı üzere subjektif değer teorisinin savunucuları, bir malın değerinin üretim maliyetlerinden değil, tüketicilerin algıladığı faydadan kaynaklandığını savunmaktadır. Özetle, bir malın değeri, yalnızca üretimde harcanan emek veya girdi maliyetleriyle belirlenemez; tüketicinin o mala duyduğu ihtiyaç ve malın piyasadaki kıtlığı gibi unsurlar tarafından şekillenir. Değer, tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamak ve arzularını tatmin etmek için belirli bir mala veya hizmete ne ölçüde önem atfettiğine bağlı olarak değişmektedir. Bu doğrultuda, bireylerin bir mal için ödemeye hazır oldukları fiyat, o malın bireyler için taşıdığı subjektif faydayı yansıtır.

Diğer yandan Avusturya mantığında insanların gelecek tahayyülleri yani beklentileri de subjektiftir. Tüm ekonomik eylemler doğal olarak gelecekle ilgilidir. İnsanlar geleceği bilemez ancak hayal edebilir. Doğal olarak insanın tahayyülleri gelecek planlarında ifadesini bulmaktadır. Öyleyse, Avusturya mantığına göre gelecek tahayyülleri, gelecek planları ve tüm bunlar nihayetinde ortaya çıkan sonuç [bu sonuç fiyat olabilir] bireylerin subjektif değerlemeleri neticesinde oluşmaktadır.

Metodolojik Bireycilik

AİO'nun iktisadi düşünce sisteminin temeli metodolojik subjektivizm ile birlikte metodolojik bireycilik tarafından oluşturulmaktadır (Machlup, 2004). Kökenleri Schumpeter'e dayanan (Boettke, 2023: 1) metodolojik bireycilik ilkesi, beşeri bilimlerde nihai analiz biriminin birey olduğunu kabul etmektedir. Bu ilkeye göre tüm toplumsal olguları anlamak için amaçlı hareket eden bireylerin planlarına ve kararlarına başvurulmalıdır (Prychitko, 1990: 171).

Metodolojik bireycilik, subjektivizmden sonra AİÖ iktisatçılarının genel anlamda mutabık olduğu en temel metodolojik prensiplerinden biridir. Toplumda “bilinçli” eylemde bulunan tek varlık⁴ insandır ve sadece insanlar (bireyler) karar ve tercihlerde bulunurlar (Aktan ve Eroğlu, 2018: 116). Metodolojik bireycilik toplumu bireylerin bir bileşimi olarak ele almaktadır ve toplumsal yapıyı bireylerin etkileşimi üzerinden anlamaya çalışmaktadır. Buna göre toplum, bireylerden bağımsız kolektif bir amaçla hareket eden bedensiz bir varlık değildir. Dolayısıyla toplum; tek tek bireylerin davranışlarına indirgenemeyeceği gibi toplumun bireylerden ayrı hareket ettiği de öne sürülemez (Boettke, 2023: 5).

AİÖ’nun metodolojik bireyciliğine göre iktisadi olguların açıklanmasında bireylerin eylemine ya da eylemsizliğine başvurulmalıdır. Gruplar, grubu oluşturan bireylerin eylemleri dışında hareket etmezler. Bir başka ifadeyle toplumun seçimleri bireylerin seçimlerinin ve etkileşimlerinin toplamından ibarettir. Bu doğrultuda bireylerin mal ve hizmetler hakkındaki subjektif değerlemeleri talebi belirlemektedir. Sonuçta piyasanın başat belirleyicisi bireylerin eylemidir.

Ancak bu noktada atomistik bireycilik ile metodolojik bireycilik arasındaki fark gündeme gelmektedir. Atomistik bireycilikte; “bütünler” (doğa veya insanlık) anlaşılır kılınmak için, öncelikle onları oluşturduğu varsayılan temel parçalarına ayrılır. Ardından bu parçaların birbirleri ile olan etkileşimleri dışlanarak kuramsal bir şekilde bütün tekrar inşa edilmeye çalışılır (Madison, 1990: 41, 42).

Metodolojik bireycilik, insanların birbirinden farklı olduğunu ve farklı ve çeşitli hedeflere, amaçlara, fikirlere ve zevklere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Diğer yandan “toplum”, “devlet”, “firma”, “siyasi partiler” ve benzerlerinin, sanki bireymiş gibi davranan piyasa ajanı olarak düşünülmemesi gerekmektedir. Organizasyon veya kolektivite ana odak noktası olmamalıdır. Aksine, iktisat teorisinin, bireysel üyelerin eylem ve davranışlarını açıklaması (ihtiva ve ima etmesi) beklenmektedir (Furubotn ve Richter, 2010: 3).

AİÖ, insan eylemlerini ve ekonomik olguları “birinci şahıs perspektifinden” ele almaktadır. Bu sebeple AİÖ’ya göre; ekonomi literatüründe yer alan organizasyonlar ve firmalar, günlük yaşamdaki organizasyon ve firmalar ile aynı olmalıdır. (Yu ve Shiu, 2011: 149). Zira AİÖ ekonomik analizinde bireyin amaçlı eylemini merkeze alırken, organizasyon ve firmaların, bireyin günlük

4 Bu varsayım hayvanların bilinçli olup olmadığı ile ilgili değildir. Açıkça belirtildiği üzere kurumların, grupların veya kolektiflerin bilinçli olmadığını; tüm bunların bireylerin eylemlerinden oluştuğunu öne süren bir varsayımdır.

yaşamda karşılaştığı somut yapılarla örtüşmesi gerekmektedir. Aksi halde analiz, bireylerin gerçek karar alma süreçlerini yansıtamaz. Her ne kadar AİO'da firma teorize edilmemiş olsa da AİO'ya göre firmalar/organizasyonlar Hayekçi anlamda “planlanmış düzenlerdir” (Foss, 1997: 19). Bu da şu anlama gelmektedir; organizasyonlar tıpkı gerçek hayattaki gibi rant kollama faaliyeti vb. -üretim fonksiyonunda hesaplanamayacak- ögeler içerebilir.

Bu yaklaşım, bireylerin subjektif değerlemelerini ve bireylerin davranışlarını temel alarak ekonomik olguların anlamlandırılmasını hedeflemektedir. AİO, ekonomik olguların anlamlandırılmasının yalnızca bireylerin eylemleri ve tercihleri üzerinden yapılabileceğini savunmaktadır. Dolayısıyla, organizasyonlar veya kolektif yapılar, yalnızca bu bireylerin bilinçli eylemlerinin bir ürünü olarak değerlendirilmelidir.

AİO'nun metodolojik bireyciliği, bireylerin ekonomik ve sosyal sistemler üzerindeki etkisini anlamayı, kolektif varlıkların arkasındaki bireysel kararları çözümlemeyi ve sosyal fenomenleri bireylerin eylemleri çerçevesinde yorumlamayı temel alan bir yaklaşımdır. İktisadi olgular, yalnızca bireylerin öznel algılarının ve yorumlarının toplamı olarak varlık kazanmaktadır. Yani ekonomik gerçeklik, bireylerin eylemleri ve bu eylemler sonucu ortaya çıkan süreçler üzerinden inşa edilmelidir.

Ludwig von Mises metodolojik bireycilik ilkesini praksiyoloji kavramından yararlanarak açıklamaktadır. Mises'e göre, ekonomik olayları analiz edebilmek için öncelikle insanların bilinçli şekilde gerçekleştirdiği eylemleri temel almak gerekmektedir. Praksiyoloji terimi, ekonomi alanında ilk kez Mises tarafından kullanılmış olup, insan davranışlarının genel teorisini oluşturmayı amaçlayan kapsamlı bir çerçeve olarak ele alınmıştır. (Aktan ve Eroğlu, 2018: 116).

Praksiyoloji ve Rasyonel Eylem

Praksiyoloji⁵ Avusturya okulunun kendine has metodolojisidir ve Avusturya yönteminde ilk kez, bu metodolojinin mimarı ve detaylandırıcısı olan Ludwig von Mises tarafından uygulanmıştır. Praksiyoloji insan eyleminin bilimidir ve praksiyolojinin teması bizzat eylemdir. Praksiyoloji, eylemin nihai hedeflerine kayıtsızdır. Tespitleri, hedeflenen amaç ne olursa olsun her türlü eylem için geçerlidir. Bu onu amaçların değil, araçların bilimi haline getirmektedir. İktisat daha evrensel (kapsamlı) bir bilim dalı olan praksiyolojinin çok iyi şekilde detaylandırılmış bir alt dalıdır (Mises, 1949: 3). Bu anlamıyla

5 Praksiyoloji terimi ilk kez Espinas (1890) tarafından kullanılmıştır. Bunu iktisat literatürüne uyarlayan ise Mises (1949) olmuştur.

iktisat insan eylemini incelemektedir. Bu noktada iktisat bilimi adına sorulacak önemli bir soru ortaya çıkmaktadır. İnsan eylemi rasyonel midir?

Mises'in (1949: 19, 20) rasyonellik kavramına yaklaşımı, neoklasik iktisat anlayışına göre önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir. Neoklasik teori, bireyleri tam bilgiye sahip, tutarlı ve aynı koşullarda her zaman aynı tercihlerde bulunan statik aktörler olarak ele almaktadır. Bu anlayışa göre, ekonomik kararlar önceden belirlenmiş, rasyonel bir sistem içinde gerçekleşmekte ve bireylerin tercihleri sabit kalmaktadır. Ancak Mises, bireyin rasyonel bir varlık olmakla birlikte, rasyonel seçimlerinin zaman içinde değişebileceğini vurgulamaktadır. Sürekli değişen bilgi, beklenti ve koşullar karşısında bireylerin kararları da değişiklik göstermektedir. Bu anlamda, Avusturya ekolüne göre rasyonellik, belirli ve önceden tanımlanmış bir sonuca ulaşmak değil, bireyin sınırlı bilgi, belirsizlik ve zaman kısıtları altında en uygun seçeneği belirleme çabasıdır.

Mises (1949: 19), her bireyin kendi koşulları içinde en fazla tatmini sağlayacak tercihi yapma yetisine sahip olduğunu ve bu seçimin herhangi bir otorite tarafından belirlenmemesi gerektiğini savunmaktadır. Neoklasik iktisat teorisinde ise dış gözlemciler belirli varsayımlar altında bireyin hangi seçeneği rasyonel olarak değerlendirmesi gerektiğini belirleyebilmektedir. Bu iki farklı perspektif, bireylerin karar alma süreçlerinin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda önemli bir ayrışmayı ifade etmektedir. Mises'in bakış açısı, bireysel eylemleri anlamanın, bireyin kendisine özgü koşulları ve değerlendirmeleri dikkate alarak yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu yaklaşım, Mises'in marjinal fayda teorisine getirdiği yorumda da kendini göstermektedir. Neoklasik ekonomi, marjinal faydanın ölçülebilir ve matematiksel olarak modellenabilir olduğunu savunurken, Mises (1949: 125) marjinal faydanın tamamen subjektif ve bağlamsal olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, bireyin fayda algısı zamana, mekâna, geçmiş deneyimlerine ve geleceğe yönelik beklentilerine göre değişmektedir. Bu nedenle, dış gözlemcilerin bir bireyin faydasını tam anlamıyla tahmin etmesi mümkün değildir. Bir mal veya hizmetin birey için taşıdığı değer, o anki özel koşullara ve bireysel değerlendirmelere bağlı olarak sürekli değişebilmektedir. Bu görüş, AİO'nun metodolojik subjektivizmi ile de doğrudan örtüşmektedir.

Mises'e (1949: 9-20) göre insan eylemi, bilinçli ve amaçlı bir davranıştır. Eylem, bireyin iradesinin fiiliyata dönüşmesi ve bireyin belirli bir amacı gerçekleştirmeye yönelik bir çaba içinde olmasıdır. İnsanlar, genellikle tam anlamıyla tatmin olmadıkları için eylemde bulunurlar. Ancak Mises, hiçbir şey yapmamanın da bir eylem olduğunu belirtmektedir. Buna göre, eğer bireyler

tamamen tatmin olmuş olsalardı, herhangi bir arzu ve hedefe sahip olmayacaklarından, hiçbir eylemde bulunmazlardı. Dolayısıyla, insan eyleminin nihai amacı, eksik görülen bir durumu iyileştirmek, tatmin düzeyini artırmak ve refahı yükseltmektir.

Bu bağlamda, bireyin müdahil olması mümkün olan bir duruma müdahale etmemesi de bir tür eylem olarak değerlendirilmektedir. Mises (1949: 13), bu durumu bir irade beyanı olarak tanımlamaktadır. Ancak burada beyanın yalnızca sözlü bir açıklama olmadığı, aksine sonuç doğuran bilinçli bir davranış olduğu vurgulanmaktadır. AİO, praksiyoloji çerçevesinde insan eyleminin doğasını inceleyerek, bir eylemin ardından hangi sonuçların ortaya çıkacağını anlamaya çalışmaktadır (Gordon, 2004: 51, 185).

Öte yandan, Mises'in kendine has rasyonellik anlayışı ile iktisadi eylem kavramı birbiriyle örtüşmektedir. Kaynakların kıt olduğu gerçeğinden hareketle, her rasyonel eylem aynı zamanda iktisadi bir eylem olarak kabul edilmektedir. Mises (2007: 107, 108), tüm ekonomik faaliyetlerin rasyonel eylemlerden oluştuğunu ve rasyonel eylemlerin özünde bireysel olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlayış, Avusturya okulunun metodolojisini de açıkça ortaya koymaktadır: "İktisat insan eylemini inceler ve insan eylemi rasyoneldir."

Bu noktada belirtmek gerekir ki Mises'in rasyonellik anlayışı hatasızlık değildir. Birinin amaçlarına ulaşmaya çalışırken hata yapması (başarısızlık), irrasyonellik ile karıştırılmamalıdır. Bir nişancının hedefi vuramaması onun irrasyonel olduğunu değil beceriksiz olduğunu göstermektedir (Kirzner, 1978: 45). Burada önemli olan kişinin mümkün olan en arzu edilir duruma ulaşmak için bilinen herhangi bir fırsatı değerlendirmesidir. Bu anlamda tarladan daha çok verim elde etmek için bundan bin yıl önce ayın yapmakla, bugün gübreleme yöntemlerini kullanmak arasında rasyonellik farkı yoktur.

Bilgi ve Apriorizm

Avusturya ekolüne göre zaman tüm değişimlerin boyutudur ve zamanın değişmesi için bilginin değişmesi gerekmektedir. Bilgi eylemi şekillendirmekte eylem ise gözlemlenebilir insan dünyasını şekillendirmektedir (Lachmann, 1978: 8).

Bir insanın eylemde bulunması, o insanın eyleminin bir fark yaratacağına inandığını ima etmektedir. Bu nedenle eylem, insanın geleceğe dair her şeyin bilgisine sahip olmadığı anlamına gelmektedir. Çünkü insan böyle bir bilgiye sahip olsaydı eylemleri bir fark yaratmak üzerine olmazdı. Dolayısıyla ey-

lemin varlığı, belirsiz veya tam olarak kesin olmayan bir geleceğe sahip bir dünyada yaşadığımızı bildirmektedir (Rothbard, 1976: 20).

AİO iktisatçılarına göre bilgi; sadece tek bir insan, bir grup ya da hükümet yöneticileri tarafından iradi olarak stoklanan ve istenildiği an mükemmel olarak elde edebilecek pragmatik bir süreç değildir. Bilakis eksik, tutarsız ve dağınık bir şekilde her bir bireyin zihninde gayri iradi olarak onların davranışları, alışkanlıkları ve anlayışlarında yer alan doğal bir süreçtir (Alada, 1993: 334). Tam bu noktada subjektivizm temelli Avusturya okulunun bilgiye bakış açısı ve ana akım iktisatla olan temel farklarından biri ortaya çıkmaktadır: Avusturya ekolünde piyasalar mükemmel bilgiyle donatılmamıştır.

Avusturya iktisat ekolüne mensup iktisatçılar, piyasalarda dengenin; kendiliğinden ve mekanik bir biçimde oluşmadığını, aksine, bireylerin deneme-yanılma yoluyla edindikleri bilgiler doğrultusunda şekillenen dinamik bir rekabet sürecinin sonucu olduğunu savunmaktadır (Kirzner, 2000: 6, 8). Bu yaklaşıma göre, ekonomik aktörler eksik ve asimetrik bilgilere sahip olup, sürekli olarak yeni bilgilere ulaşarak ve hatalarından ders çıkararak kararlarını gözden geçirmektedir. Dolayısıyla, Avusturya ekolu için piyasa dengesi, durağan bir durum değil, sürekli değişen ve gelişen bir süreçtir.

Rasyonel bir ekonomik düzen sorununun kendine özgü karakteri, tam olarak, bilginin asla bütünsel bir biçimde var olmamasıdır. Piyasa, bireylerin sahip olduğu eksik ve sıklıkla çelişkili bilginin dağılmış parçalarından ibrettir. Piyasanın temel dinamiği kişiye bütünüyle verilmeyen bilginin kullanımı sorunudur (Hayek, 1945: 519, 520).

Friedrich August von Hayek'in temel argümanlarından biri, bilginin doğası gereği sınırlı ve parçalı olduğu yönündedir. Ona göre, herhangi bir toplumda var olan tüm bilgilerin tek bir birey tarafından eksiksiz bir şekilde bilinmesi mümkün değildir. Bilgi, merkezi bir otorite tarafından tam olarak toplanamamakta ve yönetilememektedir. Aksine, toplumdaki bireyler arasında dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Her birey, kendi kişisel deneyimleri, gözlemleri ve etkileşimleri sonucunda belirli bir bilgiye sahip olmaktadır. Ancak bu bilgi toplam bilginin yalnızca küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Ne kadar zeki veya yetkin olursa olsun, hiçbir birey veya kurum, toplumsal düzeyde üretilen ve sürekli değişen bilgilerin tamamına erişemeyecektir (Hayek, 1945: 519, 520; 1988: 85). Bu nedenle, piyasa mekanizması gibi dağıtılmış bilgiye dayanan sistemler, bireylerin yerel bilgilerini etkin bir şekilde kullanarak daha verimli kararlar almalarına olanak tanımaktadır.

Hayek, anlaşılabileceği üzere, piyasanın; merkezi bir planlama mekanizması yerine, bireylerin dağınık bilgiye dayalı karar alma süreçleriyle şekillenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, piyasa dengesi, bireylerin bilgiye erişim süreçleri ve bu bilgiyi uygulamaları sırasında karşılaştıkları hatalar yoluyla öğrenmeleri sonucunda dinamik bir şekilde oluşacaktır.

İnsanların planlarını dayandırdıkları bilginin, onlara iletilmesinin çeşitli yolları, iktisadi süreci açıklayan herhangi bir teori için kritik bir sorundur ve başlangıçta tüm insanlar arasında dağılmış olan bilginin en iyi şekilde nasıl kullanılacağı sorunu, en azından iktisadi politika yapımının veya verimli bir ekonomik sistem tasarlanmasının temel sorunlarından biridir. Bu sorunun cevabı, planlamayı kimin yapacağı sorusuyla yakından bağlantılıdır (Hayek, 1945: 520, 521). Avusturya ekolüne göre bilginin eksik bir yapıya sahip olması onun planlanmasının da eksik bir yapıya sahip olmasına yol açmaktadır. İktisadi planlama hakkındaki tartışmalarda bu varsayım unutulmamalıdır. Aynı zamanda bilimsel bilgi, tanımı gereği yanlışlanabilir hüviyettir. Hayek'e göre bütün bilimsel bilgi belirli gerçeklerin değil, şimdiye kadar kendilerini reddetmek üzere yapılmış sistematik teşebbüslere karşı direnmiş olan hipotezlerin bilgisidir (Hayek, 1973: 17). Bu noktada bilimsel bilginin mutlak doğru olduğu kabul edilse bile bilimsel bilgi toplam bilginin ancak çok az bir kısmıdır.

Hayek'in epistemolojisinin temel taşları sınırlı insan bilgisi ve sınırlı rasyonallite kavramlarıdır. Ona göre, bireylerin sahip olduğu bilgi her zaman eksik, yerel ve dağınıktır; dolayısıyla, ekonomik ve sosyal düzenin etkin bir şekilde işleyebilmesi için merkezi bir otoritenin bu bilgiyi tam anlamıyla toplayıp işleyebilmesi mümkün değildir. Bu çerçevede Hayek, kendiliğinden oluşan düzen (spontaneous order) kavramını geliştirmiştir. Hayek, insanların bilinçli çabalarla inşa ettikleri düzenlerin (oluşturulmuş düzen), doğal süreçler sonucunda ortaya çıkan kendiliğinden oluşan düzenlere kıyasla daha verimsiz ve başarısız olduğunu savunmaktadır. Kendiliğinden oluşan düzenler, bireylerin bilgi ve deneyimlerinden doğrudan beslenen ve zaman içinde evrimleşerek daha etkin hale gelen sistemlerdir (Hayek, 1973: 38, 46, 48, 118). Buna karşılık, merkezi planlama ve tasarlanmış düzenler, bireylerin sınırlı bilgisiyle oluşturulduğundan, kaçınılmaz olarak koordinasyon eksiklikleri ve bilgi hataları içermektedir (Hayek, 1945: 520, 521; 1988: 85).

Bu bağlamda, piyasa mekanizması, Hayek için kendiliğinden oluşan düzenin en önemli örneğidir. Piyasalar, bireylerin kendi yerel bilgilerini ve değişen koşullara verdikleri tepkileri içeren bir süreç içinde şekillenmektedir ve fiyat mekanizması bu bilgilerin yayılmasını sağlayan en etkili araçtır. Fiyatlar, ekonomik aktörlerin ihtiyaçlarını, arz ve talep koşullarını yansıtarak

kaynakların en verimli şekilde tahsis edilmesini mümkün kılar. Buna karşılık, merkezi planlama bilgi eksikliği varsayımı altında kaçınılmaz olarak başarısızlığa mahkûmdur. Bu nedenle Hayek, piyasa sürecinin merkezi bir otoriteye ihtiyaç duymadan, bireylerin etkileşimleri yoluyla optimal bir kaynak dağılımı sağladığını savunmaktadır (Hayek, 1945: 519, 520; 1988: 71; 2013: 267).

Tam bu noktada Hayek ve diğer AİÖ iktisatçılarının piyasalara olan devlet müdahalesine bakış açıları ortaya çıkmaktadır. AİÖ iktisatçılarına göre devletin piyasalara müdahalesi, devletin piyasalardaki mevcut değişkenlerin tümüne ve müdahaleden sonra ortaya çıkacak sonuçlara dair tam bilgiye sahip olmadığı varsayımı altında değerlendirilmedir. Ancak bu, AİÖ iktisatçılarıncaya, devletin, sadece ulusal güvenliğin ve hukuk sisteminin devamlılığını sağlayan bir aygıt olarak tanımlandığı anlamına gelmemelidir. Nitekim Hayek, “bırakınız yapsınlar” (*laissez faire*) anlayışının müphemliğine vurgu yapmış devletin başta “kurallar” ile piyasayı regüle etmesinin öngörülebilirliği ve güveni artırdığını belirtmiştir (Hayek, 1995: 109-111; 2013: 59). Ancak müdahaleci bir devlet mutlaka gelişmiş (yani tam bilgiye görece yaklaşmış) bir devlet olmalıdır.

Bu çerçevede Littlechild (1979: 10, 74), piyasalardaki koordinasyon eksikliklerinin genellikle eksik rekabetten değil, bilgi yetersizliğinden kaynaklandığını vurgulamaktadır. Bilgi noksanlığı, yalnızca bireyleri ve firmaları değil, en az aynı derecede hükümeti de etkileyen temel bir sorundur. Dolayısıyla, devletin tek tek piyasa aktörlerinden farklı olarak daha avantajlı bir bilgi kaynağına sahip olduğu varsayımı geçerli değildir. Bu durum, devlet müdahalesinin ekonomik etkinliği artıracağı yönündeki görüşleri tartışmalı hale getirmektedir. Zira piyasa, bireylerin yerel bilgilerini işleyip kullanmalarına olanak tanıyan dinamik bir keşif süreci sunarken, merkezi otoritelerin bu bilgiyi toplamaları ve doğru şekilde yönlendirmeleri oldukça güçtür. Hayek’in bilgiye dair vurguladığı bu sınırlamalar, piyasa mekanizmasının neden merkezi planlamaya kıyasla daha üstün bir koordinasyon mekanizması sunduğunu açıklamaktadır.

Hayek’in bilgi teorisi ve iktisadi düşüncesi, yalnızca ekonomi bilimiyle sınırlı kalmayıp, sosyoloji, siyaset bilimi ve psikoloji gibi birçok farklı disipline de derin etkilerde bulunmuştur. Bilginin sınırlı ve dağınık olması, bireylerin rasyonel karar alma süreçlerindeki kısıtlılıkları ve kendiliğinden oluşan düzen kavramı, sosyal bilimlerde hala önemli bir yer tutan temel yaklaşımlar arasında yer almaktadır.

Bilgiyi subjektif veri olarak kabul eden Avusturya ekolü bu anlamda “apriorizmi” benimsemiştir. Apriorizm kavramının da Avusturya ekolünde kabul edilmesini sağlayan Mises’in ve Rothbard’ın görüşleri olmuştur (Egger,

1978: 19-20). Bu görüşün odak noktasına göre iktisat biliminde ampirizm tek başına bilgiyi doğru kabul etmeyi sağlamamaktadır. Ekonomik teori ampirik testlerle yanlışlanabilir değildir (Boettke ve Coyne, 2015: 7). Avusturyalıların iddiası hem bilimin hem de günlük deneyimin tüm maddi yelpazesinde *a priori* bir boyut olduğudur (Smith, 1990: 221). Dolayısıyla deneye dayanmayan, sezgisel, iç gözleme -yani akıl, algı, düşünce ve gözleme- dayalı bilgi (*a priori* bilgi) iktisat biliminde bilginin temelini oluşturmamalıdır. Böyle bir yöntem mantıksal çıkarım yoluyla ilerlemez. İnsan eyleminin sebebi nedenselliklerdir. Yani bu görüşe göre nedensellik ilişkisi kurmadan hiçbir eylem gerçekleşmez (Parsons 1997: 181). İnsan eyleminin amaçlı davranış olarak tanımlanmasındaki (Rothbard, 1962: 1) püf nokta burada yer almaktadır.

Özcülük

Özcülük, her varlığın türüne ait belirli niteliklere veya özelliklere sahip olduğu görüşünü savunan bir felsefe akımıdır. Menger'in ekonomik teori anlayışı, Aristoteles'in metafiziğine dayanan bir özcülük yaklaşımını benimsemektedir. Özcülük Menger'in değer teorisinin karakterini oluşturmaktadır (Alter, 1990: 342). Menger'in ardından Wieser ve Mises de özcülük yaklaşımını savunmuştur (White, 1884: 7-9; Prendergast, 1986: 13). Menger, ekonomik ilişkilerin özünü, bu ilişkilerin doğasından kaynaklanan ve zaman ile mekândan bağımsız olarak her koşulda geçerli olan yasalarla açıklamaya çalışmaktadır. Menger, bu yasalara matematiksel bir kesinlik atfetmektense, iktisadi olayların temel doğasının, belirli sonuçları zorunlu kıldığını savunur. Menger, istatistik ve matematiğin kullanımının her zaman yanlış olduğu görüşünü savunmamakta, ancak bu araçların kullanımına dikkat edilmesi ve sınırlamaların getirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, ekonominin doğasını açıklarken subjektif ve tarihsel koşullardan bağımsız evrensel yasaların varlığına inanan bir bakış açısını içermektedir (Yeager, 1954: 236).

Özcü yönelimiyle Menger, yukarıda bahsi geçen "kesin" yasaların yanlışlanamaz ve istisnasız olduğunu ileri sürmüştür. Menger'e göre düşünceyle bulunan kesin yasalar yalnızca istisnasız olmakla kalmaz, aynı zamanda düşünme yasalarına göre başka bir şekilde düşünülemez şekilde istisnasız olarak kabul edilmek zorundadır. Buna göre kesin yasaların deneysel olarak "test edilmesi", gerçek nesneleri ölçerek geometri ilkelerine göre test etmeye benzer şekilde metodolojik saçmalık olacaktır (Menger, 1963: 61-69). Diğer yandan ampirik bilgi elde edebilmek için de bir başlangıç bilgisine ihtiyaç vardır. Ekonomi biliminde başlangıç bilgisi apriori bilgidir (Rizzo, 1978: 38, 39).

Rothbard'a (2011: 63) göre sözlü iktisadi matematiksel sembollere çevirip ardından bu sembolleri ve sonuçları açıklamak için başta kullanılan sözlü yöntemi tekrar etmek mümkün olsa da bu süreç mantıksızdır. Aynı zamanda teorilerin gelişiminde göz önünde bulundurulması gereken gereksiz varlıkların çoğaltılmasını önlemeyi savunan Ockham'ın usturası ilkesini ihlal etmektedir.

Bir kavramın, örneğin maksimum kavramının, sıradan dilden matematiksel dile çevrilmesinin, kavramın mantıksal doğruluğunda bir iyileşme sağladığı ve kullanım için daha geniş olanaklar sunduğu, matematiğin iktisat için başat araç olduğunu savunanlar tarafından sıkça iddia edilmektedir. Ancak AİO iktisatçılarına göre, matematikten farklı olarak sıradan dildeki kesinlik eksikliği, gerçek dünyadaki bireylerin davranışlarını daha iyi yansıtmaktadır. Dahası, ekonomik aktörlerin, davranışlarını matematiksel kesinlik gerekliliklerine uyacak şekilde değiştirebileceği ya da değiştireceği kanıtlanmamıştır. Bu nedenle, sıradan dildeki kelimelerin matematiğe çevrilmesi, gerçek dünyadaki insana özgü ampirik sorunlarla başa çıkmanın en uygun yolu olmak zorunda değildir (Leoni ve Frola, 1977: 109).

Bunlara ek olarak Avusturyalılar mal ve hizmetlerin gönüllü değişimlerinin denklemler biçiminde gösterilmesine de karşıdırlar (Wiśniewski, 2014: 46). Bir tüketici 10 liraya ekmek aldığında bu onun ekmeğe 10 liradan daha fazla değer verdiğini, fırıncı da ekmeği satmayı kabul ettiğine göre bu onun 10 liraya ekmekten daha fazla değer biçtiğini göstermektedir. Piyasada bir mübadeleden bahsedebilmek için birbirinin tersi değer ölççeklerine sahip bireylerin buluşması gerekmektedir.

Belirtmek gerekir ki AİO'da matematiksel formülasyonların kullanılmaması, matematik bilgisizliğinden kaynaklanmamaktadır. Aksine, Avusturya'daki "gymnasium" sisteminde öğrenciler kapsamlı bir matematik eğitimi almaktadır ve AİO'nun kurucusu Carl Menger, matematikle akademik anlamda da ilgilidir. Dolayısıyla, AİO matematiksel tekniklerin farkında olup, bunları belirli metodolojik nedenlerle reddetmektedir. Menger'e göre, iktisadi dünyanın temeli, fiziksel dünyanın doğasıyla (yani doğal kaynakların kıtlığı) ve insan doğasıyla (isteklerin sürekli daha fazla tatmin edilmesi arzusu) belirlenmektedir. Bu ikili ilişki, ekonomik analizlerin başlangıç noktası olarak kabul edilmekte ve Avusturya okulunun teorik yapısını şekillendirmektedir (White, 1984: 6–8). Bu noktada bulunması ya da bilinmesi gereken matematiksel formüller değil, bireyin bir eylemi çıkar olarak görmesinin [kesinlikle mekanik olmayan] "insani" sebepleri yani planlarıdır.

Avusturya ekolüne göre iktisat bilimini matematiksel bir dile çevirmek, insanı birer mekanik varlık olarak ele almayı öneren bir yaklaşımı beraberin-

de getirebilmektedir. Bu durumda, matematiksel iktisat, bilimsel bir disiplin olma niteliğini yitirerek, açık bir şekilde tanımlanmamış ve gerçeklikten kopuk normatif davranış kurallarına dönüşecektir. İnsan davranışlarını anlamada karşılaşılan temel zorluklardan biri, bireyin gerçekleştirdiği eylemler üzerinden onun neyi çıkar olarak gördüğünün kesin bir şekilde tespit edilememesidir. Dolayısıyla bir başkasının çıkarına ilişkin yapılan varsayımlar, o bireyin gerçekte sergileyeceği davranışları kesin bir doğrulukla tahmin etmeye imkân tanımamaktadır. Bu durum, ekonomik modellerde insan davranışlarının karmaşıklığını göz ardı etmenin yaratacağı sorunlara işaret etmektedir.

Ampirik yaklaşıma olan bu mesafe Avusturya ekolünün bilimsel başarısını azaltmakta mıdır? Genel bir görüş olarak, bir iktisadi teorinin başarısı “öngörü” gücüyle ölçülmektedir (Friedman, 1966: 8). Ancak iktisat biliminin neden öngörücü olması gerektiği açıklanmamaktadır. Dahası birçok özel varsayım altında kurulan modellerin geleceğe ilişkin tahminlerinin aslında gerçekte olmayan bir dünyaya dair öngörüler olduğu da unutulmamalıdır (Rizzo, 1978: 41, 42).

Yorumlayıcı Yöntem

İnsan eylemlerinin bireysel karar süreçlerine, bireysel karar süreçlerini nedenselliğe dayanarak açıklanması gerektiği anlayışı, aynı zamanda sosyal bilimlerdeki yorumlayıcı⁶ yaklaşımla uyum içerisindedir. Carl Menger için insan eylemlerinin anlamını veya amacını sorma yetersizliği sosyal bilimlerin en önemli sorunlarından biridir. Bu nedenle, diğer insanların gerçekleştirdiği eylemlerin amacını tam olarak kavramak için *verstehen* yöntemine ihtiyaç vardır. Tüm insanların eylemlerini daha iyi bir duruma gelmek amacıyla yaptıklarını *a priori* bilgi olarak kabul etmek *verstehen* yöntemi izlemektir (Leube, 2010: 260, 263).

AİO insanların karar alma süreçlerini ve sonuçlarını yorumlayıcı bir yaklaşımla ele almaktadır (Chamlee-Wright ve Storr, 2015: 259). Yukarıdaki *Şekil 1'de ve 6 numaralı* dipnotta da belirtildiği gibi yorumlayıcı sosyoloji AİO'nun üyeleriyle sürekli bir diyalog içindedir. Hatta yorumlayıcı sosyolojinin çalış-

6 Yorumlayıcı (*Verstehende*) sosyoloji, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Almanya'da ortaya çıkmıştır ve en ünlü temsilcileri Georg Simmel ve Max Weber'dir. Yorumlayıcı yaklaşım; Auguste Comte, Adolphe Quetelet ve Émile Durkheim'in Fransız sosyoloji okulunun bütüncül sosyolojilerinden farklı bir sosyolojik araştırma anlayışı sunmaktadır. Simmel ve Weber kendi katkılarını, politik iktisatçıların çalışmalarını tamamlayıcı olarak görmüşlerdir. Bunun böyle olmasının nedenlerinden biri, yorumlayıcı sosyolojinin başlangıcından bugüne kadar Avusturya İktisat Okulu'nun üyeleriyle sürekli bir diyalog içinde olmasıdır. Elbette bu, yorumlayıcı sosyologların her zaman Avusturyalı ekonomistlerle aynı fikirde olduğu anlamına gelmemektedir. Ancak yorumlayıcı sosyolojinin çalışmaları, Carl Menger'in politik iktisat alanındaki çalışmalarını genişletme girişimi olarak görülebilir (Robitaille, 2024: 138).

maları, Carl Menger'in siyasi ekonomi alanındaki çalışmalarının genişletme girişimi olarak görülmektedir (Robitaille, 2024: 138).

Yorumlayıcı sosyolojinin en önemli temsilcilerinden Max Weber'e (2014: 11) göre, toplumbilim, toplumsal eylemleri anlamak için onları yorumlama (*deutend verstehen*)⁷ ve ardından bu eylemlerin akışını ve etkilerini nedensel olarak açıklama (*ursächlich erklären*) amacını güden bir bilim dalıdır. Weber, toplumsal eylemi, bireylerin subjektif anlamlar yükleyerek gerçekleştirdiği insan davranışları olarak tanımlar. "Toplumsal eylem" kavramı, bireyin yaptığı eyleme yüklediği anlam doğrultusunda, başkalarının davranışlarını göz önünde bulundurarak bir yön izleyen eylemi anlatır. Bu bağlamda, Weber'in Almanca "*handeln*" (davranış, İngilizce: action) kavramı, anlamaya yönelik bir insan eylemini ifade etmektedir ve bu, bireylerin eylemlerine yükledikleri subjektif anlamları yansıtmaktadır.

Verstehen yöntemi ile Avusturyalıların vardığı sonuç şudur; belirli bir insan eylemine yol açan ilgili verilerin yalnızca eylemde bulunan kişi tarafından bilinebileceği kabul edilmelidir. Bireysel karar alma süreçleri için ilgili olan tüm verilerin nesnel olarak herkes için aynı olduğuna inanmak yanıltıcı olacaktır (Leube, 2010, 270). Öz olarak; bireyler, iktisadi hayatta mal ve hizmetlere ilişkin algı ve değerlemelerini (ve sonuç olarak eylemlerini) kendi (subjektif) deneyimlerine, bilgilerine ve hedeflerine göre şekillendirmektedir.

Sonuç

Her şeyden önce Avusturya iktisadının yaklaşımları ekonomi bilimine farklı beceriler ve katkılar sunmaktadır. Ancak AİO'nun farklı olduğunu kabul etmek hangi konuda farklı olduğunu anlamaktan daha kolaydır. Farkın kabulü ile tanımlanması arasında uzunca bir mesafe vardır.

AİO, insan eyleminin merkezde olduğu bir iktisat anlayışıyla, ekonomi bilimine alternatif bir perspektif sunmaktadır. Matematiksel kesinlik içeren metotlar yerine bireylerin subjektif tercihlerini, dinamik planlamalarını ve sürekli değişen bilgi ortamında karar alma süreçlerini anlamaya yönelik metodolojisi, onu ana akım yaklaşımlardan ayıran temel unsur olmuştur. Subjektivizm, metodolojik bireycilik ve praksiyoloji üzerine inşa edilen bu çerçeve, yalnızca iktisadi modellerin değil, aynı zamanda sosyal, siyasal ve kültürel analizlerin de kapsayıcı bir zeminde ele alınmasını sağlamaktadır.

7 Mises (1949) başta olmak üzere AİO iktisatçıları; Rothbard, Lachmann ve O'Driscoll ve Rizzo, analizlerinde Weber'in "yorumlayıcı" veya "subjektif anlama" anlamına gelen "*verstehen*" yöntemini kullanmaktadır (Yu ve Shiu, 2011: 150). Örneğin Lachmann (1970: 2) Weberci fikirlerin yayılmasının iktisat bilimini zenginleştireceğini iddia etmektedir.

Avusturya ekolü, iktisadın bilimsel temellerini insanın karmaşık yapısına, subjektif tercihlerine ve belirsiz bir geleceğe uyarlayarak, iktisadi düşünmenin evriminde kritik bir rol oynamıştır. Bu yaklaşım, sadece mevcut ekonomik sistemlerin analizine yönelik değil, aynı zamanda gelecekteki politikaların şekillendirilmesine yönelik de bir rehber niteliğindedir. Devletin ve piyasanın işlevlerine ilişkin ortaya koyduğu tartışmalar, günümüzde ekonomik düzen ve toplumsal özgürlük arasındaki dengeyi anlamak için değerli bir kaynak teşkil etmektedir.

AİO'nun diğer bir önemli farkı ve katkısı da bireyin tercihleri yerine eylemle ilgili planlarına odaklanmasıdır. Neoklasik ve matematiksel iktisatçılar analizlerini sürtünmesiz bir düzlemde, plan yapamayan ve öğrenemeyen insanlarla sınırlandırmaktadır. Oysa AİO tüm sistemini ve yöntemini -düşünme, planlama, öğrenme- üzerine kurmaktadır (Egger, 1978: 31).

Avusturyalılara göre insan eylemi kesinlikle rasyoneldir. Eğer insanlar amaçları peşinde koşarken (varsayım olarak eylemin veya eylemsizliğin sebebi zaten budur) kendileri için “en iyi” tercihi seçmedilerse bunun sebebi en iyi durumun seçilmesinin mümkün olmaması ya da kişinin en iyi durumun farkında olmamasıdır. Bu durum, bilgi eksikliğinin (tam bilgi varsayımı geçerli değildir) ya da beceriksizliğin (hedefi doğru belirlemesine rağmen hedefe ulaşamama) rasyonaliteyi bozmadığı anlamına gelmektedir.

Avusturya yaklaşımı iktisadın araştırma konusunu “insan eylemi” olarak tanımlamaktadır. Bu yönüyle AİO'nun düşünce sistematığı disiplinler arası çalışmalara ön ayak olmaktadır. Siyaset bilimini ve hukuku iktisat bilimi ile birlikte ele alan yaklaşımların temelini atan okulların başında AİO gelmektedir.

Avusturya okulunun görüşlerinin dikkat çeken noktası metodolojik subjektivizm doğrultusunda gerçek hayattaki seçimleri merkeze almasıdır. Bu anlamda çalışma, iktisat biliminde akademik anlamda görece daha az çalışılan okullarından biri olan AİO'nun metodolojik ilkelerinin aslında gerçek hayatı açıklama yeteneğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Kanımca; AİO metodolojisini anlamak bir çok yönüyle Yeni Kurumsal İktisat Okulu, Virginia Politik İktisat Okulu, Freiburg Hukuk ve İktisat Okulu ile Chicago İktisat Okulu hakkındaki çalışmalarda önemli bir rol oynayacaktır.

Sonuç olarak, Avusturya İktisat Okulu'nun metodolojik özgünlüğü, yalnızca iktisadi teoriye değil, aynı zamanda sosyal bilimlerin genel paradigmasına da meydan okuyan bir düşünce geleneği oluşturmuştur. Bu gelenek, insan davranışlarının öngörülemezliği ve bireysel tercihlerin karmaşıklığı bağlamında iktisadı yeniden düşünmek için önemli bir fırsat sunmaktadır.

Kaynakça

- Aktan, C. C., & Eroğlu, M. Y. (2018). Avusturya İktisat Okulu: Menger'den Mises'e; Hayek'den Kirzner'e. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 111–142.
- Alada, D. (1993). Avusturya iktisat ekolü metodolojisine dair notlar: bir kitap. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 3–4–5.
- Alter, M. (1990). What do we know about Menger?. *History of political economy*, 22, 313–348.
- Boettke, P. J. (2023). *Methodological Individualism and the Austrian School of Economics*. Handbook of Methodological Individualism. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4450077
- Boettke, P. J., Lavoie, D., & Storr, V. H. (2001). 19 The subjectivist methodology of Austrian economics and Dewey's theory of inquiry. *Dewey, pragmatism and economic methodology*, 327.
- Boettke, P. J., & Coyne, C. J. (Eds.). (2015). *The Oxford handbook of Austrian economics*. Oxford University Press.
- Boettke, P. J., & Coyne, C. J. (2023). *New thinking in Austrian economics*. Annual Review of Economics, 15(1), 329–347.
- Chamlee-Wright, E., & Storr, V. H. (2015). Social economy as an extension of the Austrian research program. *The Oxford handbook of Austrian economics*, 247–271.
- Coase, R. H. (1999). International Society of New Institutional Economics. <https://www.coase.org/coasespeech.htm>, Son Erişim 04.06.2025
- Egger, J. B. (1978). The Austrian Method. L. M. Spadaro (Ed.), *New Directions in Austrian Economics*. (p. 19–39). Sheed Andrews and McMeel, INC. Subsidiary of Universal Press Syndicate Kansas City.
- Espinas, A. (1890). Les origines de la technologie. *Revue Philosophique de La France et de l'Étranger*, 30, 113–135. <http://www.jstor.org/stable/41073426>
- Foss, N. J. (1997). *Austrian Economics and the Theory of the Firm* (No. 97-3). Department of Industrial Economics and Strategy, Copenhagen Business School.
- Friedman, M. (1966). The methodology of positive economics. In *Essays In Positive Economics*. (pp. 3–16, 30–43). Chicago: Univ. of Chicago Press. https://www.wiwiiss.fu-berlin.de/fachbereich/bwl/pruefungs-steuerlehre/loeffler/Lehre/bachelor/investition/Friedman_the_methodology_of_positive_economics.pdf
- Furubotn, E. G., & Richter, R. (2010). Institutions and economic theory: the contribution of the new institutional economics: Second edition. In *Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics: Second Edition*. The University of Michigan Press.
- Garnett Jr, R. F. (2006). Paradigms and pluralism in heterodox economics. *Review of Political Economy*, 18(4), 521–546.
- Gordon, D. (2004). *İktisadi matığa giriş*. (çev. Bahadır Akın). Liberte Yayınları. (Eserin orijinali 2000'de yayımlandı).
- Hayek, F. A. (1945). The use of knowledge in society. *The American Economic Review*, 35(4), 519–530. <http://www.jstor.org/stable/1809376>
- Hayek, F. A. (1973). *Law, Legislation and Liberty. Rules and Order*. (Vol. 1) University of Chicago Press.
- Hayek, F. A. (1988). *The fatal conceit: The errors of socialism*. Routledge.
- Hayek, F. A. (1995). *Kölelik yolu*. (çev. Turhan Feyzioğlu ve Yıldırım Arsan). Liberte Yayınları.

(Eserin orijinali 1944'te yayımlandı).

- Hayek, F. A. (2013). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice*. (Vol. 1, Vol. 2, Vol. 3). Routledge.
- Herbener, J. (1997), "The Pareto rule and welfare economics", *Review of Austrian Economics*, 10 (1), 70-106.
- Jędruchiewicz, A. (2016). The Methodology of the Austrian School of Economics. *Argumenta Oeconomica Cracoviensia*, 14, 9-28. <https://doi.org/10.15678/aoc.2016.1401>
- Kirzner, I. M. (1978). Economics and error. L. M. Spadaro (Ed.), *New Directions in Austrian Economics*. (p. 57-76). Sheed Andrews and McMeel, INC. Subsidiary of Universal Press Syndicate Kansas City.
- Kirzner, I. M. (2000). *The driving force of the market: Essays in Austrian economics*. Routledge.
- Lachmann, L. M. (1970). *The legacy of Max Weber*. Heinemann.
- Lachmann, L. M. (1978). An Austrian stocktaking: unsettled questions and tentative answers. L. M. Spadaro (Ed.), *New directions in austrian economics*. (p. 1-18). Sheed Andrews and McMeel, INC. Subsidiary of Universal Press Syndicate Kansas City.
- Lachmann, L. M. (2005). *Expectations and the meaning of institutions. Essays in economics by Ludwig Lachmann*. Ed. D. Lavoie. Taylor & Francis e-Library. First published 1994 by Routledge.
- Leoni, B., & Frola, E. (1977). On mathematical thinking in economics. *Journal of Libertarian Studies*, 1(2), 101-09.
- Leube, K. R. (2010). On Menger, Hayek and on the Concept of 'Verstehen'. In *Austrian Economics in Transition: From Carl Menger to Friedrich Hayek* (pp. 257-275). London: Palgrave Macmillan UK.
- Littlechild, S. C. (1979). *The fallacy of the mixed economy: an "Austrian" critique of conventional economics and government policy*. Cato Institute. https://books.google.com/books/about/The_Fallacy_of_the_Mixed_Economy.html?hl=tr&id=Ej7uAAAAAAAJ
- Machlup, F. (2004). *Ludwig von Mises: The academic scholar who would not compromise*. <https://mises.org/mises-daily/ludwig-von-mises-scholar-who-would-not-compromise>
- Madison, G. B. (1990). How individualistic is methodological individualism? *Critical Review*, 4(1-2), 41-60. doi:10.1080/08913819008459592
- Menger, C. (2004). *Principles of Economics*. Ludwig von Mises Institute; electronic online edition.
- Menger, C. (1963). *Problems of economics and sociology*. University of Illinois Press
- Mises, L. von. (1949). *Human action: a treatise on economics*. Yale University.
- Mises, L. von. (1998). *Human action: a treatise on economics the scholar's edition*. Ludvig von Mises Institute. Auburn, Alabama.
- Mises, L. von. (2007). *Sosyalizm: iktisadi ve sosyolojik bir tahlil*. (çev. Yusuf Şahin). Liberte Yayınları. (Eserin orijinali 1932'de yayımlandı).
- O'Driscoll, G. P. J., & Rizzo, M. J. (1985). *The economics of time and ignorance*. Blackwell.
- Parsons, S. D. (1997). *Mises, the A Priori, and the Foundations of Economics: A Qualified Defence*. *Economics and Philosophy*, 13(02), 175. doi:10.1017/s0266267100004478
- Prendergast, C. (1986). Alfred Schutz and the Austrian School of Economics. *American Journal of Sociology*, 92(1), 1-26. <http://www.jstor.org/stable/2779715>
- Prychitko, D. L. (1990). Methodological individualism and the austrian school: A note on its critics. *Journal des économistes et des études humaines*, 1(1), 171-180.

- Rizzo, M. J. (1978). Praxeology and econometrics: a critique of positivist economics. L. M. Spadaro (Ed.), *New Directions in Austrian Economics*. (p. 40-56). Sheed Andrews and McMeel, INC. Subsidiary of Universal Press Syndicate Kansas City.
- Robbins, L. (1935), *An essay on the nature and significance of economic science*, 2nd ed., London: Macmillan
- Robitaille, C. (2024). The Austrian school of economics and interpretive sociology: Some epistemological complementarities and divergences. *Revue européenne des sciences sociales*, 622(2), 137-163.
- Rothbard, M. (1956), "Toward a reconstruction of utility and welfare economics", in: M. Sennholz (ed.), *On Freedom and Free Enterprise: Essays in Honor of Ludwig von Mises*, Princeton, NJ: Van Nostrand, 224-262.
- Rothbard, M. N. (1962). *Man, economy and state (Vols. 1-2)*. Nash Publishing. <https://mises.org/library/man-economy-and-state-power-and-market>
- Rothbard, M. N. (1976). Praxeology: The methodology of Austrian economics. *The foundations of modern Austrian economics*, 19-39.
- Rothbard, M. N. (1995). The present state of Austrian economics. *Journal des Economistes et des Etudes humaines*, 6(1), 43-90.
- Rothbard, M. N. (2011). *Economic controversies*. Ludwig von Mises Institute.
- Schleifer, R. (2018). Literary Modernism and Economics. *The Bloomsbury Companion to Modernist Literature*, 393.
- Schulak, E. M., & Unterkofler, H. (2011). *Austrian school of economics: a history of its ideas, ambassadors, and institutions*. Ludwig von Mises Institute.
- Smith, B. (1990). *On the Austrianness of Austrian economics*. *Critical Review*, 4(1-2), 212-238. doi:10.1080/08913819008459601
- Spadaro, L. M. (1978). *New directions in Austrian economics*. Sheed Andrews and McMeel, INC. Subsidiary of Universal Press Syndicate Kansas City.
- Stigler, G. J. (1950). The Development of Utility Theory. I. *Journal of Political Economy*, 58(4), 307-327. <http://www.jstor.org/stable/1828885>
- Tobin, J. (1985). Neoclassical Theory in America: JB Clark and Fisher. *The American Economic Review*, 75(6), 28-38.
- Vaughn, K. I. (1994). *Austrian economics in America: The migration of a tradition*. Cambridge University Press.
- Weber, M. (2014). *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme Kuramı*. (çev. Özer Ozankaya). Cem Yayınevi. (Eserin Orijinali 1947'de yayımlandı).
- Wiśniewski, J. B. (2014). The methodology of the Austrian school of economics: The present state of knowledge. *Ekonomia-Wroclaw Economic Review*, 20(1), 39-54.
- White, L. H. (1984). The Methodology of the Austrian School Economists. *The Ludwig von Mises Institute of Auburn University*, 4-40.
- Yeager, L. B. (1954). The methodology of Henry George and Carl Menger. *American Journal of Economics and Sociology*, 13(3), 233-238. <https://doi.org/10.1111/j.1536-7150.1954.tb02415.x>
- Yay, T., & Aktan, C. C. (2021). *Avusturya İktisat Okulu*. Astana Yayınları.
- Yu, F. L. T., & Shiu, G. M. C. (2011). A new look at the Austrian School of Economics: review and prospects. *International Journal of Pluralism and Economics Education*, 2(2), 145. <https://doi.org/10.1504/ijpee.2011.041695>

Ekonomi-Politik Perspektiften Finansal Yaptırımlar: Rusya'ya Yönelik Yaptırımlar Üzerinden Bir Değerlendirme

Güven Delice*

Öz

Bu çalışmanın amacı, günümüzde önemli bir dış politika aracına dönüşmüş olan finansal yaptırımların kavramsal ve tarihsel düzlemde incelenmesi ve Rusya örneği üzerinden ekonomi politik bağlamda analiz edilmesidir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, finansal yaptırımlarla hedef alınan ülke sayısının giderek arttığı; özellikle Rusya-Ukrayna savaşının başladığı 2022 yılından sonra bu tür yaptırımların toplam yaptırımlar içerisindeki payının hızlı bir artış gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca finansal yaptırımlar içerisinde uluslararası ödemeleri gerçekleştiren altyapılara ve kurumlara erişimin kısıtlanması ve varlıkların dondurulmasına yönelik önlemlerin öne çıktığı görülmektedir. Küresel ölçekte Birleşmiş Milletler, bölgesel düzeyde Avrupa Birliği ve tekil ülke düzeyinde ABD, yaptırımların başlatılması konusunda lider konumunda olup, bu konularıyla birçok ülkeyi politika değişikliği yapmaya zorlayabilmektedirler. Diğer taraftan bu durum, gelişmekte olan ülkeler arasında yeni ittifakların yanı sıra alternatif parasal ve finansal yapılanmaları teşvik etmekte ve böylece uluslararası para ve finans sisteminde dönüşüm çabalarına ivme kazandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Yaptırımlar, Rusya, SWIFT, De-dolarizasyon.

Financial Sanctions from an Economic-Political Perspective: An Evaluation of Sanctions against Russia

Abstract

The aim of this study is to examine financial sanctions, which have become an important foreign policy tool today, on a conceptual and historical level and to analyze them in the context of economic politics through the example of Russia. As a result of the evaluations, it has been determined that the number of countries targeted with financial sanctions has been increasing, and the share of such sanctions in total sanctions has increased rapidly, especially after the start of the Russia-Ukraine war in 2022. In addition, it is seen that among the financial sanctions, measures such as restricting access to infrastructures and institutions that carry out international payments and freezing assets are prominent. The United Nations on a global scale, the European Union on a regional level, and the United States on an individual level are leaders in initiating sanctions, and with this position they can force many countries to make policy changes. On the other hand, this situation encourages new alliances and alternative monetary and financial structures among developing countries; thus, it accelerates the transformation efforts in the international monetary and financial system.

Keywords: Financial Sanctions, Russia, SWIFT, De-dollarization.

*Prof. Dr. | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Finans ve Bankacılık Bölümü | guvendelice@cumhuriyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8034-8896 | DOI: 10.36484/liberal.1696464
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 30, Sayı: 118, Bahar 2025, ss. 253-284.
Gönderim Tarihi: 9 Mayıs 2025 | Kabul Tarihi: 16 Haziran 2025

Giriş

Küresel finans sistemi devletlerin, devlet dışı aktörlerin ve uluslararası kurumların çabalarıyla biçimlenmekte; bu süreçte uluslararası yaptırımlar önemli bir işlev görmektedir ve bunlar içerisinde de ekonomik ve finansal yaptırımlar belirleyici bir konum işgal etmektedirler. Ekonomik ve finansal yaptırımların önemli bir dış politika aracı olarak kullanımı Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana hızla artmış; bu tür önlemler hükümetlerin dış politikalarının merkezi bir aracı haline gelmişlerdir. Yaptırıma maruz bırakılan (hedef) ülkeleri, yaptırım uygulayan (gönderen) ülkenin çıkarlarına veya uluslararası hukuka uymaya zorlamayı amaçlayan bu tür yaptırımlar, askeri müdahaleler gibi diğer zorlayıcı önlemlere nazaran daha az maliyetli bir alternatif olarak değerlendirilmektedirler. Bu çerçevede özellikle finansal yaptırımlar, ekonomi politikasının güçlü bir silahı konumuna gelmişler; son yıllarda geleneksel ticaret ambargoları veya kısıtlamalarından finansal yaptırımlara doğru önemli bir değişim gerçekleşmiş; çok sayıda ülke bu tür yaptırımlarla hedef alınmıştır. Finansal yaptırımlar, politika yapıcılara hedef ülkelerin veya örgütlerin eylemlerini etkilemek için askeri seçenekler dışında yol sundukları için diplomasi ve çatışma çözme taktiklerinin önemli bir parçası olmuşlardır.

Genellikle devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından uygulanan finansal yaptırımlar, ekonomik, politik ve sosyal alanlar üzerinde önemli etkiler ortaya çıkarmaktadır. Bu tür yaptırımlar taraflar üzerinde önemli maliyetlere yol açmakta; diğer taraftan, hedef ülkeleri alternatif yollar aramaya ve bağımlılıklarını azaltma çabalarına yöneltmektedir. Konuyla ilgili teorik literatürde ağırlıklı olarak, yaptırımların neden uygulandığı ve politika hedeflerine ulaşmada başarılı olup olmadıkları üzerinde durulmaktadır. Ampirik literatür ise, yaptırımların kullanımı, etkinliği ve etkileri üzerine yoğunlaşmış olup, ekonomistler, finansçılar ve siyaset bilimcilerin katkılarıyla disiplinler arası bir şekil almıştır. Ekonomik ve finansal yaptırımlardaki büyümeye paralel olarak konuyla ilgili akademik ve politik düzeyde yapılan çalışmalarda da gözle görülür bir artış ortaya çıkmış; dinamik ve kümülatif bulgular ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın amacı, finansal yaptırımların kavramsal ve tarihsel düzlemde incelenmesi ve Rusya örneği üzerinden ekonomi politik bağlamda analiz edilmesidir. 2014'te Rusya'nın Kırım'ı ilhakı ile başlayan ve 2022'de Rusya-Ukrayna savaşı ile zirve yapan jeopolitik gerginlikler, uluslararası ekonomik ve politik ilişkileri derinden etkilemiştir. Bu süreçte bölgesel/uluslararası parasal ve finansal mimaride değişim işaretleri olarak görülen önemli adımlar atıldığı için Rusya üzerinden yaptırımların etkilerinin analiz edilmesi önem

taşımaktadır. Bu çerçevede çalışmada ilk olarak kavramsal ve tarihsel bağlamda ekonomik ve finansal yaptırımlar incelenmiş, ardından yaptırım rejimleri hakkındaki kapsamlı veri kaynakları üzerinden genel değerlendirmeler yapılmış, daha sonra Rusya'ya uygulanan yaptırımlar analiz edilmiştir.

Kavramsal ve Teorik Çerçeve

Ekonomik ve finansal yaptırımlar, bir ülke, ülke grubu veya çok taraflı bir yapılanma (örneğin, Birleşmiş Milletler) tarafından uluslararası normları ihlal eden bir hedef ülke, kuruluş veya birey grubuna uygulanan cezalandırıcı önlemlerdir (Krulikowski, 2024). Çok taraflı yaptırımlar, birden fazla hükümet veya uluslararası örgüt tarafından belirli kuruluşlara veya rejimlere yaptırım uygulamaya dönük koordineli çabaları ifade ederken, tek taraflı yaptırımlarla diğer ulusların kararı veya desteği olmaksızın tek bir devlet veya örgüt tarafından gerçekleştirilen yaptırımlara vurgu yapılmaktadır (Crepaldi, 2023: 16).

Yaptırımlar uygulama mekanizmaları ve hedefleri bakımından farklılık göstermekle birlikte, genel amaç, politikada bir değişikliği zorlamak için ekonomik baskı uygulamak şeklindedir. Bu anlamda yaptırımlar, karşı tarafı aksi takdirde üstlenmeyecekleri eylemlere zorlamayı amaçlamaktadır. Diğer taraftan, bazı aktörlerin ekonomik yaptırımları bir prestij aracı olarak gördükleri söylenebilir. Bu şekildeki yaptırımlar, işe yarayacakları düşünüldüğü için değil, diğer aktörlere ilgili ülkenin dünya siyasetinde önemli bir ağırlığa sahip olduğu sinyalini verdiği için uygulanmaktadır (Besedeš, Goldbach ve Nitsch, 2023: 2; Felbermayr vd., 2024: 1; Drezner, 2024: 16).

Kavramsal bir bakış açısından, yaptırımların diplomatik stratejilerin araç setinde çok güçlü bir konumda olduğu kabul edilmektedir. Ekonomik ve finansal yaptırımların uygulanması, saldırganlığı caydırmaktan ve insan haklarını teşvik etmekten yayılmayı önlemeye ve terörizmle mücadeleye kadar uzanan bir dizi hedef tarafından yönlendirilmektedir (Crepaldi, 2023: 8). Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier (2023:5), yaptırımların uygulanmasını üç önemli gerekçe (hedef) ile izah etmektedirler. Bunlar aşağıdaki gibidir:

1. Hedef ülkeleri, kendisine karşı şiddet kullanarak veya mevcut hükümetini istikrarsızlaştırarak başka bir devletin egemenliğini tehdit etmekten veya ihlal etmekten vazgeçmeye zorlamak
2. Hedef ülkede demokrasiyi teşvik etmek, demokrasiyi korumak veya otokratik bir rejimi istikrarsızlaştırmak
3. Hedef ülkenin vatandaşlarını siyasi baskıdan kurtarmak ve insan haklarını korumak.

Yaptırımların öncelikli amaçlarından biri uluslararası normlara ve standartlara uyumu zorlamak ve böylece uluslararası sistem içinde istikrar ve gü-

venliği teşvik etmektir. Bunun yanı sıra yaptırımlar, çatışma çözümü ve kriz yönetimi araçları olarak kullanılmak suretiyle politika yapıcılara jeopolitik gerginlikleri ele almanın ve silahlı çatışmayı önlemenin askeri olmayan bir yolunu sunmaktadırlar. Diğer taraftan bu önlemler ulusal çıkarları korumak ve yerel endüstrileri güvence altına alarak, güvenlik risklerini ve düşman aktörlerin etkisini azaltarak ekonomik refahı teşvik etmek için de kullanılmaktadırlar (Crepaldi, 2023: 8,9).

Konuyla ilgili ilk teorik çalışmalarda Hirschman (1945), devletlerin taviz elde etmek için ekonomik zorlamaları kullanabilecekleri koşulları analiz etmiş; Galtung (1967) ise, yaptırımların siyasi sembolizm uygulamaları da dahil olmak üzere başka amaçlara da hizmet ettiğini savunmuştur. Ekonomik yaptırımların dış politika aracı olarak kullanılmasının amaçlarını açıklayan sonraki teoriler bu iki bulgudan türemiştir (Aktaran, Drezner, 2024: 11, 12). Teorik çalışmalarda, yaptırımların hangi koşullar altında uygulanacağını veya ne zaman başarılı olacaklarını araştırmak için genel olarak Oyun Teorisi'ne başvurulduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda bir veya daha fazla oyuncunun, diğerinin tercihleri hakkında tam bilgiye sahip olduğu varsayılmış ve büyük bir kısmında yaptırımların tehdit aşaması atlanmıştır. Lacy ve Niou (2004: 25, 28), ekonomik yaptırımların tehdidi ve kullanımını, bir hedef ve bir zorlayıcı arasında iki taraflı eksik bilgi içeren çok aşamalı bir oyun olarak modellemişlerdir. Teorini temel varsayımlarından birine göre, bir anlaşmazlık durumunda her tarafın anlaşmazlığın sonucu için farklı tercihleri vardır. Diğer bir varsayım, oyuncuların birbirlerinin tercihlerinden emin olmadığıdır. Bu nedenle bir anlaşmazlık durumunda devletlerin birbirlerinin gerçek tercihlerini bilmeyebileceği gibi gerçek bir olasılığı dahil ederek, önceki oyun teorisi modelleri genelleştirilmiş ve daha gerçekçi hale getirilmiş olup, 'tehdit aşaması' yaptırımların sonucunu anlamak için kritik önemde konumlandırılmıştır. Yaptırımlar her iki taraf için de maliyetli olduğundan, yaptırım uygulayan ülkelerin yaptırım uygulama tehdidiyle politika değişikliğine gitmeleri kendi çıkarlarıdır, çünkü tehditler nispeten daha az maliyetlidir. Diğer taraftan, bu tehditlerin ciddiye alınması için, hükümetin bu konuda itibarlı olması gerekmektedir¹ (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2024: 5,6).

Genel olarak yaptırımlar, her biri farklı jeopolitik zorlukları ve stratejik istekleri ele almak üzere tasarlanmış, diplomatik, ekonomik ve finansal yaptırımlar olarak kategorize edilebilir². "Diplomatik yaptırımlar" diplomatların

1 Örneğin, ABD dolarının ve finans piyasalarının gücü öylesine büyüktür ki, sadece finansal yaptırım tehdidi bile çoğu zaman hem kamu hem de özel aktörlerin uyum göstermesini sağlayabilmektedir (Tzouvola, 2024).

2 Bazı çalışmalarda "ekonomik yaptırım" çatı kavram olarak ele alınmakta, alt başlıklar olarak 'ticari' ve 'finansal' yaptırımlara yer verilmektedir.

geri çağırılması ve hedef ülkeyle düzenli ve dostane temasların askıya alınması gibi tedbirleri ifade eder. “Ekonomik yaptırımlar”, ticaret kısıtlamalarından, ithalat/ihracat yasaklarına ve sektörel düzeyde uygulanan yaptırımlara kadar uzanan bir dizi önlemleri kapsamaktadır. Bu yaptırımlar tedarik zincirlerini bozmakta, kritik kaynaklara erişimi sınırlandırmakta ve teknolojik yenilikleri engelleyerek hedeflenen ekonomiler için önemli zorluklar yaratmaktadır. “Finansal yaptırımlar” ise, hedef ülkenin (veya siyasi elitinin) dış varlıklarının dondurulması, sermaye kontrolleri ve finansal işlemlere ilişkin kısıtlamalardan (uluslararası finans piyasalarına erişim kısıtlamaları) oluşmaktadır. Varlık dondurmaları, yaptırım uygulanan kişilere ve kuruluşlara ait banka hesapları, yatırımlar ve gayrimenkul varlıkları dahil olmak üzere finansal varlıkların ele geçirilmesini ve dondurulmasını içermektedir. Sermaye kontrolleri, sermayenin ulusal sınırlar arasında hareketini kısıtlayarak, yaptırım uygulanan yargı bölgelerine ve bu bölgelerden dışarıya fon, yatırım ve finansal varlıkların transferini sınırlandırmaktadır. Bu kapsamda hedef ülkelerde bulunan finansal kuruluşların, gönderen ülkelerin denetiminde bulunan uluslararası ödeme sistemleri ve SWIFT gibi mesajlaşma hizmetlerinden dışlanması söz konusu olabilmektedir. Ticari ve finansal yaptırımlar arasında önemli bir etkileşim söz konusudur. Para akışları kısıtlandığında, ticarete buna eşlik eden azalmalar ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan finansal yaptırımlar ticari ve finansal bağlar üzerinden doğrudan veya dolaylı etkiler oluşturabilmektedir. Bu genel sınıflandırmaya ilave olarak iki ülke arasındaki seyahati sınırlandıran ve genellikle belirli kişilerin yaptırım uygulayan ülkeye girmesini yasaklayarak uygulanan “seyahat ve ulaşım kısıtlamaları”; gönderici ile hedef devletler arasındaki “iletişim ve telekomünikasyon kesintileri” de yaptırım uygulamaları içerisinde yer alabilmektedir (Hadjiemmanuil, 2024: 8, 11; Crepaldi, 2023: 7, 27; Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2023: 5; Besedeş, Goldbach ve Nitsch, 2023: 2, 3).

Yaptırımlar, yaptırım hedefi ile ilişkili olarak birincil veya ikincil nitelikte olabilmektedir. Birincil yaptırımlar arasında uluslararası ticaret kısıtlamaları, finansal yaptırımlar ve hedef ülkeyle yürütülen ekonomik işlemlere ilişkin diğer yasaklar yer almaktadır. İkincil yaptırımlar, birincil yaptırımların amaç ve hedeflerini baltalayabilecek faaliyetlerde bulunan üçüncü tarafları cezalandırarak yaptırım hedefini korumak veya üzerinde ek baskı oluşturmak için kullanılmaktadır. Bunlar, üçüncü ülkelerdeki gerçek ve tüzel kişileri, birincil yaptırım rejiminin hedefi olan bireyler, gruplar, rejimler veya ülkelerle iş yaptıklarında yaptırımlara maruz bırakan uygulamalardır. Koşullara bağlı olarak da yaptırımlar ‘seçici’ (örneğin, yalnızca belirli ticari ve finansal iş-

lemleri yasaklamak)³ veya ‘kapsamlı’ (örneğin, hedef ülkeyle tüm ekonomik ilişkileri durdurmak) olabilmektedir (Krulikowski, 2024; Sossai, 2019: 67).

Küresel para ve finans mimarisinin temel kaldıraçları üzerinde fiili veya hukuki kontrol uygulayan devletler⁴ tarafından etkili şekilde kullanılabilen modern bir dış politika aracı olarak finansal yaptırımlar, kendine özgü bir yaptırım türüdür. Ticari yaptırımlar genellikle ithalat, ihracat veya yatırımlara ilişkin kısıtlamalar içerirken, finansal yaptırımlar hedef ülkeye, şirkete, bireye veya başka bir varlığa giden ve bunlardan gelen fon ve diğer değer biçimlerine odaklanmaktadır. Ticari yaptırımlar yüzyıllardır bir dış politika aracı olarak kullanılırken, finansal yaptırımlar nispeten yakın zamanda önem kazanmaya başlamıştır (Steinbach, 2023: 5,6). Bu yaptırımlar bankalar ve finansal kurumların ağları üzerinden gerçekleşen fon akımlarını içermekte ve genellikle yaptırım uygulanan tarafların (ülkeler, işletmeler veya hatta bireyler) bazı finansal varlıkları satın alma veya satma yeteneğini kısıtlamaktadır. Yaptırım uygulanan tarafın finansal varlıklarını saklama veya yönetme yeteneğinin yanı sıra finansal rehberlik veya servet yönetimi gibi diğer finansal hizmetler de yaptırım konusu olabilmektedir (Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 31). Finansal yaptırımların yaygın, belirgin ve sembolik olarak etkili biçimlerinden olan ‘varlık dondurma önlemleri’, finansal kurumların ve diğer ilgili tarafların listelenen kişi ve kuruluşların banka hesaplarını ve diğer finansal varlıklarını bloke etme ve bunlarla ilgili işlemleri yapmayı reddetme yükümlülüğünden oluşmakta ve ilgililere yönelik fon ve diğer finansal kaynakların sağlanması yasağıyla birlikte yürütülmektedir. Başka bir deyişle önlemler, fonlara ve diğer finansal kaynaklara halihazırdaki erişimin yanı sıra gelecekteki erişimin kesintiye uğramasını da kapsamaktadır (Hadjimmanuil, 2024: 12).

Finansal yaptırımlar, operasyonel, yasal ve kurumsal açılardan yerleşik yaptırım uygulamalarından ayrılmaktadır. Genel olarak bu tür yaptırımlar küresel finansal altyapıyı hedef ülkeye karşı kullanma yoluyla işletilmektedir (Steinbach, 2023: 6). Uygulamada, birçok kısıtlayıcı önlem esas olarak finans sektörünü hedef almaktadır. Örneğin, belirli mal türlerinin ihracatına yönelik ambargolar, genellikle teknik yardım, eğitim ve finansmana ilişkin kısıtlamaları içermektedir. Diğer taraftan, belirli kişilere yönelik seyahat yasaklarına, genellikle fonların ve finansal varlıkların dondurulması gibi diğer kısıtlayıcı önlemler eşlik etmektedir (Goldbach ve Nitsch, 2023: 19).

3 Kısmi yaptırımlar, belirli faaliyetleri, bireyleri, firmaları ve kuruluşları hedef alarak, bunların yayılma etkilerini veya yan hasarlarını en aza indirmeye odaklanırlar (Besedeš, Goldbach and Nitsch, 2023: 2).

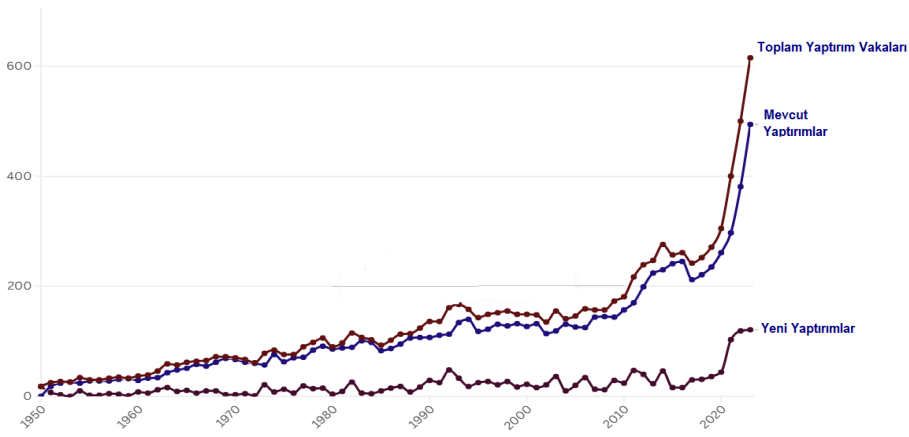
4 Bunlar genellikle küresel, rezerv para statüsüne sahip paraları çıkaran devletlerdir.

Ekonomik ve Finansal Yaptırımların Görünümü

Uluslararası ekonomik ve finansal yaptırımlarla ilgili sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için güvenilir verilere ihtiyaç duyulmaktadır. Yaptırım uygulanan taraflar (hükümetler, işletmeler veya bireyler), yasaklanan faaliyetler, yaptırımların nasıl uygulandığı ve yaptırımları uygulamakla görevli kuruluşların hangileri olduğu hakkında ayrıntılı bilgiler sağlayan veri tabanları bulunmaktadır. Konuyla ilgili birçok kaynak bulunmakla birlikte, Felbermayr vd. (2020) tarafından geliştirilen Küresel Yaptırımlar Veri Tabanı (GSDB) en güncel ve kapsamlı veri setini oluşturmaktadır. GSDB, dünya çapında uygulanan yaptırımlar hakkında kapsamlı ve sistematik veriler sunarak, bunların kullanımı ve etkileri hakkında değerlendirmeler yapılmasını mümkün kılmaktadır. Bu genel verilerin yanı sıra ABD için, Hazine Bakanlığı Yabancı Varlıklar Kontrol Ofisi (OFAC) web sitesinde; AB için Avrupa Dış Eylem Servisi (EEAS) ile AB Konseyi tarafından 2017 yılında oluşturulan AB Yaptırımlar Haritası (EU Sanctions Map) web sitelerinde finansal yaptırımlar konusunda ayrıntılı veriler bulunmaktadır.

Genel Değerlendirmeler

Ekonomik yaptırımların kökenleri, ticaret ambargolarının ve ekonomik kısıtlamaların rakipler üzerinde etki ve kontrol kurma mekanizmaları olarak kullanıldığı eski medeniyetlere kadar uzanmaktadır. 20. yüzyıl boyunca da bu tür uygulamalar, iki dünya savaşı ve Soğuk Savaş gibi çatışmalarda önemli bir yer tutmuştur. Yaptırımların evrimi, giderek daha fazla birbirine bağlı ve birbirine bağımlı bir dünyada değişen jeopolitik dinamikleri ve ortaya çıkan tehditleri yansıtmaktadır (Crepaldi, 2023: 7). İkinci Dünya Savaşı öncesinde, ekonomik yaptırımlar askeri çatışmaların ayrılmaz bir parçasıydı ve çoğunlukla ticari yaptırımlar ve ekonomik ablukalar şeklinde işletilmekteydi. Daha yakın zamanlarda bu önlemler, boykotlar, silah ticaretine kısıtlamalar, finansal yaptırımlar, seyahat yasakları ve askeri yardımların geri çekilmesi gibi konuları içerecek şekilde genişletilmiştir (Egger, Syropoulos ve Yotov, 2024: 2). Ayrıca, Şekil 1'de gösterildiği gibi, uygulanan yaptırımların toplam sayısı da önemli ölçüde artış göstermiştir.

Şekil 1: Yaptırım Vakalarının Gelişimi, 1950–2023

Kaynak: GSDB, (2025), <https://www.globalsanctionsdatabase.com/data/>, Global Sanctions Data Base, (15.04.2025).

Yaptırımlarda, özellikle 2020 sonrası dönemdeki hızlı artışlar dikkat çekicidir. 2022’ye gelindiğinde, aktif yaptırımların sayısı 1950’den bu yana tarihi olarak maksimum düzeylere ulaşmıştır. Bu ivmelenmenin arkasındaki itici faktör Rusya’ya uygulanan yaptırımlardır. Yaptırımların dış politika aracı olarak kullanımında önemli bir tırmanışın yaşandığı 2022 sonrası dönemde küresel siyasi ve ekonomik belirsizliklerin devam etmesi nedeniyle önceden var olan yaptırımların çok az bir kısmı kaldırılmıştır. Mevcut yaptırımların devamı ve dünya çapında yoğunlaşan jeopolitik rekabet ve çatışmaları yansıtan yeni yaptırımların uygulanmasıyla durum kötüleşmiş; ABD tarafından yönlendirilen yeni yaptırımlar benzeri görülmemiş seviyelere ulaşmıştır (Yalcin vd., 2025: 8).

Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Soğuk Savaş’ın sona ermesi, küreselleşme ve jeopolitik yeniden yapılanmada yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, “Yaptırımlar On Yılı” olarak adlandırılan 1990’lı yıllarda ekonomik yaptırımlar açısından oldukça aktif bir rol üstlenmiştir (Thouvenin, 2019: 86). Bundan sonra ekonomik yaptırımlar, Güvenlik Konseyi ve bölgesel örgütler tarafından insani krizler, insan hakları ihlalleri ve silahların yayılmasıyla başa çıkmak için kullanılan çok taraflı diplomasi ve çatışma çözümünün tercih edilen araçları olarak işlev görmüştür (Crepaldi, 2023: 12). Soğuk Savaş sonrası dönem, ticaret engellerinin azaltılması, sermaye kontrollerinin ortadan kaldırılması ve dağınık tedarik zincirlerini etkinleştiren teknolojik yeniliklerle tanımlanmıştır. Bu durum

uluslararası ilişkilerde ekonomik gücün rolünü azaltmamış; bunun yerine, kilit ağları veya kritik malları kontrol eden aktörlere ekonomik araçları dış politika hedefleri doğrultusunda kullanmaları konusunda daha fazla kapasite kazandırmıştır (Drezner, 2024: 16).

21. yüzyılda, devletlerin ve uluslararası kuruluşların terörizm, nükleer yayılma, insan hakları ihlalleri ve siber tehditler de dahil olmak üzere farklı jeopolitik gerekçelerle yürürlüğe konulan ekonomik ve finansal yaptırımların yaygınlaşmasına tanıklık edilmiştir (Crepaldi, 2023: 7). BM, Irak (2000-2003), İran (2006-2020), Kuzey Kore (2006-2020), Libya (2011-2020) ve Suriye (2011-günümüz) dahil olmak üzere 2000'li ve 2010'lu yıllarda ekonomik yaptırımları yoğun bir şekilde uygulamaya koymuştur (Steinbach, 2023: 15). Bu dönemde tekil ülke düzeyinde hakim yaptırım vakaları, ağırlıklı olarak ABD'nin küresel ekonominin dışında kalan ülkelere yönelik aldığı önlemlerden oluşmaktaydı ve bu girişimlerin büyük bir kısmının küresel ekonomi üzerindeki etkileri asgari düzeydeydi. Buna karşılık, 2014 sonrası artan ekonomik yaptırım örüntüsünün küresel ekonomi üzerinde sistemik etkileri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde büyük güçlerin hem askeri anlaşmazlıklar hem de ekonomik güvenlik kaygıları tarafından tetiklenen karşılıklı yaptırımları söz konusu olmuştur. Washington liderliğindeki Rusya'ya yönelik yaptırımlara, Moskova tarafından karşı yaptırımlarla cevap verilmiştir (Drezner, 2024: 16).

20. yüzyılın büyük bölümünde, gerek Birleşmiş Milletler tarafından çok taraflı olarak, gerekse ABD gibi güçlü devletler veya bölgesel örgütler tarafından tek taraflı olarak uygulanan ekonomik yaptırımlar, genellikle ticari yaptırımlar biçimindeydi. Bazı durumlarda daha dar kapsamlı yaptırımlar veya petrol ambargoları da kullanılmıştı (Hadjiemmanuil, 2024: 9). Son 15 yılda ise, yaptırım uygulanan kuruluşların varlıklarını ve işlemlerini hedef alan finansal yaptırımlar giderek geleneksel ticari yaptırımların yerini almaya başlamıştır. Finansal yaptırımların savunucuları, bunların ticari ambargolardan/kısıtlamalardan daha etkili olduklarını ve bu nedenle, daha geniş bir nüfusa zarar vermeden yalnızca kötü niyetli aktörleri engellediğini savunmaktadırlar (Tzouvala, 2024). Bu yüzyılda ekonomik yaptırımların artmasının birçok nedeni vardır. Her şeyden önce aktif yaptırım uygulayan aktörlerin sayısı çoğalmış; büyük güçler arasındaki rekabet, ABD dışındaki aktörleri de ekonomik yaptırımlar uygulamaya teşvik etmiş; bu bağlamda Avrupa Birliği (AB), Soğuk Savaş sonrası dönemde önemli bir yaptırım kaynağı olmuştur. Aksine itirazlarına rağmen, Çin de bu anlamda çok daha aktif hale gelmiştir. Rusya'nın ekonomik araçları dış politika hedefleri doğrultusunda kullanması 1990'lardan günümüze kadar devam etmiştir. Suudi Arabistan ve Güney Kore

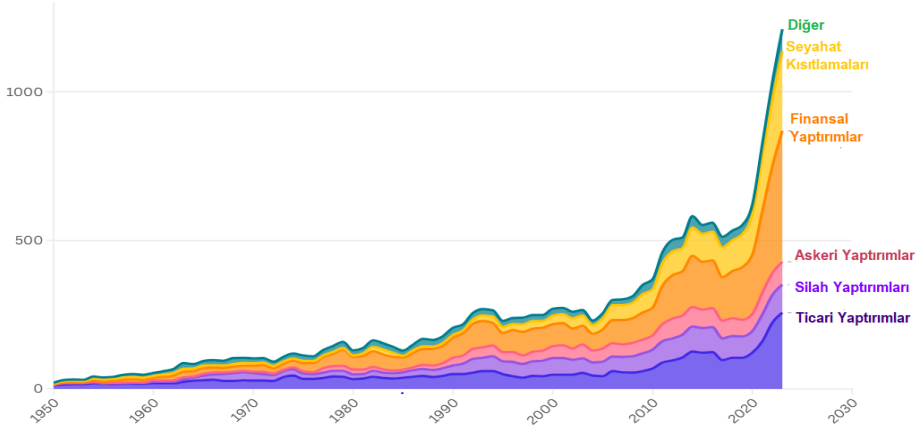
gibi ülkeler bile son yıllarda ekonomik baskı kanallarını kullanmaya istekli hale gelmişlerdir (Drezner, 2024: 16).

1990'larda olduğu gibi, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa, yaptırımların uygulanmasında belirgin bir ağırlığa sahip olmaya devam etmektedir. Diğer taraftan, diğer bölgelerden kaynaklı yaptırım faaliyetlerinde de belirgin bir artış söz konusudur. Örneğin, Asya, özellikle Doğu Asya ve Güneydoğu Asya, her iki yönde de (hem önemli bir gönderici hem de hedef olarak) öne çıkmaktadır⁵ (Yalcin vd., 2025: 12). ABD, tüm vakaların neredeyse yarısında yaptırımların başlatıcısı konumundadır. 2023 itibarıyla, 113 ülkeye karşı aktif yaptırımları bulunmaktadır. Bu anlamda ikinci sırada yer alan AB, kaydedilen tüm vakaların yalnızca onda birini oluşturmaktadır. Diğer ülkeler arasında Rusya (53), İngiltere (50) ve Çin (47) öne çıkmaktadır. BM vakaları daha da az sıklıkta (26) olmakla birlikte tüm BM üye ülkelerini kapsamaktadır (Felbermayr vd., 2024: 4). ABD'nin toplam yaptırımlar içerisindeki payının artmasında AB ve BM tarafından uygulanan yaptırımlardaki göreceli düşüşün de etkisi bulunmaktadır. Özellikle 2020'den bu yana diğer devletlere atfedilen yaptırımlardaki artış, 2022 sonrasında yürürlüğe konulan Rusya'nın karşı yaptırımlarından kaynaklanmıştır (Yalcin vd., 2025: 16).

Yaptırımların büyük bir kısmı, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ülkeleri tarafından Asya ve Afrika ülkelerine yönelik uygulanmıştır. Demokrasi ve insan hakları gerekçe olarak gösterildiğinde, finansal yaptırımların diğer yaptırımlardan daha fazla kullanılması söz konusudur. Ortalama olarak hem finansal hem de finansal olmayan yaptırımların geçmişe göre daha kısa süreler için uygulandıkları görülmektedir. Yaptırımlar genellikle sonlandırılmadan önce uzun bir süre yürürlükte kalmaktadırlar. 2020'lerde başlatılan yaptırımların %95'i hala yürürlükte. Daha da şaşırtıcı olanı, 1950'lerde başlatılan yaptırımların %5,4'ünün bugün hala geçerli olmasıdır. Daha uzun süreli yaptırımlar hedef ülke için potansiyel olarak daha yüksek maliyetler oluşturabilmekle birlikte, aynı zamanda kısıtlamalara uyum sağlamak ve bunları aşmanın yollarını bulmak için de zaman kazandırmaktadır (Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 32; Felbermayr vd., 2024: 10; Crepaldi, 2023: 22,23).

Bu süreçte dikkat çeken bir başka husus, yaptırımların bileşiminde ortaya çıkan değişimdir. Şekil 2'de yaptırım türlerindeki bu değişim gösterilmektedir.

5 Son 15 yılda Çin'in ekonomik ve finansal araçları dış politika hedefleri doğrultusunda kullanmasındaki artış akademik ve politik düzeyde önemli ilgi konusu olmuştur. Çin'in Japonya, Moğolistan, Norveç ve Filipinler'e karşı uyguladığı yaptırımlar lokal düzeyde gerçekleşmiş; diğer durumlarda, resmi bir eylemde bulunmak yerine tüketici boykotları teşvik edilmiştir. Çin ayrıca sağlık ve güvenlik düzenlemeleri gibi önceden var olan yasaları, ekonomik araçları dış politika hedefleri doğrultusunda kullanma biçimleri olarak jeopolitik kullanıma dönüştürmüştür. Rusya'nın da benzer bir yol izlediği belirtilmektedir (Drezner, 2024: 18).

Şekil 2: Türlerine Göre Yaptırımların Gelişimi

Kaynak: GSDB, (2025), <https://www.globalsanctionsdatabase.com/data/>, Global Sanctions Data Base, (15.04.2025).

Daha önce de belirtildiği gibi, önceki yıllarda finansal ve ticari yaptırımlar daha az belirgin ve askeri yaptırımlar niceliksel olarak daha önemli olmuştur. Yine zaman içerisinde “tam” ticari yaptırımlar büyük ölçüde azalma göstermiştir. Bu tür yaptırımların oluşturdukları hasarlar çok yüksek olabileceğinden ülkelerin mümkün olan en sert rejimi uygulama konusunda isteksiz oldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, daha önce genellikle tek başına kullanılan “kısmi” ticaret yaptırımları 1990’ların başlarından itibaren hemen her zaman ticaret dışı araçlarla birlikte uygulanmıştır. Finansal yaptırımların toplam yaptırımlar içerisindeki payı ve bu yaptırımların hedef aldığı ülke sayısı artış göstermiştir. Ayrıca, çok taraflı finansal yaptırımların yerini giderek tek taraflı olanlar almaya başlamıştır. Son yıllarda, uluslararası ödemeleri gerçekleştiren altyapılara ve kurumlara erişimin kısıtlanması ve varlıkların dondurulması, öne çıkan finansal yaptırım türleri olmuştur. Bu tür finansal yaptırımlar potansiyel olarak, turizm, para transferleri, döviz ticareti ve uluslararası ticaretin finansmanı dahil olmak üzere ödeme sistemine erişim gerektiren her türlü sınır ötesi ekonomik faaliyeti olumsuz etkileyebilmektedir (Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 32; Felbermayr vd., 2024: 6; Steinbach, 2023: 5).

Yaptırımların Etkileri

Uzun zamandır önemli bir dış politika aracı olarak kullanılan ekonomik ve finansal yaptırımlarla, bir ülkeyi, kurumu veya bireyi politikalarını veya davranışlarını değiştirmeye zorlamak veya etkilemek amaçlanmıştır. Şiddet içe-

meyen doğalarına rağmen bu tür yaptırımlar hedeflerine ciddi acı, zorluk ve hatta ölümler getirmiştir (Steinbach, 2023: 13). Yaptırımların ekonomik etkilerinin belirlenmesi konusunda karşılaşılan en önemli zorluk, hedeflenen ülke üzerindeki etkilerinin izole edilmesi konusunda yaşanmaktadır. İlgili ekonomi, ilk etapta yaptırımların uygulanmasına yol açmış olabilecek gelişmeler de dahil olmak üzere birçok faktörden etkilenebilmektedir. Bir diğer sorun ise, yaptırımların genellikle farklı önlemlerden oluşmasının, kısıtlamaların bireysel ve toplu etkilerinin belirlenmesini zorlaştırmasıdır (Goldbach ve Nitsch, 2023: 19).

Finansal yaptırımlar her şeyden önce önemli siyasi sonuçlar doğurmaktadır. Yaptırımların temel siyasi hedeflerinden biri, kamuoyunda huzursuzluk yaratmak, hükümetin popülaritesini zayıflatmak, böylece hükümetin değiştirilmesini veya taviz vermeye istekli hale gelmesini sağlamaktır. Ekonomik ve sosyal etkiler bu süreci yönlendirmektedir (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2024: 8). Yaptırımlar, özellikle gelir düzeyi ve dağılımı açısından hedef ülkenin ekonomisi üzerinde önemli etkiler ortaya çıkarabilmektedir. Gutmann vd. (2021), yaptırımların GSYH artışı ve bileşenleri (tüketim, yatırım ve hükümet harcamaları) ile ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde olumsuz etkileri olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmanın bulgularına göre, yaptırım döneminin ilk iki yılında hedef ülkenin kişi başına düşen GSYH'sında %4'lük bir düşüş olmuş ve yaptırımlar kaldırıldıktan sonraki ilk üç yılda toparlanma belirtisi oluşmamıştır. Neuenkirch ve Neumeier (2016), 1982–2011 dönemi için ABD ekonomik yaptırımlarının hedef ülkelerin yoksulluk açığı üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında yaptırım uygulanan ülkelerde, kontrol grubuna kıyasla 3,8 puan daha büyük bir yoksulluk açığı gözlemlenmiştir; çok taraflı yaptırımlarda bu etkinin tek taraflı olanlara göre daha fazla olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Gönderici ve hedef ülke arasındaki ticari bağımlılık her iki taraf için de yüksek maliyetlere yol açabilmektedir, ancak literatürün bu konudaki sonuçları net değildir (Crepaldi, 2023: 22,23). Bazı çalışmalarda, hedef ülkelerin genel ekonomik performansı üzerinde büyüme, ticaret, doğrudan yabancı yatırımlar, bankacılık ve finansal krizler ve siyasi istikrar dahil olmak üzere yaptırımların güçlü olumsuz etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bazı çalışmalarda, bireyler, firmalar, bankacılık ve finans, turizm, enerji ve tarım gibi belirli ekonomik aktörler, varlıklar ve faaliyetler üzerinde olumsuz etkiler bulunmuştur. Bazı çalışmalarda yaptırımların uzun süreli etkileri olduğu ve bu etkilerin genellikle yaptırımlar kaldırıldıktan sonra bile devam ettiği tespiti yapılmıştır (Felbermayr vd., 2024: 11, 13).

Ekonomik yaptırımların önemli etkilerinden birisi de yaptırımları aşma arayışlarının hedef hükümet ile legal olmayan yapılar arasındaki ittifakları teşvik edebilmesidir (Drezner, 2024: 14). Early ve Peksen'in (2019) bulguları, hedef ekonomilerde yaptırımların neden olduğu ekonomik bozulmaların ve zorlukların, etkilenen firmaların ve bireylerin meşru/kayıtlı alanlarda iş yapma konusunda sahip oldukları normal teşvik yapısını bozduğunu ve onları kayıtdışı ekonomiye yönlendirdiğini göstermektedir.

Sınır ötesi finansal akımları azaltarak yaptırımlar hem hedef hem de gönderen ülke için önemli maliyetler oluşturmaktadır. Finansal yaptırımlar yalnızca bir ülkenin finansal kaynaklara erişim yeteneğini kısıtlamakla kalmakta, aynı zamanda küresel ticarete katılımını da engellemekte, böylece döviz rezervlerini ve genel ekonomik istikrarı olumsuz etkileyerek ekonomik ve finansal krizleri tetikleyebilmektedir (Mohammed, De-Pablos-Heredero ve Montes Botella, 2024: 137). Bu etki, IMF'nin yaptırım altındaki ülkelere borç verme isteğinin azalmasıyla daha da şiddetlenmektedir (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2023: 6). Peksen ve Woo (2018), yaptırım uygulayan ülkelerin IMF'deki siyasi nüfuzlarını kullanarak hedef ülkenin IMF kredilerine erişimini engelleyebileceklerini göstermiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, hedef ülkelerin özellikle ABD ve uluslararası kuruluşlar tarafından yaptırım altındayken, IMF'den finansman temin etme olasılıkları daha düşüktür. Hatipoglu ve Peksen'in (2018) bulguları, yaptırımların bankacılık krizi olasılığını artırabileceğini; ekonomik büyüme, siyasi istikrar ve insani koşullar üzerindeki olumsuz etkilere ilave olarak hedef ülkelerin finansal sistemini istikrarsızlaştırabileceğini ve finansal yaptırımların bankacılık sistemlerinin istikrarı için ticari yaptırımlardan daha zararlı olduğunu göstermektedir. Goldbach ve Nitsch (2023) finansal yaptırımların hedef ülkeyle doğrudan finansal akımlar üzerinde güçlü ve anında (olumsuz) etkiler oluşturduklarını; mal ve hizmet ticaretini azaltarak yan hasar yarattığına dair sınırlı kanıt bulunduğunu belirtmektedirler. Çalışmada 2005-2014 döneminde 20 yaptırım alanı analiz edilmiş, Almanya ile hedef ülke arasındaki finansal faaliyetlerin finansal yaptırımların uygulanmasından sonra önemli ölçüde azaldığı tespit edilmiştir. Kısıtlayıcı önlemlere yanıt olarak, Alman yatırımcılar yaptırım uygulanan ülkelerde tutukları varlıklarını satma eğilimine girmişler; hedef ülkelerdeki yatırımcılar Alman finans piyasalarıyla daha az etkileşime girmişlerdir.

Yaptırımlar açıkça hedef ülkeye zarar vermeyi hedeflemekte; diğer taraftan, yaptırım uygulanan ülkenin tepkisi, gönderen ülkeye zarar verebilmektedir (Bianchi ve Sosa-Padilla, 2023: 29). Yaptırımlar ülkeler arasındaki akışları düzenlediğinden, yaptırım uygulayan ülkenin vatandaşlarına zarar verme potansiyeline de sahiptir. Bu çerçevede yaptırım uygulayan ülkedeki iş grupla-

rı genellikle bu tür önlemlere karşı çıkmaktadırlar. Örneğin, ABD hükümeti Haziran 2014'te Rusya'ya karşı yaptırımları sıkılaştırmayı düşündüğünde, ABD Ticaret Odası ve Ulusal Üreticiler Birliği, "Amerikan üreticilerine zarar verecek ve işlerine mal olacak eylemlerden endişe duyuyoruz" ifadesini içeren bir gazete ilanı yayınlamışlardı. Bunlara göre, bu tür yaptırımların tek etkisi, ABD şirketlerinin yabancı pazarlara girişlerini engellemek ve iş fırsatlarını diğer ülkelerdeki firmalara devretmektir. Yaptırım uygulayan ülkenin ekonomisi hedeflenen ülkenin ekonomisinden daha büyükse ve yaptırım uygulayan ülke mal, sermaye, bilgi ve insan hareketlerini ikame edebiliyorsa bu risk daha az olmaktadır (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2024: 5; Goldbach ve Nitsch, 2023: 20). Yaptırımların hedef ülkeler üzerindeki etkileri ekonomik verilerin çok ötesine uzanmakta; sağlık, yaşam beklentisi, göç hareketleri gibi birçok göstergeye sirayet etmektedir. Bazı çalışmalarda etkili yaptırımların, büyük askeri çatışmalardan kaynaklanana benzer olumsuz bazı etkiler oluşturdukları gösterilmektedir. Birçok çalışma, hedeflenen ekonomilerde bebek ölüm oranlarının yanı sıra, salgın hastalıklarda da bir artış yaşandığını ortaya koymaktadır (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2024: 7; Drezner, 2024: 14).

Yaptırımların maliyetleri kısa ve uzun vadede farklılık göstermektedir. Kısa vadede yaptırıma konu olan ürünlerin ithalatının yerini alabilecek stoklar mevcutsa, maliyetler azaltılabilmektedir. Diğer taraftan, zaman geçtikçe ekonomiler yeni ticari bağları kurabilmekte, yeni yatırımcılar bulabilmekte, yeni tüketiciler çekebilmekte veya üretim süreçlerini değiştirebilmektedirler. Bu durum, mevcut yaptırımların maliyetlerini önemli ölçüde düşürebilmektedir. Uzun süreli yaptırımların, ilk yıllardan sonra hedef ülkelere önemli ölçüde zarar vermediği ve bu nedenle politika değişikliği oluşturmada sınırlı bir kullanım alanına sahip olduğuna dair bulgular bulunmaktadır (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2024: 6).

Yaptırımların işe yarayıp yaramadığı sorusu ilgili literatürdeki belki de en önemli ve aynı zamanda en zor sorudur. Söz konusu yaptırımlar, hükümetler ve çok taraflı kuruluşlar tarafından önemli bir dış politika aracı olarak yaygın bir şekilde kullanılırken, politika hedeflerine ulaşmadaki etkinlikle ri belirsizliğini korumaktadır (Krulikowski, 2024). Ekonomistler genellikle yaptırımların ekonomik etkileri ile ilgilenirler ve yaptırımlar hedef ülkelere önemli ekonomik zarar verdiğinde bunların etkin oldukları değerlendirmesini yaparlar. Öte yandan, siyaset bilimcileri, yaptırımların etkinliğini ve başarısını, belirtilen siyasi hedeflere ulaşıp ulaşılmadığına göre tanımlarlar ve çoğu zaman yaptırımlar bu hedeflere ulaşamadıkları için etkisiz/başarısız olarak kabul edilirler (Felbermayr vd., 2024: 18). Hedeflere verilen ekonomik

zarar ile yaptırımların siyasi başarısı arasında pozitif bir bağlantının varlığı konusunda geniş bir fikir birliği vardır (Egger, Syropoulos ve Yotov, 2024: 2). Geleneksel kabul, ekonomik ve finansal yaptırımların etkinliklerinin sınırlı olduğu; ancak ticaret, silah veya seyahat yaptırımlarından daha etkili olduğu yönündedir (Steinbach, 2023: 6).

Yaptırımların etkinliğinin tespiti konusunda iki önemli zorluk ortaya çıkmaktadır. Birincisi, bir yaptırımın tam olarak ne amaçladığını ve bu amacın ne zaman gerçekleştirildiğini tanımlamanın ve ölçmenin zorluğudur. Amaç, politika yapıcılar tarafından kamuoyuna duyurulandan farklı olabilir veya sadece vatandaşların veya uluslararası toplumun önünde kararlı bir şekilde hareket etme görünümü vermek olabilir. Bir diğer husus ise, yaptırımları delme davranışıyla, yani üçüncü ülkelerin yaptırım uygulanan bir ülkeyle ticaret yapma ve yatırım yapma teşvikleri dolayısıyla yaptırımların etkinliğinin zayıflatılmasıdır (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2024: 2). 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgalini gerekçe gösteren ABD ve müttefikleri Irak'a kapsamlı ekonomik yaptırımlar uygulamış ve ardından savaşa girmişlerdir. O dönem yaptırımların etkili olduğunu savunanların yanında araçsal anlamda işe yaramadığına yönelik iddialar da gündemdeydi. 2022'de Rusya Ukrayna'yı işgal ettiğinde, bilim insanları etkileri değerlendirmede çok daha az bölünmüş; yaptırımların ciddi ekonomik etkileri olacağı konusunda neredeyse evrensel bir fikir birliği oluşmuştu. Bu süreçte siyaset bilimcileri yaptırımların önemli ekonomik etkiler oluşturduğunu; ekonomistler de önemli ekonomik maliyetlerin her zaman politikada değişiklik getirmediğini savunmaktaydılar (Felbermayr vd., 2024: 1).

Yaptırımları karmaşık hale getiren hususlardan birisi de insan psikolojisidir. Maliyetlerine rağmen yaptırımlar kapsamında algılanan dış tehdit, vatandaşları ekonominin kötü performansı için hükümetlerini cezalandırmak yerine, ülkeyi savunmak adına hükümetlerini daha fazla desteklemeye teşvik edebilmektedir (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2024: 5).

Finansal Yaptırımlar ve Uluslararası Ödeme Altyapıları

Sınır ötesi işlemlerin güvenli, hızlı ve verimli bir şekilde gerçekleşmesi için farklı türde finansal altyapılara ihtiyaç vardır. Birbirleriyle hesabı olmayan bankaların, daha büyük bankalarda ve özellikle de kullandıkları para biriminin bulunduğu yargı alanında şubesi bulunan bankalarda muhabir hesaplar bulundurmaları gerekmektedir. Diğer taraftan, her işlemin ayrıntılarını güvenli ve hızlı bir şekilde ileten bir mesajlaşma sistemi gerekmektedir. Ayrıca, bu işlemleri denkleştiren bir mekanizmaya ihtiyaç vardır (Tzouvala, 2024).

Sınır ötesi ödeme sistemleri ve uluslararası finansal mesajlaşma sistemleri küresel finansal altyapının bir parçası olarak önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu sistemler, finansal kuruluşların finansal mesajlar gönderip almasını sağlamakta, işlemler hakkında bilgi taşımakta böylece finansal kuruluşlar, işlemler sonuçlandırılıp alıcıların hesaplarında kullanılabilir hale gelmeden önce işlemlerin meşruiyetini doğrulayabilmektedirler (Wong ve Nelson, 2021). Söz konusu ödeme altyapılarına erişim küresel ticari ve finansal işlemler için hayati bir önem taşımaktadır. Bu erişimin yaptırımlar yoluyla kısıtlanması, özel olarak hedef ülkeler ve bir bütün olarak sistemin tamamı için ciddi sorunlara kaynaklık edebilmektedir.

1973 yılında 15 ülkeden 239 banka tarafından, dünya çapındaki bankalar arasında bir veri işleme ve mesajlaşma ağı oluşturmak amacıyla, kâr amacı gütmeyen bir finansal kuruluş olarak Dünya Bankalararası Finansal Telekomünikasyon Topluluğu (SWIFT) kuruldu. Merkezi Belçika'da bulunan SWIFT'e üyelik başlangıçta bankalarla sınırlıydı, ancak zamanla aracı kurumlara ve yatırım yönetimi kuruluşlarına da açık hale geldi ve daha önce finansal kurumlar ve sınırlar arasında iletişim kurmak için kullanılan sistemleri tamamen yerinden ederek, uluslararası ödemeler için önemli rakibi olmayan kritik bir kurum niteliği kazandı (Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 43,46). SWIFT'in geniş ağı dünya çapındaki finans kuruluşlarını birbirine bağlarken, zaman içerisinde politika yapıcılar ve finans kuruluşları tarafından mesajlaşma hizmetlerinin hızı, maliyeti ve şeffaflık eksikliği konusunda sorunlar yaşandığı dile getirilmeye başlandı. SWIFT kimlik bilgilerini kullanarak hileli transferlerin başlatılmasıyla sonuçlanan finans kuruluşlarına yönelik bir dizi siber saldırı, ağın güvenliği ve sınır ötesi ödeme sistemiyle ilgili soruları da gündeme getirdi (Wong ve Nelson, 2021). Bütün bunlara söz konusu ağa erişimi sınırlayan finansal yaptırımların doğurduğu yüksek maliyetler de eklenince, alternatif finansal mesajlaşma sistemleri yürürlüğe konulmaya başlandı.

Bir ülkenin SWIFT'ten çıkarılması, bir kişinin kredi ve banka kartı kullanımının yasaklanması gibidir. Kişi hala nakit parayı kullanabilirken, alışveriş yapabileceği yerler kısıtlanmış ve günlük ticari işlemleri çok daha zahmetli hale gelmiş olur. Bunun gibi, bir ülke SWIFT'ten çıkarılırsa, banka ve hesap sahipleri yurtdışından kolayca ödeme alamaz veya gönderemez; o ülkedeki tüm bankalar sistemden dışlanırsa, ülkenin ticaret yapma yeteneği ciddi şekilde kısıtlanmış olur (Zhou, 2022).

SWIFT, 2022'deki savaşla birlikte Rus bankalarının sistemden çıkarılmasıyla küresel ilgi odağı haline gelmekle birlikte, bu dönemden önce de jeo-

politik baskı aracı olarak kullanılmıştı. 2012’de ABD Senatosu, belirli İran bankalarıyla yapılan işlemler için yaptırım uygulama yetkisi veren bir yasa çıkarmıştı. SWIFT’e yönelik bu tehdit edici yaptırımlar yürürlüğe girmemiş olsa da yetkilendirme AB’yi harekete geçirmiş ve ilgili İran kurumları sınır dışı edilmişti (Tzouvala, 2024). 2012’den 2016’ya kadar, İran’ın nükleer programı nedeniyle Batı’nın uyguladığı yaptırımların bir parçası olarak neredeyse tüm İran bankaları SWIFT’ten çıkarılmıştı. İran’ın yasak nedeniyle petrol ihracat gelirlerinin yarısını ve dış ticaretinin %30’unu kaybettiği tahmin edilmektedir. İran 2016’da SWIFT’e yeniden bağlanmış, ancak bazı İran bankalarının ağa erişimi 2018’de tekrar askıya alınmıştır. Benzer şekilde 2017’de Kuzey Kore bankalarının da SWIFT’i kullanması yasaklanmıştı (Zhou, 2022).

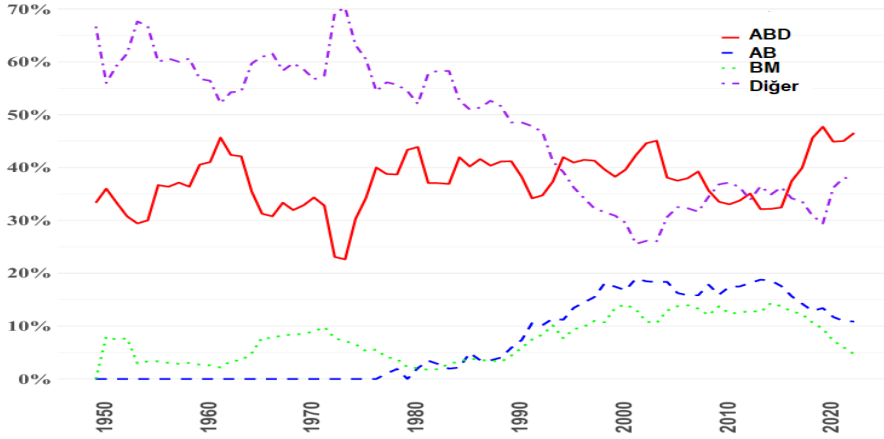
Küresel Ölçekte Finansal Yaptırımların Uygulayıcıları: Birleşmiş Milletler, ABD ve Avrupa Birliği

Tarihin çeşitli dönemlerinde yaptırım uygulayan ülkeler ve çok taraflı kuruluşlar arasında Birleşmiş Milletler (BM), ABD ve Avrupa Birliği önemli yer tutmaktadır. Örneğin, 1966’dan bu yana BM Güvenlik Konseyi, kapsamlı ekonomik yaptırımlardan hedefli önlemlere kadar uzanan çok sayıda yaptırım rejimi oluşturmuştur. Bu önlemler, diğerlerinin yanı sıra, anayasaya aykırı hükümet değişikliklerini caydırmayı, terörizmi önlemeyi, insan haklarını korumayı ve nükleer yayılmayı caydırmayı amaçlamaktadır (Krulikowski, 2024). BM Kurucu Anlaşması’nın (BM Şartı) imzalanması ve onaylanmasıyla, uluslararası hukuk alanına yeni bir yaptırım rejimi girmiş oldu. BM Güvenlik Konseyi, BM Şartı’nın VII. Bölümü uyarınca kabul edilen kararlar aracılığıyla yaptırımları uygulamaktadır. Anlaşmanın 39. maddesi, Güvenlik Konseyi’ne barışa yönelik tehditlerin, ihlallerin ve saldırganlık eylemlerinin varlığını tespit etme sorumluluğunu vermektedir. Güvenlik Konseyi bu tür bir durumun var olduğunu düşünürse, 41. madde, uluslararası barış ve güvenliği korumak veya yeniden sağlamak için alınması gereken silahlı kuvvet kullanımını içermeyen önlemlere karar vermesini sağlarken, 42. madde aynı amaçla zorlayıcı askeri güce başvurmak için münhasır yetkiler vermektedir. 41. madde, özellikle ‘ekonomik ilişkilerin tamamen veya kısmen kesintiye uğratılması’ çerçevesinde ‘silahlı kuvvet kullanımını içermeyen önlemlere’ izin vermektedir. 1980’lere kadar BM yaptırım mekanizması Soğuk Savaş tarafından gölgede bırakılmış ve çok az kullanılmıştır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bu mekanizma uluslararası politika yapımında öne çıkmaya başlamış ve küresel çaptaki çatışmaları çözmek (çözmeye çalışmak) için ekonomik yaptırım kararları kabul edilmiştir. Diğer taraftan bu süreçte yaptırımların geniş çaplı kullanımından kaynaklanan insan hakları ve diğer endişeler nedeniyle tek ta-

raflı ve çok taraflı yaptırımlara karşı güçlü bir yaptırım karşıtı hareket oluşmaya başlamıştır (Steinbach, 2023: 13, 14; Thouvenin, 2019: 86).

Şekil 3'te, BM, ABD ve AB tarafından uygulamaya konulan yaptırımların seyri gösterilmektedir.

Şekil 3: BM, ABD ve AB Tarafından Uygulanan Yaptırımlar

Kaynak: Yalcin vd., 2025: 15.

Şekilde de görüldüğü üzere, ABD'nin küresel yaptırımlar içerisindeki payı BM ve AB'nin oldukça üzerinde seyretmektedir. 1990'lardan itibaren AB'nin payında da BM ve diğer ülkelerin aleyhine bir artış gözlenmektedir. 1990'ların ortalarında veya 2014'te olduğu gibi BM yaptırımları sona erdiğinde, etkilenen ülkelerin sayısı hızla düşüş göstermiştir (Felbermayr vd., 2024: 4). 1980'lerin sonlarında, 2008 küresel finans krizi sırasında ve 2015'ten sonra aktif yaptırım vakalarında belirgin ivmelenmeler olmuştur. Ekonomik yaptırımlara en sık başvuran ülkeler ABD ve AB gibi Batılı ülkeler iken, Afrika ülkeleri en sık yaptırıma maruz kalan hedef ülkeler konumundadırlar (Gutmann, Neuenkirch ve Neumeier, 2023: 5). Tek taraflı yaptırımların başlatılması konusunda ABD lider konumunda olup, bu konumuyla birçok ülkeyi ekonomik ve özellikle finansal yaptırımlar yoluyla politika değişikliği yapmaya yönlendirmektedir. Latin Amerika'daki hemen hemen tüm ülkeler ABD yaptırımlarına maruz kalmıştır. Orta Doğu'da, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve İsrail gibi ABD müttefikleri de dahil olmak üzere birçok ülke bir tür yaptırıma konu olmuş, ancak bu yaptırımların biçimi ve kapsamı farklılık arz etmiştir. Örneğin ABD'nin dostça ilişkiler sürdürdüğü ülkeler için

yaptırımlarda genellikle ABD çıkarlarına karşı çıkan belirli kişiler ve şirketler hedef alınmıştır (Yalcin vd., 2025: 15).

Ülkeler stratejik hedefleriyle tutarlı farklı ekonomik yaptırım tarzları seçebilirler. Devletler ekonomik baskıyı uygun şekilde uygulamak için gereken kurumsal mekanizmaları geliştirdikçe yaptırım tarzları da gelişmektedir. ABD, konuyla ilgili birden fazla yasaya⁶ sahip olması bakımından benzersiz bir konumda olup, yaptırımları uygulamak ve yürürlüğe koymak için Yabancı Varlıklar Kontrol Ofisi (OFAC) gibi kurumsal yapılar oluşturmuştur (Drezner, 2024: 19). ABD’de Hazine, Dışişleri ve Ticaret Bakanlıkları ile diğer çeşitli kurumlar, dış politika veya ulusal güvenlik nedenleriyle çok sayıda yaptırım programının uygulanmasında yer almaktadır. Hazine, yaptırımlara konu olacak kuruluşları belirlemek üzere çalışmalar yürütmekte; OFAC, ülkelere ve birey gruplarına karşı çeşitli ABD yaptırım programlarını yönetmekte ve uygulamaktadır. Bu önlemler kapsam olarak farklılık göstermekte ve ülke düzeyinde geniş yasakların yanı sıra hedefli yaptırımları da kapsayabilmektedir (Krulikowski, 2024). Ülkede ilk Düşmanla Ticaret Yasası 1917’de Birinci Dünya Savaşına girildiği dönemde çıkarılmıştır. Bu yasa, ABD Başkanı’na savaş zamanlarında ülkenin düşmanlarıyla ticareti sınırlama ve kişilere karşı yaptırımlar uygulama yetkisi vermiştir (Thouvenin, 2019: 85). ABD Kongresi’nin Temmuz 2017’de Rusya, Kuzey Kore ve İran’ı hedef alan yaptırımları içeren Amerika’nın Düşmanlarına Yaptırımlarla Karşı Koyma Yasası’nı (CAATSA) yürürlüğe koyması daha ileri bir dönüşümü temsil etmektedir. Bu düzenlemeyle, yeni zorlayıcı önlemler getirilmiş ve ABD Başkanı’nın bu yaptırımları Kongre onayı olmadan değiştirme veya ortadan kaldırma yetkisi kısıtlanmıştır (Sossai, 2019: 65).

Yaptırım programları farklı ABD hükümet kurumları tarafından yönetilse de, birinci derecede sorumlu kuruluş OFAC’dır. Söz konusu kurum, hedeflenen ülkelerle ilgili “Özel Olarak Belirlenmiş Vatandaşlar ve Engellenmiş Kişiler” (SDN’ler) listesi yayınlamaktadır. SDN’lerin varlıkları engellenmekte ve ABD vatandaşlarının bunlarla işlem yapması yasaklanmaktadır (Krulikowski, 2024). OFAC ve Adalet Bakanlığı, yakın zamanlardaki bir dizi yüksek profilli yaptırım uygulama eyleminde ABD dışındaki finans kuruluşlarını hedef almıştır. Örneğin, 2005-2012 yılları arasında İran, Sudan, Burma ve Küba’ya yönelik ABD yaptırımlarını ihlal etmekle suçlanan Fransız bankası PNB Paribas, ihlalleri kabul etmiş ve toplam 8,97 milyar ABD doları ödeme yapmak zorunda kalmıştır (Sossai, 2019: 66). Halihazırda OFAC, Orta Afrika Cumhuriyeti, Belarus, Küba, İran, Kuzey Kore, Suriye ve Rusya ile ilgili yaptırım

6 Düşmanla Ticaret Yasası, Uluslararası Acil Ekonomik Güçler Yasası, ABD Vatanseverlik Yasası ve İhracat Kontrol Yasası.

programlarını da içeren 39 programı kapsayan “Aktif Yaptırım Programları” listesini yayınlamaktadır (Krulikowski, 2024).

ABD’de 1980’lerde ve 1990’larda getirilen ilk kuşak ülke dışı önlemler geniş kapsamlıydı ve ikincil boykotlar ve ihracat kontrolleri vasıtasıyla yürütülmüştü. İkinci nesil sınır ötesi yaptırımlar, finans sektörüne odaklanmışlardır. İran’a uygulanan yaptırımlar buna örnek gösterilebilir. 2010 tarihli Kapsamlı İran Yaptırımları, Hesap Verebilirlik ve Tecrit Yasası (CISADA), yalnızca yabancı veya yerli kişiler ve kuruluşlar tarafından rafine edilmiş petrol ve rafineri ekipmanı veya hizmetlerinin tedarikine kısıtlamalar getirmekle kalmamış, aynı zamanda yabancı finans kuruluşlarının İran’ı ilgilendiren belirli işlemlere taraf olmaları durumunda ABD finans sistemine erişimlerine de ciddi sınırlamalar getirmiştir (Sossai, 2019: 64, 65). 2014 sonrasında ise, ABD ve AB, Ukrayna’da devam eden savaş nedeniyle Rus yetkililere ve işletmelere koordineli yaptırımlar uygulamaya koymuşlardır. Benzer şekilde, Myanmar’daki siyasi çalkantıya yanıt olarak ABD, yaptırım listesini askeri liderleri ve ilişkili işletmeleri de içerecek şekilde genişletmiş; 2023’de, İran ve Kuzey Kore gibi ülkelerde nükleer faaliyetleri ve uluslararası normların diğer ihlallerine yanıt olarak bireylere ve kuruluşlara daha fazla yaptırım uygulanması gündeme gelmiştir (Yalcin vd., 2025: 8).

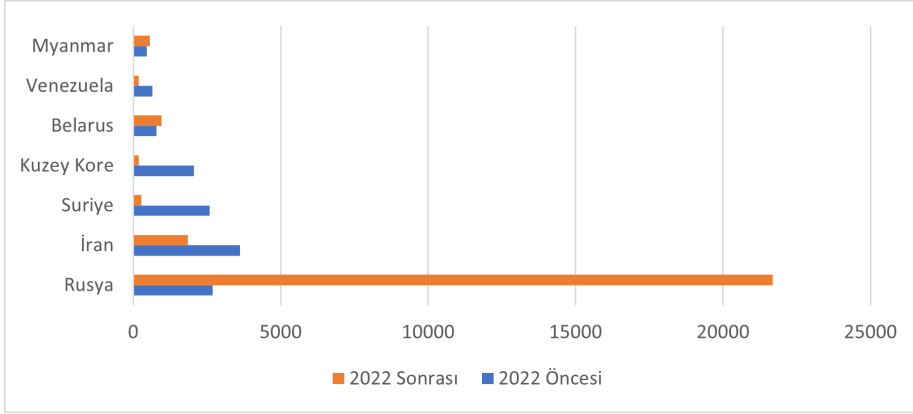
Bölgesel örgütler de zaman zaman üyelerine yaptırımları benimsemele-ri yönünde baskı yapmakta veya bu yönde taleplerde bulunmaktadır. Bu anlamda öne çıkan bölgesel yapılanma olarak Avrupa Birliği’nde dış politika araçları, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası çerçevesinde AB Konseyi tarafından uygulanmaktadır. AB, Birleşmiş Milletlerin konuyla ilgili kararlarının yanısı-ra kendiliğinden de ekonomik yaptırımları uluslararası bir politika aracı olarak zaman zaman yürürlüğe koymaktadır (Hadjjemmanuil, 2024: 17; Besedeş, Goldbach ve Nitsch, 2023: 6; Thouvenin, 2019: 89).

Avrupa Birliği’ndeki yaptırım politikalarının iki özelliği dikkat çekicidir. Birincisi, Konsey oybirliğiyle karar almakta, düzenlemeler doğrudan tüm AB üye devletlerinde uygulanabilmekte ve bütünüyle bağlayıcı nitelik taşımaktadır. İkinci olarak, AB pratikte geniş bir yelpazede kısıtlayıcı önlemler benimsemekte; bu önlemler genellikle belirli faaliyetleri hedef almakta ve ayrıca ticaret ambargoları ve seyahat yasakları gibi finansal olmayan faaliyetlere yönelik kısıtlamaları da içermektedir. Ancak bu tür önlemlerin ezici çoğunluğu doğrudan ve/veya dolaylı olarak sınır ötesi finansal ilişkileri etkilemekte ve bu nedenle resmi olarak finansal yaptırım olarak kaydedilmektedir. Önlemler düzenli olarak gözden geçirilmekte ve sık sık ayarlamalar yapılmaktadır (Besedeş, Goldbach ve Nitsch, 2023: 7).

Finansal yaptırımlar konusunda gündemi meşgul eden önemli bir husus Avrupa Merkez Bankası'nın (ECB) konumudur. Bağımsızlığı AB antlaşmasında kesin bir şekilde yer alan ECB'nin amacı fiyat istikrarını sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu statüsü göz önüne alındığında, Bankanın finansal yaptırımlara dahil edilmesinin kurumu jeopolitik alana çekerek siyasallaştırabileceği ve bu durumun, bağımsızlığına ve hedeflerine ulaşma kabiliyetine zarar verebileceğine ilişkin kaygılar dile getirilmektedir (Quaglia ve Verdun, 2023: 873).

Küresel Ölçekte En Yoğun Yaptırımlara Konu Olan Ülke: Rusya'ya Karşı Finansal Yaptırımlar

2014 yılında, Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinin ardından, ABD, Avrupa Birliği ve Kanada tarafından Rus bireylere ve kuruluşlara karşı, seyahat kısıtlamaları, varlık dondurmaları, borç ve sermaye finansmanına ilişkin kısıtlamalar şeklinde yaptırımlar yürürlüğe konuldu (Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 48). Rusya'nın 2022'nin başlarında Ukrayna'yı işgal etmesinin ardından, ABD, AB ve bir dizi Batılı müttefik, tarihin en kapsamlı ekonomik ve finansal yaptırımlarını yürürlüğe koydular. Bunlar arasında Rus finans kurumlarıyla ve finansal araçlarıyla yapılan işlemlere kısıtlamalar, merkez bankası rezervlerinin dondurulması, çok sayıda bankanın SWIFT sisteminden çıkarılması, finans ve sermaye piyasalarına erişimde kısıtlamalar, Rusya'nın altın rezervlerinin kullanılabilirliğinin sınırlandırılması, IMF'nin Özel Çekme Haklarında Rusya ile işlemlerin yasaklanması, borç ve hisse senedi ihraçlarında kısıtlamalar ve bireyleri hedef alan varlık dondurma işlemleri yer almaktadır (Steinbach, 2023: 3). Bankacılık ve finans sektörlerini hedef alan yaptırımlar, Rusya'yı küresel finans sisteminden izole etmek için tasarlanmıştır. Yaptırımlar ulaştırma ve lojistik sektörlerini de kapsayacak şekilde geniş tutulmuştur. Bir bütün olarak bakıldığında yaptırımlar, Rus ekonomisinin temel sektörlerine zarar vermeyi, ülkenin askeri çabalarını sürdürme yeteneğini azaltmayı ve siyasi liderliğine rotayı değiştirmesi için baskı yapmayı amaçlamaktaydı (Crepaldi, 2023: 33, 34). Avrupa Birliği Mart 2014'ten bu yana, Kırım'ın ilhakına ve Ukrayna'nın istikrarsızlaştırılmasına cevaben Rusya'ya karşı kademeli olarak belirli sektörleri hedef alan kısıtlayıcı önlemler (yaptırımlar) uyguladı. Bu önlemler, Rusya'nın Şubat 2022'de Ukrayna'ya yönelik askeri müdahalesinin ardından, Rusya'nın ekonomik temelini zayıflatmak, ülkeyi kritik teknolojilerden ve pazarlardan mahrum bırakmak ve savaş açma yeteneğini kısıtlamak amacıyla genişletildi (EU Sanctions Map, 2025). Böylece yaptırımlar tarihinde Rusya en fazla yaptırıma konu olan ülke konumuna yükseldi. Aşağıdaki şekilde bu durum net bir şekilde görülmektedir.

Şekil 4: En fazla Yaptırım Uygulanan Ülkeler

Kaynak: Castellum.AI, (2025), Russia Sanctions Dashboard, <https://www.castellum.ai/russia-sanctions-dashboard> (22.02.2025).

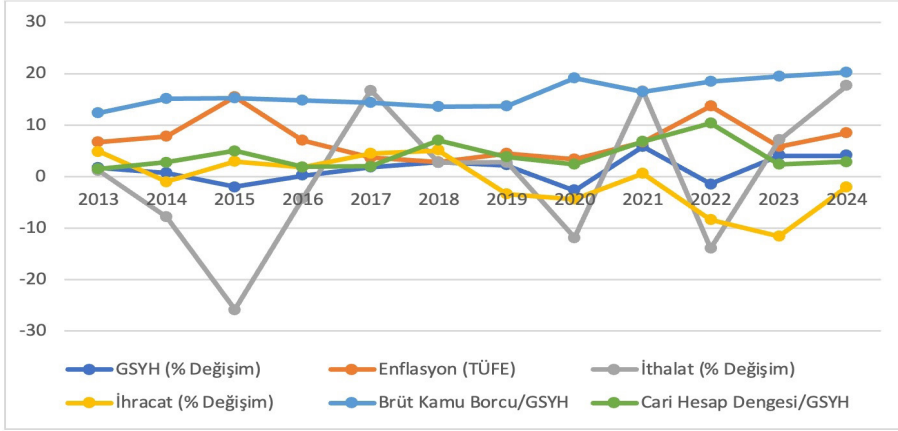
Mevcut yaptırım uygulamaları içerisinde en fazla hedef alınan ülkeler Rusya, İran, Suriye ve Kuzey Kore'dir. Şubat 2022 sonrasında Rusya grafikte yer alan bütün ülkelere uygulananların çok üzerinde yaptırımlara konu olmuştur. Ukrayna Savaşı'nın başlamasından sonra, Rusya'yı hedef alan yaptırımların son üç yıldaki artışı, savaşın başlangıcına kadar en fazla yaptırım uygulanan ülke olan İran'a yönelik toplam ekonomik yaptırım sayısını önemli ölçüde aşmıştır. En büyük on Rus bankası ve finans sektörünün varlıklarının %80'inden fazlası yaptırımlara konu olmuştur (Mohammed, De-Pablos-Herederro ve Montes Botella, 2024: 136). Mart 2022'de Avrupa Birliği, Kanada, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD ile istişare edilerek bazı Rus ve Belarus bankalarının SWIFT'ten çıkarılmasına karar verilmiş (Konsey Yönetmelikleri 2022/345 ve 398); SWIFT yeni AB düzenlemesini benimsemiş ve 12 Mart 2022'de yedi Rus ve üç Belarus bankasını ve bunların bağlı kuruluşlarını ağından çıkarmıştır. Haziran 2022'de üç Rus bankası, bir Belarus bankası ve bunların bağlı kuruluşlarının da bağlantısı kesilmiştir (da Silva, 2025: 401,402; Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 48; Mohammed, De-Pablos-Herederro ve Montes Botella, 2024: 136).

2014 ve 2022'deki askeri müdahalelerin ardından AB'nin uyguladığı yaptırımların, Rus banka hesaplarıyla yapılan finansal işlemleri önemli ölçüde azalttığına dair ampirik kanıtlar bulunmaktadır. Alınan çeşitli önlemler arasında, SWIFT'ten dışlanmanın en büyük etkiye sahip yaptırım türü olduğu ortaya konulmuştur (Goldbach ve Nitsch, 2023: 22). Rusya'ya yönelik ağır ekonomik ve finansal yaptırım önlemleriyle Batılı ülkeler diğer ülkelere de

uluslararası normları ihlal etmenin sonuçları hakkında güçlü bir mesaj gönderdiklerini düşünmektedirler.

Şekil 5’de şiddetli yaptırımların gündeme geldiği dönemlerde Rusya’nın temel makroekonomik göstergelerindeki değişiklikler yer almaktadır.

Şekil 5: Rusya’da Makroekonomik Göstergelerin Gelişimi (2013-2024)

Kaynak: IMF, (2025), World Economic Outlook Database, April 22, (02.05.2025).

GSYH artış hızında Kırım’ın ilhakı (2014), Covid-19 salgını (2020) ve Ukrayna savaşının başlaması (2022) önemli kırılma dönemleri olarak dikkat çekmektedir. Ancak GSYH’dakli daralmalar uzun dönemli olmamış ve toparlanma gerçekleşmiştir. Yaptırımlardan en fazla etkilenen gösterge olarak ithalat hacminde büyük salınımlar ortaya çıkmıştır. 2014 sonrasında tarihi dip noktaları gören ithalat hacmi, 2022’de de önemli ölçüde düşüş göstermiş; ancak her iki dönem de de toparlanma hızlı olmuştur. İhracatta 2014’te kayda değer bir düşüş gözlenmezken, 2021’den sonra başlayan gerileme 2022’deki yaptırımlarla birlikte ivme kazanmış, 2023’de ise toparlanma sürecine girmiştir. Enflasyonda da ilgili kırılma dönemlerinde artışlar gözlenmektedir. Dış ticaret rakamlarındaki iyileşmede BRICS gibi alternatif pazarların öne çıkması etkili olmuştur.

ABD, ekonomik yaptırımların ardından Rus ekonomisinin çökmesini beklemesine rağmen, Rusya’nın başta Çin olmak üzere farklı ülkelerle geliştirdiği ticaret çeşitlendirmesi nedeniyle finansal ve ekonomik sistemi nispeten dengede kalabilmiştir. Rusya, Ukrayna Savaşı öncesinde Batılı ülkelerden gelebilecek olası ekonomik yaptırımlara karşı önemli adımlar atmış, finansal savunmasını güçlendirmiş, Merkez Bankası önemli miktarda uluslararası rezerv

biriktirmiş⁷, ayrıca uluslararası rezerv kompozisyonunun bir bölümünü Renmimbi (RMB) ve altın gibi dolar dışındaki varlıklarla değiştirmişti. Batı'nın yaptırımlarına karşı hazırlıklı olması ve eylem seçeneklerinin daha çoğulcu bir yaklaşımla ele alınması, Rusya'nın çok taraflı kurumsal ve ticari ilişkilerini artırması için elverişli bir ortam oluşturmuştur (da Silva, 2025: 402,413).

Avrupa ülkelerinin Rusya'ya karşı uyguladıkları yaptırımlar yavaş yavaş kendi ekonomileri üzerinde ters etki yaratan bir sürece dönüşmeye başlamıştır. Covid-19 ve Rusya'ya yaptırımlar sonrasında Avrupa ülkeleri, enflasyon, finansal istikrarsızlık ve enerji gibi kilit sektörlerde finansal ve ticari aracılığının kötüleşmesi sorunlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Avrupa ekonomileri, ekonomik gelişmelerini sürdürebilmeleri için Rus ticaretine bağımlıyken, Rusya, Avrupa ekonomilerine alternatif ittifaklar kurabilmiştir (da Silva, 2025: 414). Yalcin vd. (2025) yaptırımların Rusya'nın ticareti üzerindeki etkilerini çekim modeli ile inceledikleri çalışmalarında Rusya ile yaptırım uygulayan ülkeler arasındaki ticaret üzerindeki etkilerin ortalama olarak negatif ve istatistiksel olarak anlamlı, ancak nispeten küçük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca Rusya'nın yaptırım uygulamayan Hindistan, Çin ve Türkiye ile ikili ticaret maliyetlerinde azalma tespit edilmiş ve bunun Batı yaptırımlarının etkilerini telafi edebileceği ve hatta Rusya için net faydalara yol açabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Rusya'ya uygulanan yaptırımlar önceki örneklerden farklı olarak önemli karşı yaptırım hamleleriyle ve ittifak arayışlarıyla karakterize edilmektedir. Bu arayışlar küresel ve bölgesel ölçekte yeni parasal ve finansal mimari oluşturma çabalarına ivme kazandırmış gözükmektedir. Finansal yaptırımların (özellikle SWIFT ağından çıkarılma) Rusya'nın uluslararası işlemler yapma yeteneğini kısıtlaması, para birimini istikrarsızlaştırması, piyasa güvenini azaltması, ticaret hacmini düşürmesi ve hatta ülkede kitlesel bir banka hücumuna ve hiperenflasyona yol açması beklenmekteydi (Zhou, 2022). Ancak da Silva (2025), Ukrayna Savaşı'nın başlamasından sonra hem düşük uluslararası destek hem de Avrupa'daki ekonomik yavaşlama nedeniyle yaptırımların Rusya üzerinde giderek daha az olumsuz etkisi olduğu değerlendirmesini yapmaktadır. Rusya, Çin'in Renmimbi'nin uluslararasılaşması yönündeki çabalarından⁸ yararlanarak ABD dolarından bağımsız ekonomik ilişkileri güç-

7 Rusya'nın 2014'te Kırım'ı ilhak etmesinden bu yana, Rusya Merkez Bankası yaklaşık 630 milyar ABD doları değerinde döviz rezervi biriktirmiştir. Bu rezervlerin önemli bir kısmının ABD doları dışında olması dikkat çekicidir. Ancak, Rusya'nın SWIFT'ten dışlanması, rezervlerini yurtdışından Rus rublesi satın almak ve değerini 'desteklemek' için kullanma yeteneğini önemli ölçüde zayıflatmıştır (Zhou, 2022).

8 Son yıllarda Çin'in kendi parasını küresel rezerv para konumuna yükseltme çabaları dikkat çekmektedir. Politika analistleri, RMB'nin uluslararasılaşma çabalarının yavaş ilerlemesinin, kısmen para biriminin tam konvertibl olmamasından ve sermaye hesabına yönelik kısıtlamalardan kaynaklandığına vurgu yapmaktadırlar. Ancak Çin Sınır Ötesi Bankalararası Ödeme Sistemi (CIPS) ve olası bir Çin dijital para biriminin, RMB'nin kullanımını daha da artırması beklenmektedir (Wong and Nelson, 2021: 9).

lendirmiş ve ayrıca diğer gelişmekte olan ülkelerin işbirlikçi ekonomik politikalar benimsemeleri için yeni fırsatlar açmış ve çok taraflılığa önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Rusya ve Çin arasındaki ilişki 2010'lardan bu yana karşılıklı ekonomik mekanizmalar inşa etmek için devam eden ikili ortaklıklar sürecinde kurulmuş; Ukrayna Savaşı Çin-Rusya ilişkilerini önemli ölçüde değiştirmiş ve aralarındaki ticari ve parasal süreçleri geliştirmiştir (da Silva, 2025: 409). Her iki ülkenin de başta ABD olmak üzere batılı ülkeler tarafından baskı altına alınmaya çalışılması bu ittifak sürecini güçlendirmiş gözükmektedir. ABD yönetimi Dünya Ticaret Örgütü'nün açık küresel ekonomiyi koruma çabalarını engellemiş ve Çin ile çok cepheli bir ticaret savaşı yürütmüş; Çin de buna karşılık vermiştir. Avrupa Birliği, ABD'nin Rusya'ya yönelik hamlelerinde birlikte hareket etmiş; Japonya ve Hollanda gibi önemli müttefikler, Çin'e yönelik ihracat kontrolleri konusunda ABD ile iş birliği yapmıştır (Drezner, 2024:16). Bunun üzerine Rusya ve Çin, stratejik iş birliklerinin 'sınırı olmadığını' ilan etmişler ve yeni gaz ve petrol anlaşmaları imzalamışlardır (Zhou, 2022).

Finansal Yaptırımlar ve De-dolarizasyon Girişimleri

Ekonomik ve finansal yaptırımların yoğun bir gündem oluşturmasıyla birlikte, ABD dolarının hakim küresel para birimi olma işlevinin azaltılması (de-dolarizasyon) üzerine uzun zamandır devam eden tartışma yeniden canlanmıştır. Kurumsal olarak, Batı merkezli, özellikle ABD'nin egemen olduğu finansal yaptırımların uygulanması, son yıllarda devletler arasındaki artan dengesizlikler ve (düzenlenmemiş) finans sektörünün büyümesiyle ivme kazanan parasal egemenlik üzerine akademik tartışmaları körüklemiştir (Steinbach, 2023:7).

Kapitalizmin tarihinde ilk kez, belirli bir emtiaya bağlı olmayan ulusal bir para birimi küresel ekonomiye hakim olmuştur. Federal Rezerv (Fed), dolara bağımlı bankalara likidite sağlama konusundaki benzersiz yeteneği sayesinde küresel son kredi başvuru kuruluşu olarak hareket etmektedir. Ulusal bankaların dolara ne kadar kolay erişebildiği, hiyerarşik küresel finans düzeninin inşasında önemli bir faktördür. Bugün, ABD'nin ekonomik gücünün göreceli düşüşüne rağmen, dolar uluslararası alanda rakipsiz hegemonik para birimi olmaya devam etmekte; yabancı para rezervlerinin %60'a yakın kısmı dolar cinsinden tutulmaktadır. Diğer taraftan, dolar, Avrupa içi işlemler hariç, uluslararası ticarete en çok kullanılan para birimi olup, hayati öneme sahip finans sektörüne de hakim konumdadır. Doların mevcut parasal süreçlerdeki merkeziliği sayesinde ABD, sistemdeki ekonomik zayıflıklardan yararlan-

rak kendi çıkarları için daha elverişli ortamlar oluşturabilmektedir (Tzouvala, 2024; da Silva, 2025:403). Döviz rezervlerindeki payı düşmesine rağmen, bu anlamda hala daha en yüksek paya sahip para birimi olarak dolar, ayrıca döviz işlemlerinde, uluslararası borç menkul kıymetleri ve kredilerinde, sınır ötesi ödemelerde ve ticaretin faturalandırmasında merkezi bir rol oynamaya devam etmektedir. Doların bu işlemlerdeki payı ABD'nin küresel hasıla ve ticaretteki ağırlığının oldukça üzerinde gerçekleşmektedir (Mayer, 2024:7)

Küresel ekonomideki değişikliklerin ve jeopolitik dönüşümlerin dolardan diğer para birimlerine bir kaymaya neden olup olmayacağı konusu önemli bir tartışma alanıdır. Bu konudaki güncel tartışmaların merkezinde, Çin'in ekonomik yükselişi, ABD yaptırımları ve dijital para birimleri yer almaktadır (Mohammed, De-Pablos-Heredero ve Montes Botella, 2024: 135). ABD'nin ekonomik araçları dış politika hedefleri doğrultusunda kullanması, rakipleri açısından dolara bağımlılık konusunda bir uyarı olmuştur (Drezner, 2024:17). Doların merkez bankalarının döviz rezervlerindeki payı 1999'daki %71 iken, 2021'de %59'a gerilemiştir. Bu düşüşte, ABD tarafından uygulanan finansal yaptırımların da tesiri olduğu ileri sürülmektedir. Bu yaptırım riskleri, merkez bankalarının rezerv için altın ve renminbi gibi diğer geleneksel olmayan varlıklara yönelmeleri için politik bir teşvik oluşturmaktadır (Sanusi vd., 2025:218). ABD, tek taraflı yaptırımlara yönelik yaklaşımına katılmadıklarında, jeopolitik rakiplerine (ve hatta Avrupa Birliği gibi müttefiklerine) karşı doların gücünü giderek daha fazla silah olarak kullanmaya başlamıştır (Tzouvala, 2024). Bu durum, dünya çapında politika yapımcılarını dolar bazlı para ve finans sisteminin reformu konusunda önemli arayışlara sevk etmiştir. Yaptırımlar hedef ülkede zamanla yerel endüstrilerin büyümesini teşvik edebilmekte; dış bağımlılıkları ve böylece yaptırım uygulayan kuruluşların ekonomik baskı yoluyla hedefi etkileme yeteneğini azaltabilmektedir. Diğer taraftan bazı ülkeler yaptırımlara karşı koymak için alternatif finansal sistemler veya teknolojiler geliştirebilmektedirler (Mohammed, De-Pablos-Heredero ve Montes Botella, 2024: 137). Bu bağlamda, eski Rusya Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı Sergey Glazyev, yaptırımları dolar merkezli ekonomik düzenin dönüşümü için bir başlangıç olarak değerlendirmiştir (da Silva, 2025: 409).

Bu çabalar, dolar likiditesine daha kolay ve daha hızlı erişim sağlamanın yanı sıra, dolar dışı para birimlerinin uluslararası kullanımında anlamlı bir artışı da hedeflemektedir. Bu girişimler arasında, Çin Merkez Bankası'nın (PBC) 2009'dan itibaren oluşturduğu ve diğer merkez bankalarının ulusal para birimlerini ile RMB ile değiştirmesine olanak tanıyan ikili swap hatları önemli yer tutmaktadır. Söz konusu swap hatlarının başlangıçtaki amacı ticarete ulusal para birimlerinin kullanımını kolaylaştırmak olmakla birlikte,

esas olarak kriz dönemlerinde döviz rezervlerindeki sıkıntıları gidermek amacıyla kullanılmışlardır (Mayer, 2024: 9).

2022’de Rusya Merkez Bankası rezervlerinin önemli bir kısmının dondurulması, doların rezerv varlığı olarak hakimiyeti konusunda bir dönüm noktası olmuştur. Jeopolitik olarak ABD ile uyumlu olmayan ülkelerin merkez bankaları artık varlıklarının ele geçirilip dondurulması olasılığına hazırlanmak zorunda hissetmektedirler (Mayer, 2024:6). Sanusi vd. (2025)’nin ABD finansal yaptırımlarının doların küresel rezerv para konumu üzerindeki etkisi inceledikleri çalışmalarında, 1999-2022 döneminde doların baskın rezerv para birimi olarak önemli bir dayanıklılık göstermesine rağmen, ABD tarafından finansal yaptırımların aşırı kullanılmasının küresel statüsünü zayıflatabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Bianchi ve Sosa-Padilla (2023), bir çatışma durumunda finansal yaptırım beklentisinin ABD dolarının rezerv para birimi statüsünü zayıflatabileceğini gösteren bir çerçeve geliştirmişlerdir. Fed’e göre, yaptırımların ardından Rusya’nın uluslararası işlemlerinde RMB kullanımını artırmaya yönelik tepkisi, RMB’yi Rus ekonomisi için cazip hale getirmekle kalmamış, aynı zamanda diğer ülkelerin gelecekteki olası Batı yaptırımlarına karşı ortaya çıkacak maliyetleri azaltmak için RMB’yi kullanmaları için potansiyel fırsatlar da yaratmış, bu çerçevede 2023’ten 2024’e kadar, RMB’nin küresel ticaret finansmanının payında önemli artışlar olmuştur (da Silva, 2025: 408).

Diğer taraftan dijital para birimlerinin ve alternatif finansman mekanizmalarının yaygınlaşması, yaptırımların uygulanması ve uyum çabaları için önemli zorluklar ortaya çıkarmıştır (Crepaldi, 2023: 13). Küresel finans sistemi, yeni ortaya çıkan teknolojiler tarafından yönlendirilen dinamik bir değişim geçirmekte; bu durum, para sistemi açısından önemli fırsatlara ve zorluklara kaynaklık etmektedir. Dünya giderek daha fazla birbirine bağlı ve dijital finans sistemlerine bağımlı hale geldikçe, parasal hegemonya yeni zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır (Mohammed, De-Pablos-Heredero ve Montes Botella, 2024: 135). Birçok merkez bankası ayrıca, tasarımlarına bağlı olarak SWIFT’e olan bağımlılığı azaltabilecek kendi dijital para birimlerini oluşturmaya çabalamaktadır. Mayer (2024: 2), Dağıtılmış Defter Teknolojisine (DLT) dayalı ve döviz dönüştürme katmanıyla zenginleştirilmiş Toptan Merkez Bankası Dijital Para Birimi (wCBDC) platformlarının alternatif ve daha verimli bir sınır ötesi ödeme altyapısı sağlayabileceğini ve bu yeni altyapının dolar dışı para birimlerinin kullanımını artırabileceğini belirtmektedir.

De-dollarizasyon sürecinin bir diğer önemli ayağı SWIFT aracılığıyla mesajlaşma ve Takas Merkezi Bankalararası Ödeme Sistemi (CHIPS) aracılığıyla

ödemeleri gerçekleştirmeyi içeren mevcut dolar tabanlı küresel ödeme alt-yapısına rakip yapılanmaların ortaya çıkışıdır (Mayer, 2024: 2). SWIFT sisteminin Avrupa Birliği, İngiltere, Kanada ve ABD tarafından finansal yaptırımlar için bir araç olarak kullanılması, dünyadaki diğer büyük ülkeleri kendi sistemlerini kurma yönünde harekete geçirmiştir⁹. Özel sektördeki finansal teknoloji şirketleri ve finans kuruluşları, blok zinciri teknolojisini kullanarak mevcut sistemden daha ucuz, daha hızlı ve daha şeffaf olan sınır ötesi ödeme ağları oluşturmaktadır (Wong ve Nelson, 2021). Bu alternatiflerin kısa vadeli hedefleri hem söz konusu teknolojide uzmanlık kazanmak hem de gelecekte SWIFT'e erişimleri tehdit altına girerse bir yedek sisteme sahip olmak şeklinde belirlenmiştir. SWIFT standartları kamuya açık olduğundan, yaptırımlar ülkelerin SWIFT standartlarını kullanan paralel sistemler geliştirmesini engelleyememektedir (Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 46, 48). Bu bağlamda Rusya, Hindistan ve Çin tarafından geliştirilen sistemler uzun vadede en azından bölgesel düzeyde etkili olabileceklerdir.

2014 yılında, SWIFT'ten ayırma yönündeki siyasi baskıların ardından Rusya, kendi finansal mesajlaşma sistemi olan Finansal Mesajların Transferi Sistemi'ni (SPFS)¹⁰ geliştirmiştir. Nisan 2022'ye kadar, SPFS kullanan finansal kuruluşlara sahip ülkelerin sayısı 12'den 52'ye çıkmış; bu tarihten sonra Rusya Merkez Bankası SPFS kullanıcılarının isimlerini yayınlama kararı almıştır. Sınırlı ölçeği nedeniyle, SPFS esas olarak Rusya içindeki finansal mesajları işlemektedir (Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 49; OFAC, 2024). Yabancı Varlıklar Kontrol Ofisi (OFAC), yabancı yargı bölgelerini ve finans kuruluşlarını Rus finansal mesajlaşma sistemi SPFS'ye katılmanın yaptırım riskleri konusunda uyarı yayınlamış; Avrupa Birliği Haziran 2024'te SPFS'ye yaptırım uygulamaya başlamıştır (833/2014 sayılı Tüzüğü değiştiren 24 Haziran 2024 tarihli Konsey Tüzüğü) (OFAC, 2024). Bu konuda diğer önemli adım Çin tarafından atılmıştır. Çin Merkez Bankası (PBC), yaptırımlar konusundaki acil endişelerin ötesine geçen amaçlarla SWIFT'e paralel bir sistem kurmaya karar vermiş ve 2015 yılında, uluslararası ticarete ve uluslararası finans piyasalarında renminbi kullanımını desteklemek amacıyla Çin Sınır Ötesi Bankalararası Ödeme Sistemi'ni (CIPS) başlatmıştır. CIPS hem bir mesajlaşma sistemi hem de renminbi cinsinden sınır ötesi ödemeler için ödeme, takas ve mutabakat hizmetleri sunan bir mekanizmadır (Cipriani, Goldberg ve La Spada, 2024: 49). Uzun vadede, Moskova'nın SWIFT'e alternatif olarak kendi ödeme sistemi SPFS'yi veya Çin'in Sınır Ötesi Bankalarara-

9 2021'de Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Çin medyasına "Batı tarafından kontrol edilen uluslararası ödeme sistemlerinden kurtulma ihtiyacı" hakkında demeç vermişti (Zhou, 2022).

10 Sistema Peredachi Finansovykh Soobscheniy.

ısı Ödeme Sistemi'ni (CIPS) kullanımını artırması muhtemel gözükmektedir. Bu, her iki ülkenin de uluslararası ticarete ABD dolarına olan bağımlılığını azaltma çabalarını hızlandırabilecektir (Zhou, 2022)¹¹. Diğer taraftan, Hindistan'ın banka içi ve bankalar arası uygulamalar için bir platform işlevi görmek üzere geliştirdiği Yapılandırılmış Finansal Mesajlaşma Sistemi (SFMS) de bu ittifakı güçlendirmiştir. Ekim 2019'da Rus ve Çin haber medyası, Rusya, Çin ve Hindistan'ın kendi sistemlerini birbirine bağlamayı planladığını bildirmiş olup, böyle bir yapılanmanın kullanıcılar açısından SWIFT'e alternatif olabileceği belirtilmektedir (Wong ve Nelson, 2021: 11).

Sonuç

Ekonomik ve finansal yaptırımlar hedef ülke veya kuruluşları belirli bir şekilde hareket etmeye veya etmemeye yönlendirmek üzere uygulamaya konulan zorlama araçlarıdır. Alternatif politikaların (özellikle askeri müdahaleler) yüksek maliyeti nedeniyle bu araçların kullanımında 21. yüzyılın başlarından itibaren önemli artışlar gerçekleşmiştir. Jeopolitik gerilimlerin yanı sıra devlet dışı aktörlerin ve teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı tehditler, ekonomik ve finansal yaptırımların tasarımı ve kullanımına yönelik ilgiyi artırmıştır. Yaptırımların etkinliği ve etkileri, belirli şartların varlığına ve uygulama sürecindeki uluslararası desteğe bağlı olarak değişmektedir. Ancak, ekonomik ve finansal yaptırımların ayırım gözetmeden uygulanmaları, savunmasız sivil nüfusa zarar verecek şekilde beklenmeyen sonuçlar doğurabilmektedir. Bu bağlamda kapsamlı yaptırımlardan, bu tür önlemlerin uygulanmasına yol açan eylemlerden sorumlu olanları hedef alan (akıllı) yaptırımlara (varlıkların dondurulması, seyahat yasakları gibi) doğru bir geçiş yaşandığı gözlenmektedir. Diğer taraftan, BM'nin yanı sıra AB gibi bölgesel yapılanmaların da küresel yaptırımlar içerisindeki ağırlığı artmaktadır. Söz konusu yaptırımlar tek taraflı olarak yalnızca küresel para ve finans sistemini kontrol edebilme gücüne sahip olan devletler tarafından etkili bir şekilde uygulanabilmektedir. Bu anlamda tek taraflı yaptırımlar giderek çok taraflı önlemlerin yerini alırken, küresel yaptırımların başlatıcısı olarak ABD öne çıkmakta, en fazla yaptırıma maruz kalan ülke olarak Rusya başı çekmektedir.

Finansal yaptırımlar içerisinde varlıkların dondurulması uygulamaları yaygın kullanılırken, sınır ötesi ödeme altyapılarına erişimi kısıtlayan/yasaklayan önlemlerin oldukça yüksek maliyetlere yol açtıkları görülmektedir. Bu bağlamda öne çıkan mekanizma olan SWIFT ağı üzerinden uygulanan yaptırımlar

¹¹ Bu önemli girişimlerin yanı sıra Afrika Birliği'nin 2022'de uygulamaya koyduğu Pan-Afrikan Ödeme ve Mutabakat Sistemi (PAPSS); Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği'nin (ASEAN) aynı yıl yürürlüğe koyduğu Bölgesel Ödeme Bağlantısı (RPC) gibi yapılanmalar da bu süreci hızlandıracaktır.

rımların ortaya çıkardığı ağır maliyetler hedef ülkeleri veya tehdit altındaki ülkeleri alternatif sistemler oluşturma yönünde harekete geçirmiştir. Bu sistemlerin zaman içerisinde yaygın kabul görmeleri halinde Batı merkezli parasal ve finansal sistemde önemli dönüşümleri teşvik etmesi beklenmektedir.

Uluslararası para sistemi başta ABD Doları olmak üzere birkaç küresel rezerv para biriminin merkezde olduğu bir yapılanmadır. Bu durumun oluşturduğu finansal gücün diğer ülkelere karşı yaptırım aracı olarak kullanılmasının yanı sıra Merkez Bankası Dijital Para Birimlerinin (CBDC'ler) ortaya çıkması da mevcut yapının dönüşümüne yönelik güçlü işaretler vermektedir. ABD para ve finans sistemindeki hegemonik konumunu jeopolitik hedeflerine ulaşmak için bir silah gibi kullanmaktadır. ABD dolarının küresel döviz rezervlerindeki önemi, uluslararası ticaret ve finans için kullanılmasından kaynaklanmaktadır. ABD finans piyasalarının ve kurumsal yapılarının gelişmişlik düzeyi ve istikrarlı yapısı, hukuk sisteminin güvenilirliği konusundaki algıların yanı sıra askeri ve teknolojik üstünlüğü de parasının uluslararası gücünü korumasına ve sürdürmesine imkân sağlamaktadır.

Yaptırımlar devletlerin stratejik çıkarlarını ve küresel istikrarı korumada etkili olabilmekte, ancak farklı politika hedefleri olan aktörler tarafından uygulanmaları durumunda hedeflerinin aksi yönde birtakım sonuçlara da yol açabilmektedirler. Dolayısıyla ekonomik ve finansal yaptırımların beklenen sonuçlar vermesi bakımından, uygulayıcılar arasında koordinasyon ve işbirliğinin etkin olması önem arz etmektedir. Uluslararası hukuk açısından bakıldığında finansal yaptırımlar için ortak bir çerçeve oluşturulması konusunda eksikliklerin olduğu görülmektedir. Steinbach'ın (2023: 9) da belirttiği gibi, finansal yaptırımlar yasal yönetimden yoksun olup, özel piyasa aktörleri üzerindeki zorlayıcı uyum baskısı için uygun yasal çerçeveler bulunmamaktadır.

Yaptırımların sayı, çeşit ve kapsam olarak çoğalması uluslararası para ve finans sistemini kısa vadede ciddi istikrarsızlıklarla karşı karşıya bırakacak, uzun dönemde çok kutuplu bir sistem ile yeni bir denge oluşumuna katkı yapabilecektir. Bu kapsamda kullanılacak araç seti değişime ve genişlemeye açıktır. Tekil ülke düzeyinde veya çok taraflı olarak uygulamaya konulan ekonomik ve finansal yaptırımların bütün tarafları etkileyen sistemik etkilerinin dikkate alınması gerekmektedir. Bu konuda yapılacak akademik çalışmaların da yaptırımların nedensel ve caydırıcı etkilerini daha kapsamlı bir şekilde ele almaları yararlı olacaktır. Bu tür yaptırımların tasarlandıkları politik süreçler hakkında da ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Besedeš, T., Goldbach, S., Nitsch, V. (2023). Smart or Smash? The Effect of Financial Sanctions on Trade in Goods and Services, *CESifo Working Papers*, No. 10635.
- Bianchi, J. ve Sosa-Padilla, C. (2023). The Macroeconomic Consequences of International Financial Sanctions, *AEA Papers and Proceedings*, 113: 29–32.
- Castellum.AI, (2025). *Russia Sanctions Dashboard*, <https://www.castellum.ai/russia-sanctions-dashboard> (22.02.2025).
- Cipriani, M., Goldberg L. S. ve La Spada, G. (2024). Financial Sanctions, SWIFT, and the Architecture of The International Payment System, *Journal of Economic Perspectives*, 37(1), 31-52.
- Crepaldi, A. (2023). *International Financial Sanctions: History, Ratio and The Sberbank Study Case*, Master Thesis, Ca'Foscari University of Venice.
- da Silva, M. R. (2025). Western Sanctions against Russia in the Ukraine War: Effects of Russian Strategies on the Development of Multilateralism, *Open Journal of Social Sciences*, 13(1), 400-418.
- Drezner, D. W. (2024). Global Economic Sanctions, *Annual Review of Political Science*, 27, 9–24.
- Early, B. ve Peksen, D. (2019). Searching in the Shadows: The Impact of Economic Sanctions on Informal Economies, *Political Research Quarterly*, 72(4), 821-834.
- Egger, P., Syropoulos, C. ve Yotov, Y. V. (2024). Analyzing The Effects of Economic Sanctions: Recent Theory, Data, and Quantification. *Review of International Economics*, 32(1), 1-11.
- EU Sanctions Map. (2025). Restrictive Measures in View of Russia's Actions Destabilising The Situation in Ukraine (Sectoral Restrictive Measures), [https://www.sanctionsmap.eu/api/v1/pdf/regime?id\[\]=61&id\[\]=63&id\[\]=26&lang=en](https://www.sanctionsmap.eu/api/v1/pdf/regime?id[]=61&id[]=63&id[]=26&lang=en) (02.03.2025).
- Felbermayr, G., Kirilakha, A., Syropoulos, C., Yalcin, E. and Yotov, Y. V. (2020). The Global Sanctions Data Base, *European Economic Review*, 2020, 129.
- Felbermayr, G., Morgan, T. C., Syropoulos, C. and Yotov, Y. V. (2024). *Economic Sanctions: Stylized Facts and Quantitative Evidence*, CGPA Working Paper 2024-01, Center for Global Policy Analysis, LeBow College of Business, Drexel University.
- Goldbach, S. ve Nitsch, V. (2023). On the Economic Effects of Financial Sanctions: Evidence from Germany, *EconPol Forum*, 24, 19-22.
- GSDB. (2025). *Global Sanctions Data Base*, <https://www.globalsanctionsdatabase.com/data/>, (15.04.2025).
- Gutmann, J., Neuenkirch, M. ve Neumeier, F. (2021). The Economic Effects of International Sanctions: An Event Study, *CESifo Working Papers*, No. 3007/2021 Munich Society for the Promotion of Economic Research.
- Gutmann, J., Neuenkirch, M. ve Neumeier, F. (2023). The Impact of Economic Sanctions on Target Countries: A Review of the Empirical Evidence, Policy Debate of The Hour, *EconPol Forum*, 24, 5-9.
- Gutmann, J., Neuenkirch, M. ve Neumeier, F. (2024). Political Economy of International Sanctions, *ILE Working Paper Series*, No. 81, University of Hamburg, Institute of Law and Economics (ILE), Hamburg.
- Hadjiemmanuil, C. (2024). Economic and Financial Sanctions in International Law: Nature, Sources and Reviewability, *LSE Law, Society and Economy Working Papers*, No. 3/2024.

- Hatipoglu, E. ve Peksen, D. (2018). Economic Sanctions and Banking Crises in Target Economies, *Defence and Peace Economics*, 29(2), 171-189.
- IMF. (2025). *World Economic Outlook Database*, April 22, (02.05.2025).
- Krulikowski, S. (2024). *Economic Sanctions: An Overview*, U.S. International Trade Commission, Executive Briefings on Trade, March.
- Lacy, D. and Niou, E. M. S. (2004). A Theory of Economic Sanctions and Issue Linkage: The Roles of Preferences, Information, and Threats, *The Journal of Politics*, 66(1), 25-42.
- Mayer, J. (2024). De-dollarization: The Global Payment Infrastructure and Wholesale Central Bank Digital Currencies, *FMM Working Paper*, No. 102, Forum for Macroeconomics and Macroeconomic Policies (FMM), Düsseldorf.
- Mohammed, M.A., De-Pablos-Herederó, C. ve Montes Botella, J.L. (2024). The Role of Financial Sanctions and Financial Development Factors on Central Bank Digital Currency Implementation, *FinTech*, 3, 135-150.
- Neuenkirch, M. ve Neumeier, F. (2016). The Impact of US Sanctions on Poverty. *Journal of Development Economics*, 121, 110-119.
- OFAC. (2024). Sanctions Risk for Foreign Financial Institutions that Join Russian Financial Messaging System, System for Transfer of Financial Messages, OFAC Alert, Office of Foreign Assets Control, November, <https://ofac.treasury.gov/media/933656/download?inline>, (01.10.2025)
- Peksen, D. ve Woo, B. (2018). Economic Sanctions and the Politics of IMF Lending, *International Interactions*, 44 (4), 681-708.
- Quaglia, L. ve Verdun, A. (2023). Weaponisation of Finance: The Role of European Central Banks and Financial Sanctions against Russia, *West European Politics*, 46(5), 872-895.
- Sanusi, A. R., Mamman, S. O., Ilyasu, J. ve Abubakar, A. B. (2025). Financial Sanctions and the Share of US Dollar in Global Reserve Currencies: Evidence from The Least Absolute Shrinkage and Selection Operator (LASSO) Model, *Applied Economics Letters*, 32(2), 218-221.
- Sossai, M. (2019). Legality of Extraterritorial Sanctions, in *Economic Sanctions in International Law and Practice*, Edited By Asada, Masahiko, Routledge, London, 62-79.
- Steinbach, A. (2023). Financial Sanctions Warfare, *HEC Paris Research Paper*, No. LAW-2023-1496, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4589540, (25.01.2025)
- Thouvenin, J. M. (2019). History of Implementation of Sanctions, in *Economic Sanctions in International Law and Practice*, Edited By Asada, Masahiko, Routledge, London, 83-92.
- Tzouvala, N. (2024). Sanctions, Dollar Hegemony, and the Unraveling of Third World Sovereignty, Symposium, *Third World Approaches to International Law @ Economic Sanctions*, <https://yjil.yale.edu/posts/2024-06-10-sanctions-dollar-hegemony-and-the-unraveling-of-third-world-sovereignty>, (10.01.2025).
- Wong, L. ve Nelson, R. M. (2021). International Financial Messaging Systems, *CRS Report*, Congressional Research Service.
- Yalcin, E., Felbermayr G., Kariem, H., Kirilakha, A., Kwon, O., Syropoulos, C. ve Yotov, Y. V. (2025). *The Global Sanctions Data Base- Release 4: The Heterogeneous Effects of the Sanctions on Russia*, CGPA Working Paper, No. 2025-02, Center for Global Policy Analysis, LeBow College of Business, Drexel University.
- Zhou, I. (2022). *Russia's Exclusion from SWIFT: An Explainer*, Parliamentary Library, Parliament of Australia.

liberal düşünce Dergisi Yayın ve Yazım İlkeleri

Liberal Düşünce Dergisi, yılda dört defa yayınlanan TR DİZİN'de (ULAKBİM) taranan akademik ve bilimsel hakemli bir dergidir.

Liberal Düşünce Dergisi'nin amacı ve kapsamı, etik kuralları yayın ilkeleri ve yazım kuralları aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmiştir.

Dergide telif, çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin almak koşuluyla), sadeleştirme, edisyon kritik, kitap-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayınlanır.

I. Derginin Amacı ve Kapsamı

Liberal Düşünce Dergisi, sosyal ve beşeri bilimlerin teorik konularını ve güncel olaylarını liberal ilke ve değerler çerçevesinde ele alan akademik ve yarı akademik çalışmalar yayımlar.

Dergi, kapsam olarak liberalizm ve piyasa ekonomisi ile ilgili tarihi ve güncel meseleleri farklı yöntemlerle, farklı açılardan ele alan çalışmalara öncelik verir.

Liberal Düşünce Dergisi Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır; yayım dili Türkçe veya İngilizcedir. Dergiye gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durumun dipnotta belirtilmesi şartıyla değerlendirmeye alınır.

Yayımlandığı tarihten itibaren 25 yıl geçmiş; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, Yayın Kurulu'nun uygun bulması halinde tekrar yayımlanabilir. Ayrıca dergide kitap tanıtımı ve değerlendirmesi de yayımlanır.

II. Etik Kurallar

Yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergiye gönderilen çalışmalarda bilimsel atıf kurallarına özen gösterilmesi gerekmektedir; makalenin yazar/lar tarafından yazılmış özgün bir çalışma olması gerekmektedir. Tüm yazarların makaleyi okumuş, onaylamış ve dergiye yayımlanması için gönderildiğinden haberdar olması gerekir.

Gönderilen makalenin bir kısmı ya da tamamı başka bir yerde yayınlanmamış ve yayınlanmak üzere başka bir yere yollanmamış olması gerekir.

Dergiye gönderilen çeviri makale çalışmalarında orijinal makalenin yazarından ve yayıncı kuruluşundan izin alındığını gösteren belgenin sunulması gerekmektedir.

Yazar/lar makalenin telif hakkını, makalenin *Liberal Düşünce* Dergisi'nde yayınlanmasına karar verdiğinden itibaren dergiye devretmiş sayılır. Yazar/lar derginin yazı işlerinden izin almadan makaleyi başka bir platformda (dergi, editöryal kitap, internet sitesi, blog vb.) yayımlayamaz.

Dergiye gönderilen çalışmalarda, etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olması, bu onayın makalede belirtilmesi ve belgelendirilmesi gerekir.

III. Yazıların Değerlendirilmesi

Yazıların <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal> adresine yüklenmesi gerekmektedir. Dergiye ulaşan makaleler editörler kurulu tarafından ilk olarak şekil ve içerik incelemesine tabi tutulur. Bu incelemenin uygun olması halinde makale iki ayrı hakeme gönderilir; uygun olmaması halinde ise yazara gerekçesiyle birlikte iade edilir.

Hakem inceleme sürecine geçen makaleler, "kör hakem" yöntemiyle değerlendirilir. İki hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; iki hakemin görüşünün olumsuz olması halinde makale yayım sürecinden çıkartılır. Hakem görüşlerinden sadece birisinin olumsuz olması halinde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Üçüncü hakemin görüşünün olumlu olması halinde makale yayım sürecine alınır; olumsuz olması halinde ise makale yayım sürecinden çıkartılır.

Hakem değerlendirme süreci sonrasında yazara konuyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapılır ve hakem raporları doğrultusunda düzeltme yapılması gerekiyorsa editörler kurulu tarafından belirlenen süre içerisinde düzeltmelerin gerçekleştirilerek makalenin dergiye gönderilmesi istenir.

IV. Yazım Kuralları

Yazım dili Türkçe ve İngilizcedir. Türkçe makalelerin yazımında, noktalamasında ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumu internet sitesindeki Güncel Sözlük ve Yazım Kuralları esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.

Makalelerde Türkçe ve İngilizce başlık, öz ve abstract, anahtar kelimeler ve keywords; metin içinde bölüm başlıkları ve kaynakçanın yer alması gerekmektedir. Makale yukarıda sayılan tüm unsurları ile birlikte 4.000 ile 10.000 kelime arasında olmalıdır.

Makalelerde yer alan Türkçe ve İngilizce öz ve abstract'ın her birinin 100-150 kelime, anahtar kelime ve keywords'ün 3-7 kelime aralığında olması gerekmektedir.

Yazar adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; yazarın unvanı, ORCID numarası, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde veya sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.

Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar bir buçuk aralıklı, açıklamalara ilişkin dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.

Kitap incelemelerinde aşağıdaki hususlara ayrıca dikkat edilmelidir;

Kitap inceleme metinleri 1.000 ile 3.000 kelime arasında olmalıdır. Değerlendirilen kitabın niteliğine göre yayın kurulu 3.000'den fazla kelime içeren bazı inceleme metinlerinin yayımlanmasına izin verebilir. Başlık bilgilerinde tanıtım veya incelemesi yapılan eserin adı, yazarı, yayımlandığı şehir, yayınevi, yayım yılı ve ISBN numarası yazılmalıdır.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi yapan yazarın adı, makale başlığının alt satırının sağ köşesine italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

Kitap tanıtımı bir eserin sırf özeti değil, eleştirel olarak değerlendirmesi olmalıdır. Kitap tanıtımı yapan yazar kitapla aynı fikirde olabilir, kitabın fikirlerine karşı çıkabilir veya kitabın sunduğu bilgilerde, yargılarda veya yapıda örnek teşkil eden veya eksik kalan yönleri belirtebilir. Ayrıca tanıtımı yapan yazarın, kitapla ilgili düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmesi gerekir.

Kitap tanıtımı ve değerlendirmesi, bir kitapta ortaya konulan en önemli noktalara ışık tutularak bunların eleştirel olarak tartışılmasıdır. Bu süreç giriş, kitabın önemi, özeti, eleştirel tartışma ve sonuç gibi genel bir yapıyı takip etmelidir.

V. Sayfa Düzeni

Paragraf arası, ilk satır 1.25, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı bir buçuk olmalıdır. Makalelerde giriş ve sonuç kısımlarıyla birlikte tek düzeyli alt başlık kullanılmalıdır. Giriş, Alt Başlıklar, Sonuç ve Kaynakça başlıkları koyu puntıyla yazılmalıdır. Sayfa numaraları alt sağda verilmelidir.

VI. Atıf ve Kaynakça Yazımı

Atıf

Atıf ve kaynakça APA (American Psychological Association) 6.0 sistemine göre düzenlenmelidir. APA 6.0 kuralları hakkında detaylı bilgiye http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf adresinden ulaşılabilir. Atıflar makalede kullanılan punto ile yazılır. Bu yöntemde, metin içinde alıntı sonrasında (Yazarın Soyadı, Basım Yılı: Sayfa Numarası) parantez içinde verilir. Tablo ve şekiller de APA 6.0'a göre düzenlenmelidir. Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir konuya ilişkin açıklama yapılması istendiğinde sayfa altına dipnot verilebilir. Ancak kaynakça gösterimi sayfa altında dipnot ya da son not şeklinde yapılamaz.

Bir eserden veya mülakattan doğrudan alıntı yapılması durumunda alıntı 3 satırdan az ise cümle içerisinde kullanılır; 3 satır ve daha fazla ise ayrı bir paragrafta belirtilir. Bu paragraf tek aralıklı, 11 punto ve her iki taraftan 1.25 cm içeriden hizalı yazılır.

Atıf Örnekleri

Tek Yazar	(Yayla, 2017: 109).
İki Yazarlı	(Balaam ve Dillman, 2015: 545).
İkiden Fazla Yazar	(Dursun, Tekiner ve Tekin, 2016: 89) veya (Dursun ve diğerleri, 2016: 89).
Yazar Olarak Bir Kurum	(Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu [TÜBİTAK], 2013) İkinci ve sonraki göndermeler; (TÜBİTAK, 2013)
Editörlü Kitaptan Bölüm (Bölüm Yazarı dikkate alınır)	(Beriş, 2017: 113).
Yazarsız Çalışma	(Bilimsel Makaleler Hazırlama, 2000: 45).
Standartlar	(TS-40561, 1985: 6).
Yazarı Olmayan İnternet Dokümanı	(www.hurfikirler.com., 2017).
Aynı Yazarın Farklı Yıl Birden Çok Çalışması	(Yayla, 2015: 220; 2017: 130).
Aynı Soyadlı İki Yazar	(A. Aslan, 2000: 6; B. Aslan, 2010: 71).
Birden Fazla Kaynaktan Yararlanma	(Aytekin, 2004: 71; Küçük, 2008: 87).
Aynı Yazarın Aynı Yıla Ait Birden fazla Eseri	(Yayla, 2017a: 165) ve (Yayla, 2017b: 140).
Orijinal kaynağa ulaşılamaması durumunda	(Metin içinde bahsedilirse) İnalıcık'a göre (aktaran Hanioglu, 2012: 40).(Metin içinde bahsedilmezse) (İnalıcık'tan aktaran Hanioglu, 2006: 40).

Kaynakça

Kaynak künyesinde yazar(lar)ın önce soyadı sonra adının baş harfi yer alır. İki yazarlı bir kaynakta yazarlar arasına "ve" bağlacı konur. İkiden fazla yazarlı eserlerde ise yazarların arasına virgül (,) konulup son yazardan önce "ve" bağlacı konur.

Kaynakça yazarların soy ismine göre alfabetik olarak sıralanır. Yazarların soyadlarının baş harfi ve adlarının ilk harfi büyük yazılır. İnternet kaynakları kaynakça içerisinde alfabetik sıraya göre yer almalıdır. Kullanılan kaynağın künye bilgileri açık olmalıdır. Çok basımlı kitaplarda baskı sayısı yazılır. Yabancı kaynaklarda, künye bilgilerinin tamamı kaynağın yazım dili ile yazılır, Türkçeleştirme yapılmaz.

Kaynakça Örnekleri

Tek Yazarlı Kitap	Yayla, A. (2017). <i>Liberalizm</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İki Yazarlı Kitap	Williamson, J. ve Mahar, M. (2012). <i>Finansal liberalizasyon üzerine bir inceleme</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
İkiden Fazla Yazarlı Kitap	Stroup, R., Gwartney, J. D. ve Ferrarini, T. (2016). <i>Temel ekonomi</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Yazar Adı Olarak Kurum	Liberal Düşünce Topluluğu (2014) <i>Türkiye'nin eğitim sorunu ve özgür toplum için reform önerisi: imkânlar, zorluklar ve ara çözümler</i> . Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, Yayın No. 47.
Yazar Adı Yok	International Tourism Report (1997), <i>Travel and tourism intelligence</i> . No. 2.
Çeviri	Martin, G. (2017). <i>Terörizm: kavramlar ve kuramlar</i> . (çev. İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin). Ankara: Adres Yayınları.
Hazırlayan	Yılmaz, Ö. (Yay.Haz.) (2018). <i>Hür fikirler</i> . Ankara: Liberte Yayınları.
Editörlü Kitap	Büyükkakıncı, E. (Ed.). (2015). <i>Savaş kuramları: temel düşüncüler ve yaklaşımlar</i> . Ankara: Adres Yayınları. Kalkan, B. ve Başdemir, H. (Ed.). (2017). <i>Siyasi ideolojiler</i> . Ankara: Adres Yayınları. Özkal, A. O., Delici, M. ve Özhan, S. (Ed.). (2009). <i>ABD dış politikası</i> . İstanbul: Küre Yayınları.

Editörlü Kitapta Bölüm	Şahin, Y. (2017). Çevre sorunları ve liberalizm. Orçun İmge ve Hakan Olgun (Ed.). <i>Yeşil ve siyaset</i> içinde (s. 219-235). Ankara: Liberte Yayınları.
Tek Yazarlı Makale	Haklı, S. Z. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyal liberal bir akademisyen: Prof. Dr. Ethem Menemencioğlu. <i>Liberal Düşünce Dergisi</i> , 82, Bahar, 55-77.
Çok Yazarlı Makale	Yılmaz, A. ve Yazıcı, S. (2017). Sosyal bilimler felsefesinde temel sorunlar ve yaklaşımlar. <i>Liberal Düşünce</i> , 88, Güz, 57-68.
Yazarsız Süreli	<i>The Economist</i> . (2011). Trade and Wages, s. 341, Londra, 74-75.
Sempozyum ve Kongrede Sunulan Yayınlar	Yayla, A. (2018, Aralık). Beşerî ilerlemenin kaldırıcı: ihtiyaçlar ve fikirler. <i>Fikir tarihimizde Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti sempozyum tebliğleri</i> (s. 17-30) içinde. Ankara: Liberte Yayınları.
Raporlar	Çetin, Ü. (2017). Türkiye'nin 2002 sonrası büyük moderasyonu. <i>Liberal Düşünce Topluluğu</i> . Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790376 .
Yazarsız Raporlar	Uluslararası Terörizm ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi. (2016). <i>Türkiye'de güvenlik sektörünün dönüşümü: polisliğin yeniden yapılandırılması</i> . Ankara.
Seminerler	Yayla, A. (2017). Ekim devriminin 100. Yılında sosyalizm, <i>Liberal Düşünce Topluluğu semineri</i> , 25 Ekim 2017, Ankara.
Standartlar	TS-40561. (1985). <i>Çelik yapıların plastik teoriye göre hesap kuralları</i> . Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.
Broşür	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2006). <i>Enflasyon hedeflemesi</i> [Broşür].
Gazete (Yazarlı)	Göka, E. (2017, 24 Ağustos). Bilgi, <i>Yeni Şafak</i> , s. 6.
Gazete (Yazarsız)	<i>Milliyet</i> . (2021, 24 Mart). Dünya Bankası'ndan yoksullukla mücadele açıklaması.
Gazete (Yazarsız ve Başlıksız)	Sabah (2019, 1 Ocak). s. 3.
Sözlük	Siyaset. (t.y). <i>Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük</i> içinde. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/
Ansiklopedi	Birinci, A. (1998). Hürriyet ve ihtilaf fırkası. <i>İslam ansiklopedisi</i> , c. 18. Ankara: TDV Yayınları.
Devlet Dokümanları	Genelkurmay Ateşe Başkanlığı. (2000). <i>57. Piyade alayının tarihçesi</i> (Yayın No. 19175). Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü.
Kutsal Kitaplar	<i>Kur'an</i> . Bakara Süresi. Ayet 25. (Mealde Basımevi ve meal yazarı belirtilir).
Yayınlanmamış Tezler	Yılmaz, M. (1991). <i>Ahmet Ağaoğlu'nda liberalizm ve milliyetçilik</i> (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
Mahkeme Kararları	Yargıtay H.G.K. 19 Mayıs 1963. E. 4-39, K.59 (<i>Adalet Dergisi</i> , Mart-Nisan 1964), 3-4.
İnternette Yayımlanan Gazete Makalesi	Küçük, A. (2018, 29 Ocak). Siyasi ittifaklar zemininde Türkiye için yeni seçim sistemi önerisi. <i>Hür Fikirler</i> . Erişim adresi: http://www.hurfikirler.com/siyasi-ittifaklar-zemininde-turkiye-icin-yeni-secim-sistemi-onerisi/
Elektronik Posta	Anderson, B. (kişisel iletişim, 6 Kasım 2019).
Film ya da Video	Valdes, D. (Yapımcı) ve Darabont, F. (Yönetmen). (1999). <i>Green mile</i> [Sinema Filmi], ABD: Warner Bros Pictures.
Televizyon Programı	Özdemir, C. (Yapımcı). (2012, 27 Haziran). <i>5N1K</i> [Televizyon Programı]. İstanbul: CNN TÜRK.
Ses Kaydı	Selçuk, M. (1999). <i>Aziz İstanbul</i> [CD]. İstanbul: YKY Müzik.
Video Kayıtları	Son darbe: 28 Şubat (2012). 2. Bölüm, 65 dak. Türkiye: CNN TÜRK.

Özgürlüğün Kitaplığı İnternette...

www.liberte.com.tr

